

Національна Академія Наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Олег Калакура

**ПОЛЯКИ В ЕТНОПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСАХ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ
У ХХ СТОЛІТТІ**

Монографія

Київ
Знання України
2007

УДК 323.1 (477)

ББК 66.5 (4Укр)

К73

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол №2 від 26 квітня 2007 р.)

Науковий консультант — *М. І. Панчук*, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

— *В. К. Борисенко*, доктор історичних наук, професор;

— *В. О. Котигоренко*, доктор політичних наук;

— *С. А. Макаrchук*, доктор історичних наук, професор.

Калакура О. Я.

К73 Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.

ISBN 978-966-02-4426-9

У монографії викладені результати етнополітологічного дослідження історичних, етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст. Висвітлені етапи етнополітичної історії формування української колонії, демографічні і соціальні зміни в її складі, катастрофічні наслідки для неї політичних репресій сталінського режиму, асиміляційних процесів у добу брежнєвщини, проаналізовані причини міжетнічних конфліктів. Обґрунтовані пропозиції щодо подальшого вивчення розвитку польської людності в Україні, задоволення її життєвих потреб і підвищення ролі українських поляків у зміцненні добросусідства України і Польщі.

Розрахована на науковців, аспірантів, студентів, а також політикум і актив етнічних громад, на широкий загал, зацікавлений етнічною історією України та українсько-польськими взаєминами.

ББК 66.5 (4Укр)

ISBN 978-966-02-4426-9

© О. Я. Калакура, 2007

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007

**Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
Instytut Badań Politycznych i Etnicznych im. I. F. Kurasa**

Oleg Kałakura

**POLACY W PROCESACH
ETNOPOLITYCZNYCH
NA ZIEMIACH UKRAINY
W XX WIEKU**

**Kijów
Znannja Ukrainy
2007**

ББК 66.5 (4Укр)

УДК 323.1 (477)

K73

**Polecono do druku przez Radę Naukową Instytutu
Badań Politycznych i Etnicznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy
(protokół nr. 2 z dnia 26 kwietnia 2007 roku)**

Konsultant naukowy — *M. I. Panczuk*, doktor habilitowany nauk historycznych, profesor

Recenzenty:

- *W. K. Borysenko*, doktor habilitowany nauk historycznych, profesor;
- *W. O. Kotygorenko*, doktor habilitowany nauk politycznych;
- *S. A. Makarczuk*, doktor habilitowany nauk historycznych, profesor.

Kalakura O. J.

K73 Polacy w procesach etnopolitycznych na ziemiach Ukrainy w XX wieku. — K.: Znannja Ukrainy, 2007. — 508 c.
ISBN 978-966-02-4426-9

W monografii z uwzględnieniem opracowań historiografii ukraińskiej i polskiej zostały przedstawione wyniki badań historyczno-etnopolitycznych treści różnych źródeł dotyczących historycznych, etnicznych, politycznych, kulturalnych, duchownych, społeczno-gospodarczych i międzynarodowych aspektów działalności polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie w ciągu XX wieku. Zostały wyświetlone podstawowe etapy etnopolitycznej historii kształtowania Polonii ukraińskiej, zmiany demograficzne i społeczne w jej składzie, katastrofalne dla niej skutki politycznych represji reżymu stalinowskiego, procesów asymilacyjnych za czasów Breżniewa. Wielką uwagę poświęcono ukraińsko-polskim stosunkom międzynarodowym. Zostały poddane analizie przyczyny konfliktów międzyetnicznych, ich skutki i lekcje. Zostały również wyświetlone zasady badania etnopolitycznego polskiej mniejszości narodowej w kontekście historycznego i etnicznego rozwoju Ukrainy, jej stosunków z Polską oraz uzasadnione rekomendacje i propozycje naukowo-praktyczne dotyczące podalszego zgłębienia kulturalno-narodowego rozwoju polskiej ludności na Ukrainie, zaspokojenia jej potrzeb życiowych oraz podniesienia roli Polaków ukraińskich w umocnieniu dobrosąsiedztwa i partnerstwa Ukrainy i Polski.

Praca ta jest obliczona na naukowców, doktorantów, studentów oraz na polityków i aktyw wspólnot etnicznych oraz na czytelnika masowego, którego interesuje etniczna historia Ukrainy oraz wzajemne stosunki ukraińsko-polskie.

ББК 66.5 (4Укр)

ISBN 978-966-02-4426-9

© O. J. Kalakura, 2007

© Instytut Badań Politycznych i Etnonarodowych
im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2007

Зміст

Вступ	9
Розділ 1.	
Теоретико-методологічні засади, історіографія і джерела дослідження	20
1.1. Принципи, методи та понятійний апарат дослідження	21
1.2. Історіографія етнополітичного розвитку польської меншини в Україні	34
1.3. Структура, інформативний потенціал і достовірність джерельного комплексу	54
Розділ 2.	
Формування польської меншини на землях України й основні етапи її життєдіяльності	66
2.1. Витоки польської меншини в Україні	67
2.2. Ментально-етнографічний портрет українських поляків	86
2.3. Поляки на українських землях в імперську добу	99
Розділ 3.	
Поляки в Українській революції та державотворчих процесах 1917-1920 рр.	114
3.1. Ставлення поляків України до відновлення української та польської держав	115
3.2. Політика урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії щодо польської меншини	125
3.3. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР та її злуки з УНР	133
3.4. Польсько-українське порозуміння	148
Розділ 4.	
Поляки на українських землях у міжвоєнний період	164
4.1. Політика радянської влади щодо поляків	165
4.2. Польська меншина в умовах політики «нового курсу» та соціально-економічних експериментів	185
4.3. Ідеологізація культурно-освітнього й атеїзація духовного життя поляків УСРР	199
4.4. Сталінські репресії щодо поляків	230
4.5. Польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки	260

Розділ 5.

**Українські поляки в роки Другої світової війни та повоєнного
лихоліття**279

5.1. Польсько-українські відносини в геополітиці Гітлера і Сталіна 280

5.2. Новий статус поляків Західної України після її інкорпорації до
складу СРСР та УРСР285

5.3. Поляки в русі опору гітлерівським окупантам та інспірація
польсько-українського конфлікту на завершальному етапі
війни305

5.4. Етнополітичні наслідки Люблінської угоди 1944 р. та «обміну»
населенням323

Розділ 6.

**Поляки УРСР у роки постсталінської модернізації комуністичного
режиму та його системної кризи**347

6.1. Амністії та реабілітація поляків — жертв політичних репресій 348

6.2. Асиміляційні процеси серед польського населення за умов
тотальної русифікації й атеїзації355

6.3. Поляки в українському опозиційному і правозахисному рухах
1970-1980 рр.380

6.4. Пробудження національно-культурного життя української
полонії на тлі горбачовської перебудови та руху за суверенітет
України387

Розділ 7.

Поляки в незалежній Україні397

7.1. Українсько-польський діалог на тлі відновлення незалежності
України й етнічної мобілізації поляків397

7.2. Правовий статус і національно-культурне життя українських
поляків у 1990-х рр.406

7.3. Українсько-польське міждержавне партнерство як чинник
гармонізації життєдіяльності польської меншини в Україні . . .416

Висновки432

Джерела та література447

Додатки493

Treść

Wstęp	9
Rozdział 1.	
Zasady teoretyczno-metodologiczne, historiografia i źródła badania . . .	20
1.1. Zasady, metody i aparat definicyjny badania	21
1.2. Historiografia rozwoju etnopolitycznego polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie	34
1.3. Struktura, potencjał informacyjny i wiarygodność kompleksu źródeł	54
Rozdział 2.	
Kształtowanie polskiej mniejszości narodowej na ziemiach Ukrainy i podstawowe etapy jej działalności	66
2.1. Początki polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie	67
2.2. Mentalno-etnograficzny portret Polaków ukraińskich	86
2.3. Polacy na ziemiach ukraińskich za czasów imperium	99
Rozdział 3.	
Polacy w Rewolucji ukraińskiej i procesach formowania państwa w okresie lat 1917-1920	114
3.1. Stosunek Polaków Ukrainy do odrodzenia państw ukraińskiego i polskiego	115
3.2. Polityka rządów Rady Centralnej, Hetmanatu i Dyrektorii wobec polskiej mniejszości narodowej	125
3.3. Konfrontacja polsko-ukraińska za czasów ZURN i jej połączenia z URN	133
3.4. Porozumienie polsko-ukraińskie	148
Rozdział 4.	
Polacy na ziemiach ukraińskich w okresie międzywojennym	164
4.1. Polityka władzy radzieckiej wobec Polaków	165
4.2. Polska mniejszość narodowa w warunkach polityki «nowego kursu» i eksperymentów społeczno-gospodarczych	185
4.3. Ideologizacja życia kulturalno-oświatowego i ateizacja życia duchownego Polaków w USRR	199
4.4. Represje stalinowskie do Polaków	230
4.5. Przeciwstawienie ukraińsko-polskie na ziemiach zachodnioukraińskich	260

Rozdział 5.

Polacy ukraińscy w okresie Drugiej Wojny Światowej oraz ciężkich lat powojennych	279
5.1. Stosunki polsko-ukraińskie w geopolityce Hitlera i Stalina	280
5.2. Nowy status Polaków Ukrainy Zachodniej po ich inkorporacji do składu ZSRR i USRR	285
5.3. Polacy w ruchu oporu zaborcom hitlerowskim i inspiracja konfliktu polsko-ukraińskiego na końcowym etapie wojny	305
5.4. Etnopolityczne skutki Umowy Lubelskiej z roku 1944 oraz «wymiany» ludności	323

Rozdział 6.

Polacy USRR w okresie postalinowskiej modernizacji reżymu komunistycznego i jego kryzy systemowej	347
6.1. Amnistie i rehabilitacje Polaków — ofiar represji politycznych ..	348
6.2. Procesy asymilacyjne wśród ludności polskiej w warunkach powszechnej rusyfikacji i ateizacji	355
6.3. Polacy w ukraińskim ruchu opozycyjnym i prawoochronnym w lata 1970-1980	380
6.4. Obudzenie życia narodowo-kulturalnego Polonii ukraińskiej na tle przebudowy gorbaczowskiej i ruchu za suwerenność Ukrainy ..	387

Rozdział 7.

Polacy w niepodległej Ukrainie	397
7.1. Dialog ukraińsko-polski na tle odrodzenia niepodległości Ukrainy	397
7.2. Status prawny i życie narodowo-kulturalne Polaków Ukrainy w latach 1990-ch.	406
7.3. Międzypaństwowe partnerstwo ukraińsko-polskie jako czynnik harmonizacji działalności polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie	416
Wnioski	432
Źródła i literatura	447
Załączniki	493

Вступ

На початку XXI століття перед науками, які вивчають історію та життєдіяльність людства, народів і націй, їхні державні утворення, міжнародні та міжетнічні відносини, правові засади, світоглядні цінності, постали нові виклики. Жодна з класичних наук уже не в змозі самостійно дати відповіді на гострі питання, зумовлені глобалізацією сучасного світу, динамічними інтегративними процесами, глибинними цивілізаційними змінами, загостренням конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Тому й виникли нові галузі знань, зокрема, етнополітологія, етнокультурологія, етноконфліктологія, етнодержавознавство тощо, які поряд з історією, соціологією, антропологією, етнографією, етнологією, політологією, націологією відкривають сприятливий ґрунт для створення якісно нових праць, присвячених повсякденності етнонаціональних спільнот. Новітнє наукознавство засвідчує, що реальний приріст нових знань досягається передусім на міждисциплінарному рівні. Це стосується й такої складної сфери суспільного розвитку, як політичний аспект міжнаціональних відносини, життєдіяльність етнічних груп в інонаціональному середовищі, в тому числі й однієї з великих етнічних меншин України — поляків.

Поляки — не лише сусіди українців, побратими за слов'янським походженням і близькістю долі, але й давні жителі на українських етнічних землях, так само, як українці, з часів середньовіччя живуть у Польщі. Україна є однією з шести країн світу, в яких польська діаспора становить найбільшу етнічну громаду. Поляки — органічна та невіддільна частина українського соціуму, є громадянами України, беруть участь у розбудові її державності, в політичному, культурному, духовному, науковому, господарському житті, помітно впливають на соціальну сферу, внутрішню та міжнародну політику країни. Їм належить вагомий

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

внесок у розвиток продуктивних сил, примноження духовних і матеріальних багатств українського суспільства. Без дослідження їхньої долі і життєдіяльності була б збіднена етнічна та політична історія України.

Драматичною і водночас героїчно-оптимістичною виявилася доля поляків України та українців Польщі в ХХ ст. Разом з іншими націями їхні одноплемінники розірвали пута Російської й Австро-Угорської імперій, відновили свою національну державність, пройшли крізь лихоліття Першої та Другої світових воєн, через жорстокі випробування міжетнічних конфліктів, зазнали катастрофічних втрат у часи сталінських і гітлерівських репресій, голодоморів, депортацій і насильницької асиміляції, але при цьому не втратили своєї етнічної самобутності, не переступили поріг насаджуваних стереотипів ворожнечі та неприязні, увійшли у третє тисячоліття, сповнені вірою у подальше взаєморозуміння, зміцнення партнерства і дружби.

Життєвий шлях польської меншини в Україні впродовж усього ХХ ст. перебував у полі підвищеного інтересу політикуму, громадськості, в тому числі й наукової як української, так і польської. Історики, етнографи, етнологи, представники інших галузей знань обох країн, а також зарубіжні вчені написали чимало праць з цієї проблематики, яка охоплює різні періоди та регіони, різноманітні сфери життєдіяльності української колонії. Понад п'ятнадцять років її історико-етнологічні аспекти досліджує й автор цієї монографії, у якій запропоновано дещо відмінний від попереднього етнополітологічний аналіз проблеми на засадах історизму. Актуальність такого підходу зумовлена тим, що він є новим в українському гуманітарному знанні та передбачає своєрідний синтез історії, етнології (теоретичного й історичного народознавства) та політичного осмислення етнонаціональних процесів.

Етнополітологія, на відміну від етнології, досліджує провідні тенденції політичного розвитку етносів, націй, етнічних і національних груп, політичні засади міжнаціональних відносин, закономірності етнополітичних процесів, взаємовідносини держави, нації та національних груп, шляхи розв'язання етнополітичних протиріч та конфліктів¹. Академік І. Курас визначав етнополіто-

¹ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 496-498.

логію як окремий науковий напрям і навчальну дисципліну, до кола завдань якої належить дослідження теоретичних і практичних проблем етнополітики, в тому числі щодо національних та етнічних меншин, політичного, етнокультурного і духовного розвитку інонаціональних груп, їхньої взаємодії з політичними і громадськими інститутами держави, з титульною нацією². У центрі етнополітології знаходиться етнополітика, яку В. Євтух визначає як комплекс засобів політичної діяльності держави та її структур, інших суспільних інститутів, спрямованої на регулювання міжнаціональних відносин, а також політичне функціонування етнічних спільнот³. О. Каргунов до основних об'єктів етнополітології відносить і політичну та національну свідомість людей, нації, політизовану етнічність, політичну діяльність держави в етнонаціональній сфері⁴. У полі зору етнополітології перебувають не лише гострі проблеми сучасної національної політики та міжнаціональних взаємин, але й, як на цьому справедливо наголошує І. Варзар, їхній історичний зріз, насамперед, досвід розв'язання міжетнічних проблем у минулому, творче використання його в умовах сьогодення⁵.

Політологічний підхід у вивченні життєдіяльності національних меншин, у тому числі й польської, передбачає дослідження феномена її політичного, культурного та духовного життя в інонаціональному оточенні, осягнення ролі та місця у політичній історії України, аналіз зв'язків з історичною батьківщиною, впливу на міжетнічні та міждержавні взаємини. Вітчизняні етнополітологи вже нагромадили певний досвід теоретичного і прикладного дослідження етнонаціональних процесів, засобів і механізмів подолання стереотипів минулого, міфів про «нерозривну дружбу і братерство» та «злиття націй», обґрунтували наукові підходи до політико-правового захисту національно-культурних

² Див.: Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. — К., 1999. — С. 7, 22; Його ж: Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004. — С. 46-47.

³ Див.: Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. — К., 1997. — С. 3.

⁴ Див.: Каргунов О. В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. — К., 1999. — С. 33.

⁵ Див.: Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994. — С. 4.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

прав етнічних груп, уникнення етноконфліктів, гармонізації між-національних відносин тощо⁶.

Актуальність дослідження польської меншини в Україні з погляду етнополітології зумовлюється низкою факторів, зокрема:

1. Поляки належать до однієї з найдавніших і найбільших кількісно етнічних меншин України. Хоч їх загальна чисельність упродовж останнього століття зменшилася майже в десять разів і становила на кінець 2001 р. 144,1 тис. осіб⁷, вони залишаються на шостому місці серед неукраїнців і надалі відіграють важливу роль в українському соціумі, благотворно впливають на міжнаціональні відносини, трансформацію України шляхом демократії та верховенства права. Етнополітологічний аналіз їхньої життєдіяльності впродовж ста років дає змогу вийти на важливі теоретичні узагальнення і практичні рекомендації щодо національної політики Української держави, гармонізації міжнаціональних відносин.

2. Поляки, з одного боку, є здебільшого нащадками польського етносу, історично пов'язаного своїм поселенням на українських землях з давніх часів, а з другого боку, вони виступають як представники сусіднього слов'янського народу, чия доля дуже тісно пов'язана з Україною. В українсько-польських взаєминах, їхніх позитивних і негативних сторонах сконцентровано великий повчальний потенціал історичного досвіду, який достатньою мірою ще не осмислений і заслуговує належного дослідження, щоб на його основі сміливіше долати стереотипи, успадковані від минулого, повніше опиратися на набутий досвід взаєморозуміння і співпраці. Польська меншина відіграє роль народної дипломатії Польщі в Україні і, водночас, сприяє порозумінню і взаємозближенню українського та польського народів, налагодженню міждержавного партнерства.

3. Польська меншина в Україні, порівняно з іншими, має низку специфічних особливостей, що стосуються як історії її форму-

⁶ Див.: Котигоренко В., Майборода О., Нагорна О., Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 13-84; Панчук М., Калакура О. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень // Там само. — С. 239-252 та ін.

⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 7.

вання, розселення, так і ментально-етнографічних характеристик. Радянський тоталітарний режим, успадкувавши від царизму окремі ідеологічні парадигми та методи політичного і духовного переслідування поляків, вдавався до більш витончених форм їх денаціоналізації. Однак зміст і особливості цієї політики та її катастрофічні наслідки для української колонії ще не набули ґрунтовного висвітлення в літературі, особливо в етнополітологічній.

4. Із відновленням державної незалежності України, прийняттям її Конституції і законодавчих актів щодо правового захисту етнонаціональних громад, насамперед, Закону «Про національні меншини в Україні»⁸, ратифікацією Верховною Радою України відповідних міжнародних правових актів сформовано принципово нове правове та політичне поле етнонаціональних відносин у державі. Відбувається процес вироблення адекватної державної політики у сфері міжнаціональних відносин, її цільової спрямованості щодо кожного об'єкта та суб'єкта етнічного ландшафту України. Дослідження життєдіяльності такої потужної меншини, як польська, відкриває можливість опрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вироблення й апробації відповідної політики, спрямованої як на повніше задоволення її потреб та інтересів, так і на гармонізацію міжнаціональних взаємин загалом, гарантії етнополітичної стабільності та національної безпеки держави.

5. Динамізм цивілізаційного поступу в умовах глобалізації, інформатизації й універсалізації сучасного суспільного розвитку не лише не послабив роль етнічного чинника, а навпаки, посилив його, загострив увагу до збереження та самопізнання всіх етнічних спільнот, незалежно від їхньої чисельності та території побутування, до захисту їхньої ідентичності й участі в загальноцивілізаційних процесах. Глобалізація поряд з урбанізацією та сучасними комунікаціями супроводжується етнокультурним уодноманітненням, нівелюванням національних відмінностей, що, природно, актуалізує завдання етнополітології щодо вивчення захисних функцій етнонаціональних спільнот. Водночас науковці досліджують можливості уникнення конфліктів, розробляють

⁸ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий Верховною Радою 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №36.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

рекомедації, спрямовані на політико-правовий захист етнічної самобутності, формування міжетнічної толерантності, поваги до інших етнічних громад.

6. Доля етнічних поляків в Україні вже декілька десятиліть перебуває в полі зору не лише вітчизняних, а й польських дослідників, стала предметом спільних польсько-українських наукових проектів останніх років, що позитивно впливає на вироблення й узгодження підходів до історії українсько-польських взаємин взагалі, а також дослідження української меншини в Польщі. Однак на маргінесі залишаються етнополітологічні проблеми етнічних груп поляків та українців, участь їх у політичному житті України та Польщі.

7. Нарешті, тема монографії є частиною комплексних науково-дослідних програм «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект», «Національна інтеграція в полікультурному суспільстві» (НДР №01100U004974), «Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість» (Постанова №251 Президії НАН України), що виконуються в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, і спрямована як на аналіз етнополітичної ситуації в українському соціумі, узагальнення досвіду в історичній ретроспективі, так і на вироблення наукових рекомендацій щодо запобігання міжетнічних конфліктів і подальшої гармонізації міжнаціональних відносин.

Ці та інші чинники стали визначальним мотивом етнополітологічного дослідження польської меншини в Україні на широкому історичному тлі ХХ ст., в контексті українсько-польських міжетнічних і міждержавних відносин.

Об'єктом дослідження є польська складова етнополітичного розвитку України у ХХ столітті.

Предметом дослідження є етнополітичні аспекти життєдіяльності польської меншини на землях України, зокрема ті, що стосуються її демографічної, соціально-економічної та культурно-духовної динаміки впродовж ХХ ст., спричинені політикою російського царизму, австро-угорського цісаризму, радянського тоталітаризму та незалежної Української держави щодо польської

громади на українських етнічних землях, виявляють її роль в українському державотворенні та політичному житті.

Польська громада в Україні вписується у класичне визначення національних меншин, оскільки вона є частиною польського етносу і поряд із яскраво вираженими рисами етнопонаціональності (унікальність мови, культури, релігії, історії) характеризується прагненням зберігати свою самобутність, традиції предків, брати участь у політичному житті, захищати фактичну рівність з більшістю населення держави⁹.

Географічні межі дослідження зумовлені його об'єктом і ґрунтуються на сучасному трактуванні поняття «землі України», що не збігається з поняттям «українські етнічні землі»¹⁰, тобто йдеться про державну територію сучасної України. У дослідженні враховувалися адміністративно-територіальні зміни й особливості різних регіонів України в умовах їхньої належності до різних держав у ХХ ст. При цьому перевага надавалася територіям, історично пов'язаним із розселенням поляків, їхньою найбільшою концентрацією як у минулому, так і тепер, зокрема Східної Галичини, Волині, Поділля, Полісся, українського Правобережжя загалом. У дослідженні висвітлено особливості політики щодо поляків, які проживали на українських землях Російської й Австро-Угорської імперій, їхнього політико-правового статусу в умовах Другої Речі-посполитої, Румунії, Радянського Союзу (Української РСР) та незалежної України.

Що ж стосується **хронологічних меж**, то, з нашого погляду, ХХ ст. є оптимальним для порівняльного аналізу і простеження демографічних, політичних, етнографічних, національно-культурних і духовних зрушень, які сталися в історії польської меншини на українських землях, осмислення її набутків і втрат. В окремих випадках автор виходить за ці межі, роблячи екскурси у віддаленіші періоди історії або виходячи на початок ХХІ ст., особливо в теоретико-методологічній та історіографічній частинах дослідження. У рамках досліджуваного періоду виокремлено вісім підперіодів або етапів. Кожен із них віддзеркалює

⁹ Gapotoiti F.U.N. Док. E/CN 4. Sub. 2/1993/34. — Р. 7.

¹⁰ Див.: Дністрянский М.С. Кордони України. — Л., 1992; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль, 1996.

сукупність певних особливостей у життєдіяльності українських поляків, зумовлених, здебільшого, політичними та геополітичними чинниками. Ця періодизація лягла в основу структуризації монографії.

Відповідно, **перший етап** охоплює частину імперської доби, тобто з початку ХХ ст. і до 1917-1918 рр., коли переважна більшість українських земель, де проживало близько 2 млн поляків, перебували у складі Російської й Австро-Угорської імперій.

Другий етап охоплює добу Української революції та національного державотворення (1917-1920 рр.). Українці і поляки відновили власні держави, були закладені правові засади життєдіяльності польської меншини в Українській Народній Республіці, але територіальні претензії Польщі на Східну Галичину та Західну Волинь, на теренах яких було проголошено Західно-Українську Народну Республіку, спровокували збройний польсько-український конфлікт. Натомість 1920 р. увійшов в історію як рік спільної боротьби українців і поляків проти більшовицької агресії.

У межах **третього — міжвоєнного — етапу** простежується два підетапи: перший характеризувався своєрідним «ренесансом» поляків, зумовленим політикою «коренізації» впродовж першого десятиріччя радянської влади (1920-1930 рр.), а другий позначився їхніми катастрофічними втратами, зумовленими утвердженням режиму одноособової влади Сталіна, його політикою «нового курсу», масовими репресіями, депортаціями та голодомором.

Четвертий етап збігається з хронологічними межами Другої світової війни та повоєнним десятиріччям, важливими подіями якого стали: включення західноукраїнських земель до складу СРСР (УРСР) і відповідне зростання кількості поляків в УРСР, їхня участь в антигітлерівському й антирадянському русі опору, інспірація третіми силами польсько-українського конфлікту на Волині, переселення поляків на підставі Люблінської угоди 1944 р. до Польщі.

П'ятий етап охоплює роки хрущовської «відлиги», коли політика щодо польської меншини частково лібералізувалася. 1965-1985 рр. розглядаються як **шостий етап**, пов'язаний з утвердженням авторитаризму, поверненням у добу брежнєвщини до

політичних репресій, тотальної русифікації й атеїзації, у тому числі й польського населення.

Наступний період також має два підетапи. **Сьомий** охоплює 1985-1990 рр., коли розгорнулася горбачовська перебудова і було повалено тоталітарний режим у Польщі, схвалено Декларацію про державний суверенітет України; **восьмий** — 1991-2000 рр. — роки відновлення незалежності України, вироблення нової етнонаціональної політики і схвалення законодавчих актів щодо захисту прав національних меншин, початок демократизації суспільного життя, створення польських національно-культурних товариств, розвиток співробітництва і партнерства України та Польщі.

Така періодизація зумовлена об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження.

Мета роботи полягає в тому, щоб з урахуванням уже оприлюднених надбань попередників і власних напрацювань автора, на основі різноманітних джерельних свідчень, у тому числі ще неактуалізованих, комплексно і системно з'ясувати політичні аспекти формування, розвитку та модернізації української колонії, особливості і зміни в її розселенні, доктринальні засади, зміст і специфіку державної політики щодо поляків, її трансформацію під час суспільно-політичних змін, вплив на демографічні, етнографічні процеси, соціальне, господарське, культурне та духовне життя, виявити провідні тенденції самозбереження етнічної ідентичності поляків і причини їх катастрофічних втрат упродовж ХХ ст.

Поставлена мета досягалася розв'язанням таких **дослідницьких завдань**:

- опрацювання теоретичних і методологічних засад та відбір методів етнополітологічного пізнання долі польської меншини в Україні, історіографічна оцінка стану розроблення проблеми й аналіз джерельного комплексу дослідження;

- періодизація процесу формування та розвитку польської меншини на теренах України, з'ясування особливостей політики щодо розселення та демографічних зрушень у її складі;

- з'ясування причин і наслідків змін в етнополітичному статусі польської групи внаслідок розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновлення державності України та Польщі,

Української національно-демократичної революції, насадження більшовицького режиму в Україні та його політики, включення західноукраїнських земель до складу СРСР (УРСР), окупації України гітлерівцями, повоєнних лихоліть, хрущовської «відлиги», кризи авторитаризму і проголошення державної незалежності України;

– виявлення спільних і відмінних рис національної політики щодо польської меншини режимів, які функціонували на землях України;

– реконструкція етнополітичних наслідків для польської людності України політики «воєнного комунізму», нової економічної політики, сталінської політики «нового курсу», індустріалізації та суцільної колективізації, масових репресій, депортацій, переселень, голодомору, войовничої атеїзації, насильницького «злиття націй»;

– відтворення політичних засад і масштабів польського руху опору комуністичному та гітлерівському режимам на землях України, участі поляків у правозахисних і конфесійних процесах, їхнього ставлення до відновлення державної незалежності України;

– дослідження змісту і правових засад сучасної національної політики Української держави, позицій політичних партій і громадських об'єднань щодо національно-культурного та духовного відродження української полонії, діяльності її культурних товариств і форм зв'язку з історичною батьківщиною;

– моделювання ментально-етнографічного портрета польської меншини в динаміці конкретно-історичних і політичних змін ХХ ст., стану збереження її основних ідентичностей, ролі поляків у трансформаціях українського суспільства, його інтеграції у світові та європейські структури, у розвитку українсько-польського партнерства;

– з'ясування етнополітичних уроків, обґрунтування наукових пропозицій і рекомендацій щодо повнішого задоволення національно-культурних потреб і захисту політичних інтересів польської меншини, гармонізації міжнаціональних відносин в Україні, уникнення міжетнічних конфліктів, інтеграції польської людності в українську політичну націю.

Розв'язання цих багатьох нових завдань із залученням маловідомих джерел і використанням етнополітологічних підходів дало змогу забезпечити цьому монографічному дослідженню наукову новизну та важливе науково-теоретичне і практичне значення. Результати дослідження дають цілісне уявлення про політичні засади життєдіяльності однієї з великих етнічних груп багатоетнічного соціуму України — української колонії у ХХ ст. Систематизований і науково осмислений фактичний матеріал про кількісні та якісні зміни в її складі, політичне, культурне, духовне, конфесійне та господарське життя поляків, їх повсякденність і ментальність, участь у політичних процесах, про трагічну долю і прагнення зберегти самобутність є важливим компонентом етнополітичної історії України, українсько-польських відносин.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом, який дозволив повніше розкрити логіку та наступність етнополітичних процесів, їхній суперечливий характер, глибше з'ясувати причини та мотиви конфліктогенних ситуацій, вплив на них певних політичних і правових актів етнонаціонального характеру, реакцію польської людності на політичні зміни, подолання синдрому міжетнічної ворожості поляків і українців та іншої негативної спадщини тоталітарних режимів. Робота складається зі вступу, семи розділів, 26 параграфів, розгорнутих висновків, супроводжується низкою оригінальних додатків, які містять карти розселення поляків на теренах України, статистичні відомості про демографічні зміни в їхньому складі та структурі, а також обширним переліком використаних джерел і літератури.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Етнополітологічне осмислення життєдіяльності національних меншин в Україні, зокрема польської, не може бути успішним без опори на теорію пізнання, на теоретичні засади етнополітики та міжнаціональних відносин, без дотримання правил (принципів) і застосування адекватних методів наукового дослідження, сукупність яких, зазвичай, називають методологією. Крім того, таке пізнання мусить ґрунтуватися на сучасній теорії націй та етнонаціональної політики, на надбаннях історіографії та достовірній джерельній базі, оскільки воно має своїм об'єктом не лише політику щодо польської меншини та її політичне життя, але й комплекс відомостей про все це, зафіксований у працях попередників і джерельних свідченнях. Для обраної теми дослідження дуже важливо було скористатися як загальнонауковими, історичними й етнополітологічними методами, так і методами суміжних наук: політології, етнології, історіографії, джерелознавства, соціології, правознавства, психології тощо. Хоча етнополітологія — нова галузь знань, але в її арсеналі вже напрацьовані ефективні методи, що дозволяють синтезувати політичний та етнічний компоненти знань про етноси, нації, етнонаціональні групи, міжнаціональні відносини, з одного боку, і національну політику і практику, з другого.

Розглянемо докладніше теоретичні основи, понятійний апарат дослідження теми та методологічний інструментарій її наукового осмислення, історіографію та джерельну базу.

1.1. Принципи, методи та понятійний апарат дослідження

Структурними компонентами будь-якої науки, включаючи й етнополітологію, є теорія, методи і проблеми пізнання. Під теорією розуміють логічно цілісну систему наукових уявлень та ідей, що пояснюють сутність і усталені зв'язки та тенденції певної сфери дійсності. Етнополітологія як окрема галузь політичних знань досліджує етнонаціональну політику, її теоретичні засади і практику в історичному розвитку, опрацьовує їхні наукові основи, узагальнює досвід розв'язання етнонаціональних конфліктів і виробляє рекомендації щодо їх уникнення, запобігання їм, а також щодо гармонізації міжнаціональних відносин. Серед вузлових проблем етнополітології, поряд із теорією та політикою, чільне місце посідає етнополітична культура, яку І. Курас визначив як «спосіб людського буття у поліетнічному соціумі»¹.

Нації й етнічні спільноти фігурують в етнополітології як політичні сили, які беруть участь у суспільно-політичному житті, відстоюють свої права і свободи. Етнополітологія невіддільна і від політології, і від етнології, насамперед історичної, як розділу історії та народознавства, що вивчає походження та формування окремих етносів, розвиток їхньої культури, побуту, звичаїв тощо. Особливість даного дослідження полягає в тому, що життєдіяльність польської меншини на землях України в ньому розглядається як міждисциплінарна проблема — історико-етнополітологічна. Саме такий підхід дозволив простежити долю польської людності як етнічної групи, об'єкта і суб'єкта політичного життя України впродовж ХХ ст.

Теоретичні засади етнополітології впливають, з одного боку, із загальної теорії пізнання, а з другого — з теорії політики, націй та етнонаціональних відносин. Сучасна наука визначає політику як сферу взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів щодо використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх соціально значущих інтересів і потреб². Якщо екстраполювати це положення на сферу етнонаціональних відносин,

¹ Див.: Курас І. Ф. Етнополітична культура в Україні // Етнополітологія. Перші кроки становлення. — С. 594.

² Див.: Рудич Ф. Політологія в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник: ППЕНД. — К., 2002. — С. 87.

то цілком виправданим є визначення етнополітики як діяльності держави й етносів (їхніх представників у політичних структурах, національно-культурних об'єднаннях і товариствах), спрямованої на досягнення стабільності (або дестабілізацію) поліетнічного суспільства, врахування, узгодження та задоволення інтересів етнонаціональних спільнот, їхніх потреб і вимог³. Щодо національних меншин етнополітика містить два аспекти: а) політичні засади їх життєдіяльності, тобто відстоювання умов і гарантій для участі у виробленні політики держави, її суспільно-політичному житті, в національно-культурних товариствах та об'єднаннях; б) діяльність держави щодо регулювання своїх відносин з етнічними групами та між ними, політичний вплив на етнонаціональну сферу з метою гармонізації міжнаціональних взаємин і досягнення політичної стабільності.

Принципове значення для теорії етнополітологічного пізнання мало подолання стереотипів догматичного трактування етносів, націй та етнонаціональних груп так званою ленінською національною політикою, сформованою за умов радянського тоталітаризму та монополії марксистської методології, насамперед, партійно-класового розуміння націй і національних відносин. Ідеологічні доктрини радянського суспільства утверджували пріоритет класового над етнічним, недооцінювали його роль, ігнорували цивілізаційні підходи до етногенезу, розвитку та функціонування націй, штучно вписуючи етнонаціональні процеси в абсолютизовану формаційну схему історії людства. Великої шкоди розвитку націй, гуманізації міжнаціональних відносин нанесли ідеологічні «теорії» «злиття націй», форсованого «стирання національних відмінностей» і формування «нової історичної спільності — радянського народу», політична боротьба проти будь-яких проявів етнічної самобутності, національної свідомості та заміна її ідеологією «пролетарського інтернаціоналізму». Глибокий слід на тілі українського народу, більшості етнічних спільнот України залишила не лише згубна ідеологія, але й ганебна практика насильницької русифікації, в тому числі й польського населення.

³ Див.: Куц О., Куц Ю. Етнополітичні аспекти розбудови української держави. — Харків, 1999. — С. 17.

Із відновленням державної незалежності України, розривом з тоталітарним минулим, демократизацією суспільства та подоланням монополії однієї ідеології гуманітарні науки повернули собі природні функції — провадити наукові дослідження на основі нового, раціонально-критичного та цивілізаційно-гуманістичного підходу до суспільно-політичних, соціальних, культурних і національних процесів. Велику роль у цьому відіграла руйнація залізної завіси й ідеологічного протистояння так званого соціалістичного і західного суспільствознавства, утвердження україноцентричного та державницького підходу до української історії, її етнополітичного розвитку⁴, долучення пострадянських науковців до теоретико-методологічних надбань учених демократичних країн, виокремлення в Україні нових галузей знань, зокрема етнології, політології, етнополітології й етнодержавознавства.

О. Картунов аргументував важливість формування й утвердження нового етнополітичного мислення як такого, що характерне для відкритого демократичного суспільства і передбачає реальну оцінку етнополітичних процесів, поліваріантність та альтернативність їх трактування⁵. На відміну від старого етнополітичного мислення, базованого на мобілізаційній доктрині революційного розв'язання етнонаціональних проблем і використанні репресивно-насильницьких методів, ідеології класової боротьби й інтернаціоналізму, сучасне мислення ґрунтується на цивілізаційно-гуманістичних цінностях, орієнтується на еволюційний шлях і політичні методи подолання етнонаціональних суперечностей, пошук компромісів, досягнення консенсусу та гармонізацію відносин у цій сфері.

За останнє десятиріччя значно збагатилася етнічна теорія як система основних ідей про етнічні процеси та форма наукового знання про них, яка містить з'ясування закономірностей і головних фаз етногенезу, провідних тенденцій розвитку етносів і етнічних груп як природно-географічних та історичних спільнот, утвердження ідентичності, форми культурної самоорганізації, а також визначає імперативи етнічних процесів, міжетнічних

⁴ Див.: Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду (За заг. ред. Ю. І. Римаренка). — К., 2000. — С. 4.

⁵ Див.: Картунов О. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. — К., 1999. — С. 43-46.

комунікацій, взаємозв'язків із соціальним середовищем. Значну роль у розвитку етнічної теорії поряд з інституалізацією етнології й етнополітології відіграло формування етнодержавознавства в Україні як інтегрованої, міждисциплінарної системи знань про взаємодію етнонаціонального та державницького, про етнічне буття в контексті державотворення, тенденції взаємин держави й етнічних спільнот⁶. Етнодержавознавство забезпечує цілісність наукових знань про взаємодію теорії і практики функціонування держави, права, політики, етносу і нації. Етнодержавознавство, спираючись на національні традиції трактування теорії націй, критично переосмислило надбання зарубіжної науки. За умов плюралізму в суспільній свідомості побутує декілька загальних теорій етносу та нації. Зокрема, примордіалізм, який зародився ще в ХІХ ст., розглядає націю як біогенетичну, еволюційно сформовану, вічно задану спільність людей, поєднаних мовою та територією. За інструменталістською теорією етнічність це — інструмент, котрим користуються політичні лідери для досягнення своїх цілей, привертаючи увагу етнікосу до почуття солідарності, відстоювання етнічної рівноправності. Конструктивістська теорія виводить націю із свідомо сконструйованої спільноти навколо мови та інших ключових символів, що підкреслюють її самобутність. Модерністська теорія акцентує увагу на ролі держави та політики у формуванні нації. За постмодерністською теорією, нація — носій унікальних і неповторних образів та символів культури. Релятивістська теорія заперечує закономірності розвитку націй, наголошує на їх «референтній природі», тобто на основі знань про базовий образ нації та її відмінності від інших етнічних спільнот. Релятивістська теорія, з'ясовуючи співвідношення етносів і націй, відносить до останніх ті етноси, які мають або претендують на власну державність.

Сучасна наука розглядає націю як особливий стан етносу, пов'язаний з вищим рівнем етнічної свідомості, творенням держави, національно-державних символів, національної культури. В українській етнополітологічній літературі, за аналогією сусідніх західних держав, дедалі ширше використовується щодо перспек-

⁶ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства (відп. ред. Ю. Римаренко). — К., 1996. — С. 476-477.

тив України поняття «держава-нація» як найбільш цивілізований суб'єкт міжнародних відносин, здатний забезпечити демократичні засади та рівні громадянські права, незалежно від етнічності її громадян. Водночас проти концепції «Україна — держава-нація» виступають деякі російські дослідники, зокрема О. Здравомислов⁷. Ігнорує державницьку парадигму української історії чимало польських авторів.

У контексті нашого зацікавлення польською людністю в Україні заслужують уваги теоретичні напрацювання останніх років щодо розмежування понять «етнічна» та «національна» меншини. Упродовж 1990-х років ці поняття використовувалися як синоніми. У Законі «Про національні меншини», в Конституції України, інших законодавчих актах фігурують поняття «етнонаціональна група», «національна меншина» як тотожні етнічні спільноти. Однак після ратифікації та приєднання України до низки міжнародно-правових актів з питань етнічних груп, у яких ці поняття розмежовуються, науковці прагнуть з'ясувати їхні спільні та відмінні ознаки. Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що **етнічна меншина** — це частина етносу, яка внаслідок різних причин (переселення, міграція, депортації, зміна державних кордонів та ін.) відокремилася від основного етнічного масиву, проживає в іншому етнічному або поліетнічному середовищі, користується громадянськими правами, не посідає домінуючого місця в суспільстві, солідаризується задля збереження свого етнічного обличчя та колективної свідомості, реалізує себе за допомогою засобів традиційної культури. **Національна меншина** визначається як частина нації поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території, яка відрізняється від домінуючої нації та інших етнічних груп самотутністю мови, культури, релігії, звичаїв, прагне до фактичної та юридичної рівності з більшістю. На відміну від етнічної меншини, де можуть бути представники інших етносів унаслідок змішаних шлюбів, вибору віросповідання, національні меншини складаються з представників відповідної нації. Етнічні та національні меншини відрізняються між собою ступенем консолідації,

⁷ Див.: Здравомислов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997.

рівнем етнічної самосвідомості та політичної активності, повнотою збереження ідентичності і ментальності. В Україні до національних меншин відносять групи громадян України, які не є українцями за національністю (етнічним походженням), виявляють почуття етнічного самоусвідомлення та спільності між собою.

З урахуванням цих та інших критеріїв автор схильний трактувати й польську групу, яка хоч і глибоко вкорінена в українське суспільство, зазнала потужних асиміляційних впливів, але зберегла свою етнічну окремішність, розглядає себе частиною польського етносу, як національну меншину з багатьма яскраво вираженими національними ознаками. Поляки є громадянами України, частиною польського етносу, який виступає титульним і політичною нацією в Польщі. Очевидно, саме тому їх етнічна та національна ідентичності не конкурують між собою. Серед об'єднувальних цінностей сучасної польської меншини пріоритетне місце посідає ментально-архетипна тріада: рідна мова, традиційна звичаєво-обрядова та духовна культура, Римо-Католицька церква, а також адаптація до місця проживання та його середовища. Як представники державного етносу за межами Польщі українські поляки мають підстави розраховувати на підтримку з її боку, а також з боку Римо-Католицької церкви. Водночас, від того, наскільки Українська держава здатна забезпечити полякам збереження ідентичності, задовольнити їхні культурно-національні потреби, значною мірою залежить їх інтеграція в українську політичну націю та лояльне ставлення до України.

З виокремленням етнополітології активізувалася робота в галузі теорії етнонаціональної політики. Акцент зроблено на теоретичне осмислення сучасних етнонаціональних явищ і процесів в Україні, зокрема, причин політизації етнічностей, їхнього місця та ролі в утвердженні незалежності Української держави, в її суспільно-політичному і громадському житті, з'ясування особливостей і характеру сучасної етнонаціональної політики, її наукових засад, принципів рівноправності, етнічного суверенітету, «опікунської» ролі держави щодо етнічних меншин, їхніх спільних і відмінних рис. Пріоритетну роль у теоретичному опрацюванні цих проблем і розробленні науково-практичних рекомендацій відіграють учені науково-дослідних установ Національної

Академії Наук, зокрема Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, Інституту філософії, Інституту соціології та ін., а також кафедр політології та етнології провідних університетів України, зокрема Київського, Харківського, Львівського та ін. Ще в 1992 р. вчені Інституту соціології НАНУ оприлюднили концепцію етнополітичних досліджень, у якій окреслювалося саме поняття етнополітики⁸. Один із її розробників В. Євтух звернув увагу на різницю між термінами «етнополітика» та «національна політика» і дійшов висновку, що етнополітика української держави має містити збалансовану політику щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; б) етнічних меншин як складових цього організму; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського етнополітичного простору, але пов'язані з Україною⁹.

Увесь комплекс поставлених нами дослідницьких завдань, включаючи теоретико-методологічні, історіографічні, джерелознавчі, конкретно-історичні та чисто етнополітологічні, реалізується на основі найважливіших функцій етнополітології й етнополітичної історії. Йдеться про теоретико-пізнавальну, світоглядно-виховну, критично-прогностичну та інші їхні функції. Завдяки їм стали можливими з'ясування повноти дослідження проблеми, пошук і виявлення нових джерельних свідчень про історичні та політичні передумови формування та розвиток польської етнічної групи на землях України, простеження змін у політиці щодо неї з боку різних державних утворень упродовж ХХ ст., заглиблення у причини етнонаціональних конфліктів, аналіз їхніх наслідків, винесення повчальних уроків та обґрунтування практичних рекомендацій, спрямованих на виховання культури етнонаціональних взаємин, підвищення ролі поляків у розвитку українсько-польських міжетнічних і міждержавних відносин.

Важливими компонентами теоретико-методологічної бази дослідження є його понятійно-категоріальний апарат. У ньому фігурують десятки загальнонаукових і фахових понять, термінів

⁸ Євтух В., Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні. — К., 1992.

⁹ Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави? // Віче. — 1992. — №8. — С. 116-117.

і категорій, за допомогою яких реалізується пізнавальна, прогностична та інші функції науки. Оскільки домінуючим у нашому дослідженні є поняття «національна меншина», можна солідаризуватися з думкою О. Рафальського про те, що воно невіддільне від понять «нація», «етнос», «етнічна меншина», але має особливий зміст. До національних меншин науковець відносить групи осіб, які, зберігаючи риси етнічної меншини, претендують на особливі політичні права, включаючи національно-територіальну автономію¹⁰. До цього слід було б додати, що національні меншини виступають як частина титульної нації відповідних держав і через дисперсність розселення далеко не всі наполягають на національно-територіальній автономії, зокрема, поляки. Зупинимось стисло на авторському трактуванні найбільш вживаних понять, яке ґрунтується на новітній вітчизняній і зарубіжній енциклопедичній і довідковій літературі, а також на нормативно-правових документах і використовується в монографії.

Польська національна меншина в Україні (Українська полонія) — це частина польського етносу-нації, яка сформувалася у процесі тривалого проживання на українських землях, є одним із компонентів етнонаціональної структури України, зберігає свої національні й етнічно-культурні особливості, підтримує форми організованої спільноти, прагне зберегти етнічну та духовну самотність.

Етнополітика — сукупність форм, методів і засобів діяльності державних і громадських органів у сфері етнонаціональних відносин, спрямованої на їх регулювання, на задоволення соціальних, політичних і культурних потреб етнічних спільнот та окремих громадян, що належать до них.

Етнополітологія — галузь гуманітарних знань, наукова та навчальна дисципліна, яка вивчає провідні тенденції та закономірності етнополітичного розвитку суспільства, політику держави, її інститутів і громадських об'єднань, спрямовану на стабілізацію та гармонізацію етнонаціональних відносин, захист національно-культурних інтересів етнічних спільнот, створення сприятливих умов для їхньої участі в політичному житті країни.

¹⁰ Рафальський О. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // НЗ ІПіЕД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 179.

Історія етнічна — подієво-хронологічний розвиток етносу, етнопонаціональних груп, їх духовної та матеріальної культури, а також галузь історичної науки, яка вивчає та висвітлює цей процес, досліджує факти реальної етнічної історії в їх взаємозв'язку та наступності, в казуальній обумовленості. Історична наука не лише оберігає від забуття події і факти, але й реконструює на їх основі історичний процес, дає йому наукову інтерпретацію.

Політична історія етносів — подієво-хронологічний процес політичного розвитку етносів та етнопонаціональних груп, їх політичної культури й участі в політичному житті суспільства, а також галузь політичної історії, яка вивчає та висвітлює цей процес, досліджує історичні факти і події політичного життя етносів та етнопонаціональних груп у їх причинно-наслідкових зв'язках і хронологічній послідовності.

Етнічна ідентичність поляків України — усвідомлення належності як до титульного етносу Польщі, так і до польської етнічної групи на землях України як частини її громадянства, відчуття відмінності від інших етнічних спільнот і груп. Ґрунтується на збереженні національної культури, мови, духовності, традицій, основних рис ментальності, на знаннях історії, народної обрядовості, звичаїв тощо.

Зміст цих та інших понять, зокрема **етнополітична ситуація, етнічна культура, етнічна ментальність, етнічна самосвідомість, етнічний характер**, частково запозичені та переосмислені автором, який брав за основу дослідження найновішу довідково-енциклопедичну вітчизняну та зарубіжну літературу, зокрема «Малу енциклопедію етнодержавознавства», термінологічні довідники та «Абетку етнополітолога»¹¹. Відповідний понятійний апарат має важливе теоретичне та методологічне значення для етнополітологічного й історичного пізнання польської меншини в Україні як компонента етнопонаціональної структури українського суспільства, як об'єкта та суб'єкта етнопонаціональної політики.

¹¹ Див.: Енциклопедія етнокультурознавства (За ред. Ю. І. Римаренка). — К., 1993; Етнопонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993; Абетка етнополітолога (Керівн. автор. кол. Ю. І. Римаренко). У 2 т. — К., 1996; Мала енциклопедія етнодержавознавства (Відп. ред. Ю. І. Римаренко). — К., 1996; Україна: етнопонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник (За ред. Ю. І. Римаренка). — К., 1997 та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Під час дослідження автор максимально дотримувався опрацьованих наукою та перевірених практикою правил (принципів) наукового пізнання, якими керуються етнополітологія й етнополітична історія¹². Головними з них є:

– **конкретно-історичний підхід** до аналізу політики щодо поляків України, який дав змогу ґрунтовно дослідити, по-перше, коли, як і чому сформувалася ця етнічна меншина на українських землях, які найважливіші етапи вона пройшла у своєму розвитку, яких демографічних, соціальних, політичних і культурних змін зазнала і що являє собою в сучасних умовах, і, по-друге, як змінювалася політика державних утворень щодо поляків на різних етапах досліджуваного періоду;

– **системний підхід** у дослідженні політики щодо польської меншини — неодмінна умова одержання комплексу знань, оскільки сама етнополітика виступає як підсистема політики держави загалом, складається з безлічі елементів і охоплює всі сфери життєдіяльності етнічних груп. До того ж, сама етнічна спільнота є багатограним компонентом поліетнічного суспільства, що виступає цілісною системою різноманітних зв'язків і відносин, пізнати яку можна лише на основі відповідного підходу. Принцип системності був витриманий і в процесі формування та використання джерельного комплексу дослідження, аналізу історіографії проблеми;

– **принцип наступності** — ключове правило етнополітологічного дослідження з історичним аспектом, яке орієнтувало автора, з одного боку, на спадкоємність розвитку самої польської меншини в Україні та виявлення його провідних тенденцій упродовж ХХ ст., а з другого боку, на з'ясування спільних і відмінних рис політики різних державних утворень щодо поляків. Дотримуючись цього правила, вдалося виявити певну успадкованість національної політики більшовиків від політики російського царизму, деякі її рецидиви в пострадянські

¹² Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореф. дис. ... докт. філософ. наук. — К., 1998; Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 133-154.

часи. Принцип наступності застосований також у історіографічній частині дослідження;

– **принцип об'єктивності** — універсальне правило будь-якого наукового студювання, яке дуже тісно пов'язане з усебічністю пізнання. У нашому дослідженні цей принцип вимагав максимально неупереджено та всебічно підійти до оцінки етнополітичних процесів і явищ, виявити політичні сторони життєдіяльності української полонії, абстрагуватися від власних політичних уподобань, етнічних симпатій чи антипатій у ході аналізу політики влади щодо неї, з'ясування причин і наслідків українсько-польського протистояння та міжетнічних конфліктів, зокрема в умовах утворення Західно-Української Народної Республіки та завершального етапу Другої світової війни. Таку саму неупередженість автор прагнув зберегти у відборі й інтерпретації джерельних свідчень і праць своїх попередників, особливо польських авторів;

– **принцип наукового плюралізму** — це нове правило для пострадянського суспільствознавства, яке прийшло на зміну методологічному монізму. Для етнополітології, яка інституціювалася в Україні вже за умов державної незалежності та інтеграції у європейський і світовий інтелектуальний простір, воно стало основоположним з перших кроків утвердження нової галузі знань. Керуючись цим правилом, автор виходив з того, що всі науково-теоретичні підходи до аналізу етнополітики, трактування етнонаціональних процесів мають однакове право на побутування, якщо вони не застаріли і не замінені новими, більш прогресивними та раціональними. Визнання плюралізму поглядів і парадигм не означає їхньої еkleктики, механічного сповідування або сліпого перебування в полоні певних теоретичних і методологічних схем. Автор спирався, насамперед, на надбання вітчизняної етнополітології, досвід її провідних учених, раціоналізм і здоровий глузд.

Зазначені методологічні засади ефективні лише за умови їх комплексності та застосування адекватних дослідницьких методів. Дослідження політичних аспектів життєдіяльності польської меншини провадилося за допомогою низки загальнонаукових, історичних, етнологічних та етнополітологічних методів

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

із урахуванням предмета й об'єктів¹³ пізнання. Найчастіше автор вдавався до таких методів:

– **етнополітологічного аналізу та синтезу**, які дали змогу, з одного боку, дослідити всі елементи політики Російської й Австро-Угорської імперій, сталінського та гітлерівського тоталітарних режимів, владних структур української державності доби Української революції та незалежності щодо польської етнічної групи на землях України, діяльність польських політичних і національно-культурних об'єднань і товариств, різних соціальних, вікових і релігійних верств польської людності, а з другого боку, синтезувати одержані відомості й отримати цілісну картину життєдіяльності української колонії;

– **історико-порівняльний метод з етнополітологічним спрямуванням** відіграв важливу роль у дослідженні історичних і демографічних аспектів проблеми, оскільки вона розв'язувалася на межі етнополітології, політології й історії. За його допомогою аналізувалися спільні та відмінні риси національної політики властей щодо поляків упродовж ХХ ст., вивчалися тенденції розселення поляків на землях України, обґрунтовувалася періодизація цього процесу, з'ясувалися особливості традиційної народної культури в різних регіонах побутування поляків — Волинь, Поділля, Полісся, Галичина та ін. Історико-порівняльний метод допоміг глибше простежити вплив місцевих факторів на політичне життя поляків, рівень збереження їхньої ідентичності в різних регіонах у часовому вимірі. Із урахуванням предмета дослідження використовувалися три види порівнянь: а) історико-типологічне — для аналізу різних етнополітичних явищ з деякими спільними рисами й ознаками; б) історико-дифузійне — для з'ясування запозичень поляками політичних і культурних надбань та окремих звичаїв у іноетнічного населення під час тривалого спільного проживання; в) історико-генетичне — для відслідковування успадкованої від предків ментальності та її проявах у політичному житті польського населення на різних етапах історії;

¹³ Питанням методики політичних досліджень присвячений посібник: Боришполец К. П. Методы политических исследований. — М., 2005. — 221 с. Автор характеризує методи як шлях досліджень і способи досягнення мети, як сукупність прийомів та операцій теоретичного і прикладного пізнання, розглядає дедукцію та індукцію як компоненти теоретичного дослідження. С.Г. Туронков в курсі лекцій «Политический анализ» (М., 2005) торкається методики дескриптивного аналізу політичних рішень (С. 25).

– **хронологічний** — слугував відтворенню долі польської меншини в суворій послідовності історичного розвитку подій і разом із **методом періодизації** дозволив виокремити рубіжні етапи життя поляків в Україні, простежити динаміку демографічних змін упродовж ХХ ст.;

– **методи ретроспективи та перспективи** відіграли важливу роль у реконструкції витоків, мотивів і причин багатьох політичних рішень владних структур щодо польської людності, відштовхуючись від наслідків цих рішень. І, навпаки, в низці випадків автор йшов від фактів минулого до сучасності. Ці методи виявилися вкрай необхідними для з'ясування залишкових явищ у політичній свідомості, духовності, в традиційній культурі, успадкованих від попередніх історичних періодів (метод пережитків). За їх допомогою вдалося встановити рівень збереження національних традицій у побуті, обрядах, звичаях, суспільній свідомості в умовах насильницької асиміляції, а також простежити процес національно-культурного відродження польської меншини після відновлення державної незалежності України;

– **структурно-функціональний метод**, тісно пов'язаний з принципом системного підходу, став ефективним засобом аналізу державної політики щодо польської меншини як системи, способом проникнення в діяльність різноманітних політичних структур, виявлення їхніх функцій та інструментів впливу на етнонаціональні процеси;

– **кількісно-статистичний метод** застосовано для дослідження сюжетів, пов'язаних з великим масивом статистичних відомостей, зокрема з демографічними змінами у складі польської етнічної групи за матеріалами щонайменше восьми переписів населення, соціальної, статевої, професійно-освітньої, мовної, релігійної та вікової структури української колонії, людськими втратами внаслідок воєн, масових репресій, депортацій, репатріацій, голодомору та переселень. Метод використовувався також для аналізу урбаністичних тенденцій, природного і примусового розселення поляків у різних регіонах України;

– **методи класифікації та типології** допомогли класифікувати джерельний комплекс дослідження, згрупувати історіографічні джерела, політичні об'єднання польської меншини, типологізувати

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

її права за їх місцем у гуманітарному праві різних державних утворень та за суб'єктивними ознаками, визначити типи етнічної ідентичності поляків на різних історичних етапах, а саме: встановити мінімальну, помірковану, маргінальну та максимальну ідентичності.

У дослідженні застосовувалися частково й інші методи, зокрема **логічно-інтуїтивний, синергетичний, соціокультурний, сцієнтистський, польових досліджень і спостережень** під час відвідання деяких польських поселень на Житомирщині та Хмельниччині, спілкування з керівниками й активістами Федерації польських організацій в Україні, Спілки поляків України та польських національно-культурних товариств у Києві, з польськими істориками у Варшаві, Краківі та Львові.

Отже, залучення найновіших досягнень теоретичної думки щодо політики у сфері етнонаціональних відносин, сучасного трактування етногенезу, етносу, нації, етнічних та національних меншин, інших понять та термінів, послідовне дотримання методологічних принципів і комплексне використання адекватних наукових методів етнополітологічного й історичного дослідження заклало теоретико-методологічну базу створення цієї монографії про життєдіяльність поляків у контексті етнополітичного розвитку України в ХХ ст.

1.2. Історіографія етнополітичного розвитку польської меншини в Україні

Історіографія етнополітичного розвитку та історичної долі польської людності на землях України у ХХ ст. представлена поряд із міждисциплінарними працями трьома досить великими групами досліджень: теоретико-етнополітологічними, етнологічними й історичними, підготовленими впродовж ХХ — початку ХХІ ст. Усі вони тісно пов'язані між собою, а їхній аналіз може бути продуктивним та об'єктивним лише за умов системного, конкретно-історичного та хронологічного підходів, оскільки на переважній більшості з них відобразилися панівні на час їхнього створення політичні, ідеологічні, теоретичні та методологічні парадигми. В Україні, Польщі, Росії, СРСР, інших країнах більш як за сто років оприлюднена численна наукова,

науково-популярна, навчально-методична та публіцистична література, присвячена життєдіяльності польської меншини. За нашими підрахунками, лише за 1991-2006 рр. опубліковано близько тисячі книг, брошур, статей, захищено понад двадцять дисертацій, які безпосередньо або опосередковано стосуються поляків України, їхнього історичного та культурного розвитку на різних етапах історії. Критично-порівняльний аналіз цих праць дає змогу простежити основні етапи дослідження проблеми, встановити стан і повноту її висвітлення, виявити вузькі місця і прогалини, окреслити перспективи подальшого вивчення. Особливістю історіографічного осмислення досліджуваної теми, яка поєднує етнополітологічний, етнологічний та історичний аспекти, є те, що воно охоплює надбання декількох галузей знань, насамперед етнополітології, етнології, політології, історії та ін. Найвні праці цікавлять нас не лише в контексті загальної теорії проблеми, але й з фактологічного боку тією мірою, якою вони розкривають суспільно-політичне, культурно-духовне, соціальне та господарське життя поляків України, їхнє розселення та динаміку демографічних змін.

Завдання певною мірою полегшується тим, що вже побачив світ ряд історіографічних праць, автори яких¹⁴ торкнулися розвитку української та зарубіжної історичної, етнологічної й етнополітологічної думки, намагалися підсумувати вивчення проблеми переважно в контексті своїх історичних та етнологічних досліджень, здебільшого щодо окремих аспектів або періодів. Окрім тематичних статей, тема вже знайшла висвітлення в історіографічних розділах низки монографій і дисертацій. З історіографічних праць найвагомішими є монографія О. Рафальського «Національні меншини України в ХХ столітті. Історіографічний нарис», його

¹⁴ Див.: Етнополітична ситуація в Україні: спроба наукової інтерпретації. — К., 1993; Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень // Польсько-українські студії. — Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Вип. 1. — К., 1993; Рафальський О. О. Історіографічні проблеми політико-правового становища національних меншин в Україні (1945-1953 рр.) // Наукові записки з історії України. — Вип. 7. — К., 1998; Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. — К., 2002; Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч. 2. — К., 2003; Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

докторська дисертація¹⁵, в яких комплексно та системно досліджені провідні тенденції й основні етапи розвитку історико-етнологічних знань про національні меншини України. Автор, окрім розгляду загальнометодологічних і суто історіографічних питань, торкнувся аналізу багатьох праць, безпосередньо присвячених польській людині. Він справедливо вказав на згубний вплив політики імперських і тоталітарних режимів, а також політичної кон'юнктури на тематику, зміст і науковий рівень публікацій, присвячених життєдіяльності етнічних груп, переконливо довів, що лише за умов відновлення державної незалежності України, демократизації суспільного життя, в тому числі й національно-культурного, завдяки державній підтримці науки стало можливим продуктивне, науково-об'єктивне і правдиве дослідження етнонаціональних процесів. Загалом прийнятною є для нас запропонована автором періодизація розвитку знань про національні меншини України ХХ ст., виділення головних історіографічних періодів, які збігаються, переважно, з періодизацією української історіографії.

Із деякими застереженнями та корективами, зумовленими предметом дослідження, його історико-етнологічним характером, зазначена періодизація використана у цій монографії, але перший та другий періоди об'єднані в один, який охоплює першу третину ХХ ст. На тлі цих чотирьох періодів розглядається зародження та розвиток упродовж ХХ — початку ХХІ ст. історичних, етнополітологічних, етнологічних та інших знань про життя польської людини України.

Низка важливих питань історіографії польської меншини в УСРР 1920-1930 рр. висвітлив у кандидатській дисертації і статтях І. Ващенко¹⁶. Він, зокрема, добре проаналізував праці поль-

¹⁵ Див.: Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000; Boruta M. Instytut Badań Spraw Narodowościowych (1921-1939) Z dziejów polskich badan naukowych nad problematyka etniczną // Przeglad Polonijny — 1985. — №3; Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich // Dzieje Najnowsze. — 1988. — №3; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku. — Warszawa, 1991; Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. — Warszawa, 1994. — №3.

¹⁶ Див.: Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УСРР 1920-1930 років: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2006; його ж. Репресії щодо польської людини України 1920-1930-х років: новітня вітчизняна історіографія // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 28. — К., Хмельницький, Кам'янець-Подільський. — 2004. — С. 381-392; його ж. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УРСР 1925-1935 рр. в історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 30. — К., 2005. — С. 202-215 та ін.

ських авторів про суспільно-політичне, культурно-освітнє та релігійне життя польської людності, мотиви створення і причини ліквідації польського національного району, про масштаби репресій більшовицького режиму супроти поляків України. Цінні історіографічні і джерелознавчі спостереження й узагальнення щодо долі етнічних меншин у період 1920 — першої половини 1930 рр. та національної політики радянської влади здійснила Л. Якубова, критично розглянувши праці і про польську людність. Дискусійним є традиційне для радянських часів віднесення до історіографії публіцистичних творів чільних працівників Центральної комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК, а також партійних функціонерів. Автор солідаризується з оцінкою радянської історіографії проблеми, яка, на думку Л. Якубової, була «методологічно, фактологічно і тематично скована принципом партійності»¹⁷.

Враховуючи, що історія польської етнічної групи на землях України, її політичне життя та політика державних структур щодо неї є частиною загальної, етнічної та політичної історії не лише України, але й Росії, Польщі, Австро-Угорщини, СРСР та інших країн, до складу яких упродовж ХХ ст. входили українські землі, доцільно, принаймні стисло, торкнутися витоків історіографії проблеми.

Зародження знань про поляків на українських землях не можна відривати від історії України та Польщі загалом, від українсько — та російсько-польських відносин, від національної політики Російської й Австро-Угорської імперій, зокрема, в польському питанні. Важливу роль в осмисленні цих проблем відіграли праці українських, російських, польських, австрійських, французьких, німецьких та інших дослідників як кінця ХІХ — початку ХХ ст., так і наступних років. Йдеться про праці В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Франка, П. Чубинського та ін.¹⁸

¹⁷ Якубова Л. Етнічні меншини УРСР у 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. Історіографія та джерела дослідження. — К., 2006. — С. 8-11, 20-21, 83.

¹⁸ Див.: Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы, 1875. — Т. 4. — Кн. 7. — С. 113-179; його ж. Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1881; Антонович В. Б., Франко І. Я. Поляки і русини // Збір. тв. у 50 т. — Т. 46; його ж. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Там само; його ж. Русько-польська згода і українсько-польське братання // Літературно-науковий вісник. — Т. 33. — Львів, 1906; його ж. Дещо про стосунки польсько-руські // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. — К., 1956; Склярів С. А. Польско-украинский территориальный спор по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Саме на ґрунті напрацювань учених другої половини ХІХ ст. та глибоких геополітичних змін у ХХ ст. започатковується наукове дослідження польської етнічної групи в Україні. **Перший його період** пов'язаний з розвитком знань в умовах розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновленням незалежності України та Польщі, заснуванням у них національних академій наук, створенням історико-етнографічних осередків у 1920-х рр. Зі згасанням Української революції західноукраїнські землі окупувала Польща, Буковину та Бессарабію анексувала Румунія, Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини, а на центральних, північно-східних і південних землях України за участю більшовицької Росії було встановлено радянську владу і проголошено Українську соціалістичну радянську республіку, яка в 1922 р. була включена до складу СРСР. Радянська влада з кон'юнктурних та ідеологічних мотивів упродовж 1920-х років під гаслом політики «коренізації» («українізації») заохочувала проведення історичних та етнологічних досліджень, у тому числі й національних меншин на «марксистській основі».

Було створено Етнографічну комісію ВУАН на чолі з академіком А. Лободою, яка досліджувала розселення та побут національних меншин, включаючи й поляків. При комісії працював Кабінет національних меншостей¹⁹. Велику роботу розгорнув Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка, а з 1928 р. розпочав діяльність Інститут польської культури. Однак з 1930-х років їхня діяльність почала згортатися, історико-етнологічні, етнографічні та інші дослідження в УСРР опинилися під партійним контролем і жорсткою цензурою, що призвело до перетворення суспільних наук на ідеологічну «служницю» тоталітарного режиму. Проте саме в ці роки було створено низку науково-популярних, здебільшого пропагандистського характеру праць, присвячених етнічним меншинам, авторами яких, зазвичай, були функціонери партійних і державних органів по роботі серед національних груп²⁰.

¹⁹ Гуржій О., Пархіна М. Етнологічні осередки України. — К., 2004

²⁰ Див.: Попов М. М. Національна політика Радянської влади. — Х., 1925; Затонський В. Національна проблема на Україні. — Х., 1926; Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине // Совет. строительство. — 1927. — №1; Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. — 1930. — №8-9; Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей. — Х., 1931; та ін.

Щоб відвернути увагу громадськості за кордоном, насамперед у Польщі, від негативних явищ у житті поляків СРСР, влада інспірувала видання літератури пропагандистського характеру, яка в рожевих фарбах змальовувала його стан. Зразком такого «дослідження» була книга Томаша Домбаля — чільного діяча польського комуністичного руху в СРСР «Поляки Радянського Союзу: їх походження, участь у Жовтневій революції і соціалістичному будівництві. Історико-описовий нарис», видана в 1929 р. польською мовою у Москві під псевдонімом професора Владзімежа Генгборського²¹. Такі праці виходили і в УСРР. Їх автори фрагментарно висвітлювали участь поляків у «соціалістичному будівництві», «втілення» ленінсько-сталінської національної політики, утворення польських адміністративних одиниць. До середини 1930-х років діяльність науково-етнографічних установ, що займалися історією та етнографією національних меншин, у тому числі й поляків, була згорнута, більшість професійних дослідників за звинуваченням у націоналізмі були позбавлені роботи, курс на «коренізацію» оголошувався вичерпаним, а політика «українізації» оголошувалася помилковою і шкідливою. На проблему і на саме поняття «національні меншини» було накладено ідеологічне табу.

За таких умов національними острівцями українських етнологічних досліджень залишалися Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та центри українознавства на теренах Чехословаччини, Польщі, Австрії, Німеччини, Франції, Англії, Італії та інших країн Західної Європи: Український вільний університет, Український соціологічний інститут, Високий педагогічний інститут, Український національний архів-музей, Український науковий інститут у Берліні та ін. У працях О. Бочковського, В. Винниченка, М. Григоріва, Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Мазепи, В. Старосольського та інших поряд із суто історичними досліджувалися актуальні етнополітологічні питання. Було закладено принципово новий напрям українознавства — **націологію** — спеціальну дисципліну, предметом якої виступали нації

²¹ Генгборский В. Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко-описательный очерк. — М., 1929.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

та міжнаціональні відносини. Його фундатор О. Бочковський одним із перших піддав гострій критиці антигуманну національну політику в СРСР та УСРР²².

Низку праць, автори яких торкалися долі поляків у радянській Україні, у міжвоєнний період було опубліковано в Польщі²³. Ще наприкінці 1921 р. у Варшаві з ініціативи істориків Ш. Ашканазі, В. Вакара, Т. Голувка, Л. Кживицького, С. Стомповського та інших було створено Інститут досліджень національних справ (Instytut Badań Spraw Narodowościowych), який, починаючи з 1925 р., дедалі більше уваги приділяв долі польської діаспори в СРСР та УСРР. До його роботи долучалися й українські історики, зокрема М. Кордуба, С. Томашівський та ін. Інститут започаткував діяльність Комісії досліджень становища поляків у СРСР (голова Л. Зеленецький), видання наукових збірників «Polacy Zagranicą», «Sprawy Narodowościowe». Співробітники Інституту М. Ковалевський, Л. Зеленецький та інші в міжвоєнний період оприлюднили ряд праць, присвячених польській меншині в СРСР та УСРР. Йшлося про зміни в кількісному складі та розселенні поляків, їх політичне, культурне та релігійне життя, розвиток польського шкільництва, видавничої справи, розгортання репресій тощо.

Другий період історіографії проблеми охоплює середину 1930 — першу половину 1950 рр., коли в СРСР утвердився режим одноособової влади, було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці та деякі інші етнічні групи були віднесені до «шкідливих націй» і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не позначено приростом нових знань щодо польської людності на землях України, якщо не брати до уваги низку протестних публікацій у Польщі та деяких праць, у тому числі й польських прорадянськи налаштованих істориків

²² Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1997; Старосольський В. Теорія нації. — К., 1999.

²³ Zieleniewski L. Polacy w YSRR // Polacy Zagranicą. — 1930. — №3; Його ж. Polacy w ZSRR według danych statystyki sowieckiej // Narodowościowe Sprawy. — 1931. — №6. — S. 683-683; Kowalewski M. Sowiecka polityka narodowościowa w roku 1937 // Sprawy Narodowościowe — 1937. — 4/5. — S. 506-509; його ж. Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej. — Warszawa. — 1938.

повоєнних років, які зосереджувалися здебільшого, на висвітленні ролі поляків у революційному русі²⁴.

Друга половина 1950 — перша половина 1980 рр. розглядається як **третій період** історіографії польської меншини в Україні, в межах якого в часи хрущовської «відлиги» було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв сталінських репресій, у тому числі й поляків, розширено доступ до архівів, активізувалася робота Інституту історії та Інституту етнографії, фольклору і мистецтвознавства АН УРСР, але проблеми національних меншин і далі залишалися поза увагою дослідників. Своєрідним проривом у душі шістдесятництва стали окремі праці з питань етногенезу, антропології й етнографії²⁵. Після відомої постанови ЦК КПРС 1967 р.²⁶ у суспільних науках розгорнулася реанімація сталінізму, вони ще більшою мірою стали ідеологічним рупором партії у пропаганді теорії «злиття» націй і формування «нової спільності людей — радянського народу». Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під забороною. Навіть у працях, присвячених радянсько-польським відносинам і співробітництву, поляки України не згадувалися. У тогочасних публікаціях українських і польських авторів²⁷ активно насаджувалося вульгарне трактування марксистської парадигми національного питання та національної політики КПРС, що завдало великої шкоди як теоретичним засадам, так і

²⁴ Див.: Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. — К., 1957; Його ж. Співробітництво Радянської України та народної Польщі. — К., 1969; Його ж. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі. — К., 1971; Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960). — К., 1962; Маланчук В. Ю. Торжество ленинської національної політики. (Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях України). — Львів, 1963; Kolski Witold. W służbie ludu pod sztandarem KPP. — Warszawa, 1955; Basinski E. Polska — ZSSR. Kronika faktów wydarzeń (1944-1971). — Warszawa, 1973.

²⁵ Див.: Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965; його ж. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1966; Krysiński A. Liczba s rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. — Warszawa, 1968.

²⁶ Див.: О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. Постановление ЦК КПСС от 14 августа 1967 г. // Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. док. — М., 1972. — С. 283-296.

²⁷ Див.: Торжество ленинських принципів пролетарського інтернаціоналізму. — Львів, 1971; Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. — К., 1971; Горовський Ф. Я. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР. — К., 1973 та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

практиці міжетнічних відносин. Виявом громадянського протесту проти імперської національної політики та насильницької русифікації стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»²⁸.

Горбачовська перебудова сприяла започаткуванню якісно нового, **четвертого періоду** історіографії проблеми, головні надбання якого припадають на 1990-ті роки ХХ ст. і початок ХХІ ст. Він пов'язаний з відновленням державної незалежності України, розривом із абсолютизацією марксистської парадигми етнопольських проблем, методологічною переорієнтацією пострадянських гуманітаріїв. Винятково благотворний вплив на утвердження нового етнополітологічного мислення справили демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, «реабілітація» етнології, виокремлення політології, етнодержавознавства та інституалізація етнополітології, створення Інституту політичних та етнопольських досліджень НАН України та інші чинники, зокрема, міжнародне співробітництво українських суспільствознавців.

Оскільки найважливіші історичні, етнологічні й етнополітологічні праці, присвячені польській меншині в Україні, оприлюднені саме в цей період, зупинимось докладніше на їхньому аналізі і в такий спосіб визначимо стан і повноту дослідження проблеми.

Із кінця 1980-х років відновилися дослідження історико-етнологічних проблем національних меншин в Україні, включаючи й польську. І хоч це відбувалося ще в контексті радянської історіографії і під знаком заповнення «білих плям», тогочасні публікації стали відповіддю на виклики часу: дисидентський і правозахисний рух, відновлення реабілітації жертв сталінських репресій, національно-культурне пробудження як українців, так і етнічних груп, рух за суверенізацію та незалежність України. Велику роль відіграли оприлюднені в Москві, Києві, а також за рубезом праці з етнології, народознавства, історії традиційної народної культури²⁹. Їхні автори зачепили й деякі теоретичні і практичні

²⁸ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998.

²⁹ Див.: Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987; Культура і побут населення України (Керівн. автор. кол. В. І. Наулко). — К., 1991; Barth F. The Groups and Boundaries. — Boston, 1969; Bargatky Thomas. Ethnologie. — Hamburg, 1998; Fischer Hans. Ethnologie. — Berlin — Hamburg, 1998.

проблеми національної політики. Були запропоновані нові підходи до вивчення етнонаціонального розвитку України, повернуто до вжитку термін «національні меншини». Як альтернатива замовчуванню тематики національних меншин актуалізувалися дослідження політики «коренізації» 1920-х років. Торкаючись сталінських репресій, голоду 1932-1933 рр., деякі дослідники порушили питання деформацій національної політики, обмеження прав українців і національних меншин. До цього їх спонукало наростання потужного протестного й опозиційного руху нових громадських об'єднань, зокрема Української Гельсінської Спілки, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Народного Руху України, який вже на першому з'їзді у вересні 1989 р. ухвалив резолюцію про захист національних меншин.

Вирішальний вплив на зміну ідейної та методологічної спрямованості досліджень, присвячених етнонаціональній проблематиці, справили політичні події 1989-1991 рр.: повалення тоталітарних режимів у країнах Східної та Центральної Європи, скасування горезвісної 6-ї статті Конституції СРСР, демократизація виборчої системи, утворення альтернативних до КПРС політичних партій та об'єднань, суверенізація республік і, нарешті, проголошення державної незалежності України, заборона КПРС, розпад СРСР. На цій хвилі на базі Інституту історії партії при ЦК Компартії України було створено академічний Інститут національних відносин і політології з відділом національних меншин, започатковано Інститут народознавства у Львові, реформовано академічний львівський Інститут суспільних наук в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Глибоких змін зазнала структура та тематика досліджень Інституту історії (з 1992 р. — історії України), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, розгорнули діяльність Інститут українознавства Київського університету ім. Т. Шевченка (з 1995 р. — Науково-дослідний інститут українознавства міністерства освіти і науки), Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, відділ пам'яток матеріальної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, кафедри етнології провідних університетів України.

Демократичні перетворення в Україні сприяли поверненню із спецховищ досліджень Д. Багалія, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Драгоманова, перевиданню та виданню праць істориків, етнологів, філософів, політологів західної української діаспори, зокрема О. Бочковського, Л. Винара, Д. Дорошенка, Т. Гунчака, Б. Кравченка, Б. Крупницького, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака, В. Старосольського, О. Субтельного, С. Томашівського, Д. Чижевського та ін. У багатьох публікаціях цих та інших авторів критично аналізувалася національна політика російського царизму та більшовиків, становище етнічних меншин, українсько-польські взаємини³⁰. Радянські дослідники в умовах перебудови особливу увагу приділили політиці коренізації та українізації. Але спроби окремих із них представити активізацію національного життя поляків у 1920-х роках лише як національно-культурний ренесанс суперечать реальним фактам політики більшовиків, пов'язаної з розгортанням фізичного та духовного терору, воєвничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя.

Важливе значення для розуміння долі поляків України у радянську добу мали узагальнюючі праці з історії України та Польщі³¹, а також тематичні дослідження, присвячені викриттю злочинної суті сталінського режиму, голодомору та масових репресій проти українського народу та інших народів, у тому числі й поляків³².

³⁰ Див.: Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. — Львів, 1929; Григорієв Н. Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. — Скрентон, 1936; Квітковський Д. Українсько-польська проблематика // Україн. бюлетень інформації. — 1946. — №2; Крупницький Б. Українська історична наука під советами. — Мюнхен, 1957; Феденко П. Марксистські і большевицькі теорії національного питання. — Мюнхен, 1960; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993; Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського та сталінського окупаційних режимів проти населення Західної України (20-40-і рр. ХХ ст.). — Львів, 1996; та ін.

³¹ Див.: Історія України. Нове бачення (Керівн. автор. кол. В. Смолій). У 2-х кн. — К., 1995; Зашкільняк Л.О., Кучерепа М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності. — Львів, 2002; Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002; Serczyk W. Historia Ukrainie. — Wrocław. — 1990; Kallas M. Historia ustroju Polski X-XX w. — Warszawa, 1999; Szujski J. Historia Polskiej. — Poznań, 2005.

³² Див.: Табачник Д. В. Трагічні сторінки історії. — К., 1990; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20-30-і роки. — К., 1991; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993; його ж. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. — К., 1994; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2-х кн. — К., 1994; та ін.

У контексті нового бачення політичної й етнічної історії України на зламі 1980-1990 рр. започатковувалася новітня історіографія польської меншини на українських землях. Вона вийшла на якісно новий рівень у другій половині 90-х років ХХ ст. — на початку ХХІ ст., коли більшість українських істориків, насамперед молода генерація, відійшли від ідеологічних стереотипів минулого, твердо стали на шлях наукового осмислення історії українсько-польських взаємин. Першими цеглинами у фундаменті новітньої історіографії польської меншини стали праці Ю. Войцехівського, С. Діброви, Т. Зарецької (Т. Єременко), А. Кондрацького, І. Лісевича, В. Наулка, В. Палієнка, М. Панчука, Г. Стронського, Б. Чирка, Н. Щербак, Л. Якубової та ін.³³ Якщо аналізувати внесок істориків та етнологів у дослідження польської людності в Україні за основними періодами, то можна відзначити, що В. Палієнко розглянув тенденції розселення і зміни в її чисельності на зламі ХІХ-ХХ ст., А. Кондрацький, І. Лісевич, О. Білобровець та Н. Щербак³⁴ висвітлили низку аспектів політичного, соціально-економічного та культурного життя поляків і політики російського уряду щодо них у цей період, Т. Зарецька

³³ Див.: Діброва С. С., Панчук М. І. Вогонь і попіл // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-і рр. // Укр. істор. журн. — 1990. — №1; його ж. «Шкідництво різних націй...» (Національні меншини на Україні у 20-30-х рр. за документами ЦДАГО) // Архіви України. — 1992. — №1; Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. — К., 1992; Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності // Там само; Єременко Т. І. Польське національне питання на Україні в 20-і рр. // Міжнародні зв'язки України: пошуки та знахідки. — К., 1993. — Вип. 3; Єременко Т. І., Чирко Б. В., Калакура О. Я. Поляки в Україні // Віче. — 1993. — №2; Палієнко В. І. Місце історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ-ХХ ст. — К., 1998; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УРСР (20-і — початок 30-х рр. ХХ ст.). — К., 2004; її ж. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УРСР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст.). — К., 2006; та ін.

³⁴ Див.: Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х-ХІХ ст. // УІЖ. — 1991. — №12; Войцехівський Ю. С. З родоvodu української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. — 1993. — №9; Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // УІЖ. — 1997. — №2; його ж. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.) — К., 1997; Білобровець О. М. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Історія. — 2005. — Вип. 1.; Щербак Н. О. Національне питання у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття). — К., 2005; Стронський Г. Й. Польські національні сільради на Україні у 20-30-і роки // Проблеми слов'язознавства. — Львів, 1992. — Вип. 44; його ж. Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20-30-і роки. — Тернопіль, 1992; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

з'ясувала ставлення поляків до Української Центральної Ради, до Всесвітнього з'їзду поляків 1929 р.³⁵ Г. Стронський серед перших досить ґрунтовно розглянув мотиви утворення польських адміністративно-територіальних одиниць: сільрад і Мархлевського району, причини розгортання репресій на початку 1930-х років. Л. Якубова торкнулася польської меншини у контексті політичного, соціально-економічного та культурного життя інших національних груп УСРР в 1920-х — першій половині 1930-х років. Ці питання викликають велику увагу і з боку польських дослідників. Деякі особливості репресій щодо польської меншини на релігійному ґрунті відзначили Т. Зарецька, О. Рубльова та ін.³⁶ Ґрунтовно висвітлені політичні технології контролю за діяльністю Римо-Католицької церкви в УРСР в 1940-1960 рр. у спеціальному параграфі монографії В. Войналовича³⁷.

Окремий розділ історіографії польської меншини в Україні становлять дослідження, присвячені західноукраїнським землям. В узагальнюючих працях, а також низці тематичних розвідок З. Барана, Б. Гудя, В. Голубка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, О. Кондратюка, О. Красівського, М. Кугутяка, М. Кучерепи, М. Литвина, С. Макарчука, В. Марчука, К. Науменка, Ю. Сливки, І. Ципенди, М. Швагуляка та ін. на тлі політичного, соціально-економічного та культурного розвитку краю в ХХ ст. простежуються етнічні зміни у складі населення, висвітлюються українсько-польські відносини, їхнє загострення та переростання у воєнний конфлікт у 1918-1919 рр., конфронтація міжвоєнних

³⁵ Єременко Т. І. Про участь польського населення у Всесвітньому з'їзді поляків 1929 р. // Міжнародні зв'язки України. — К., 1993. — Вип. 4.

³⁶ Див.: Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-і рр. ХХ століття. — К., 1994; Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — №2-4; Рубльов О. П., Білоусов Ю. О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. — Житомир, 2000. — 314 с.; Палладіна Т. О. Римсько-Католицька Церква у Києві. — К., 2000; Szuba Z. Katolicy obrządku latinskiego i Polacy w ZSRR — stan obecny // Polacy w kościele Katolickim w ZSRR. — Lublin, 1991; Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR. 1917-1939. Zarys historii. — Lublin, 1997; Szymanski J. Kościoły katolickie na Podola: Obwód winnicki. 1941-1964. — Lublin, 2001; та ін.

³⁷ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — С. 603-646.

років, доля українців і поляків Західної України після її включення до СРСР³⁸.

Цінними є праці І. Ільюшина та інших авторів³⁹, присвячені участі поляків у русі опору гітлерівським окупантам, а також таким контроверсійним темам, як польсько-український конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, участь у ньому Польської армії Крайової та Української повстанської армії. Нагороджено великий пласт знань про так званий «обмін населенням» між СРСР і Польщею у повоєнні роки⁴⁰.

Однією з особливостей історико-етнологічних досліджень польської меншини останнього десятиріччя є зосередження дедалі більшої уваги на регіональних або галузевих проблемах. Побачила світ низка праць, присвячених полякам Волині, Полісся, Буковини, розвитку польської освіти та культури в Україні,

³⁸ Див.: Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993; Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 187-200; Баран З. Українське питання у політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918-1939) // Вісн. Львів. ун-ту. — Вип. 29. — Львів, 1993; Швагуляк М. Паціфікація: Польська репресивна акція у Галичині у 1930 р. — Львів, 1993; Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. — Вип. 6. — Київ-Львів, 1994; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. — Львів, 1997; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.). — Луцьк, 1997; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. — Львів, 1998; Макарчук С. А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. — Львів, 1998; його ж. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західно-українських землях першої третини ХХ ст. // Зб. праць і матер. На пошану Л. І. Крушельницької. Львів, 1998; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998; його ж. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000; Łoś S. O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej. — Warszawa, 1932; Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich // Biuletyn polsko-ukraiński. — 1936.

³⁹ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині 1939-1941 рр. — Тернопіль, 2002; Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001; Кучерепа М. Історія Волині: 1939-1941 рр. — Луцьк, 2006; Siwicki M. Dzieju konfliktów polsko-ukraińskich. — T.I. — Warszawa, 1992; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993; Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: Współpraca AK-WIN i UPA. — 1945-1947. — Warszawa, 1997.

⁴⁰ Див.: Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр.: Виселення поляків з Тернопілля. — Тернопіль, 1997. — 216 с.; Буцко О. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х гг. — К., 1997.

Калакура О. Поляки в этнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

українсько-польському економічному, науково-технічному та культурному співробітництву⁴¹.

Вузлові питання долі поляків на землях України були і залишаються в полі підвищеного інтересу польської історіографії. Її періодизація за формальними ознаками є близькою до періодизації української історіографії, зокрема, діаспорної. Як справедливо зауважив Л. Зашкільняк, вона зазнала чимало метаморфоз, особливо після VII з'їзду польських істориків (1948 р.), більшість учасників якого підтримали марксистське трактування історії⁴². Зі встановленням у Польщі престалінського тоталітарного режиму в повоєнні роки змінилися методологічні засади й ідейна спрямованість праць польських істориків, більшість з яких також опинилася в полоні ідеологічної зашореності. Якщо у 1930-х роках домінуючим було критично-розвінчувальне ставлення до політики більшовиків щодо поляків⁴³, то в 1950-1970 рр. проблема поляків у СРСР була віднесена до неактуальних і зникла з тематики досліджень. Лише на зламі 1980-1990 рр. вона знову актуалізувалася. Вийшла низка праць⁴⁴, автори яких помітно змінили акценти у підходах до зарубіжної

⁴¹ Див.: Українсько-польські культурні взаємини XIX-XX століття. — К., 2003; Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. — Житомир, 2004; Горук А. Національно-культурний рух поляків Буковини (друга полов. XIX ст. — 1914 р.). — Чернівці, 2005.

⁴² Див.: Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. — Львов, 1986. — С. 67.

⁴³ Charewicyowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przydyrirowej. — Lwow, 1929.

⁴⁴ Zelenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczpospolitej. 1918-1939. — Lublin, 1994; Sierocka K. Polonia radziecka. 1917-1939. — Warszawa, 1968; Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII — XX w. (pod. red. A. Pilcha). — Warszawa, 1989; Lizak W. Rozstrzelana polonia. Polacy w ZSRR. 1917-1939. — Szczecin, 1990; Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim /1921-1939. Warszawa, 1991; Kubiak H., Paleczny T., Rokieki J., Wawrykiewicz M. Mniejszości i polonia w ZSRR. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992; Mniejszość polska i polonia w SZRR. Pod red. H. Kubiaka. — Wrocław, 1992; Kupezak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. — Wrocław, 1994; Eberhardt P. Polska Ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie. — Warszawa, 1998; Hryciuk G. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — Toruń, 2000; Hryciuk G., Stočky J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. — Lublin, 2000; Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie: poszukiwanie modelu polityki (Red. T. Gąsowski). — Kraków, 2000; Ciesielki S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. — Warszawa, 2000; Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920. — Kraków, 2002; Ciesielki S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — Toruń, 2003; Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku. — Warszawa-Moskwa, 2003.

польщизни, у тому числі й української. У «Історії України» Т. Ольшанського вміщено окремий додаток, присвячений українській полонії⁴⁵. Однак навіть після повалення тоталітаризму, в умовах демократизації польського суспільства частина польських істориків і публіцистів так і не звільнилася від антиукраїнських стереотипів, зокрема міфу про втрату «східних кресів», який підґрунтяється певними шовіністичними колами. Обурення в Україні, особливо на Волині та в Галичині, викликали українофобські публікації 2003 р. у деяких пресових виданнях Польщі, а також виставка під провокаційною назвою «Східні креси, що тонуть у польській крові», яка приурочувалася 60-річчю трагічних подій на Волині. Центральне місце в польській історіографії української полонії займає міжвоєнний і повоєнний періоди, пов'язані з масовими репресіями, переселеннями та депортаціями. Цінність цих праць⁴⁶ полягає в тому, що вони побудовані на маловідомих в Україні матеріалах польських архівів, а також на спогадах і листах, які надсилалися до Польщі.

Важливим стимулом активізації дослідження польської меншини в Україні та української в Польщі є співпраця українських і польських істориків, етнологів, спільні наукові конференції, узгодження підходів до найбільш контроверсійних проблем в історії українсько-польських взаємин, видання спільних документальних збірників, зокрема серії невідомих документів із архівів радянських і польських спецслужб. Успішно працюють Польський інститут у Києві, Центр полоністики Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка, Польське наукове товариство в Житомирі, постійно діюча комісія істориків обох країн, видається щорічник «Польсько-українські студії: Україна — Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість», наукові збірники «Над Дніпром і Віслою». За матеріалами українсько-польських наукових семінарів, проведених упродовж 1996-2002 рр. Волинським державним університетом ім. Лесі Українки та Військовим історичним

⁴⁵ Olszanski T.A. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa. — 1994; Chojnowski A. Ukraina. — Warszawa, 1997.

⁴⁶ Див.: Переселення поляків та українців. 1944-1946. — Варшава-Київ, 2000; Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948. — Warszawa, 1987.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

інститутом у Варшаві (керівники проекту проф. М. Кучерепа та проф. А. Айненкель), опубліковано серію наукових збірників «Україна-Польща: важкі питання» тощо. Плідно досліджують долю поляків в Україні, польсько-українські взаємини вчені Інституту історії Польської Академії Наук, Варшавського, Краківського, Люблінського та інших університетів, Польський інститут національної пам'яті, варшавський осередок «Карта», який зібрав тисячі документів про радянські злочини проти польської людності, численні біографічні відомості щодо репресованих поляків.

Торкаючись зарубіжної історіографії української полонії, не можна обійти праць визначного французького історика, директора Центру історії слов'ян Паризького університету (Сорбона), президента французької асоціації українознавчих студій Данієля Бовуа, присвячених польсько-українським взаєминам 1863-1914 рр. Його монографії, а також дослідження німецького історика А. Капелера⁴⁷, оприлюднені в другій половині 1990-х років — на початку ХХ ст., мають важливе значення для розуміння характеру соціально-етнічних конфліктів і причин польсько-українського антагонізму, зокрема, у земельному питанні середини ХІХ ст. — початку ХХ ст. Як зазначив відомий історик Я. Дашкевич, Д. Бовуа вперше звернувся до жорстокої правди у трикутнику польсько-російсько-українських взаємин на Правобережжі України⁴⁸. Д. Бовуа вказував, що поляки аж до жовтневого перевороту 1917 р., попри їхню неприязнь до Росії, намагалися порозумітися з нею коштом українців. Він першим серед західних дослідників розвінчав міф «втрачених кресів» як відібраних від Польщі земель, котрий ще й досі культивують деякі представники сучасної польської історіографії.

Благотворний вплив на дослідження польської меншини в Україні справляє загальне піднесення етнологічної й етнополітологічної науки в Україні, про що вже частково говорилося

⁴⁷ Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). — К., 1996; його ж. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. — К., 1998; Капелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад. — М., 2004; та ін.

⁴⁸ Див.: Дашкевич Я. Данієль Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор ... — С. 31, 38.

в попередньому параграфі. Грунтовні наукові праці та навчальні посібники з етнології В. Борисенко, Т. Кожелянка, Ю. Левенця, С. Макарчука, П. Надолішнього, В. Наулка, О. Нельги, М. Обушного, І. Онищенко, А. Пономарьова, М. Степика, М. Тиводара, М. Юрія та ін.⁴⁹ збагатили загальні знання про закономірності етногенезу, про етноси, нації, етнонаціональні групи, подали найважливіші відомості щодо етнічної структури України, стислу характеристику етнічних груп, у тому числі й поляків.

Рубіжною подією в українському суспільствознавстві 1990-х років стало виокремлення етнополітології як інтегральної галузі знань про етнічну політику та політичне життя етносів. Праці О. Антонюка, І. Варзара, В. Войналовича, Б. Євтуха, О. Картунова, М. Касьянова, В. Котигоренка, І. Кресіної, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, В. Нікітюка, М. Обушного, М. Панчука, Ю. Римаренка, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. довели закономірність інституалізації етнополітології, окреслили її предмет, об'єкти, завдання та функції, визначили поле етнополітологічного дослідження етносів та етнічних груп, екстраполювали теоретичні засади етнополітології на міжетнічні відносини в Україні⁵⁰. Етнополітологічний підхід відкриває ширші можли-

⁴⁹ Див.: Надолішний П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. — К., 1988; Культура і побут населення України. — К., 1991; Етнографія України. Навч. посібн. (За ред. С. Макарчука). — Львів, 1994; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій. — К., 1996; Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій. — К., 1997; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). — К., 1997; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998; Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (Філософсько-методологічний аналіз). — К., 1998; Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999; Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. — К., 2002; Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави. — К., 2003; Тиводар М. Етнологія. Навч. посібн. — Ужгород, 1998; його ж. Етнологія. — Львів, 2004; Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. — К., 2004; та ін.

⁵⁰ Див.: Картунов О. Этнонациональные отношения в политической жизни общества. — К., 1991; його ж. Вступ до етнополітології. — К., 1999; Євтух В., Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні. — К., 1992; Шкляр Л. Е. Этнос. Культура. Личность. — К., 1992; Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994; Нікітюк М. Статус національних меншин (порівняльно-правовий аспект). — К., 1996; Римаренко Ю. І. Національний розвій України. — К., 1995; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. — К., 1998; Касьянов М. Теорія нації та націоналізму. — К., 1999; Пірне М. І. Етно-

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

вості для пізнання тих аспектів життєдіяльності етнічних груп, які, зазвичай, залишалися за межею уваги істориків та етнологів. Свідченням цього є вихід у світ колективної монографії «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект» (керівн. автор. кол. М. Панчук)⁵¹, у якій доля національних меншин розглядається в контексті національної політики Російської й Австро-Угорської імперій і радянського тоталітаризму. Автори серед перших простежили формування правової бази та нової етнополітичної політики в умовах незалежної України. Цей сюжет значно ширше представлений у ґрунтовній монографії Л. Лойко, присвяченій громадським організаціям етнічних меншин України⁵². Автор висвітлює деякі напрями діяльності польських загальноукраїнських і регіональних національно-культурних товариств, спрямованої на національне пробудження й етнічну консолідацію поляків, їхню участь у громадсько-політичному житті України.

Огляд захищених упродовж останніх п'ятнадцяти років дисертацій за спеціальностями історія, етнологія та етнополітологія, присвячених етнічним меншинам України, включаючи й поляків⁵³,

політичні процеси в сучасній Україні. Навч. посібн. — К., 1999; Троцинський В. Правове регулювання розвитку національних меншин України // Наук. зап. ІПіЕД. — Вип. 8. — К., 1999; Шуба О. В. Релігія в етнополітичному розвитку України: Політологічний аналіз. — К., 1999; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К., 2004; Антонюк О. Основи етнополітології. — К., 2005; та ін.

⁵¹ Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. — К., 2000.

⁵² Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. — К., 2005.

⁵³ Див.: Орлянский В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1992; Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Одесса, 1992; Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1994; Калакура О. Я. Українська колонія в 1917-1939 роках: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1995; Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина ХІХ — поч. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1996; Бадуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1997; Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000; Жуківський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Чернівці, 2006; Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні: Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2006; та ін.

дає підстави для висновку про те, що більшість авторів не приділили належної уваги диференціації й особливостям політики владних структур щодо конкретних національних груп та їхньої участі в політичному житті. Винятком може слугувати докторська дисертація Н. І. Щербак, у якій виокремлені певні особливості національної політики російського царизму щодо українців, поляків та євреїв українського Правобережжя. Не будемо дорікати іншим авторам, оскільки вони й не ставили таке завдання, бо предметом їхніх досліджень були здебільшого історико-етнічні та культурні процеси. Деякі оцінки, запропоновані на початку 1990-х років, не знайшли підтримки в подальших дослідженнях. Так, В. Орлянський, А. Дизанова дещо глорифікували політику «коренізації», її демократичні тенденції щодо національних меншин, тим не менше, дисертаційні дослідження, особливо І. Балуби, О. Жуковського та ін., містять цікаві фактичні відомості та важливі узагальнення щодо польської меншини в загальноукраїнському та регіональному зрізі на різних етапах історії. Результати дисертаційних досліджень і публікацій бралися до уваги і враховувалися, оскільки є дотичними до теми нашої монографії. Сказане стосується й низки дисертацій з політології та соціології, присвячених етнонаціональним відносинам, зокрема В. Архипова, І. Білої, М. Вівчарика, Т. Рудницької та ін.⁵⁴ Зауважимо, що окремі з них мають надто загальний характер, збіднена їх джерельна база, а зміст не насичений конкретикою та належною аргументацією. Наприклад, з автореферата дисертації В. Архипова не зрозуміло, що означає «державна політика національних меншин» і в чому її еволюція, чому «етнокультурний розвиток представників інших народів у поліетнічному середовищі України відбувався всупереч закономірностям співжиття у такому середовищі»⁵⁵.

Таким чином, життєдіяльність української полонії, деякі аспекти політики щодо неї у ХХ ст. частково вже висвітлені в історичній

⁵⁴ Архипов В. І. Еволюція державної політики національних меншин в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1994; Біла І. І. Міжнаціональні відносини як об'єкт управління (Політологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1994; Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі: Автореф. дис. ... докт. політ. наук. — К., 1994.

⁵⁵ Архипов В. І. Еволюція державної політики... — С. 16.

та етнологічній науці, визначилися деякі етнополітологічні підходи щодо цієї проблеми, нагромаджено великий фактичний матеріал. Однак на маргінесі залишається багато питань лише поставлених або й зовсім не досліджених, зокрема, з'ясування загальних тенденцій та особливостей політики різних режимів і владних структур щодо поляків України, катастрофічних наслідків політичних репресій, депортацій, голодоморів, насильницької асиміляції, простеження змін етнополітичного статусу польської групи на землях України, відстоювання нею своїх політичних прав і свобод, її впливу на українсько-польські міжетнічні та міждержавні відносини. Усе це й продиктувало необхідність підготовки комплексного історико-етнополітологічного дослідження польської меншини в Україні на основі системного та міждисциплінарного вивчення політики владних структур щодо неї, аналізу наслідків цієї політики в демографічному, соціальному, економічному, культурному, духовному, політичному, ментальному розвитку польської людності, її участі в усіх сферах життя українського суспільства на різних історичних етапах.

1.3. Структура, інформативний потенціал і достовірність джерельного комплексу

Одна з особливостей історико-етнополітологічного дослідження, підготовленого на межі історії, етнології й етнополітології, полягає в тому, що його джерельна база ґрунтується на комплексі різноманітних свідчень, який містить історичні, етнополітологічні й етнологічні джерела. Сучасне джерелознавство трактує джерельний комплекс як сукупність актуалізованих і потенційних джерел, на які спирається певне наукове пізнання⁵⁶. У цьому дослідженні джерелами є найрізноманітніші носії свідчень писемного, усного, зображального характеру, які містять певні відомості про польську меншину в Україні, її формування, розвиток, демографічні, соціальні, вікові та інші зміни в її складі, політичне, економічне, культурне та духовне життя і його правові засади, про політику державних структур щодо неї.

Джерельний комплекс монографії, домінуюче місце в якому займає писемний тип, поєднує дві основні групи джерел україн-

⁵⁶ Див.: Історичне джерелознавство. Підручник. — К., 2002. — С. 86-87.

ського, російського та польського походження: опубліковані та неопубліковані (переважно архівні). За місцем зберігання, джерельні свідчення про поляків України розпорошені в бібліотечних та архівних колекціях України, Польщі, Росії та інших країн. За видовою ознакою писемні джерела обох груп автор, виходячи з мети та завдань дослідження, умовно класифікував на такі п'ять підгруп:

– **документальні джерела** — актові, законодавчі, нормативні, діловодні, судово-слідчі, статистичні та ін. документи органів державної влади і управління, різноманітних установ, політичних партій і громадських об'єднань;

– **вербальні (оповідні) джерела** — твори політичної, наукової, навчальної та ін. літератури, публіцистика;

– **преса та інші види масових джерел** — матеріали газет, журналів, листівки, прокламації тощо;

– **джерела особового походження** — спогади, мемуари, щоденники, автобіографії, листи та ін.;

– **матеріали етнологічних та етнографічних експедицій, конкретно-соціологічних досліджень і спостережень.**

Така класифікація дозволила продуктивно проводити евристичну роботу, заповнювати прогалини у джерельному комплексі, застосовувати адекватні дослідницькі методи в роботі з кожною групою джерел із метою встановлення їхньої автентичності, походження, авторства, достовірності інформації. Зупинимось докладніше на характеристиці кожного виду джерел і його інформаційного потенціалу.

Найбільший за обсягом і найцінніший за змістом пласт відомостей про поляків України виявлено в **документальних джерелах**. Вони представлені низкою загальних і профільних збірників⁵⁷, виданнями документів КППС і КПУ, зокрема їхніх з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, законодавчих і нормативних документів органів влади й управління, матеріалів різноманітних

⁵⁷ Див.: Національні меншості на Україні (Реєстр селищ). ЦСУ УСРР. — Х., 1925; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Зб. документів. — К., 1993; Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. Вип. 1. — К., 1997; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник (За ред. В. Ф. Панібудьласки). У 2-х част. — К., 1997; Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. — К., 1998; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

нарад⁵⁸, а також фондами державних архівів України, Польщі та Росії. У збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ столітті» переважають офіційні документи комуністичної партії і радянського уряду, в яких викладено головні напрями національної політики загалом і тактики щодо національних меншин, включаючи й поляків, упродовж 1920-1980 рр. Укладачі включили також документи незалежної України щодо національних меншин, зокрема Декларацію прав національностей України (1991 р.), Закон про національні меншини в Україні (1992 р.) та ін. Довідково-хрестоматійний характер має збірник «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність». У ньому фігурують не лише документи, але й фрагменти праць істориків, політологів, політичних і громадських діячів з національного питання, деякі статистичні відомості за переписами населення, починаючи з 1897 р., програмові документи політичних партій тощо. Найближче до етнополітологічних проблем стоїть збірник «Етнополітика в Україні», до якого ввійшли документи та матеріали державних органів, політичних партій і громадських об'єднань з питань національної політики та міжнаціональних відносин. Важливі відомості про драматичну долю поляків у часи колективізації та голодоморів подають документи і матеріали збірників «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», «Колективізація і голод на Україні», «Українська РСР у міжнародних відносинах» та ін. У монографії використані матеріали Збірників узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, його звіти за 1924-1930 рр., а також «Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины» за 1930-і роки.

Загальну та деяку конкретну інформацію про участь поляків в антигітлерівському русі опору залучено із збірників, присвячених міжвоєнному періоду та Другій світовій війні⁵⁹. Багато доку-

⁵⁸ Див.: X. Zjazd Polski na Rusi w Kijowi w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. — Winnica, 1917; Декреты Советской власти. В 13 т. — М., 1957-1967; Всесоюзное совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. Стенографический отчет и постановления. — М., Харьков, Минск, 1931; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1-8. — К., 1975-1985; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. — К., 1976; Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К., 2001.

⁵⁹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939-1941. — Т. 1. — Варшава-Москва, 2001; Польське підпілля. 1939-1941. Від Волині до Покуття. — Варшава-Київ, 2004.

ментальних свідчень містить збірник «Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939-1941 гг.», підготовлений Федеральною службою безпеки РФ і МВС та адміністрації Республіки Польща.

У 1994 р. було започатковано видання науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», декілька номерів якого прямо або опосередковано присвячені полякам України та українсько-польським взаєминам⁶⁰. Так, спарений 1/2 номер за 1997 р. відкривався Спільною заявою президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання», в якій висловлювалася впевненість, що польські й українські фахівці спільними зусиллями, в атмосфері відкритості ретельно і правдиво вивчать непрості події та періоди історії, дадуть їм об'єктивні оцінки і сприятимуть порозумінню між нашими народами. Тут же було опубліковано Закритий лист наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про «фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (1937 р.). У 2003 р. під номером 2 вийшов спецвипуск із матеріалами про політику більшовиків щодо переслідування та ліквідації в Україні ієрархії Римо-Католицької церкви.

Побачили світ чотири двомовні книги багатотомного проекту «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття»⁶¹, підготовлені Спільною робочою групою Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща. Перший том містить матеріали про долю поляків на теренах УСРР у 1930-х рр. У другому томі вміщено 184 документи щодо переселення поляків та українців у 1944-1947 рр., до третього тому включено раніше засекречені документи спецслужб про польське підпілля на західноукраїнських землях у 1939-1941 рр. Джерельну цінність має тритомний збірник документів про депортації із західних областей України кінця 1930-х — 1950-х років, виданий за ред. Ю. Сливки⁶².

⁶⁰ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. 1994 — 2005 рр.

⁶¹ Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т.1; там само. Т.2. Переселення поляків та українців. 1944-1946. — Варшава-Київ, 2000.

⁶² Див.: Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку — 50-х років. Документи, матеріали та спогади. У 3-х томах. — Львів, 1996, 1998.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Справді титанічну роботу щодо пошуків, виявлення, опрацювання й оприлюднення документів з історії України, в тому числі, тих, що віддзеркалюють драматичні сторінки польської людності й українсько-польських відносин провадить В. Сергійчук. В опублікованих ним збірниках⁶³ розміщені документи про долю поляків та українсько-польське протистояння у 1920-х — 1950-х років. У монографії використані документальні свідчення низки інших праць, зокрема Т. Гунчака, І. Біласа, Ю. Шаповала, І. Льюшина, О. Рубльова⁶⁴.

Вагомим є внесок польських наукових та архівних інституцій в оприлюднення джерельних свідчень щодо поляків в Україні та польсько-українських взаємин в ХХ ст. Поряд із іншими документальними виданнями⁶⁵ особливої уваги заслуговує п'ятитомний збірник документів, підготовлений Південно-східним науковим інститутом у Перемишлі за редакцією Станіслава Стемпеня й Олександра Рубльова «*Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów cz.1: lata 1917-1939*»⁶⁶. У ньому подано колекцію здебільшого радянських і частково польських документів, присвячених періоду 1917-1939 рр., зокрема про діяльність Польської організації військової в Україні, польських бюро при компартійних комітетах СРСР, про створення Мархлевського району в УСРР, про розгортання масових антипольських репресій у 1930-х роках. У Польщі оприлюднено й інші документальні збірники про долю поляків у СРСР, про польсько-радянські та польсько-українські взаємини та конфлікти⁶⁷.

⁶³ Див.: Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 роках. Невідомі документи і матеріали. — К., 1998; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УСРР в Польщу в 1944-1946 роках. — К., 1999; його ж. «Золотий» вересень 39-го. — Тернопіль, 1999; та ін.

⁶⁴ Див.: Hunzak T. Ukraine and Poland in documents 1918-1922. — Т. 1-2. — New-York, Paris, Sidney, Toronto, 1983; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз. У 2 т. — Т. II. — К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997; Великочий В. Національна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин: джерелознавчий аспект // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. — Івано-Франківськ, 1997.

⁶⁵ Przesiedlenie ludności polskiej z Kresow Wschodnich do Polski 1944-1947. — Warszawa, 1999.

⁶⁶ Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów 1917-1939. T-1-Y. — Przemysł, 1998-2005.

⁶⁷ Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów. — Warszawa, 1996; Miodunka W. O koncepcje badań nad mniejszościami polskimi i Polonią w Związku Radzieckim // Mniejszości Polskie i Polonia w ZSRR. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992. — S. 87-94; Basinski E., Walichnowski T. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972. Dokumenty i materiały. — Warszawa, 1974; та ін.

Увесь статистично-довідковий потенціал монографії базується на документальних матеріалах переписів населення в Російській імперії 1897 р., Австро-Угорській імперії 1900 р., УСРР 1923, 1926, СРСР і УРСР 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр. та перепису населення України 2001 р., а також статистичних щорічників⁶⁸.

І все ж основний масив документальних пам'яток почерпнуто з фондів архівів України та Польщі. У Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДІАУК) опрацьовано документи фондів: 442 — Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генералгубернаторів, 274 — Київського губернського жандармського управління, 295 — Київського тимчасового комітету у справах преси, 707 — Управління Київським навчальним округом та ін. Із матеріалів Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУЛ) використано фонди 360, 681. Найбільше документальних свідчень про життя поляків на землях України в радянські часи відклялося в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Автор опрацював матеріали фондів: 1 — Президії Верховної Ради УРСР (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет); 166 — Народного комісаріату освіти УРСР; 423 — Центральної комісії національних меншостей ВУЦВК; 582 — Центрального статистичного управління УРСР; 83,1071 — Української Держави, 1072 — Директорії УНР, 1065 а — Ради народних комісарів УНР, 4959 — Генерального уповноваженого уряду Польської Республіки по репатріації польського населення з УРСР та Головного уповноваженого уряду УРСР по евакуації українського населення з території Польщі в період 1944-1947 рр., 2005 — Української республіканської ради

⁶⁸ Див.: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: VIII — Волынская губерния, XXXII — Подольская губерния. — СПб., 1904; Население Украины по данным переписи 1920 года. Сводные данные по губерниям и уездам. ЦСУ УССР. — Х., 1923; Население в городах Украины по данным Всесоюзной переписи 15 марта 1923 года. XIV. (ЦСУ УССР). — Х., 1924; Всесоюзный перепись лодности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. — М., СРСР, 1929; Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. — Х., 1929; Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СРСР. — М., 1973; Национальный состав населения СРСР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991; Населення України. — К., 1993., К., 1994; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

профспілок та ін. Велику інформативну цінність мають документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), зокрема ф.1 — Комуністичної партії України; 263 — Архівно-слідчі справи колишніх репресованих жителів України (передані з Державного архіву Служби безпеки України). У цьому фонді опрацьовано судово-слідчі справи на сотні репресованих, а відтак реабілітованих поляків.

Світло на багато замовчуваних або спотворюваних питань політики щодо польської людності за умов тоталітаризму вдалося пролити завдяки інформації, взятої з документів галузевого Державного архіву Служби безпеки України. У фондах 5, 6, 13, 16 відкритися деякі інформаційно-довідкові й аналітичні матеріали про діяльність в Україні осередків польських політичних партій: соціалістів (ППС), націонал-демократів, партії праці, антирадянських організацій, зокрема «Польський звйонзек збройни» (ПЗН), «Союз збройної боротьби» (СЗБ), «Народови сили збройни», «Союз осадників», «Армія Крайова» (АК), а також переглянуто справи (ФП) на репресованих поляків у 1920-1940 рр., зокрема тих, котрі звинувачувалися у причетності до Польської організації військової (ПОВ), її Вінницького, Волинського, Житомирського та Київського центрів, про так звану контрреволюційну діяльність польських ксьондзів. Важливу інформацію містять доповідні записки про чекістську перевірку осіб, які поверталися з полону та каторжних робіт у Німеччині, виїжджали до Польщі під час обміну населенням 1944-1947 рр.

Цінні відомості про життя польської людності в різних регіонах України містять документальні матеріали місцевих архівів. У Державному архіві м. Києва, зокрема у фонді Р-1 — Київська міська рада — відкритися матеріали міської комісії національних меншин, директивні документи й інформації про будівництво та діяльність Польського державного театру, про роботу Польського будинку культури. Ф-920 — Польський педагогічний інститут, Ф-807 — Польський педагогічний технікум містять важливі свідчення про підготовку учителів для шкіл із польською мовою викладання, у них зосереджені деякі особові справи викладачів і студентів, протоколи і звіти кафедр тощо. Різноманітні відомості про найбільший за чисельністю анклав поляків

Полісся відкритися в Державному архіві Житомирської області. У монографії використано документи фондів: Р-280 — Житомирський міський, Волинський окружний виконавчий комітети; Р-326 — Житомирський окружний виконавчий комітет; Р-327 — Коростенський окружний виконавчий комітет; Р-1657 — Відділ управління Волинського губернського виконавчого комітету; П-42 — Довбишанський райком КП(б)У; П-85 — Житомирський окружний комітет КП(б)У; П-88 — Бердичівський окружний комітет КП(б)У та ін. Багато важливих свідчень про долю українських поляків почерпнуто з документів державних архівів Вінницької, Волинської, Київської, Луганської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької та інших областей. Автор ознайомився з окремими матеріалами Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), зокрема про національний склад округ УРСР за 1930-1931 рр. (Ф.7-1/6), таблицями розташування народів УСРР за округами в ці ж роки (Ф.7-1/7), машинописними довідками Н. Дмитрика «До вивчення нацменшостей Волині» (спр. 1063), Є. Рихлика «Кабінет для вивчення національних меншостей (спр. 18706), звітами Етнографічної комісії ВУАН (спр. 218) та ін. Інституту рукопису Національної бібліотеки України (НБУ) ім. В. І. Вернадського.

Важливу інформацію містять документи поточних архівів Міністерства у справах національностей, міграції та культур (нині Державного комітету у справах національностей та релігії), Ради керівників всеукраїнських організацій національних меншин при згаданому Державному комітеті, Асоціації за міжнаціональний мир і злагоду в Україні, Федерації польських організацій в Україні, Спільки поляків України, Київського польсько-культурного товариства ім. А. Міцкевича та ін.

У дослідження використано деякі матеріали польських архівів, зокрема «Archiwum Akt Nowych» (Архів І. Падеревського, акти В. Грабського, міністерства закордонних справ, матеріали східного відділу, посольства ПР в Харкові 1923-1933 рр. тощо).

Досліджуючи політичні аспекти життєдіяльності польської меншини в Україні, автор широко вдавався до **вербальних джерел**, маючи на увазі як праці попередників, наукову та навчальну

літературу, що виступає історіографічним джерелом, так і публіцистичні твори державних, політичних, громадських діячів, провідників та активістів польських політичних партій, національно-культурних товариств, з яких засвоювалася конкретно-історична інформація у зіставленні з документальними та іншими свідченнями. Широкий спектр спадщини цих осіб: від політиків царської Росії та цісарської Австро-Угорщини, ідеологів марксизму і націоналізму, керівників СРСР та УРСР, КПРС і КПУ, лідерів Другої Речіпосполитої, УНР та ЗУНР, лідерів та активістів польського й українського національно-визвольного, націоналістичного, антикомуністичного, антигітлерівського, дисидентського і правозахисного рухів до сучасних політичних діячів України та Польщі, чільників національно-культурних товариств. У роботі фігурують прізвища Франца Йосифа та Миколи II, П. Столипіна та Р. Дмовського, Л. Троцького та Р. Люксембург, В. Леніна та Ю. Мархлевського, С. Петлюри та Ю. Пілсудського, С. Косіора та В. Чубаря, М. Скрипника та В. Затонського, М. Хрущова та В. Гомулки, А. Гітлера та Й. Сталіна, М. Горбачова та Л. Валенси, подекуди використані їхні офіційні матеріали: доповіді, промови та виступи на з'їздах, конференціях, мітингах, а також книги, брошури, статті, інформація яких порівнювалася з відповідними документальними джерелами та дослідницькими оцінками. Досить широко залучено публікації діячів Центральної комісії національних меншостей при ВУЦВК А. Буценка, А. Гітлянського, А. Глинського, Я. Кантора, Д. Маца, Я. Саулєвича, С. Ялі та ін.

До джерельного комплексу монографії залучено понад сто назв **пресових джерел**. Це громадсько-політичні журнали, союзні, республіканські, обласні та районні україномовні, російськомовні та польськомовні газети, багатотиражні видання підприємств, колгоспів, радгоспів і навчальних закладів, переважно польськомовні. У книзі представлено давню та сучасну польську періодику. Газетні фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові містять численні комплекти польськомовних газет за різні роки видань, однак далеко в неповному складі. Особливість

преси як масового джерела полягає в тому, що її інформаційний потенціал є своєрідним літописом епохи, охоплює не лише подієво-хронікальні відомості з різних сфер життя польської людності, але й документальні, статистичні, дискусійні, ілюстративні та інші матеріали. Автор опрацював комплекти журналів «Архіви України», «Більшовик України», «Відродження», «Віче», «Летопись революции», «Україна», «Український історик», «Український історичний журнал», «Kultura», «Przegląd komunistyczny», «Sztander komunizmu», критично використав газетні матеріали різних жанрів: інформації, репортажі, огляди, нариси, передовиці та ін. таких видань, як: «Безбожник», «Геть неписьменність», «Діло», «Заграва», «Известия», «Коммунист», «Правда», «Правда Украины», «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Bolszewik Oleszczyzny», «Dziennik Kijowski», «Dziennik Ludowe», «Dzitnir urzedowy KOSW», «Gaseta Lwowska», «Gaseta Wyborcza», «Glos radziecki», «Glos mlodziecki», «Kurier Lwowski», «Kolektywista Pogranicza», «Marchlewszczyzna radziecka», «Sierp», «Slak Pozdziernika», «Sprawy Narodowosciowe», «Szturm bolszewicki», «Szturm socialistyczny» «Trybuna Radziecka», «Wolyn radziecki» та ін. Доводилося враховувати, що радянська преса слугувала ідеологічним знаряддям влади, перебувала під жорстким партійним контролем, а тому здебільшого глорифікувала національну політику більшовиків 1920-1930-х років, замовчувала мотиви спротиву їй з боку поляків, нерідко перебільшувала його масштаби. Не відзначалася об'єктивністю й польська періодика в оцінках ситуації, особливо на західноукраїнських землях міжвоєнних років. Із проголошенням незалежності України, ліквідацією цензури, зростанням фахового рівня журналістів підвищується рівень об'єктивності газетної інформації як наукового джерела.

У багатьох місцях автор звертався до **джерел особового походження**, особливо для з'ясування політичної ситуації на певному етапі життєдіяльності польської меншини в Україні. Використані спогади Д. Дорошенка, К. Левицького, Ю. Пілсудського, П. Скоропадського, деяких учасників антигітлерівського руху опору, осіб, котрі зазнали репресій з боку сталінського режиму, щоденники М. Грушевського, О. Довженка, А. Шептицького та ін.

Важливу інформацію залучено з автобіографій політичних діячів, керівників спецслужб, а також осіб польського походження, які фігурували на судово-слідчих процесах 1920-1950 рр. У монографії використано листи поляків, котрі відбували покарання або були депортовані чи виселені з місць постійного проживання.

Нарешті, етнополітологічний аналіз політичного, культурного, духовного, господарського життя поляків на землях України на різних етапах історії, в тому числі в умовах сьогодення, не може бути успішним без залучення **матеріалів соціологічних досліджень, етнографічних і етнологічних експедицій, власних спостережень**. До монографії залучено оприлюднені іншими авторами дані анкетних опитувань, зафіксовані інтерв'ю, а також архівні матеріали ІМФЕ ім. М. Т. Рильського щодо етнографічних обстежень польської людності Поділля, Волині та Полісся, що проводилися у 1920-х роках. Близько 15 років автор проводив власні спостереження, спілкуючись із представниками польської меншини в Києві, Львові, Житомирі, Бердичеві, Кам'янці-Подільському, з керівниками й активістами польських національно-культурних товариств, редакторами польських газет і кореспондентами. Значний вплив на формування особистого погляду на історію, стан і перспективи українсько-польських взаємин мало навчання автора у Східноєвропейських студіях (Studium Europę Wschodniej) при Варшавському університеті, а також участь в українсько-польському науково-дослідному проєкті «Nad Wisła i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i terazniejszość».

Отже, сформований унаслідок пошуку, виявлення і джерелознавчої критики джерельний комплекс є багатограним за структурою, репрезентативним за обсягом і цілком достатнім за змістом та достовірністю свідчень для етнополітологічного аналізу життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст. Водночас виявлено низку прогалин у джерельній базі, які орієнтують майбутніх дослідників на продовження пошуку документальних та інших різновидів пам'яток як у межах України, так і за кордоном, особливо тих, які могли б пролити світло на поглиблене осмислення таких питань, як внесок української колонії у примноження духовних і матеріальних

багатств України, наслідки асиміляційної політики різних державних утворень і владних структур для етноментального розвитку і традиційної культури польської меншини, участь її представників у русі спротиву тоталітарним режимам, ролі поляків України в розвитку українсько-польського партнерства та євроінтеграційних процесів.

* * *

Етнополітологічне дослідження життєдіяльності польської людності на землях України у ХХ ст. ґрунтується на загальній теорії пізнання, теоретичному осмисленні етногенезу, новітньому розумінні таких понять, як етнос, нація, національна меншина, етнонаціональна політика, міжнаціональні відносини та ін. Методологічний інструментарій містить правила наукового дослідження, зокрема загальнонаукові і спеціальні методи дослідження, сучасні дослідницькі засоби. Аналіз напрацювань попередників дозволив установити стан і повноту дослідження проблеми, відзначити, що значно повніше з'ясовано політику радянського тоталітаризму щодо поляків України, їхню участь в антигітлерівському й антикомуністичному русі, українсько-польське протистояння в 1918-1919 роках та на завершальному етапі Другої світової війни. Натомість низка актуальних питань лише окреслено попередниками і вони стали предметом з'ясування в наступних розділах. Для дослідження проблеми сформовано солідний джерельний комплекс, який об'єднує документальні, вербальні джерела, матеріали преси, джерела особового походження, матеріали етнографічних експедицій і спостережень. Домінуюче місце у джерельному комплексі посіли свідчення, отримані автором у центральних, галузевих і місцевих архівах України, а також Республіки Польща. Усе це дало змогу реалізувати мету та дослідницькі завдання.

Розділ 2.

ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Історико-етнополітологічне дослідження польської меншини в Україні впродовж ХХ ст. передбачає з'ясування її історико-політичних витоків, етапів формування, визначення найважливіших рубежів розвитку, тобто періодизацію її історії, що дає ключ для виявлення як загальних тенденцій політики різних державних утворень і політичних структур щодо польської людності, так і особливостей цієї політики на певному етапі. Осмислити участь поляків у політичному житті українського суспільства неможливо без з'ясування їх світоглядних орієнтирів, культурних і етноментальних рис, на розвиток яких глибокий вплив мала імперська та тоталітарна доба в історії українських земель.

Суперечливою, а інколи й трагічною, багато в чому схожою виявилася доля поляків і українців у ХХ столітті. Обом народам удалося розірвати пута російської і австро-угорської імперій, відродити свою державність, вистояти під пресом сталінського тоталітаризму та гітлерівського нацизму, пройти через суворі випробовування польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть, подолати спадщину брежнєвського авторитаризму, стати на шлях демократії та розбудови рівноправних міждержавних відносин і партнерства на засадах спільної програми «До порозуміння і єднання», схваленої главами України та Польщі. Не слід закривати очі й на те, що й нині в Польщі й Україні, а ще більше за їх межами, є певні сили, що роздмухують українсько-польське протистояння, намагаються законсервувати та реанімувати давні образи і кривди.

Якраз цим аспектам історичного та ментально-етнографічного розвитку польської меншини приділено основну увагу в даному розділі.

2.1. Витоки польської меншини в Україні

Серед пріоритетних проблем етнополітологічного дослідження будь-якої національної меншини, в тому числі польської, важливе місце посідають питання її взаємин із більшістю населення країни, тобто з українцями як автохтонами своїх земель. Українські поляки є не лише частиною громадянства України, але й представниками титульної нації Польщі — нашого історичного сусіда та нинішнього стратегічного партнера. Етногенез поляків та українців, їх доля дуже подібні і досить тісно перепліталися впродовж понад тисячолітньої історії. На українських етнічних землях, насамперед міжетнічному та міждержавному порубіжжі Польщі й України, з давніх часів поляки мешкали дисперсно, а подекуди й компактно, поступово розселяючись у різних регіонах України. Вона належить до шести держав світу, в яких польська діаспора (полонія, польщизна) становить найбільшу етнічну громаду. Поляки були і залишаються носіями польської етнічності, її культури та духовності, належать до етнічно консолідованих меншин, нині виступають будівничими добросусідських і партнерських відносин між Україною та Польщею.

Розглянемо основні етапи процесу розселення поляків на українських етнічних землях, формування польської етнічної групи в Україні, специфічні особливості її життєдіяльності в ХХ ст., зміни в статусі української полонії, зумовлені геополітичними й адміністративно-територіальними чинниками. Етногенез поляків та українців, як і деяких інших слов'янських народів, попри певні природно-географічні та конкретно-історичні особливості, має спільні закономірності і близькі хронологічні межі. Формування ознак польської народності за часом збіглося зі становленням етнічної окремішності українців. Їх витоки сягають доби Празько-Корчацької, Пеньківської, Дзедзіцької культур V-VII ст.¹ Важливим чинником цього процесу було виникнення Гнезненської (Польської) та Києво-Полянської (Української) держав.

¹ Див.: Баран В. Д. Давні слов'яни. Україна кризь віки. — Т.3. — К., 1998. — С. 33-73.

Польський етнос склався на основі консолідації слов'янських племен: полян² західних, слензан, віслян, мазовшан, помор'ян, а самоназва «поляки» (polacy) як і назва держави «Польща» (Polska) утвердились за часів князювання Мешка I (963-992 рр.) та Болеслава I Хороброго (967-1025 рр.). Коронація Болеслава II (1026 р.) дала державі поляків назву Польське Королівство. Після Гнезно і Познані з середини XI ст. столицею держави став Краків, а з XVI ст. — Варшава³. Паралельно із самоназвою «поляки» побутувала назва «ляхи», «лехіти». Майже одночасно на теренах Польщі та Русі-України почало запроваджуватися християнство. Об'єднавчі процеси володарів обох держав поряд із пошуком шляхів до військових союзів у протистоянні угорцям, німцям, татарам, розвитком торговельних і культурних зв'язків нерідко напштовхувалися на взаємні територіальні претензії, зокрема щодо Червенських міст, Перемишля, інших територій Київської держави, заселених переважно русичами. У 981 р. Володимир Святославович повернув Червенські міста та Перемишль, відновив західні рубежі держави, а Ярослав Мудрий закріпив їх за Києвом. Вагомим був внесок у зміцнення західних кордонів Русі-України галицьких і волинських князів, зокрема Романа Мстиславовича, який об'єднав ці князівства, та Данила Романовича, котрий перетворив Галицько-Волинське князівство на могутню європейську державу, налагодив дипломатичні відносини з Королівством Польським і відіграв важливу роль в організації спільного спротиву монголо-татарським завойовникам.

Унікальна та багата природа, вигідне географічне положення українських земель з давніх часів приваблювали сусідні етноси, робили їх епіцентром міждержавних конфліктів і завоювань, експансії сусідів. Як наголошував Д. Дорошенко, етнографічна лінія, яка ділить українців і поляків, «протягом історичних часів посунулася на схід, не на користь українського народу»⁴. Із княжих часів здебільшого на західних землях Русі-України дедалі частіше поселялися представники польського етносу і, навпаки,

² Поляни східні разом із іншими племінними союзами були ядром формування української етнічності.

³ Topolski J. Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1990 r. — Wyd. 6. — Warszawa. — S. 7-15.

⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 41. Warszawa. — S. 7-15.

на землях Польщі опинилося немало давніх українців. Значну роль тут відігравали змішані шлюби, господарські зв'язки, наймана військова служба.

Варто зазначити, що у відносинах Київської, а згодом Галицько-Волинської держав із Польщею важливе значення мали династичні та родинні зв'язки володарів. Святополк був зятем Болеслава I Хороброго, син Ярослава Святослав був одружений на сестрі польського князя Казимира, який сам взяв собі за дружину сестру Ярослава Добронігу. Інший син Ярослава — Ізяслав був зятем польського короля Мешка II, дочка Данила Галицького була одружена з мазовецьким князем Земовитом і т. д. У такий спосіб формувалися українсько-польські та польсько-українські династії, вихідці з яких були на престолах українських і польських князівств. Так, у 1325 р. галицькі бояри обрали на князя Болеслава (хресне ім'я Юрій) — сина внука Данила Галицького, який правив до 1340 р. Відомо, що Галичина та Волинь відігравали ключову роль у зв'язках із Гнезненською (Польською) державою, при цьому не раз ставали об'єктом гострого суперництва.

Незважаючи на династичні зв'язки і спільні дії, в умовах феодальної роздробленості між польськими й українськими князівствами виникали конфлікти, міжусобиці та війни, що найчастіше зумовлювалися територіальними претензіями, сформувався польсько-українське порубіжжя, межі якого охоплювали землі між Віслою та Бугом, де мешкали як українці, так і поляки у змішаних або окремих поселеннях. Ці межі були рухомими, оскільки середньовічна Європа ще не мала усталених кордонів. Поступово вирізнялися етнічні відмінності за традиційною ознакою: «ми не вони», до якої після розколу християнства (1054 р.) на східну (православ'я) та західну (католицизм) гілки додалися церковна ідентичність і міжконфесійне протистояння.

Розпад Галицько-Волинської держави призвів до того, що Галичина опинилася під владою угорського, а відтак польського короля як автономне «Королівство Руське». Хоча у 1434 р. вона була інкорпорована Польщею, але українське населення краю і далі вважало себе і свою територію невіддільною частиною Русі-України, брало активну участь у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Волинь, у свою чергу,

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

відійшла під руку Великого князя Литовського, який поступово колонізував й інші українські та білоруські землі. Польсько-литовське зближення, підштовхуване зазіханнями Тевтонського та Лівонського орденів і Московського царства, завершилося Люблінською унією (1569 р.), за умовами якої утворилася федеративна держава Річпосполита, а українські землі: Підляшшя, Волинь, Брацлавщина, Київщина, Поділля, а згодом і Чернігівщина увійшли до складу Польщі, де вже перебувала Галичина. Відтоді значно посилилася польська колонізація українських земель, спостерігалось масове переселення міщан і селян із Краківського, Келецького, Жешувського і, особливо, Люблінського воєводств, а згодом із Мазовії на Україну, дедалі масштабнішою ставала полонізація українського населення, його католизація, в Україні запроваджувалася польська адміністративна система⁵. У свою чергу це прискорило формування українського козацтва, перетворення його на провідну силу визвольного руху, в ядро української модерної нації. Утворення Запорозької Січі, Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького й українська народна революція середини XVII ст. призвели не лише до заснування на традиціях Січі Української козацько-гетьманської держави, але й до становлення нових міждержавних відносин із Польщею, до стримування й обмеження польської присутності в Україні. Московський протекторат (1654 р.) над Україною не припинив українсько-польського протистояння, нерідко спекулятивно захоплював його, сприяв воєнно-землеробській колонізації Півдня України, заснуванню тут польських поселень. Після укладення Андрусівського перемир'я між Польщею та Московією (1667 р.), поразки Польщі у війні з Османською імперією й укладення Бучацького миру (1672 р.) процес переселення поляків, насамперед шляхти, на землі України знову посилювався, зокрема з центральних регіонів Польщі, а також із Мазовії та Мазурського Поозер'я. Польська колонізація тривала впродовж XVIII і XIX ст., а також у міжвоєнний період XX ст. на окупованих Польщею західноукраїнських землях.

Збільшення польського елемента на етнічних землях українців об'єктивно диктувало необхідність його співпраці з автохтон-

⁵ Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні? // Відродження. — 1993. — С. 8.

ним населенням. Перші реальні спроби польсько-українського порозуміння на етнічному рівні були зроблені в XIX столітті, коли обидва народи залишилися без своїх державних утворень. Скасування Гетьманщини, полково-сотенного устрою України, нищення Запорозької Січі, три поділи Польщі мали за мету викоринити український і польський рух, поросійщити обидва народи, які були перетворені на поневолені етнічні групи. Великий резонанс в українському суспільстві викликали польські повстання проти самодержавства 1830-1831 та 1863-1864 рр., які знайшли численних симпатиків серед українців, сприяли зростанню національної свідомості обох народів, утвердженню ідеї відновлення національної державності. Польський та український чинники відігравали дедалі більшу роль у боротьбі з російським деспотизмом та австро-угорським абсолютизмом. На боці польського визвольного руху виступало немало українських громадських діячів, зокрема Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський та ін.

Слід зазначити, що кількість поляків на українських землях дедалі зростала, особливо за рахунок припливу капіталу та робочої сили з Царства Польського у промислових районах Середнього Придніпров'я, Донбасу та Півдня України. За розрахунками І. Лісевича, на початку 60-х років XIX ст. в губерніях українського Правобережжя мешкало 480-485 тис. осіб⁶ римо-католицького віросповідання, які становили 9% населення⁷, а за переписом населення Росії 1897 р. кількість католиків тут сягнула 516 тис.

Поворотним у долі українського та польського народів стало XX століття. У його межах можна виділити щонайменше шість періодів спільної історії та життєдіяльності поляків на землях України, для кожного з яких характерні як загальні, так і деякі специфічні ознаки.

Перший період можна умовно назвати імперським, що почався з кінця XVIII ст. і захопив неповні два перші десятиріччя XX століття. Обидва народи — українці та поляки, більшість їхніх етнічних земель ще залишалися у складі Російської й Австро-

⁶ Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні // Україн. істор. журн. — 1997. — №2. — С. 44.

⁷ Кількість римо-католиків і поляків не є тотожною, а лише наближеною, оскільки серед вірних РКЦ були й українці, білоруси, німці та ін.

Угорської імперій. З одного боку, вони і далі зазнавали національного пригнічення та утисків, а з другого — наростав протестний рух, поглиблювалася політична та соціально-економічна криза, наближався крах імперських режимів. Обидва народи опинилися в епіцентрі революційних подій 1904-1907 рр., жорстоких випробувань Першої світової війни, впритул підійшли до відновлення своїх національних держав. Долі поляків українських земель у цей період присвячений окремий параграф цього розділу.

Другий період охоплює 1917-1920 рр., коли українці та поляки відновили свої держави, заклали правові засади для встановлення добросусідських і союзницьких відносин (Варшавська угода Ю. Пілсудського і С. Петлюри у квітні 1920 р.). На жаль, Західно-Українська Народна Республіка була знищена, більшість її земель опинилася у складі Польщі, а внаслідок збройного втручання більшовицької Росії та експорту комуністичного режиму перестала існувати й УНР.

Третій, або міжвоєнний період пов'язаний з новим поділом українських земель під час згасання Української революції, експортом і насадженням на теренах УНР більшовицького режиму, включенням УСРР до складу Союзу РСР, розбудовою Польської держави з анексією нею східної Галичини та західної Волині внаслідок мілітарного повалення ЗУНР, загостренням радянсько-польського протистояння. У радянській Україні поляки разом із українцями, представниками інших національностей зазнали і злетів, і падінь, понесли величезні втрати через масові депортації, репресій, голодоморів. Насамперед, зазначимо, що кількість і статус поляків на різних українських землях у цей період були зовсім неоднаковими. Найбільші анклави поляків залишилися на переданих Радою держав Антанти у 1923 р. Польщі теренах Підляшшя, Холмщини, Галичини та західної Волині. Тут вони набули статусу титульної нації, а українці краю після повалення ЗУНР формально стали меншиною. У підрадянській Україні, де влада спочатку була змушена рахуватися з демократичними засадами національної політики, закладеними УЦР та законом УНР про національно-персональну автономію, напрацюваннями Міністерства польських справ УНР щодо захисту прав польської

людності, розвитку національної освіти та культури⁸, поляки розглядалися не просто як національна меншина УСРР⁹, а як один із резервуарів розгортання «світової пролетарської революції». Шляхом декларування лицемірних гасел рівноправності націй, їхніх прав на самовизначення більшовикам вдалося долучити частину представників полонії в Росії й Україні до революційних подій на своєму боці, до експорту свого режиму не лише в Україну, але й Польщу. З цією метою було створено Польське бюро ЦК РКП(б) на чолі з Ф. Дзержинським і Тимчасовий революційний комітет у Білостоці під орудою Ю. Мархлевського, який у спеціальному Маніфесті закликав поляків «взяти долю у власні руки».

Поразка більшовицьких військ під Варшавою, укладення Ризького договору (1921 р.) на деякий час паралізували плани експорту революції, посилили синдром недовіри Москви до лівих сил у Польщі, внесли суттєві корективи в тактику щодо національних меншин, насамперед, поляків. Польська меншина в УСРР, яка за даними перепису населення 1926 р., тобто після завершення репатріації 1921-1925 рр., нараховувала 476,4 тис. чол.¹⁰, відчула на собі загострення ворожості радянсько-польських відносин. Тогочасна преса, радіо були переповнені антипольською інформацією, звинуваченнями Польщі в підготовці збройної інтервенції проти СРСР, у планах відірвати від нього Україну, в реакційній внутрішній політиці.

Зрив прожектів більшовиків щодо перенесення пролетарської революції в Польщу змусив московське керівництво вдаватися до більш витонченої тактики та зосередитися на створенні осередку польської соціалістичної держави в межах УСРР шляхом формування Польського адміністративно-територіального району неподалік від кордону з Польщею. За задумом сталінських архітекторів, цей район мав стати прообразом майбутньої червоної Польщі — Польською республікою рад у мініатюрі.

⁸ Див.: Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч. 1. — К., 2003 — С. 182.

⁹ Після включення УСРР до складу СРСР і прийняття Конституції СРСР (1924 р.) було запроваджено єдине громадянство в усіх республіках, що давало юридичне право розглядати поляків України і як меншину в СРСР.

¹⁰ Всесоюзная перепись населения. 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. — М., 1928. — С. 2-3.

Враховуючи, що основні осередки компактного проживання поляків були зосереджені на Житомирщині, у 1925 р. Президія ВУЦВК ухвалила створити на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського та Миропільського районів Польський національний район із центром у селищі Довбиш, яке було перейменоване в Мархлевськ. Після ліквідації округ та утворення областей Мархлевський район було віднесено до Київської області. На 1933 р. його територія становила 856,4 кв. км, на якій мешкало 54,3 тис. чол.¹¹ Метою створення цього району було дедалі активніше залучення польського населення до соціалістичного будівництва, його «радянзації», проведення комуністичної пропаганди, доведення «переваг» радянської системи, компрометації «буржуазної Польщі».

Створення польських адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі 170 сільських рад, за умов демократичної системи могло б закласти цивілізовані основи задоволення національних і культурних потреб поляків в Україні, однак тоталітарний режим мав на меті зовсім інші, політико-ідеологічні та партійно-класові цілі. До того ж розбудова цих одиниць збіглася за часом із політикою «нового курсу» Й. Сталіна, який передбачав остаточну ліквідацію експлуататорських класів, приватної власності й одноосібного господарства, форсовану індустріалізацію, суцільну колективізацію села, здійснення культурної революції і стирання національних відмінностей. Він став викликом, з одного боку, для руху спротиву тоталітарному режиму, а з другого — для розгортання масових репресій, у тому числі і проти польської людності. До речі, репресії були започатковані паралельно з насадженням більшовицького режиму в Україні. Ще в січні 1921 р. Польське бюро ЦК КП(б)У ухвалило секретний циркуляр, яким ставилося завдання виявляти в середовищі поляків і викривати діяльність будь-яких «контрреволюційних елементів на місцях»¹². Поляки, як і українці, зазнали насилля під час конфіскації та націоналізації землі, майна, реквізиції хліба, вилучення коштовностей, костьолів, арештів, депортацій і виселень. Жертвами

¹¹ Див.: Стронський Г. Й. Злет і падіння. Польський національний район в Україні в 20-30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 18.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1542. — Арк. 2.

репресій стали тисячі поляків, які звинувачувалися в повстанському русі проти більшовиків, у поході військ Ю. Пілсудського на Київ, співпраці з петлюрівцями та «білополяками», диверсійній, шкідницькій і шпигунській діяльності на користь Польщі. Приводом для недовір'я, підозри, переслідувань, ув'язнень і розстрілів найчастіше ставали «зв'язки» з «Польською військовою організацією» (ПОВ). Втрати, яких зазнали поляки під час голодоморів 1921-1922, 1932-1933 рр., сягають 100 тис. чол. Загалом, за 1921-1939 рр. кількість польської меншини в УСРР зменшилася більше як на 200 тис. осіб, про що засвідчив перепис населення 1939 р. Поляків і німців сталінський режим відніс до «шкідницьких націй», що в умовах тоталітаризму було рівнозначним етногенциду. Отже, реальні кроки радянської влади щодо розвитку польського шкільництва, преси та видавничої справи, заснування польських установ науки і культури, створення національних сілрад і районів, що відповідали політиці «коренізації» 1920-х — початку 1930-х рр. вступали у пряму суперечність з карально-репресивною системою одноособової влади Сталіна.

Перехід більшовиків від заохочування національно-культурного відродження польської меншини до його згортання, до нищення пам'яток культури, закриття польських закладів освіти засвідчив, що політика «коренізації» була лише тактичним кроком до ослаблення опору, залучення національних меншин на бік радянської влади, а тимчасова підтримка польської мови та культури мала кон'юнктурний характер, слугувала інструментом зміцнення позицій правлячого режиму, ідеологізації суспільного життя, формування «нових поляків». Україна виявилася своєрідним полігоном, на якому сталінське керівництво випробовувало та відточувало методи насадження тоталітарного режиму в усіх сферах суспільного розвитку, включаючи й міжнаціональні відносини.

Четвертий період охоплює роки Другої світової війни та повоєнне лихоліття. На підставі таємних протоколів пакту Ріббентропа-Молотова було фактично здійснено четвертий поділ Польщі. Однак вступ у вересні 1939 р. Червоної армії на терени Західної України мав й інший — етнічний вимір, оскільки відкривав реальний шанс зреалізувати історичну мрію західних і східних

українців, підтвердити Акт злуки 1919 р. і відновити соборність усієї України як одного з домінуючих чинників консолідації української нації і боротьби за її суверенітет. Клопотання Народних Зборів Західної України про її включення до складу СРСР та УРСР¹³, схвалені законодавчі акти відповідно до міжнародних правових норм закріпили входження західноукраїнських земель до УРСР і внесли істотні корективи у статус поляків і українців цього регіону. На його жителів поширювалося радянське громадянство, українці вливалися до складу титульної нації республіки, а поляки, втрачаючи статус панівної нації, приєднувалися, відповідно, до своїх одноплемінників в Україні, які були національною меншиною. Зміна громадянського стану, різне ставлення до акту приєднання території, яку поляки зазвичай розглядали як «східні креси» Польщі, загострило давні суперечності. При цьому слід мати на увазі, що в середовищі як українців, так і поляків ставлення до воєнної акції СРСР було полярно різним: від повного засудження і спротиву — до схвалення та готовності співпрацювати з новим режимом.

Польське населення приєднаних до УРСР земель становило до 2,5 млн чол., включаючи й тисячі біженців із окупованої гітлерівцями території, інтернованих вояків та офіцерів польської армії. Радянські органи влади, спецслужби, реалізуючи програму «радянзації» краю, розгорнули акцію «очищення міст і сіл від ворожих елементів», що поряд із українцями торкнулася тисячі польських поміщиків, заможних селян, ксьондзів, державних чиновників.

За неповними даними до 1 січня 1941 р. 320 тис. поляків було депортовано, 90 тис. членів родин польських осадників було виселено у Комі АРСР, Іркутську, Свердловську та інші області РСФФР, було розстріляно 14,5 тис. польських офіцерів. Репресивні заходи сталінського режиму призвели до наростання антирадянського руху спротиву, створення польського підпілля, але його провідники не зуміли скоординувати, а тим більше об'єднати свої дії з українським підпіллям. Водночас, поляки з обуренням

¹³ За планами радянського керівництва на теренах переважно з польським населенням передбачалося проголосити Польську союзу радянську республіку з подальшим її входженням до СРСР.

сприймали повідомлення про звірства гітлерівців на окупованих ними землях, що заклало основу для антигітлерівської боротьби, що набула організованого характеру після нападу Німеччини на СРСР та окупації українських земель.

У суспільній свідомості частини поляків та українців утверджувалося розуміння того, що політика обох диктаторів — Гітлера і Сталіна — антинародна, людиноненависницька, що вона ворожа обом націям. Чимало поляків України брали активну участь у всіх формах спротиву гітлерівцям: збройних силах СРСР, загонах червоних партизан, антигітлерівському підпіллі. Разом із українцями, росіянами, білорусами, представниками інших національностей поляки героїчно захищали Брест, Київ, Одесу, Севастополь, самовіддано воювали під Сталінградом і Москвою, Курськом і Харковом, зробили вагомий внесок у звільнення України, Білорусі, Молдови, Польщі, інших країн, розгром гітлерівської Німеччини.

Десятки тисяч вихідців із українських земель влилися до польських військових формувань в СРСР, зокрема, Гвардії Людової, реформованої згодом в Армію Людову, долучилися до діяльності Союзу польських патріотів, Польського ревкому, Польського комітету національного визволення. Значна частина поляків із Холмщини та Підляшшя, Галичини та Волині стали вояками Армії Крайової, що розгортала свої дії під керівництвом Польського еміграційного уряду в Лондоні.

Виникає питання, чому не вдалося об'єднати зусилля польських та українських патріотів, скоординувати дії Армії Крайової й Української повстанської армії (УПА)? Головною причиною було різне бачення належності західноукраїнських земель, їхнього майбутнього. АК, відстоюючи ідею відновлення Польщі в кордонах до вересня 1939 р., була зорієнтована на боротьбу не стільки проти Німеччини, скільки проти «зазіхань» СРСР на «східні креси» та перетворення Польщі на його сателіта. Натомість прихильники українського самостійницького руху, вояки УПА, борячись проти радянського та гітлерівського режимів, були змушені протидіяти спробам поляків відірвати західні області від України. На цьому ґрунті розпалювався польсько-український конфлікт, який у 1943 р. набув збройного характеру і призвів

до численних жертв з обох сторін¹⁴. Протистоянням польського й українського визвольних рухів дуже вміло скористалися німецькі та радянські спецслужби, виступивши третьою силою з метою не допустити їхнього об'єднання. З цих причин не вдалося скоординувати дії польських та українських партизанських загонів. Інспірований третьою силою, польсько-український конфлікт набув міжетнічного характеру, досягши найбільшої гостроти на Волині, де протягом 1943-1944 рр. зафіксовано близько 150 збройних сутичок між загонами АК і УПА. За розрахунками польського історика Р. Тожецького, поляки втратили у цих сутичках від 80 до 100 тис. чол.¹⁵, але, на думку В. Сергійчука, ці дані суттєво перебільшені.

За роки війни кількість населення УРСР зменшилася на 14 млн чол., тобто на 35%. Цілком ймовірно, що не менший відсоток втрат зазнала польська людність в Україні. Наполовину скоротилася чисельність поляків і в західних областях республіки. На серпень 1944 р. їхня орієнтовна кількість у цьому регіоні становила 1182,1 тис. осіб. У серпні 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про надання амністії польським громадянам, засудженим на території СРСР, які перебували на засланнях, спецпоселеннях, у таборах і в'язницях. Більшість амнітованих поляків після відповідної фільтрації централізовано та за рознарядкою розселялися на теренах Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Чернігівської та ін. областей для роботи в харчовій, м'ясомолочній промисловості, в радгоспах і колгоспах. Їхня загальна кількість була визначена в обсязі 29700 чол. Частині з них за викликом родичів надавався дозвіл переїхати до Польщі¹⁶. Подальше зменшення числа поляків в Україні було пов'язане з репатріацією, а ще більше з так званим «добровільним обміном» населенням між УРСР і Польщею на підставі Люблінської угоди, укладеної у вересні 1944 р. Під час її реалізації, терміни завершення якої

¹⁴ Див. докл.: Гльюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001.

¹⁵ Див.: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 234.

¹⁶ Див.: Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. — Т.2. — Варшава — К., 2000. — С. 70, 78, 80.

декілька разів переносилися, з Польщі до України було переселено 482,8 тис. українців. Водночас, до Польщі виїхали понад 828,5 тис. поляків і євреїв, які мали польське громадянство до 1939 р.¹⁷ Відтік польського населення зумовлювався не стільки його прагненням возз'єднатися зі своїми одноплемінниками, скільки намаганням уникнути репресій і соціалістичних експериментів, пов'язаних зі сталінським режимом. Він тривав і в наступні десятиріччя, але не носив масового характеру.

Не менш важким для поляків та українців стало повоєнне лихоліття. Та частина поляків, що залишилася в Україні, активно долучалася до ліквідації руїни, заподіяної гітлерівцями, відбудови промисловості, сільського господарства, установ освіти та культури. У 1946-1947 рр. Україну охопив масовий голод, який посилювався новим спалахом сталінського свавілля і терору, спрямованого насамперед проти українського національно-визвольного руху, підпілля ОУН і УПА, найбільш свідомої частини української інтелігенції. Агонія сталінізму не обминула й українську полонію.

Як відгомін сталінського терору проти українського руху можна розглядати цинічну операцію «Вісла», що полягала в насильницькому виселенні 150 тис. українців з їхньої традиційно етнічної території південно-східної Польщі на її північно-західні землі, повернуті від Німеччини (Ольштин, Щецін, Вроцлав, Гданськ). Вершиною цинізму комуністичного режиму в Польщі стало створення для «підозрілих українців» табору на території Освенціма в Явожно, де було ув'язнено майже 4 тис. українців, 150 — вбито¹⁸.

П'ятий період, започаткований намаганням наступників Сталіна надати «царству терору» деяких «привабливих» рис, шляхом окремих реформ частково лібералізувати суспільство, розрядити міжнародну напругу, включає й добу брежнєвщини. Спроби десталінізації суспільства, критика культу особи Сталіна, реабілітація частини жертв репресій у період «хрущовської відлиги» були схвально зустрінуті більшістю громадян України, у тому числі й польською людністю, адже серед реабілітованих були

¹⁷ Див.: Serczyk W. Historia Ukrainy. Wyd. 3. — Wrocław — Kraków — Warszawa, 2001. — S. 346.

¹⁸ Див.: Історія України (керівн. автор. колект. Ю. Зайцев). — Львів, 1996. — С. 334.

сотні поляків. Архівно-слідчі справи реабілітованих поляків, які зберігаються в 263 фондах ЦДАГО України, ДА СБУ, державних архівах областей, засвідчують, що перегляд судових і позасудових вироків мав вибіркового характеру і стосувався переважно осіб, покараних за сфабрикованими звинуваченнями або за порівняно незначні провини. Однак у суспільній свідомості наростало обурення фарисейством і подвійними стандартами в застосуванні так званих «ленінських принципів національної політики». З одного боку, говорилося про братерство і рівність, задоволення потреб різних націй і народностей, а з другого — тривала русифікація, звужувалася сфера застосування української мови, закривалися школи з польською мовою навчання. Якщо у 1950-1951 рр. було 6 польських шкіл, то на 1959-1960 навчальний рік їх залишилося 3 із загальною кількістю учнів до однієї тисячі. Пишне святкування 300-річчя Переяславської ради і так званого «возз'єднання» України з Росією негативно оцінювалося польською громадою, оскільки реанімувалася шовіністична концепція російської історіографії, за якою Польща поставала як одвічний ворог України.

Не залишилися поза увагою поляків та українців революційні події осені 1956 р. в Угорщині та їх відгомін у Польщі, спорудження берлінської стіни. Поляк Г. Вельчинський — студент геологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка відверто заявив про незгоду з приводу застосування радянських танків, пограбування Польщі. За ці висловлювання його було виключено з університету та видворено з СРСР¹⁹.

Особливо боляче реагували українські поляки на посилення бойовничого атеїзму та наступ на Римо-Католицьку церкву, зняття її громад із реєстрації. Якщо у 1949 р. в УРСР нараховувалося 225 громад РКЦ, у 1953 р. — 168, то в 1964 р. — 117²⁰, тобто їхня кількість зменшилася майже вдвічі. Радянські спецслужби намагалися розколоти римо-католицьке духовенство, перешкодити будь-яким його контактам із Ватиканом, інспірувати рух за так зване «старокатолицтво», за створення «Братства католиків СРСР».

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 70-71.

²⁰ Там само. — Спр. 3000. — Арк. 17.

На кінець 1950-х років більш-менш стабілізувалися кількість і розселення польської людності. За переписом 1959 р. в УРСР мешкало понад 363,2 тис. поляків, які за кількістю належали до найчисельніших етнічних груп (0,9%) після українців, росіян і євреїв. Найбільшу питому вагу становили поляки серед населення Житомирської (6,4%), Хмельницької (4,3%), Львівської (2,8%), Тернопільської (2,2%), Волинської та Івано-Франківської (1%) областей²¹. Партійно-радянське керівництво свідомо форсувало міжреспубліканські міграційні процеси, обґрунтовуючи їх економічними потребами, функціонуванням «єдиного народногосподарського комплексу». Русифікаторським направленням центру сприяли прискорений розвиток промислових центрів Донбасу, Придніпров'я та Півдня України, урбанізаційні процеси, збільшення кількості міст, стимулювання міжнаціональних шлюбів, освітня політика. Це відобразилося і на структурі польської меншини. Якщо за згаданим переписом 1959 р. 45% поляків проживали у містах, а 55% у сільській місцевості, то протягом наступного двадцятиріччя ситуація змінилася до протилежної. У 1979 р. 63% поляків були жителями міст і лише 37% — сіл²², тобто майже дві третини польської людності опинилися в поросійщеній системі координат: управління, освіти, культури, засобів масової інформації. Численні групи поляків, мешкаючи у Донецькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Одеській та ін. областях, були позбавлені реального права навчати дітей рідною мовою, втрачали ознаки ідентичності. Багато полячок, як і українок, одружившись з росіянами чи представниками інших національностей, здебільшого втрачали власну етнічну ідентичність.

Національна політика доби брежнєвщини фактично не лише «не помічала» національних меншин, ігнорувала їхні проблеми, не дбала про задоволення їхніх культурно-національних і духовних потреб, але й дуже «сором'язливо» згадувала про українців. Принагідно зауважимо, що в засобах масової інформації, публічних виступах керівників республіки, замість словосполучення

²¹ Див.: Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — М., 1961. — С. 25, 29; Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 22.

²² Див.: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М., 1984. — С. 102-103.

«український народ» вживався розпливчастий термін «народ України». Асиміляторський курс Москви на формування нової спільноти — «радянського народу» супроводжувався подальшим зменшенням не лише польської меншини, але й українців. З 1959 р. по 1989 р. кількість поляків зменшилася на 40% і становила 219,1 тис.²³, а відсоток українців у етнічному просторі УРСР скотинився з 76,8% до 72%, натомість зростала питома вага росіян.

Одним із трагічних наслідків широкомасштабної політики русифікації українців і поляків були ослаблення їхньої національної свідомості і втрата ідентичності. Будь-які ознаки національного патріотизму, етнічної самобутності оголошувалися виявом «буржуазного націоналізму», що підпадало під статтю Карного кодексу як «антирадянська пропаганда». Полякам, як і іншим неросійським етнічним групам, нав'язувалася міфологема про російську мову як «другу рідну». Хоча поляки — один із найдавніших європейських етносів — завжди відзначалися високим рівнем національної самосвідомості, в тоталітарних умовах не зуміли вистояти перед натиском поросійщення. Якщо вірити радянським переписам населення, в повоєнні десятиріччя, особливо в роки брежнєвщини, відсоток поляків, які називали польську мову рідною, неухильно зменшувався. Уже в 1959 р. він становив 18,7%, в 1970 р. — 14,9%, у 1989 р. — 12,3%. Варто наголосити, що паралельно зростала кількість поляків, які другою рідною мовою називали як російську, так і українську, причому поляки, на відміну від деяких інших етнічних груп (євреї, німці, угорці, болгари), надавали перевагу саме українській мові. У 1959 р. 68,3% поляків України назвали рідною мовою українську, а 12,3% — російську, а в 1970 р. — відповідно 68,4% та 16%. За переписом 1989 р. для 66,6% поляків рідною залишалася українська, а для 20% — російська мова. Ще вищий відсоток осіб польської національності, які визнавали українську мову рідною в областях їхнього традиційного проживання, зокрема, в Житомирській — 89,9%, Хмельницькій — 81,9%²⁴.

²³ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 14.

²⁴ Розраховано за: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991. — С. 20, 78, 82, 86.

Можна припустити, що збільшення відсотка поляків, які ідентифікували свою рідну мову з українською, було свідченням того, що поляки як давні жителі України краще адаптувалися до умов українського суспільства ще того періоду, коли українська мова була домінуючою. Цілком очевидно, що цей факт відобразив історичну настороженість польської людності до великоросійського гегемонізму та шовінізму, яка склалася ще з часів поділів Польщі, протиборства РПЦ і РКЦ.

За умов авторитаризму, попри утиски та переслідування, громади Римо-Католицької церкви залишалися мало не єдиним острівцем збереження духовних і національно-культурних традицій польської етнічної групи в Україні. Компартійні та державні органи, спецслужби вели справжню війну з духівництвом і віруючими РКЦ, звинувачуючи їх у зв'язках із Ватиканом та зарубіжними центрами католицизму, в буржуазно-клерикальній пропаганді. Усе це й призвело до скорочення кількості римокатолицьких громад із 117 у 1964 р. до 71 в 1984 р. Адміністративне зняття громад із реєстрації зовсім не означало автоматичного зменшення релігійності поляків. Як доносили спецслужби, збільшувалася кількість молодих римо- і греко-католиків. При костельолах і каплицях створювалися товариства «Маріан» («Діти Діви Марії»), гуртки «Ружанців», до яких входили підлітки, котрі вивчали Слово Боже, католицькі обряди, утримувалися від вступу в піонери, комсомол, від атеїстичного громадського життя.

Оскільки поляки, як і українці, виявилися заручниками московської політики «інтернаціоналізації» й «атеїзації» суспільства, домінантою якої стала тотальна русифікація й обмеження національних прав неросійських етносів, створювалися об'єктивні передумови для розгортання спільного руху спротиву брежнєвщині. Десятки поляків підтримали діяльність українських дисидентів, правозахисників, зокрема, Гельсінську правозахисну групу, що згодом трансформувалася в Спілку, солідаризувалися з рухом за суверенізацію України.

Витоки нового, шостого періоду життєдіяльності поляків в Україні, а українців у Польщі пов'язані з рубежем 1980-1990 рр., коли криза тоталітарної системи переросла в її крах і призвела до перемоги демократії в Польщі і проголошення державної

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

незалежності України. Поштовх цим процесам дала горбачовська перебудова, логічним продовженням якої стало проголошення суверенітету та відновлення державної незалежності України. Декларація «Про державний суверенітет України» гарантувала «всім національностям, що проживають на території республіки, право вільного національно-культурного розвитку»²⁵. У липні 1991 р. було створено урядовий комітет у справах національностей, а в жовтні того ж року Верховна Рада ухвалила Закон про громадянство, що надавав статус громадян усім мешканцям України, незалежно від їхнього етнічного походження, соціального та майнового становища, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань. Рубіжне значення мав Закон «Про національні меншини України» (1992 р.), який заклав юридичну базу правових гарантій національним меншинам, у тому числі й полякам.

Без перебільшення можна стверджувати, що з відновленням реальної державності України розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя української полонії, яка однозначно підтримала Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., прагнення корінного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу. Польська меншина схвально поставилася до позиції її історичної батьківщини в цьому питанні, адже Польща була першою серед зарубіжних держав, що офіційно визнала Україну. На базі українського відділення Товариства радянсько-польської дружби на зламі 1980-1990 рр. ХХ ст. сформувалося культурно-просвітне товариство поляків України, яке очолив С. Шалацький. У 1990 р. і 1991 р. відбулися два конгреси поляків України, які започаткували Спілку поляків України на чолі з С. Костецьким. Невдовзі було засновано Федерацію польських товариств в Україні, керівником якої стала Є. Хмельова. Проблеми української полонії знаходять широке висвітлення на шпальтах польськомовних газет «Дзеннік Київський», «Газета Львівська», «Радість віри» (Дрогобич), у спецвипусках радіо- та телепередачах. Повнішому задоволенню духовних і національних

²⁵ Декларація про державний суверенітет України // Голос України. — 1990. — 17 липня.

потреб поляків сприяли закон «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), урядові заходи щодо демократизації релігійного життя в Україні, ліквідація будь-якої дискримінації діяльності Римо-Католицької церкви, легалізація Української греко-католицької церкви. Уже на початок 1992 р. були зареєстровані 2600 громад УГКЦ та понад 450 громад РКЦ, кількість яких майже подвоїлася за минулі роки. Львівська архидієцезія РКЦ набула статусу митрополії, значно збільшилася кількість її громад у центральному регіоні, зокрема, в м. Києві, Житомирській, Вінницькій і Хмельницькій областях. На початок 2000 р. функціонувало понад 800 громад РКЦ, 38 монастирів, 16 місій, 3 братства, 6 духовних навчальних закладів, у том числі Український римо-католицький університет, Київський католицький коледж, 420 священнослужителів, понад 440 недільних шкіл, майже 700 костьолів та інших культових споруд, створено римо-католицьке товариство «Полонія»²⁶.

Нині поляки, незважаючи на загальне зменшення їхньої кількості, залишаються однією з найавторитетніших в Україні національних спільнот. Як уже говорилося, у різних регіонах України проживає понад 144 тис. поляків, що становить 0,3% до всього населення. Понад 65% із них мешкають у традиційних регіонах побутування поляків — Житомирській, Хмельницькій, Львівській областях і м. Києві²⁷.

Катастрофічні наслідки масованої асиміляції, репресій, депортацій, міграцій даються взнаки і сьогодні, але вони, принаймні частково, компенсуються принципово новою політичною, правовою, моральною та духовною атмосферою в незалежній Україні, встановленням рівноправних, добросусідських і партнерських відносин із Республікою Польща. У рамках укладених між Україною та Польщею Договору, спільної заяви «До порозуміння і єднання» й Угоди про співробітництво в галузі науки та освіти активізується співпраця культурно-освітніх закладів, взаємообмін фахівцями, духовними та культурними цінностями. Яскраву сторінку в українсько-польське порозуміння вписала

²⁶ Див.: Національні меншини України у XX столітті. — К., 2000. — С. 339.

²⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки... — С. 7, 11, 14, 18, 32.

широкомасштабна програма року Польщі в Україні, яким був 2004 р. Його візитною карткою стала активна участь польського Президента А. Квасневського в урегулюванні політичної кризи в Україні, викликаній спробою сфальсифікувати президентські вибори. Право українського народу на вільний вибір було підтримано видатною постаттю польського політикуму Л. Валенсою, багатьма депутатами Сейму, пересічними поляками. Важливе значення для задоволення національно-культурних і соціальних потреб українців у Польщі та поляків в Україні, для інтеграції України в європейські і трансатлантичні структури мав візит Президента України В. Ющенка до Польщі у січні 2005 р.

Виокремлені нами періоди етнополітичного розвитку поляків України впродовж ХХ ст. будуть докладніше висвітлені в наступних розділах, що дозволить ґрунтовніше дослідити особливості кожного з них і з'ясувати деякі його закономірності. Їхній стислий розгляд дає підстави зробити висновок, що поляки не лише найближчі та найдавніші сусіди українців, але й давні жителі українських етнічних земель, насамперед, українсько-польського пограниччя. Тисячолітня історія українсько-польських відносин сповнена як прикладами тісних зв'язків, співробітництва, взаємодопомоги, так і суперечками, протистояннями, конфліктами та навіть війнами. Значна роль у поглибленні українсько-польського діалогу і співпраці належить науковцям, їхнім спільним дослідницьким проектам. На часі подальша активізація роботи польсько-українських наукових груп для дослідження етногенезу українців і поляків, найважливіших періодів нашої спільної історії, вироблення наближених підходів і поглядів на українсько-польські стосунки, подолання стереотипів неприязні та недовір'я. Учені обох держав своїми науковими розвідками, підручниками та навчальними посібниками покликані сприяти поступовому переходу наших народів від порозуміння до єднання.

2.2. Ментально-етнографічний портрет українських поляків

Історики й етнологи з жалем констатують, що поляків України, як і українців, упродовж ХХ століття спіткали великі і драматичні випробування. З одного боку, вони відновили націо-

нальні держави у 1917-1918 рр., що сприяло національному відродженню й утвердженню ідентичності обох народів, а з другого — після короткочасного національно-культурного «ренесансу» 20-х років на теренах підрадянської України поляки опинилися під пресом сталінського тоталітаризму та зазнали катастрофічних втрат. Чимало труднощів випало на долю поляків Східної Галичини та Західної Волині у міжвоєнний період, а ще більше — після включення восени 1939 р. цих земель до складу СРСР і в умовах гітлерівської окупації. Тут поляки з представників домінуючої нації перетворилися на етнічний компонент національної меншини в СРСР, зазнали переслідувань, репресій, депортацій, піддавалися насильницькій атеїзації й асиміляції. Та, незважаючи на ці втрати, українська полонія не згубила свою національно-культурну, етнографічну та ментальну самобутність, відчуття ідентичності, а з відновленням державної незалежності України та поваленням тоталітаризму в Польщі відродилася і стала важливим фактором українсько-польського порозуміння, партнерства і співпраці.

Серед чинників, що впливали і впливають на збереження самобутності поляків України, на їх взаємини з українцями, далеко не останню роль відігравали поряд із антропологічними ментально-етнографічними особливості кожного з цих слов'янських етносів. Під ментально-етнографічними особливостями певного народу, нації розуміють сукупність спільних рис і якостей, які надають йому самобутності й окремішності, утверджують ідентичність і неповторність. До них можна віднести специфічні ознаки традиційної народної культури, особливості характеру, вдачі, психіки, способу мислення і світосприйняття, національні традиції, звичаї, обряди тощо, які, взяті разом, становлять ментально-етнографічне обличчя або портрет етносу чи етнічної групи. Дослідження цього портрета поляків України є важливим та актуальним як із погляду глибшого осмислення історії суперечливих і конфліктних ситуацій, які мали місце в українсько-польських взаєминах упродовж ХХ ст. і зумовлювалися здебільшого етно- та геополітичними чинниками, інспірувалися третьою силою, так і з огляду подолання стереотипів «одвічної» ворожості сусідніх народів. Пізнання і врахування етноментальних особливостей

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

польської меншини є неодмінною умовою вироблення адекватної національної політики держави, шляхів гармонізації українсько-польських взаємин та інтеграції польської меншини в українське суспільство.

Питання ментально-етнографічних особливостей поляків торкалися чимало українських²⁸ і польських²⁹ етнографів, етнологів, істориків, однак у них недостатня увага приділена еволюції ментальності й етнографічних ознак поляків України під впливом загальноцивілізаційних процесів, конкретно-історичних змін, з'ясуванню залежності їх специфічних рис від території та характеру розселення, тривалості проживання в українському середовищі. На основі напрацювань попередників і з урахуванням джерельних свідчень автор намагався змодельовати колективний ментально-етнографічний портрет поляків у динаміці та контексті корінних геополітичних, соціально-економічних, культурних і духовних змін, які відбувалися в Україні та Польщі впродовж ХХ ст., простежити, як їх ментально-етнографічні особливості відображалися на українсько-польських відносинах, особливо у драматичних умовах відновлення національної державності, в період Першої і Другої світових воєн.

У дослідженні цієї актуальної історико-етнополітологічної проблеми враховувалося декілька важливих обставин. По-перше,

²⁸ Культура і побут населення України. Вид. 2, доп. — К., 1993; Войцехівський Ю. С. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. — 1993. — №9; Лащенко С. Український характер і міжнаціональні стосунки // Дніпро. — 1994. — №7-8. — С. 67-78; Орлов А. Етнічні автостереотипи і самопочуття національних меншин в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994; Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.) — К., 1997; Етнографія України (За ред. Макарчука С. А.). Вид. 2-е. — Львів, 2004; Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир, 2004; Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства. Довідник. — К., 2004; Лозко Г. С. Етнологія України. Теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Вид. II. — К., 2004.

²⁹ Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII-XX w. — Warszawa, 1984; Lizak W. Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRR 1917-1939. — Szczecin, 1990; Kubiak H., Paleczny T., Rokicks J., Wawrykiewicz M. Mniejszości i Polonia w ZSRR. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992; Burszta W. Wymiary antropologicznego poznania kultury. — Poznań, 1992; Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. — Wrocław, 1994; Polska — Kresy — Polacy. Studia Historyczne. — Wrocław, 1994; Sąsiedztwo: Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych. — Rzeszów, 1997; Bazielewicz B. Odzież i stroje ludowe w Polsce. — Warszawa, 2000; Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim. Т. II. — Ruki, 2003.

традиційна польська етнічна та політична культура на різних етапах інтенсивної міграції поляків із Польщі на українські землі перебувала далеко не на однакових стадіях утвердження ідентичностей і не була однорідною. Вона складалася з певних субетнічних локальних компонентів, представлених південним сходом і північчю, кожен з яких мав власну ментальну специфіку. Найтипівішим представником польської етнокультури були кров'яки — жителі лівобережжя Вісли, чий діалект ліг в основу польської літературної мови, а звичаї та обряди заклали культурний фундамент етнічності. Саме вони переважали серед перших переселенців на українські землі, зокрема до Галичини. Якщо перша хвиля мігрантів (друга половина XVI — перша половина XVIII ст.) була представлена здебільшого вихідцями з Люблінського, Краківського, Жешувського воєводств, а також із Мазовії (мазури), то в другій хвилі (кінець XVIII — XIX ст.) переважали мешканці Привіслянського краю. У період Першої світової війни та в 1939-1941 рр. на терени України прибуло близько мільйона біженців і військовополонених із Краківського воєводства, Сілезії, окупованих німцями західних і центральних земель, однак основна їх частина згодом повернулася на батьківщину. По-друге, на стійкість і консервацію ментально-етнографічних особливостей польських переселенців суттєво впливали політичні, етнічні, культурні, релігійні, соціально-економічні та інші чинники, а також характер і територія їх розселення. Ці особливості повніше зберігалися в умовах компактного проживання польської людності та значно менше під час дисперсного (розсіяного) розселення. По-третє, поляки, як і українці, зазнали нищівної асиміляції й атрофії національних особливостей під пресом російського самодержавства та радянського тоталітаризму, їх насильницької політики русифікації і злиття націй. І все ж чимало визначальних ознак ментальної й етнографічної самобутності українським полякам удалося зберегти та заявити про них уже в незалежній Україні.

XX ст. поляки й українці зустріли розділеними поміж чужими державами, пригнічені ними, але нескорені духом, сповнені віри на відновлення власної державності. З дитинства полякам у сім'ї, костолі, школі прищеплювалося почуття «польськості».

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Кожен із маленьких літ засвоював на все життя, що він «*polak maly*», а його символ «*orzyl bialy*». Поляки, на відміну від зрусифікованих українців, у 1917-1920 рр. повніше виявили не так класову, як національну солідарність, що дозволило їм не лише відновити національну державу, але й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру. Як характеризувалися і як змінювалися буденне життя, побут, ментально-етнографічні особливості поляків у контексті українського культурного ландшафту?

Відомий український історик І. Лисяк-Рудницький зазначав, що національний характер формується історично і має здатність передаватися від покоління до покоління, зберігатися стабільно та само захищатися. Це явище соціально-культурне, що містить спосіб життя, комплекс культурних цінностей, правил поведінки³⁰. За всього розмаїття повсякденності поляків Галичини та Поділля, Волині та Полісся, Середнього Подніпров'я та Півдня України, особливостей побуту міських і сільських жителів (міщан і селян), чоловіків і жінок, різних вікових категорій можна виокремити низку спільних ознак, що віддзеркалюють загальну характеристику їх традиційної етнокультури та ментальності. На ці особливості ще наприкінці ХІХ ст. звернули увагу М. Драгоманов і російська дослідниця Є. Водовозова, вказавши на велику різницю матеріальних та інтелектуальних складових етнокультури польських аристократів, поміщиків і селян³¹. Оскільки майже 93% польського населення України на початку ХХ ст. і понад 30% у наш час пов'язували своє життя із сільською місцевістю і, закономірно, що саме тут вони найповніше зберегли етнічну самобутність. Як і на теренах етнічної Польщі, при в'їзді до українських сіл, більш-менш компактно заселених поляками, стояла «Божа мука» — статуя-розп'яття Христа чи інших святих. Кожне польське село та містечко, як і українські поселення, мали свого

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії. Український характер. — К., 1993. — С. 511.

³¹ Див.: Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — Т. 4. — 1875. — С. 9-25; Водовозова Е. Н. Как люди на белом свете живут: чехи, поляки, русины. — СПб, 1897.

покривителя за днем посвяти костьолів або церкви і відповідно храмовий день. Обов'язковим атрибутом села були кузня, столлярня, свій швець і кравець, часом і млин, що дозволяло на місці виготовляти знаряддя праці, сільськогосподарський реманент, меблі, одяг, взуття, речі побуту. Пересічний польський сільський будинок (камениця, чвурак, хата, халупа) мало чим відрізнявся від українського, хіба що заможнішим виглядом. Часто над входними дверима або збоку ставилася дата спорудження будівлі та напис «Мир цьому дому». У кожному з них була так звана «біла хата» (світлиця) для свят, урочистих подій, на відміну від «чорної хати», де протікало буденне життя сім'ї. На стінах поряд з іконами, репродукціями картин, портретів видатних діячів польської культури, зокрема А. Міцкевича, Ю. Понятовського, дедалі частіше стали з'являтися годинники (із зозулею) як атрибут помешкання, а на вікнах — фіранки з паперу, а в заможніших селян — з тканини. Ще на початку ХХ ст. хату освітлювали лучиною, яку поступово витісняла газова лампа, а замість кресала, стали застосовуватися сірники. У містах, зокрема Львові, Києві, Житомирі з'явилися електрика, телефонний зв'язок, автомобілі, трамваї, водогони, громадські колодязі, вулиці покриті бруківкою.

Помітних змін зазнавав одяг, особливо міських жителів, але в багатьох випадках зберігалися його національні особливості за місцем походження. Традиційно польські жінки в селах носили довгі сорочки з рукавами, широкі спідниці, жакети або кафтани, вовняні хустки, високі черевики з шнурівками. Чоловічий одяг мав консервативніший характер і був представлений костюмом (піджак, штани, камізелька), сорочка, чоботи, рідше черевики. Білизна, як і в українців, виготовлялася з домашнього тканого конопляного і лляного полотна. Заможніші намагалися наслідувати одяг і манери поведінки панських родин, міських жителів, шили одяг подібних фасонів, тільки з дешевших тканин. У 20-30-х роках, а ще більше в повоєнні роки, довгі сукні та спідниці жінок-міщан почали поступатися місцем коротшим, спортивний стиль вплинув на чоловічий одяг. Змінювалася структура харчування, поряд із молочними продуктами, які переважали в раціоні сільських жителів, збільшувалося споживання м'яса,

цукру, а в містах — риби та кондитерських виробів. Нове століття характеризувалося зменшенням вживання алкогольних напоїв (горілки, вина, пива, медовухи), що зумовлювалося як їх подорожчанням, так і зростанням загальної культури, боротьбою костьолу за тверезий спосіб життя. На споживчому ринку з'явилися безалкогольні напої: содова вода, лимонад, квас та ін.³² Як засвідчили етнографічні дослідження середини та другої половини 1920-х років, проведені Кабінетом національних меншин на Київщині, Поділлі та Волині, житло, одяг, їжа в польських селах досить істотно відрізнялися і безпосередньо залежали, з одного боку, від їх коріння (місця походження), а з другого — місцевості проживання³³.

У традиційній польській етнокulturі на теренах України, як і раніше, домінуюче місце займали хорові співи, аматорські гуртки, вистави з виготовленням декорацій і сценічних костюмів, а також театралізована релігійна обрядовість у вигляді колядок, вертепу тощо. З передвоєнних років на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, набули поширення елементи масової культури: джазова музика, танцювальні майданчики («дансинги»). Водночас збагачувалися форми культурного відпочинку, відкривалися нові читальні, гімнастичні зали, зокрема у Львові, розгорнувся фізкультурно-спортивний рух, який набував масовості, у багатьох містах і великих селах створювалися спортивні і протипожежні товариства «Сокіл», футбольні команди. Поляки підрадянської України теж залучалися до діяльності культурно-освітніх, фізкультурно-спортивних та оборонних товариств, але вони дедалі більше ідеологізувалися і втрачали національний вияв. Відмінність між культурним життям поляків Галичини, Волині та Буковини і Радянської України пролягала, насамперед, у сфері духовності, оскільки там воно будувалося на християнських цінностях і національних традиціях, натомість більшовики, розгорнувши шалений наступ на релігію, діяльність Римо-Католицької церкви, так званій «буржуазний націоналізм» і «пережитки капіталізму», провадили

³² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 495.

³³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 20, 22.

тотальне нищення споконвічних сакральних традицій як поляків, так і українців. Переважна більшість дослідників польської традиційної культури підкреслюють стабільно високий рівень релігійності поляків, для яких костюл завжди був консолідуючим чинником збереження національної самобутності.

Цивілізаційно-урбаністичні зрушення торкнулися форм ініціативних обрядів і родинного устрою поляків України. Вони зуміли зберегти ритуали, пов'язані з етапами змушнення та подорослішання молоді, частково народні шлюбні обряди. Їх сімейна ієрархія, як і в українців, будувалася за традиційним принципом пріоритету чоловіка, який з невеликими змінами характерний для всього століття, однак у містах простежувалася тенденція до підвищення статусу жінки, особливо освіченої і працюючої. Емансипаційні віяння заходу спочатку торкнулися Галичини та Західної Волині, а потім знайшли певне втілення і в УРСР, особливо у 80-90-х роках.

Традиційна етнокультура поляків невіддільна від їх ментальності, тобто від національної та суспільної свідомості, етнічної вдачі, поведінки, способу світосприйняття, манери мислення і психології, темпераменту та характеру, традицій і звичаїв. Індивідуальна, групова, етнічна, національна та цивілізаційна ментальність — це душа народу, яка пронизує людину та виявляється в усіх сферах її повсякденності, вирізняє її з поміж людей. Етнічно-групова ментальність українських поляків акумулювала в собі як успадковані риси слов'ян³⁴, предків-одноплемінників, так і набуті в українському суспільстві. У «Лекціях з історії слов'янської літератури» А. Міцкевич розглядав Польщу як колиску слов'янського братства, а поляків — носіями рис характеру слов'ян, тісно зв'язаних з природою, землеробством, миролюбних, добрих, мужніх, богобоязливих. Водночас він цитував польського хроніста Я. Длугоша, який бачив у шляхті людей задрісних і лукавих, котрих приваблює багатство і слава, але готових сміливо кинутися в бій за вітчизну. Наголошуючи на цьому, А. Міцкевич зазначав, що патріотизм поляків базується на історичній пам'яті, вони — друзі свободи, демократії та республіки³⁵.

³⁴ Див.: Автопортрет славянства. — М., 1999. — С. 102-103.

³⁵ Див.: Mickiewicz A. O duchu narodowym / Dzieła. — Warszawa. — T.V, VII, XII.

Попри певну спорідненість ментальностей поляків та українців, наявність таких спільних рис, як веселість, гостинність, компанійськість, зумовлених їх слов'янським корінням, близькістю історії, сусіднім проживанням, подібністю природно-географічного середовища та кліматичних умов, польська людність навіть у межах українських етнічних земель, не кажучи про етнічну Польщу, помітно відрізняється від інонаціонального оточення. Вони повніше зберегли культ предків, поваги до батьків і старших, родинних традицій, любов до вітчизни та гордість за неї. На формування ментальності українських поляків суттєво впливали тривалість спільного проживання, навчальної і трудової діяльності з українцями та росіянами, змішані шлюби, близькість мови і культури та інші чинники. Польська народна культура і ментальність в умовах українського культурного ландшафту зазнали відчутних «ін'єкцій» з боку домінуючих економічно та політично націй (росіяни, українці), серйозних впливів, які наклалися на базові цінності поляків і відповідно видозмінювалися.

На основі досліджень польських, українських, російських та інших істориків, етнологів, етнографів, психологів, а також власних спостережень та аналітики можна стверджувати, що на формування ментальності поляків, утвердження їх стабільної психоструктури, самодостатнього архетипу благотворно впливали не лише конкретно-історичні обставини, але й природа, її багатства, родючі землі, водні та лісові ресурси, порівняно м'який помірно-континентальний клімат, характер трудової діяльності. Усе це, помножене на особливості історичного шляху, ендегенні чинники, латинську традицію та європейські цивілізаційні цінності, геополітичні впливи порубіжжя Схід — Захід, Північ — Південь, міграційні процеси, заклало фундамент життєрадісного, гарячково-урівноваженого, толерантно-ввічливого психологічного архетипу пересічного поляка, якому за його природою і християнськими цінностями не властиві агресивність і жорстокість, скупість і крадіжки. Поляки відзначаються волелюбністю, високим рівнем емоційності, самоповаги, індивідуалізмом, часом завищеною самооцінкою, а також гордовитістю. Цікавими з цього погляду є враження українських студентів Міжнародної академії ім. В. Липинського від своїх польських однолітків,

зафіксовані М. Кардаш під час соціологічного дослідження у грудні 2002 р. Поряд із позитивними рисами: польський патріотизм, доброзичливість, почуття гумору, були названі й інші — надмірна збудливість, підвищена емоційність, самовпевненість, амбітність та ін.³⁶ Свого часу французький дослідник Г. Л. де Боплан, відзначаючи різницю між українцями та поляками, зазначав, що польська шляхта з рівними собі і своїми співвітчизниками товариська, зате дуже пихата і чванлива з нижчими від себе.

У суспільній свідомості кожного нового покоління українців образ пересічного поляка змінювався і нині він асоціюється з вищим рівнем почуття національного, побожності, інтелігентності, а також із такими рисами, як працьовитість, господарність, підприємливість, ощадність, схильність до лідерства, гонорства. Ці загалом позитивні ознаки архетипу поляків не затушовують й негативних рис, що відклалися в пам'яті старшого покоління та пов'язані здебільшого з певними стереотипами та екстремальними обставинами, особливо у зверхньо-зневажливого ставленні до українців. На певному конкретно-історичному етапі сприйняття домінанти позитивних і негативних рис польського архетипу змінювалося. Наприклад, у період польсько-української війни 1918-1919 рр. на західноукраїнських землях, польсько-українського збройного конфлікту на Волині 1943 р. та повоєнного протистояння переважали такі нехарактерні риси, як агресивність, войовничість, мстивість, презирство тощо. Як зазначив В. Гулай, у свідомості більшості польського населення Львова в роки Другої світової війни етностереотипи, успадковані від польсько-українських конфліктів минулого і сформовані під впливом волинського конфлікту та геополітичної ідеї повернення Львова як «фортеці польської зброї та культури», а також антиукраїнської пропаганди, набули характеру антагонізму³⁷. Хоча ці драматичні сторінки минулого, як і події середини XVII ст., залишили в пам'яті взаємні образи, кривди, шрами у психології

³⁶ Див.: Kardasz M. Postawy wspołczesny młodzieży ukraińskiej wobec Polski oraz innych państw jednoczący się Europy // Treści i mechanizmy przenikania kultur... — S. 301-302.

³⁷ Див.: Гулай В. Етностереотипи в масовій політичній свідомості польського населення Львова під час Другої світової війни // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — Вип. 15. — Львів, 2004. — С. 61-63.

українців і поляків, однак вони не переросли в міжетнічну несумісність, оскільки в історії обох народів було немало сторінок спільної боротьби проти поневолювачів, починаючи від опору монголо-татарам, Грюндвальдської битви, патріотичного гасла «За вашу і нашу свободу» під час польських повстань 30-х і 60-х років ХІХ ст., спільної боротьби з більшовиками в 1920 р. та гітлерівцями у Другій світовій війні. У ментальності наших народів є така блискуча риса, як відсутність злопам'ятності, що й дозволяє не тримати взаємні кривди.

Із часів пізнього середньовіччя поляки виробили так званий «захисний пояс» від зовнішніх впливів, і хоча в умовах втрати державності, тривалого перебування в іноетнічному середовищі та під тиском насильницької асиміляції імунітет самозахисту істотно послабився, все ж польська людність в Україні зуміла захистити і зберегти фундаментальні риси своєї ментальності. Незважаючи на ідеологічну обробку з боку комуністичного режиму, переслідування та репресії, переважна більшість поляків так і не стала «радянськими людьми», не втратила свого національного «Я». Власні спостереження дають підстави для висновку про те, що серед поляків, більшою мірою, ніж серед українців, побутує завищена самооцінка, гіпертрофія позитивних стереотипів і замовчування негативних, надмірна ідеалізація всього польського, своїх національних рис, своєї історії, протиставлення її історії сусідів. При цьому варто звернути увагу на деякі регіональні особливості сучасної ментальності поляків України. Їх етнічна самобутність повніше збереглася на західноукраїнських землях, на Волині, Поділлі та Поліссі, тобто в районах традиційного проживання, і в меншій мірі на сході та півдні України, зокрема в містах. Насамперед це стосується таких ознак «польськості», як використання своєї мови в побуті, прагнення навчити її своїх дітей, дотримання національних традицій, звичаїв, релігійних обрядів тощо. До речі, польські й українські християни зберегли у своїй обрядності багато слідів язичництва не лише як народних звичаїв і традицій, але й у відзначенні релігійних свят. На ментальності частини поляків сходу та півдня України помітний вплив справив російський елемент, що про-

стежується в певній інфантильності у ставленні до української державності, проявах космополітизму, байдужості.

Звичайно, традиційна етнокультура поляків України, їх етнографічні та ментальні ознаки зазнали глибоких змін під впливом загальноцивілізаційних процесів, урбанізації, воєнних лихоліть і, особливо, внаслідок так званих «соціалістичних перетворень», сталінської політики нового курсу 1930-х років, насильницької колективізації, «культурної революції» та войовничої атеїзації, масових репресій, депортацій, переселень, голодомору, «стирання» відмінностей між містом і селом, асиміляційної політики «злиття націй» і зросійщення неросіян, формування « нової спільності — радянського народу » в часи брежнєвщини. Корінним чином змінилася архітектура міст і сіл, знаряддя, умови та характер праці, значно зріс культурно-освітній рівень усіх верств населення, потужного розвитку набули засоби масової інформації та комунікації, що не могло обійти життєдіяльності та повсякденності українських поляків, їхнього побуту. Як уже зазначалося, за переписом 2001 р. в Україні мешкало 144 130 поляків, із них 99, 6 тис. були жителями міст, а 44,4 тис. — сільської місцевості. Серед українських поляків 60,5 тис. чоловіків та 83,6 тис. жінок. Найбільші анклав польського населення зосереджені в Житомирській (49 тис. або 3,5%), Хмельницькій (36, 6 тис. або 1,8%), Львівській (18,9 тис. або 0,2%) областях. 6,9 тис. поляків проживають у Києві. Польський етнос на теренах України маргіналізувався за рахунок виїзду до Польщі значної частини інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів і робітників. Хоча поляки стабільно відзначалися носіями рідної мови, очевидно десятиріччя асиміляції, дисперсне розселення, відсутність польських шкіл внесли глибокі корективи в цей показник. У 2001 р. лише 12,9% з них назвали своєю рідною мовою польську, натомість для 71% рідною є українська, а для 15,6% — російська³⁸. Однак цей показник зовсім не означає, що українські поляки відреклися від рідної мови, до того ж він є далеко необ'єктивним, оскільки частина людей називали рідною ту мову, якою вони краще володіють або частіше користуються. Тому він не може

³⁸ Національний склад населення України та його мовні ознаки ... — С. 14, 25, 209.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

бути визначальним для оцінки самозбереження етнокультури та ментальності. Повніше зберегли рідну мову поляки західного регіону (Львівщина, Волинь) і значно гірше в центрі та на сході України. За дослідженнями Я. Рігера, навіть у місцях традиційного проживання поляків (Житомирщина та Хмельниччина) тільки представники старшого покоління можуть писати і спілкуватися польською мовою, лише третя частина з них користується нею в побуті. У багатьох польських родинах сіл Гречани, Слобідка Красиловська, Писарівка, Новий завод та ін. діти не розуміють польської мови³⁹. Разом з тим, навіть та частина полонії, яка не спілкується або й не знає польської мови, з гордістю визнає свою належність до поляків. Тут згадуються слова Ліни Костенко: «Усе було в польській історії. Не було руїни духу»⁴⁰.

Таким чином, незважаючи на зменшення кількості української полонії, втрату частиною її представників деяких ознак національної ідентичності, стирання багатьох етнічних особливостей, а також відмінностей в архітектурі будівель, стилі одягу, організації побуту, поляки України і далі утримують класичні ознаки національної меншини як сталої громади, що сформувалася історично і, незважаючи на асиміляційні процеси та довготривале проживання в хоч і близькому, але чужому етнічному соціумі, завдяки сильній антропологічній, культурно-етнографічній і ментальній тягlostі, високому рівню національної та релігійної свідомості, зуміли зберегти свою етнічну самобутність і свій унікальний духовний світ. Це блискуче підтверджує думку В. Антоновича, висловлену в розмові з іще молодим А. Шептицьким, про те, що народ може змінити під тиском деякі зовнішні ознаки, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних⁴¹. До речі, сам В. Антонович у праці «Три національні типи народні» зазначав, що ідеалом росіянина є сила, поляка — приязність, українця — справедливість. Очевидно, тому польська людність повніше з поміж національних меншин інтегрувалася в українське суспільство і стала важливим чинником українсько-поль-

³⁹ Riger J. Polska rzeczywistość językowa na Ukrainie // Kresy — pojecie i rzeczywistość / Zbiór studiów. — Warszawa, 1997. — S. 193-206.

⁴⁰ Війна і мир, або «Українці — поляки: брати, вороги, сусіди...». — К., 2004. — С. 535.

⁴¹ Цит. за: Український соціум: соціально-політичні виміри. — К., 2005. — С. 131.

ського єднання. Спираючись на своє давнє коріння як в етнічній Польщі, так і в Україні, українські поляки самоідентифікують себе насамперед за духовними елементами традиційно-побутової культури й ідеї окремого народу, активізують національно-культурне життя, беруть участь у житті держави та міждержавному співробітництві як громадяни України, усвідомлюючи, що народи обох країн мають багато спільного в історико-культурній спадщині, а ще більше перспектив для співпраці в умовах євроінтеграції.

2.3. Поляки на українських землях в імперську добу

Під імперською добою в долі поляків України розуміють період їх історії, пов'язаний з ліквідацією Гетьманщини та поділами Польщі наприкінці XVIII ст., внаслідок яких перестали існувати автономна Україна і Перша Річпосполита, змінився статус українських земель: Надніпрянщина опинилася у складі Російської імперії, долучившись до тієї української території, що була інкорпорована раніше, а західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття відійшли до Австро-Угорщини.

Розглянемо спільні та відмінні риси політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя поляків українських земель (у межах сучасних державних кордонів України), які входили до обох імперій, їх участь у національно-визвольному русі, його самостійницькій течії, з'ясуємо причини невдач українсько-польської співпраці.

На межі XIX-XX ст. землі України (в її нинішніх кордонах), зберігаючи природно-географічну цілісність, залишалися в адміністративному, етнополітичному та культурно-духовному відношеннях розшматованими між двома імперіями, а саме: Східна Галичина, частина Західної Волині, Північна Буковина та Закарпаття перебували у складі Австро-Угорщини, а решту сучасної української території, включаючи Крим, інкорпоровала Російська імперія. Політика імперій щодо поляків та українців хоч і відрізнялася, та все ж була згубною для обох народів, оскільки мала подібну мету — денаціоналізувати, асимілювати та поневолити їх. За авторськими підрахунками, зробленими на матеріалах досліджень і тогочасної статистики, яка національну належність

визначала за віросповіданням або розмовною мовою, на цих землях проживало близько 1,9 млн поляків. На їх долі та життєдіяльності позначались як спільні, так і відмінні ознаки політичного й адміністративного устрою обох імперій, які, хоч і з певними застереженнями, однаково провадили асиміляційно-шовіністичну політику щодо національних меншостей, обмежували їх політичні й етнічні права, переслідували учасників національно-визвольного руху, провокували міжнаціональну ворожнечу та конфлікти. Специфіка політики щодо поляків зумовлювалась особливостями правових систем імперій, їх цивілізаційними та конфесійними орієнтаціями, геополітичними планами.

Австро-Угорщина була конституційною дуалістичною монархією з двопалатним парламентом, до нижньої з яких могли обиратися на основі загального виборчого права й поляки, які мешкали в українських провінціях. Ще Конституція 1867 р. задекларувала рівність усіх народів, свободу віросповідання, їх політичні і громадянські права, включаючи збереження та розвиток своєї національності, мови, освіти і культури. Насправді ці положення грубо порушувалися, становище етнонаціональних груп було досить різним, оскільки низка законодавчих актів, виборчих ординацій надавала деяким з них, зокрема полякам, певні привілеї, особливо в Галичині, яка з 1886 р. мала автономію, та Володимирії. Порівняно з українцями та євреями, вони користувалися ширшими економічними, політичними, релігійними та культурними правами, успадкованими з часів Речіпосполитої. Полякам удалося зосередити у своїх руках більшість сільсько-господарських угідь і лісів, контроль за розвитком нафтопромислів у Бориславі та вугільних копалень, кооперативного руху, забезпечити собі більшість у провінційному сеймі й органах місцевої влади, домогтися в 1907 р. офіційного статусу польської мови в усій Галичині, включаючи й Східну. Лише за перше десятиріччя ХХ ст. кількість польських початкових шкіл у Галичині зросла з 963 до 6151, у декілька разів збільшилося число середніх шкіл⁴². Стало набагато більше польськомовних пресових

⁴² Зашкільняк Л., Кучерепа М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності. — Львів, 2002; Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина ХІХ ст. — 1914 р.). — Чернівці, 2005.

видань. Якщо в 1900 р. у Галичині видавалося 234 журнали і газети, то в 1910 р. — 392, у тому числі 102 у Львові⁴³. Досить популярними були львівські видання «Gazeta Ludowa», «Kurier Lwowski», «Ojczyzna» та ін.

У суспільній свідомості пересічного галицького поляка зберігалось сформоване впродовж декількох століть відчуття господаря (пана) на цих землях, які Річпосполита трактувала не інакше як свої «всходні креси», а жителі — українці та поляки сприймали їх як «землі предків». Звідси впливало зверху або й вороже ставлення частини поляків до українців, яких вони називали хлопами та русинами, що, у свою чергу, провокувало неприязнь українців до польського населення, особливо шляхти. Децю іншим був статус поляків Буковини, де привілеї надавалися румунам і німцям. За даними австрійського перепису населення 1900 р., на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття мешкало понад 1 млн поляків⁴⁴.

Основна ж частина земель сучасної України (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина і Правобережжя, включаючи східну Волинь) на початок ХХ ст. перебували у складі централізованої Російської монархії, інтегровані зусиллями генерал-губернаторств: Малоросійського (1802-1856 рр.), Новоросійського та Бессарабського (1822-1874 рр.), Київського (1832-1914 рр.), а в 1914-1917 рр. і Галицько-Буковинського. Як довела В. Шандра, «ця форма влади, яка запроваджувалася на період військово-політичної інкорпорації територій та їх підпорядкування імперії, наочно продемонструвала, як здійснювалася нівеляція й асиміляція строкатого етносоціального конгломерату її геополітичного простору»⁴⁵. Безпосереднє впровадження національної політики царизму на місцях, у тому числі щодо поляків, проводилося через генерал-губернаторів і губернську адміністрацію. Переважна більшість поляків проживала на Правобережжі, в межах якого після поділів Польщі було створено

⁴³ Кубійович В. Етнографічні групи південно-західної України (Галичини). — Бісбаден, 1983. — С. 113, 33, 61.

⁴⁴ Кондрацький А. А. Українська «Полонія». Сторінки минулого // Українська діаспора. — 1994. — №5. — С. 31-37.

⁴⁵ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005. — 426 с.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Подільську та Волинську губернії, підпорядковані Київському генерал-губернатору (Південно-Західний край). За переписом населення Російської імперії 1897 р. на території цих губерній мешкало майже 400 тис. осіб, які визнавали рідною польську мову, в тому числі у Волинській губернії 184161 чол., у Подільській — 69256 чол., у Київській — 68701 чол. На півдні України (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії) польську мову рідною вважали 63371 чол. і на Лівобережжі (Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії) — 13101⁴⁶. За даними Статистичного щорічника Росії в 1916 р. найбільший відсоток поляків серед населення був у Волинській (6,2%), Подільській (2,3%), Київській (1,9%), Херсонській (1,1%) губерніях. На Лівобережжі частка поляків не перевищувала 0,1-0,2% жителів регіону⁴⁷. Займаючи порівняно невелику питому вагу серед населення Південно-Західного краю⁴⁸, поляки, як і в Східній Галичині, відігравали важливу роль в економічному та культурному житті, володіючи великими земельними угіддями, професійним та інтелектуальним потенціалом. Вони брали участь у технічному переоснащенні промисловості, проектуванні та будівництві заводів, фабрик, залізниць, розвитку науки, техніки, військової справи, охорони здоров'я, торгівлі. За участю польського капіталу і спеціалістів було перебазовано з Варшави до Кам'янського (Дніпродзержинськ) металургійний комбінат, директором якого був І. Ясюкович, постали металургійний завод в Олександрівську (Запоріжжя), три заводи в Катеринославі (Дніпропетровськ), низка шахт біля Кривого Рогу та Нікополя.

⁴⁶ Підраховано за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб., 1904-1905. — Т.VIII — Волынская губерния. — С. 2-3, 86-87; Т.XVI — Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. — Подольская губерния. — С. 2-3, 98-99; Т.XIII — Екатеринославская губерния. — С. 2-3, 74-75; Т. XXXIII — Полтавская губерния. — С. 2-3, 101-102; Т.XLI — Таврическая губерния. — С. 2-3, 94-95; Т.XLVII. — Харьковская губерния. С. 2-3, 102-103; Т.XLVII — Херсонская губерния. — С. 2-3, 90-91; Т.XVIII — Черниговская губерния. — С. 2-3, 112-113.

⁴⁷ Статистический ежегодник России. — М., 1918.

⁴⁸ Вірогідність відомостей про кількість поляків є відносною, оскільки під час перепису не враховувалися особи із змішаних шлюбів, прихожани православних церков. До того ж частина поляків свідомо приховувала свою польськість з мотивів володіння або придбання земель, що обмежувалося царизмом. Польські дослідники зазвичай завищують кількість поляків у Східній Галичині (Zielecki A. *Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej (1867-1914) // Sasiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych.* — Rzeszów, 1997. — S. 122).

Полякам належало 37 цукрозаводів на Правобережжі, їх фахівці багато зробили для розвитку цукрової промисловості в Україні загалом. Напередодні революції 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою на теренах підросійської України становив близько 2 млрд руб.⁴⁹

Вагомим був внесок поляків у технічний прогрес, розвиток науки та культури. 87 представників польської інженерної думки Наддніпрянської України були об'єднані в Товаристві польських техніків. Польський конструктор А. Зборовський проектував Кам'янський металургійний завод, інженер К. Адамовський був директором Катеринославського металургійного заводу. Серед професорів вищих навчальних закладів Києва, Одеси, Харкова, не кажучи вже про Львів, було чимало поляків, зокрема в Київському університеті працював один із основоположників фізичної хімії Б. Шишковський, професор Л. Ценковський заснував у Харківському університеті наукову школу з мікробіології, фізик Львівського університету М. Смолуховський став фундатором досліджень з термодинаміки, а М. Гебер сформував львівську школу теоретичної механіки, професор Рільничої академії в Дублянах Ю. Мікуловський заклав основи розвитку ґрунтознавства. Благотворний вплив на розвиток польської й української історіографії справили праці львівського історика Ш. Аскеназі. В Україні плідно працювали польські письменники Ю. Крашевський, В. Висоцький, Т. Єж, Г. Запольська, музиканти та композитори І. Падеревський, К. Шимановський, Ю. Зарембський, М. Завадський, В. Заремба, В. Пухальський, котрий був першим ректором Київської консерваторії, художники Я. Станіславський, Ю. Коссак, В. Лось та ін. За даними Г. Яблонського, на початку ХХ ст. 48,6% поляків Наддніпрянщини займалися рільництвом, понад 24% працювали у промисловості, 2,2% — в торгівлі, майже 16% становили особи вільних професій (лікарі, вчителі, адвокати тощо), а 11% — чиновники, духовенство, домашня прислуга⁵⁰.

⁴⁹ Макаренко Н. Ю. Політико-правове поле розвитку культурного життя етнічних груп в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. педагогіч. університету. — Т.3 (5). — К., 1999. — С. 203-209.)

⁵⁰ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918 // Pisma wybrane. Z rozważan o II Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1987. — S. 255-256.

Ставлення властей Російської імперії до поляків, як і до українців, впливало як з її монархічно-поліцейського устрою, так і з шовіністично-великодержавницької внутрішньої та зовнішньої політики, з ворожості щодо римо-католиків і штучного поділу населення на православних та «інородців». До останніх було віднесено й поляків, яких царизм розглядав як «небезпечну і ворожу націю». Як відомо, після польських повстань 1830-1831 рр. та 1863 р. влада перейшла від політики поступок польській шляхті до насилля та заборон: було репресовано провідників польського руху, звільнено більшість поляків із державної служби, скорочено розміри землеволодіння, згорнуто польсько-литовське законодавство, скасовано місцеве польське самоврядування, закрито польські навчальні заклади, заборонено викладання і книговидання польською мовою, обмежено діяльність Римо-Католицької церкви⁵¹. Проводячи репресивний курс на «розполячення католицизму», царизм до початку ХХ ст. фактично ліквідував монастирі РКЦ, встановив стеження «охранки» за діяльністю ксьондзів, примушував їх вести молебні російською мовою. Насильницьке поросійщення торкнулося не лише українців, але й поляків. Тільки з 1880-х років на тлі наростання революційного руху та під тиском польської громадськості намітилося деяке послаблення антипольського законодавства. Потужний вплив на розгортання польського національного руху мало відзначення, всупереч заборонам влади, 100-річчя Конституції Речіпосполитої 1791 р., яке пройшло під гаслом взаємодії поляків Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Зі вступом у 1894 р. на престол Микола II обіцяв залагодити польське питання та розглянути можливість надання Королівству Польському автономії. Було дозволено встановити пам'ятник А. Міцкевичу у Варшаві (1898 р.) і відкрити там політехнічний інститут, щоправда, з російською мовою викладання. Однак основні обмеження прав поляків і римо-католиків не лише зберігалися, але й розширювалися. Зокрема, урядовим указом від 22 грудня 1904 р. було визначено перелік посад, які в дев'яти західних губерніях Російської імперії не могли обіймати особи польського походження. Насамперед це стосу-

⁵¹ Лісевич І. Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). — К., 1997. — С. 186.

валосся установ, які підлягали міністерствам внутрішніх справ, юстиції, фінансів, шляхів сполучення, народної освіти й органам державного контролю⁵². Заборона на професії, польського шкільництва, легальної діяльності будь-яких політичних і професійних об'єднань, жорстка цензура залишалися до революційних подій 1905-1907 рр. Щорічні звіти губернаторів і донесення жандармських служб, що відклалися в архівах, засвідчують негативне ставлення на різних щаблях влади до поляків і переслідування навіть культурно-освітніх та релігійних проявів польського руху⁵³.

За таких умов головні центри польського суспільно-політичного життя, опозиційні друковані органи формувалися на теренах Пруссії й Австро-Угорщини, зокрема в Галичині, а їх периферійні осередки діяли нелегально на теренах Російської імперії, включаючи й Наддніпрянську Україну, куди конспіративно передавалися політична література, преса і прокламації. Програми переважної більшості політичних об'єднань були проникнуті польською національно-визвольною та державницькою ідеєю, мали загальнопольську спрямованість. У цьому одна з характерних рис польського суспільно-політичного руху, який, на відміну від українського, був цілісним за національною ознакою, хоча являв собою майже всі характерні для тогочасної Європи політичні течії. Народні демократи (ендеки) відстоювали відновлення державної незалежності Польщі шляхом еволюційного розвитку, натомість Польська партія соціалістична (ППС), виступаючи за соціалістичну революцію й автономію польських земель, почала створювати Бойові організації для збройної боротьби. Однак у її рядах посилювалися розбіжності щодо форм боротьби: «старі» на чолі з Ю. Пілсудським вважали, що настав час для відновлення незалежності Польщі шляхом збройної боротьби, а «молоді», очолювані М. Белецьким, виступали за участь поляків у російській революції, щоб спільними зусиллями повалити монархію і проголосити демократичну республіку як передумову відновлення Польщі. Соціал-демократія Королівства Польського та Литви (СДКПіЛ)

⁵² Мацежинський В. Розвиток преси у Галичині в другій половині XIX — на початку XX ст. // Галичина. — 2004. — №10. — С. 93-102.

⁵³ Лісевич І.Т. Родом з України... Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. — К., 1995. — 102 с.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

стояла на лівацько-радикальних позиціях і контактувала з російськими більшовиками.

Якісно нового характеру набув польський рух на українських землях під час революції 1905-1907 рр. у Росії. Представники польської людності та політичний провід брали участь у масових демонстраціях, мітингах, страйках та інших формах спротиву царизму, але ставлення політичних партій до революційних подій було різним. Наприклад, консерватори, демонструючи лояльність до влади, надіслали Міністерству внутрішніх справ Меморіал із проханням скасувати обмеження для поляків, відновити використання польської мови в органах місцевої влади і галузі освіти, державності та державотворчих процесів в умовах повалення царизму, кризи австро-угорського цісаризму та розгортання Української революції.

Революційні події у Варшаві, збройне повстання в Лодзі справили потужний вплив на поляків України. За таких умов царизм був змушений піти на певні поступки. У квітні 1905 р. було схвалено закон «Про зміцнення засад віротерпимості», яким формально проголошувалася свобода віросповідання та відновлювалися деякі права римо-католицьким священикам. Влада дозволила збір коштів на спорудження за проектом В. Городецького другого костюлу в Києві, названого на честь імператора Миколаївським⁵⁴. У губерніях західного краю законом від 1 травня 1905 р. частково скасовувались обмеження полякам щодо купівлі землі та викладання польською мовою в навчальних закладах краю. У серпні 1906 р. Рада Міністрів скасувала деякі правила щодо покарань за таємне навчання поляків. Це сприяло легалізації польської освіти, збільшенню кількості студентів і викладачів польської національності в Київському, Одеському та Харківському університетах, у містах, де проживали чисельні польські громади, зокрема в Києві, Одесі, Умані, створювалися польські культурні та релігійні товариства, клуби, читальні, проте їх діяльність залишалася під пильним контролем поліції. Вони відкривалися з дозволу властей за зразком тих, що діяли в Галичині та Буковині, але за умови обов'язкового затвердження статутів

⁵⁴ Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ — ХХ ст. — К., 1998.

і повної відмови від будь-якої політичної діяльності. Під час затвердження Статуту польського громадського товариства «Огніво» в Києві (1906 р.) було скасовано положення щодо придбання ним у власність нерухомого майна⁵⁵. Активну роботу розгорнуло товариство «Освята», засноване задля просвіти поляків, розвитку національної культури, організації шкіл, читалень, однак невдовзі було закрите урядовою постановою за поширення «тенденційних (національно-патріотичних) поглядів серед молодого покоління, а також пропаганду полонофільських ідей та настроїв»⁵⁶. У Києві досить плідно діяла філія польської організації «Polonia», яка, задекларувавши у своєму статуті суто культурницькі цілі, вела нелегальну пропаганду ідей відродження Старої Польщі. Під її опікою створювалися молодіжні організації «Sokol», збиралися пожертвування для допомоги польським студентам, видавалася газета «Київський Дзенник», редактором якої був дворянином К. Бартошевич. Рух за створення шкіл із польською мовою, бібліотек і читалень очолили осередки легалізованого на початку 1906 р. Товариства «Polska macierz szkolny» (Польська шкільна матиця), яке об'єднувало близько 100 тис. членів.

Восени 1905 р. поляки брали участь у всеросійському політичному страйку, відстоюючи амністію політ'в'язням, 8-годинний робочий день і демократичні свободи. По-різному сприйняли вони Маніфест від 17 жовтня: одні вважали, що цілі досягнуті, інші, зокрема ендеки, закликали продовжити боротьбу за автономію. Користуючись певними поступками, польські громади створили «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.), «Польський дім» в Одесі (1908 р.), товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), десятки римо-католицьких гуртків. Проте ці установи, товариства й об'єднання проіснували недовго, оскільки в умовах наступу реакції активізувалися антипольські сили та виникли нові заборони. Із серпня 1906 р. почали діяти військово-польові суди, розпочалися арешти учасників революційних подій та антиурядових демонстрацій, єврейські погроми, в яких постраждало чимало

⁵⁵ Політична історія України: ХХ століття. — В 6 томах. — Т.1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р.) — К., 2002.

⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — Т.25. — С. 258-269; Т.26. — С. 347; Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура і міграція населення українського Прикарпаття. Статистично-демографічне дослідження. — Львів, 1996.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

й поляків. У цих акціях брали участь чорносотенці, активісти «Союза русского народа», чий відділ було створено на Південно-західній залізниці, а осередок у Здолбунові очолював помічник начальника станції П. Раковіцин, який з ненавистю ставився до євреїв і поляків⁵⁷. Через окружні суди провадилося вилучення в поляків нерухомості, включаючи земельні угіддя, фільварки, підприємства, та їх передачу російським власникам, зокрема в Дубнівському, Рівненському, Володимир-Волинському, Кременецькому, Уманському, Звенигородському та інших повітах⁵⁸. За розпорядженням М. Столипіна закривалися польська преса, культурні товариства, що звинувачувалися в поширенні сепаратизму та націоналізму. Поляки були змушені вдатися до створення таємних шкіл для вивчення польської мови, однак спецслужби через свою агентуру виявляли і припиняли їх діяльність. Так, лише в 1909-1910 рр. у Київській губернії було закрито 11 таких шкіл, у Волинській — 6, у Подільській — 3⁵⁹.

Водночас провідники польського руху в підросійській Україні, за досвідом його розгортання в Австро-Угорщині та Німеччині, намагалися використати деякі представницькі органи та легальні об'єднання, насамперед Державну Думу. Уже під час виборів до I Думи поляки здобули 37 мандатів і створили свою фракцію «Польське коло», яка співпрацювала зі Спілкою автономістів, очолюваною поляком Р. Ледницьким. Фракція обстоювала права польської людності і внесла проект Декларації про автономію Польщі, однак через розпуск Думи вона навіть не розглядалася. У II Державній Думі «Польське коло» у складі 32 депутатів, серед яких був і лідер ендеків Р. Дмовський, посилює радикалізм політичних вимог, зокрема щодо автономії Польщі в кордонах 1772 р., але в червні Дума була, по суті, розігнана. За реакційним виборчим законом у III Думі представництво поляків зменшилося до 18 депутатів, з них до «Польського кола» ввійшло лише 11 осіб, у поглядах яких переважало лояльне

⁵⁷ Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ — на початку ХХ ст. // Перечитуючи написане. — К., 2005.

⁵⁸ Рудницька Т. Поляки // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 98-99.

⁵⁹ Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир, 2004. — С. 165-167.

ставлення до політики уряду. У 1908 р. Р. Дмовський опублікував книгу «Німеччина, Росія і польська справа», в якій вся небезпека для поляків ув'язувалася з політикою Німеччини, а Росії відводилася роль слов'янського захисника й об'єднувача. Однак вона залишилася без реакції російських властей і автор склав свої депутатські повноваження. Кількість «Польського кола» в IV Думі через поразку на виборах ендеків зменшилася спочатку до 9, а з другої сесії до 6 депутатів, які шукали підтримки закону про допущення польської мови в органах місцевого управління в «октябристів», однак і він був провалений.

Під впливом революції та ліберальних зрушень у Росії поляки Австро-Угорщини включилися в боротьбу за загальне виборче право, результатом якої став новий закон про вибори австрійського парламенту (1907 р.), а також зміни до закону про двомандатні виборчі округи в Галичині. Вони здобули більшість у галицькому сеймі і створили «Польське коло» на чолі з професором Львівського університету С. Гломбіцьким, але в самому русі не було єдності. У ньому утворилося два блоки: «намісницький» (консерватори та людовці) з орієнтацією на Відень і пошук компромісу з українцями, який в 1912 р. здобув перемогу на виборах, та «антиблок», представлений ендеками, їх союзниками і москвофілами, зорієнтований на Росію. На радикальних позиціях залишався Ю. Пілсудський, який в роки реакції емігрував у Галичину, створив таємний «Związek walki czynny» (Союз дійової боротьби) для підготовки військових кадрів, а в 1910 р. — легальну організацію «Strzelec» (Стрілець) для військово-фізкультурної роботи серед молоді. У Львові діяв Стрілецький союз молоді під керівництвом В. Сікорського, який теж емігрував з Росії. Порозумівшись з лідерами ППСД, ПСЛ та інших партій, Ю. Пілсудський у 1912 р. заснував Польський військовий скарб — фонд для фінансування польських військових формувань на випадок війни і збройного відстоювання незалежності Польщі.

З метою послабити український і польський рух опору царизму поширив у 1911 р. на Правобережжя України земства, заохочуючи при цьому приплив російських чиновників, православних священників, учителів і переслідуючи будь-які прояви боротьби за відновлення польської державності. Однак, як засвідчують

матеріали канцелярії Київського генерал-губернаторства, заможні й освічені поляки, насамперед землевласники, представники інтелігенції розгорнули боротьбу за гегемонію в земствах, за збільшення кількості поляків серед їх службовців.

Драматичною сторінкою життя поляків, як і всього населення українських земель, стала Перша світова війна, яку західна історіографія називає Великою. Українські терени перетворилися на театр основних воєнних дій, в один із епіцентрів збройного протистояння країн Антанти і Троїстого союзу. Поляки, як і українці, опинилися на різних лініях фронту: одна частина з них воювала у складі російської армії, друга була на боці Австро-Угорщини та Німеччини. Різні погляди на війну сповідували провідники польського руху: незалежницький табір бачив небезпеку в Росії, людовці та соціалісти виступали за паритет соціальних і національних вимог, крайні ліві (СДПП і Л) — за переростання війни у світову революцію. У перші дні війни австро-угорське та німецьке командування оприлюднило заклик до поляків взяти участь у війні з Росією та покласти край її «азійським порядкам». Ю. Пілсудський отримав дозвіл на вторгнення свого військового легіону на терени Королівства Польського, щоб у такий спосіб підняти антиросійське повстання за незалежність Польщі. Однак через пасивне ставлення місцевого населення був змушений відступити і влитися до складу Першого польського полку, перетвореного згодом на польську бригаду у структурі австро-угорської армії. У листопаді 1916 р. Австро-Угорщина та Німеччина виступили з маніфестом до поляків, обіцяючи в майбутньому утворення Королівства Польського, яке буде у дружніх стосунках із обома державами. Зрештою, ідея «об'єднаної, незалежної і автономної Польщі» була задекларована і в січневому (1917 р.) посланні Вільсона конгресу США.

Польську карту намагалася розіграти й Росія. Хоч у її збройних силах перебували сотні тисяч поляків, у тому числі й на командирських посадах, царський уряд і далі виявляв недовір'я до польського, до речі, як і до українського, населення. Особливих переслідувань і репресій зазнали поляки, котрі працювали на залізничному транспорті та в телеграфному зв'язку. Ще з 1906 р. діяв циркуляр Управління залізниць про недопущення

поляків на посади керівників технічних відділів служби шляхів, вагонних депо, телеграфних комунікацій⁶⁰. Було взято на облік усіх поляків, зайнятих на залізничному транспорті й організовано їх перевірку на лояльність до влади. Звільнення з різних посад осіб польської національності та римо-католицького віросповідання за ознакою неблагонадійності почалося ще в 1909 р., але масового характеру воно набуло в 1913-1914 рр., особливо у прикордонних районах. Начальника станції с. Маневичі С. Костюкевича було звільнено за те, що він, як говорилося в донесенні, «вкрай негативно ставився до всього російського». Київським відділенням жандармсько-поліцейського управління залізниць до «агентів зарубіжних розвідок» було віднесено 32 працівники з поміж поляків, серед них фігурували начальники станцій, машиністи, їх помічники, ревізори, кондуктори та інші, котрі підлягали звільненню за підозрою у шпигунстві на користь Німеччини та Австро-Угорщини, в підготовці диверсійних актів⁶¹.

Однак антипольські акції не завадили російському головнокомандувачу князю Миколі Миколайовичу після захоплення Галичини закликати поляків до об'єднання під скіпетром російського імператора і спільних дій проти Німеччини, пообіцяти надання майбутньому Королівству «свободи мови й самоврядування». Не зважаючи на те, що під час наступу німців та австро-угорців 1915 р. Росія втратила контроль над Польщею, вона не примирилася з ідеєю її відокремлення і продовжувала як воєнні та репресивні дії, так і загравання з так званими «реалістами». Восени 1915 р. завдяки підтримці Польського товариства допомоги жертвам війни в Києві відновилася діяльність польських шкіл, у тому числі двох гімназій (чоловічої та жіночої). Жандармські управління пильно стежили за настроями населення, насамперед польського, свідченням чого є доповідна записка начальника київського жандармського управління, підготовлена в січні 1916 р. У ній зазначалося, що всі існуючі в Київській губернії та Південно-західному краї польські групи і гуртки як молодіжні, так і осіб старшого віку визнають, що

⁶⁰ Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1997.

⁶¹ Яровий В. І. Новітня історія центрально-європейських та балканських країн XX століття. — К., 2005.

результатом нинішньої війни «для 20-мільйонного польського народу має стати самостійна Польська держава». Більш помірковані групи схилилися до автономії, а ліві та їх політичні партії взагалі негативно ставилися до відокремлення Польської республіки. Зміни в настроях і позиціях більшості польських політичних партій і переважної частини польського населення як підросійської України, так і Галичини віддзеркалювали усвідомлення ними безперспективності продовження кровопролиття, необхідність припинення війни, повалення імперій та створення Другої Речіпосполитої в кордонах 1772 р. Зазіхання на українські землі викликало потужний спротив з боку українського національно-визвольного та державницького руху, що й заважало створенню спільного українсько-польського антиімперського фронту. Лише падіння обох імперій під натиском національно-визвольних революцій відкривало реальний шанс українцям і полякам відновити свої національні держави, але їх очікувала нова небезпека — експорт більшовицького режиму з Росії.

Таким чином, поляки, які мешкали на землях України з 1900 р. до 1917 р., залишалися в лещатах імперської політики національного гноблення й асиміляції. Це штовхало їх, з одного боку, до різних форм опору монархічним режимам, а з другого — до масової еміграції з обох імперій до країн західної Європи, Америки та Канади. За даними Л. Зашкільняка та М. Крикуна, перед Першою світовою війною за межами колишньої Речіпосполитої перебувало до 6 млн поляків⁶². І все ж, якщо в цісарській Австро-Угорщині вони мали певні політичні, громадянські та релігійні свободи, своє шкільництво і пресу, користувалися деякими пільгами та перевагами порівняно з українцями, то в Російській імперії на них були поширені різноманітні заборони й обмеження як на представників «ворожої нації» та «інородців». Незважаючи на репресії, утиски та переслідування, польське населення не скорилося, його ідейні та духовні провідники, політичні, громадські, культурні та релігійні об'єднання підтримували почуття національної ідентичності, чинили спротив імперським режимам і боролися за відновлення своєї держави. У цій боротьбі

⁶² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 363.

кристалізувалися контури українсько-польської солідарності. Однак порозумінню та спільним діям сусідніх народів перешкождала як великодержавна політика імперій, так і геополітичні амбіції частини провідників польського руху, їх претензії на українські землі.

* * *

Отже, історія формування польської меншини в Україні засвідчує її глибоке укорінення та давні традиції. У цьому процесі історично поєдналися як природні, так і штучні тенденції, пов'язані з тривалою інкорпорацією Польщею українських земель, започаткованою розпадом Галицько-Волинської держави та захопленням Галичини. Після Люблінської унії, коли майже всі українські землі опинилися у складі Речіпосполитої, їх заселення польською людністю набуло організованого та досить інтенсивного характеру. Воно продовжувалося і після поділів Польщі, хоча й не мало таких масштабів.

У долі поляків українських земель у ХХ ст. простежується щонайменше шість умовних періодів, починаючи з революційних подій початку століття, Першої світової війни, відновлення національних держав, насадження більшовицького тоталітаризму, важких випробувань в умовах Другої світової війни і завершуючи розпадом СРСР і проголошенням державної незалежності України. Попри всі жорстокі випробування, асиміляційні процеси, фізичні та моральні втрати поляки України зуміли зберегти свою етнічну окремішність, ментально-етнографічну самобутність і за умов демократизації суспільства стати на шлях національно-культурного відродження та розвитку.

Розділ 3.

ПОЛЯКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 1917-1920 рр.

Новий етап етнополітичного життя польської людності на землях України пов'язаний з періодом Української революції 1917-1920 рр., що стала поворотним рубежем в історії не лише українців, але й поляків. Розпад Російської, а відтак і Австро-Угорської імперій став результатом потужного національно-визвольного руху, в тому числі українського та польського, з одного боку, а з другого боку, відкрив реальний шанс поневоленим народам, включаючи українців і поляків, самовизначитись і відновити власні національні держави. Тестом для польських політичних партій і лідерів польського руху на теренах підросійської та підавстроугорської України було їх ставлення до української справи, пріоритетне місце в якій набула національно-визвольна боротьба на Надніпрянщині та в Галичині, Буковині та Закарпатті за відновлення української державності. Частина польського проводу розуміла, що український державницький рух на руку спільній меті — поваленню імперій і консолідації поляків на платформі відродження незалежної Польщі. Водночас, перешкодою для порозуміння й об'єднання польського й українського рухів були успадковані від минулого ідеологічні стереотипи та різне бачення їх лідерами геополітичних контурів і адміністративних кордонів відновлюваних держав.

Успіх української справи на цьому рубіжному етапі історії значною мірою залежав від позиції етнонаціональних громад України, в тому числі й від поляків. Без дослідження цієї проблеми, а також без аналізу політики і ставлення різних українських

державних утворень, політичних партій до польської етнічної спільноти, задоволення її запитів у 1917-1920 рр., з'ясування причин і характеру польсько-українського конфлікту у зв'язку з проголошенням ЗУНР, досвіду спільного спротиву більшовицькій агресії 1920 р. неможливе наукове осмислення подальшої долі поляків України й українсько-польських взаємин загалом.

3.1. Ставлення поляків України до відновлення української та польської держав

На українських землях, що перебували у складі Російської й Австро-Угорської імперій, як уже зазначалося, мешкало близько 1,9 млн чол. Хоча в літературі фігурують і інші відомості, так, за розрахунками М. Кордуби, на 1914 р. тут проживало понад 2 млн поляків, або 4,5% до всього населення України¹. Попри певні розбіжності в поглядах та орієнтаціях, вони, як і українці, мали однакову ключову мету — скористатися умовами і наслідками Першої світової війни та наростанням загальної політичної кризи в обох імперіях для національного визволення і відновлення Польщі та України як самостійних держав. Лише це могло стати гарантом національного відродження й утвердження ідентичності обох народів, захисту їх прав і свобод. Однак шляхи та методи досягнення цієї мети, модель майбутніх держав, їх кордони і характер уявлялися по-різному, особливо щодо державної належності Наддніпрянщини та Галичини. Власне навколо цього загострилася українсько-польська конфронтація, оскільки представники деяких польських політичних сил або вороже ставилися до української державності взагалі, або заявляли про відродження «історичної Польщі» в межах 1772 р. Звідси випливало різне бачення поляків Наддніпрянської України та Галичини відновлення української державності, її статусу. Водночас інтереси поляків та українців збігалися в головному, у ставленні до імперій, в розумінні тієї істини, що лише їх розпад відкриє шляхи для національного визволення та державотворення.

Уже зазначалося, що в національній політиці російського царизму на початку ХХ ст. досить рельєфно проглядався як антиукра-

¹ Дані наведені в кн.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 7.

їнський, так і антипольський вектор, що набув особливої виразності з початком Першої світової війни. Незважаючи на те, що значна частина військовозобов'язаних українців і поляків перебували в діючій російській армії, в тому числі на командирських посадах, влада з підозрою та недовірою ставилася до переважної більшості українського і польського населення, вдавалася до жорстоких переслідувань і репресій, звинувачуючи його в антиросійських і сепаратистських настроях, у тому, що тисячі українців і поляків воювали на боці Австро-Угорщини та Німеччини. Після Брусилівського прориву весною 1916 р. Королівство польське було передане під юрисдикцію Німеччини, а влада Австрії обіцяла полякам надати преференції та розширити під їх зверхністю автономію Галичини, що викликало негативну реакцію українців і посилювало антипольське спрямування українського руху у краї.

Помітними були й антивоєнні настрої, особливо тих українців і поляків, котрі розчарувалися у війні або перебували під впливом ліворадикальних партій, насамперед більшовиків. Саме цим пояснюється масове дезертирство поляків із російської армії, частина з них поповнювала створювані польські збройні формування.

У суспільній свідомості більшості українців і поляків Наддніпрянщини перемагало розуміння того, що лише повалення самодержавства та демократизація Росії відкриє можливість розв'язати національне питання, здобути автономні права або й незалежність. При цьому, як показали подальші події, рівень національно-державницької свідомості поляків виявився помітно вищим, ніж зрусифікованих українців. Польський суспільно-політичний рух, попри наявність різноманітних течій і напрямів, мав цілісний характер, охоплював не лише польські етнічні землі, але й інші терени, на яких проживали представники польської людності, зокрема України. Він мав спільне осердя, спрямоване на консолідацію нації та відновлення національної держави. У цьому русі умовно можна виділити такі чотири течії:

а) національно-демократичну, представлену Лігою народовою (ЛН), заснованою у Кракові 1893 р. В оприлюднених її провідниками Р. Дмовським і З. Балицьким брошурах «Наш патріотизм» (1893 р.) та «Національний егоїзм стосовно етики» (1902 р.) були викладені ідейні засади польського націоналізму. У 1897 р.

в Галичині оформилася Демократично-національна партія (ДНП), яка отримала назву ендеків («народова демократія»). Вона відстоювала національні цінності та гасло: «Здобути національну самостійність», яким була проникнута програмова брошура того ж Р. Дмовського «Думки новочасного поляка» (1903 р.). Головним завданням проголошувалося створення нації як етнокультурної спільноти, а відтак і національної держави, покликаної здобути полякам «місце під сонцем» у боротьбі з іншими народами як великими, так і малими. Партія опікувалася створенням осередків Товариства національної освіти, захисту національних прав, мови, традицій. У Львові видавалася газета ендеків «Слово польське», націлена на формування національної свідомості;

б) соціал-демократичну, яка на початку ХХ ст. стала лідером у польському робітничому русі, що набував масового характеру. Якщо в Галичині робітничі об'єднання, зокрема профспілки, Польська соціал-демократична партія Галичини (1897 р.) діяли відкрито, то на підросійських землях вони мали нелегальний характер, а їх центри знаходилися в еміграції. У 1892 р. у Парижі було засновано Польську соціалістичну партію (ППС), програма якої, як і польських соціал-демократів Галичини, передбачала відновлення незалежної польської держави в кордонах 1772 р. Інші представники цієї течії, які на перше місце висували ідею соціалістичної революції (Б. Весоловський, Р. Люксембург, Ю. Мархлевський), утворили Соціал-демократичну партію Королівства Польського (СДПКП) з друкованим органом «Справа робітничача» в Парижі. Реорганізована згодом у Соціал-демократію Королівства Польського та Литви (Ф. Дзержинський), вона намагалася взаємодіяти з російськими соціал-демократами, зокрема з більшовиками, але піддавалася критиці з боку В. Леніна за радикалізм у національному питанні;

в) селянський (людовий) рух, який представляло Польське демократичне товариство, створене 1894 р. у Львові (К. Леваковський, Я. Стапінський), а також Стронніцтво людове (СЛ, народна партія), перейменоване в 1903 р. на Польське стронніцтво людове (ПСЛ). Остання не лише виступала на захист прав селянства, але й відстоювала ідею незалежності Польщі і проголошення Народної республіки. Радикальну позицію займав «Селянський

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

союз», який у своєму зверненні до поляків (1913 р.) наголошував: «Наступає час, коли ми повинні завоювати свободу, знищити ярмо, створити демократичну Польщу»²;

г) консервативний рух, носієм якого в Галичині були нечисленні осередки Краківського консервативного клубу, не дістав помітного поширення на сході краю, оскільки мав антиукраїнську спрямованість і пропагував лояльне ставлення до влади. У Королівстві Польському в березні 1904 р. було створено консервативну Партію реальної політики, яка виступала за співпрацю з царизмом у обмін на поступки та мала симпатиків серед окремих поляків Наддніпрянщини.

Характеризуючи ці течії польського суспільно-політичного руху, Л. Зашкільняк та М. Крикун зазначають, що лідери політичних партій, домінуючих у цих течіях, попри досить різні погляди на шляхи розв'язання польського питання були єдиними щодо необхідності відновлення державності Польщі, причому в кордонах 1772 р.³ Однак саме це було головною перешкодою для українсько-польської співпраці. У середовищі польського політичного істеблішменту на теренах України панував національний егоїзм, бракувало розуміння правомірності національних вимог українського руху, не було спільних поглядів на його перспективи, що й перешкоджало налагодженню співробітництва з українськими політичними партіями, зокрема з Товариством українських поступовців, з Українською партією соціалістів-революціонерів, а також порозумінню між фракціями у Державній думі. Проте, поляки, як і українці, з піднесенням сприйняли Лютневу революцію в Росії й Україні, проголошення Тимчасовим урядом демократичного ладу, а от ставлення до утворення Української Центральної Ради та її політичної програми суттєво відрізнялося. Хоча її лідер М. Грушевський однозначно висловлювався за широку національно-територіальну автономію України в межах українських земель федеративної Російської республіки та за повне задоволення прав та інтересів національних меншостей, рішуче засуджував будь-які прояви

² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 129.

³ Див.: Там само.

українського шовінізму⁴, певна частина поляків із недовір'ям ставилася до цих заяв, не сприйняла протест Українського національного з'їзду (квітень 1917 р.) щодо претензій тимчасової Польської державної ради на непольські землі, заселені українцями. Та переважна частина польської людності Наддніпрянщини, яка була глибше закорінена в українське суспільство та негативно сприймала його поросійщення, позитивно поставилася до українського автономістичного руху, утворення Української Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки, сподіваючись, що полякам будуть забезпечені широкі національні права. Загалом, більшість лідерів польського руху в Україні, відстоюючи ідею відродження Польщі, підтримували національно-визвольні змагання українського народу. Про це заявив І. Волошинівський на Українському національному з'їзді у квітні 1917 р. від імені Польського виконавчого комітету (ПВК).

Найбільшу одностайність продемонстрували поляки України у ставленні до повалення царизму й обіцянок Тимчасового уряду, зокрема до його постанови «Про відміну віросповідальних та національних обмежень» (20 березня 1917 р.). Однак його реальна політика успадковувала від імперського режиму комплекс великодержавності. Користування польською мовою, наприклад, припускалося лише в діловодстві приватних товариств і в приватних школах. Під впливом демократичних зрушень, руху «національних окраїн» Росії за автономію, пожвавилася політичне та національно-культурне життя поляків України. У Києві було створено міський комітет об'єднаних громадських організацій, що, репрезентуючи інтереси Тимчасового уряду, намагався заручитися підтримкою поляків, яких налічувалося понад 80 тис., запросив до свого складу представників польських організацій — Ф. Кржижановського та С. Зелінського. У його виконавчому органі С. Зелінський був скарбником і брав участь у створенні патрульної служби. У Києві розгорнув діяльність Польський національний клуб, згуртовуючи польське населення під гаслом незалежності Царства Польського. Поляки, котрі перебували на службі в російській армії, заснували Союз поляків-

⁴ Див.: Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 74-75.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

військовиків Київського військового округу. Його діяльність спрямовувалася на формування польської національної армії та відновлення польської державності. 23 квітня 1917 р. було проведено до присяги перший польський полк у Києві. На початку травня в Києві проходив з'їзд польських жінок, у якому взяли участь активісти жіночого руху з Вінниці, Бердичева, Умані, Харкова та інших міст. З'їзд також висловився за незалежність Польщі та рівність прав жінок. Різноманітні маніфестації на підтримку відновлення незалежної Польщі пройшли в багатьох містах України, зокрема в Житомирі польська молодь, солідаризуючись з українцями, вийшла з плакатами «За нашу і вашу свободу»⁵.

І все ж, головну роль у пробудженні польського життя на теренах України відігравали політичні об'єднання. За політичними орієнтаціями в польській громаді проглядалося дві основні течії: націонал-демократична та соціал-демократична. Попри істотні розбіжності їх лідери Р. Дмовський і Ю. Пілсудський були єдині в головному — у відстоюванні незалежності Польщі і в цьому питанні йшли на компроміс, щоб заручитися підтримкою реальних політичних сил в Україні. Ще 19 березня 1917 р. лідери польських організацій з ініціативи ендеків скликали в Києві Перший польський з'їзд, на якому було представлено 36 польських громадських організацій з різних теренів України, створено Польський Виконавчий Комітет як загальнонаціональне представництво поляків Русі. До речі, один із його лідерів С. Єзерський запропонував не поспішати з назвою «на Україні», мовляв, невідомо як розгортатимуться подальші події. В ухваленій резолюції наголошувалося: «Польський з'їзд гаряче вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що поляки, які є споконвічними мешканцями цього краю, готові співпрацювати в створенні незалежного життя українського народу»⁶. ПВК надіслав листа до Української Центральної Ради, який починався звертанням «Брати українці!» і завершувався словами: «Чим зможемо допоможемо Вам у Вашому

⁵ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.) // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 27.

⁶ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. — Cz.1: Lata 1917-1918. — T.1. — S. 26.

національному розвитку для добра України»⁷. Були налагоджені консультації, а відтак розпочалася співпраця з УЦР через представників польської громади⁸. Наступний з'їзд ПВК, що проходив 18-24 червня 1917 р., ухвалив спеціальну Декларацію на підтримку українських визвольних зусиль. У ній говорилося, що поляки, почуваячись споконвічними громадянами цього краю, готові співпрацювати у творенні основи власного буття українського народу із забезпеченням прав польської меншості в Україні. До Центральної Ради було надіслано повідомлення про цей з'їзд за підписами голови Комітету Йоахима Бартошевича та секретаря Станіслава Єзерського, де висловлювалося вітання братньому українському народу, прагнення до порозуміння і співпраці, водночас зазначалося, що ПВК не віддзеркалює поглядів усієї польської громади⁹.

Представники польської громади Й. Бартошевич, Й. Волошинівський, В. Джедуський, С. Єзерський та ін. в квітні 1917 р. брали участь у роботі Українського національного конгресу.

Відсутність єдності польських організацій підтвердили наступні події, пов'язані з послабленням ролі Польського Виконавчого Комітету, що представляв здебільшого інтереси заможних верств поляків, середовище великих землевласників, які насторожено поставилися до проголошення III Універсалом Української Народної Республіки та намірів провести земельну реформу, побоюючись втратити частину власності. Його представники відмовилися увійти до Центральної Ради, в якій полякам було виділено 20 місць. У дні роботи 2-го з'їзду польських організацій на початку липня 1917 р. стався розкол: на протигагу ПВК було створено Польський Демократичний Центральний Комітет (ПДЦК, Polska Centrala Demokratyczna, Польська Демократична Централь), у якому переважали польські соціал-демократи та соціалісти. Його головою став Станіслав Стемповський, а заступниками Мечислав Міцкевич і Роман Кюноль. Платформа цього органу відрізнялася більшою лояльністю щодо творення Української держави, але враховувала

⁷ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. — Cz.1: Lata 1917-1918. — T.1. — S. 26.

⁸ Grocholski Z. Kresowe ziemie ruskie Najjaśniejszej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1922. — S. 12-13.

⁹ Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. — Winnica, 1917. — S. 37.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

наростання впливу більшовиків у Росії. До складу УЦР увійшли представники революційної фракції ППС, ППС-лівиці та Демократичної Централі, зокрема В. Матушевський, В. Рудницький та ін., що викликало невдоволення ПВК. Водночас зауважимо, що під час прийняття III Універсалу представник ПДЦК утримався від голосування. Різним було ставлення і до IV Універсалу: соціалісти голосували «за», а центристи утрималися.

Отже, інтереси польської людності в УНР представляли два основні об'єднання: ПВК та ПДЦК, кожне з яких створювало на місцях свої осередки і розгортало відповідну політичну та культурно-освітню роботу. Зокрема, відділ освіти ПВК, зосереджуючись на організації шкільної справи, вносив відповідні пропозиції до Київського наукового округу та Міністерства освіти¹⁰. Їх роль у польському національному русі зумовлювалася позицією щодо урядів державних утворень доби Української революції. Якщо ПВК лояльно ставився до Центральної Ради і підтримував уряд П. Скоропадського, то ПДЦК співпрацював із Директорією, а згодом із більшовиками. Розбіжності між ними виявилися навіть у ставленні до Берестейських домовленостей, які загалом були сприйняті негативно, як спроба четвертого поділу Речіпосполитої. Депутат від ПДЦК А. Почентовський виступив у Центральній Раді проти ратифікації договору, мотивуючи це тим, що прилучення Холмщини до України є неправомірним¹¹. Загалом, представники майже всіх польських партій в Україні розглядали договір як ущемлення прав польського народу.

У Київській губернській раді громадських організацій, що діяла під орудою Тимчасового уряду, було виділено 2 місця (з 117) для польських організацій.

Паралельно розгорталася діяльність і реорганізація осередків Польської Організації Військової (Polska Organizacja Wojskowa) відповідно до нової ситуації в Україні та Росії. Ще в перші роки війни її керівництво створило в Києві Головне командування III відділу (III ПОВ) на чолі з Йосифом Бромірським (1862-1925) — активним діячем польських політичних організацій в Київському

¹⁰ Nalecz T. Polska Organizacja Wojskowa (1914-1918) // U źródeł niepodległości 1914-1918. — Warszawa, 1988. — S. 187.

¹¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х т. — Т. 2. — К., 1997.

університеті, учасником незалежницького руху, організатором округів ПОВ у Білій Церкві, Одесі, Умані та інших містах, комендантом відділу «Схід». Як згадував у спогадах вихованець університету Генрих Юзевський (1892-1981), провід ПОВ намагався заснувати в Києві легальну організацію своїх симпатиків під промовистою назвою «Дніпро», покликану забезпечити польсько-українську співпрацю, але у зв'язку зі зміною ситуації вона так і не розгорнула практичну діяльність¹². З липня 1917 р. Головне командування III ПОВ очолив Едвард Смігла-Ридз, котрого у квітні 1918 р. замінив Богуслав Менжинський, який намагався поліпшити координацію роботи і співпрацю з групами і прихильниками Союзу Незалежності у краї, а також організацію диверсійно-саботажних акцій проти німецьких військ. У липні 1918 р. начальником Головного командування III ПОВ став Леопольд Ліс-Куль (1896-1919), колишній активіст стрілецького руху, вояк Першої бригади Легіонів Польських у Першій світовій війні¹³. За його ініціативою було створено відділи: організаційний, навчальний, мобілізаційний, розвідувальний, пресовий та ін., а також удосконалено структуру локальних округів: київського, одеського, плосківського, житомирського, вінницького, рівненського, харківського та ін., організовувалися саботажні та диверсійні акції. Однак на початку листопада 1918 р. у зв'язку з проголошенням Західно-Української Народної Республіки та виникненням польсько-українського збройного конфлікту в Галичині Л. Ліс-Куля замінив у Києві Стефан Біницький, який зосередився на розвідувальній роботі в інтересах відновлюваної Польської держави. Було тимчасово перетворено командування III відділу на Головне командування Війська Польського на Україні, якому Ю. Пілсудський надавав великого значення в підтримці українського спротиву військам Денікіна та більшовиків.

У січні 1919 р. відновилася діяльність Головного командування III ПОВ під назвою «Терен III» Розвідувального бюро ПОВ під командуванням Віктора Тарновського, а шефом політичної розвідки став уже згадуваний Генрих Юзевський¹⁴. Головними напрямками

¹² Wspomnienia komendanta KN III POW Henryka Józewskiego // Polacy na Ukrainie... — T. IV. — S. 27-51.

¹³ Nałęcz T. Polska Organizacja Wojskowa (1914-1918)... — S. 187.

¹⁴ Peplonski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919-1920) — «Przegląd Wschodni». — 1998. — N.Y. Z.2. — S. 299-300.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

діяльності ПОВ в Україні стали: розвідка, консолідація польського елементу та підготовка антибільшовицьких повстань на Правобережжі (Житомирщина, Вінниччина, Пłosківщина, Кам'янецьчина). Ключову роль у налагодженні польсько-українських контактів, у тому числі з оточенням С. Петлюри, відіграв Г. Юзевський як корінний киянин, авторитетний громадський діяч і меценат. Він був ініціатором створення польсько-українських партизанських відділів на чолі з Тадеушем Круком-Стрелецьким (1895-1951). Як справедливо зазначає С. Степень, діяльність Г. Юзевського мала важливе значення для польсько-українського порозуміння, підготовки польсько-української військової конвенції Ю. Пілсудського та С. Петлюри 1920 р.¹⁵

Уболівання українських поляків за відновлення власної держави виявилось і в тому, що багато з них відразу почали перебиратися до Польщі та долучатися до творення Другої Речі-посполитої. Деякі з громадсько-політичних діячів польської меншини в Україні посіли важливі урядові посади. Зокрема, Р. Кюноль — один із лідерів Польської націонал-демократичної централі став референтом Східного відділу МЗС Польщі, І. Бартошевич був обраний депутатом Польського Сейму, М. Міцкевича було призначено воєводою на Волині, а В. Матушеський працював у міністерстві торгівлі і промисловості¹⁶.

Отже, поляки, котрі мешкали на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперій, мали різне бачення перспектив українського та польського державотворчих процесів, прискорених Першою світовою війною, загальною кризою обох імперій і наростанням національно-визвольних революцій. Більшість польського населення підросійської України усвідомлювала, що відновлення незалежної Польщі неможливе без незалежнення України, і це відкривало шанс до взаєморозуміння і спільних дій. Натомість поляки Галичини та західної Волині розглядали ці землі як «східні креси» майбутньої Польської держави, а тому не припускали навіть думки про можливість створення держави українського народу в межах його етнічної території. Ці розбіжності в поглядах на українську справу вміло

¹⁵ Stępień S. Symon Petlura — życie i działalność // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. — 1996. — Z. 3. — S. 28-60.

¹⁶ Зарецька Т. Польське населення УНР ... — С. 165-187.

підігрівалися третіми силами та використовувалися для унеможливлення польсько-української єдності.

3.2. Політика урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії щодо польської меншини

Українська революція 1917-1920 рр., чільним завданням якої було відновлення державності України, супроводжувалася демократичним розв'язанням національного питання та виробленням реалістичної моделі захисту прав національних меншин, включаючи й польську. Отримали практичну апробацію теоретичні засади європейської соціал-демократії, ідеї національно-персональної автономії національних меншин, обґрунтовані австрійським соціалістом К. Реннером. Лідер Української Центральної Ради М. Грушевський, її провідні сили — Товариство українських поступовців, трансформоване у Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 р. — в Українську партію соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка партія були єдині в тому, що Україна має здобути широку національно-територіальну автономію у складі Російської демократичної федеративної республіки, а національні меншини одержати національно-персональну автономію. У такий спосіб закладалися правові засади державної етнополітики на принципах гуманізму та рівноправності націй і народностей.

Як уже зазначалося, Центральна Рада з самого початку своєї діяльності рішуче підтримала демократичний рух поляків за національне визволення та культурне відродження. У відповідь на привітання І. Бартошевича М. Грушевський заявив: «Полякам, що живуть на Україні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт»¹⁷. У статті «Народностям України» (червень 1917 р.) М. Грушевський наголошував, що «повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культури і національної стихії.»¹⁸ Ці орієнтири було зафіксовано в заявах

¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.1. — К., 1996. — С. 49.

¹⁸ Грушевський М. Народностям України // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. — С.135.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

чільних представників УЦР. Зокрема, Ф. Матушевський у виступі на Національному конгресі наголосив, що національні меншості мають бути «рівні перед законом і перед владою вищою і найнижчою», повинні мати своїх представників в усіх державних і крайових установах, брати участь у роботі законодавчих органів, створювати органи місцевого самоврядування в округах, де живуть люди однієї національності¹⁹. У програмових документах українських політичних партій, найголовніших ухвалах Центральної Ради, починаючи з Першого Універсалу, досить чітко проводилося положення про те, що в «тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей...»²⁰ На підставі Другого Універсалу національні меншини отримали право делегувати своїх представників до УЦР. З цією метою було визначено 202 мандати, або 25% місць у Центральній Раді для росіян, євреїв, поляків, німців, татар та інших меншин²¹. Водночас вони отримали право й на представництво у Малій Раді, а в Генеральному Секретаріаті створювалося Генеральне секретарство національних справ, очолене О. Шульгиним. Інтереси польської меншини в Секретарстві національних справ представляв Віце-секретаріат польських справ на чолі з М. Міцкевичем, а згодом В. Рудницьким. На шостій сесії УЦР (серпень 1917 р.) полякам було виділено 20 мандатів, у тому числі для Демократичного Централу — 5, польським соціал-демократам — 4, ППС — 4, ППС-лівиці — 7²². Третім Універсалом передбачалося підготувати законопроект про національно-персональну автономію з тим, щоб гарантувати всім національним меншинам «права і свободи самоврядування в справах їх національного життя»²³. Саме Центральна Рада започаткувала широке відродження польських національно-культурних товариств, шкіл, бібліотек, вільне видання книг і періодики польською мовою, розгорнула прискорену підготовку учителів.

¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 27 квітня.

²⁰ Перший Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т.1. — С. 141-142.

²¹ Там само.

²² Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997. — С. 319.

²³ Див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 90.

Польські школи були відкриті не лише в Києві, але й у Вінниці, Проскурові (нині Хмельницький), Житомирі та навіть у багатьох селах. З осені 1917 р. в Києві розпочав свою діяльність Польський університет, а також польський театр.

За спогадами Г. Юзевського, Україна дала можливість дихати польському життю на повні груди, створила умови для громадської діяльності, розвитку освіти, культури, забезпечила культурно-національну автономію згідно з прийнятою програмою²⁴.

9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла «Закон про національно-персональну автономію», текст якого увійшов VIII розділом до Конституції УНР під назвою «Національні Союзи»²⁵. Як переконливо довів В. Гусев, закон не був засобом загравання з неукраїнцями, він об'єктивно впливав з ідейних засад і всієї попередньої політики УЦР²⁶, що з самого початку своєї діяльності виступила на захист прав національних меншостей²⁷. Закон гарантував меншинам самоуправне влаштування національного життя в ділянках культури, внутрішньої організації шляхом створення національних союзів, укладання на добровільній основі національного кадастру (реєстру). Органам Національних союзів надавався статус державних, а їх вищою інстанцією оголошувалися національні збори, які мали обирати Національну раду²⁸. На підставі цього закону за активної підтримки уряду УНР польська меншина започаткувала розбудову польської національно-культурної автономії. Законодавство у сфері національних відносин розглядалося як важлива підстава Нової України. Ідеї національної згоди та гармонії, наголошував

²⁴ Jósewski H. Zamiast pamiętnika / Zeszyty Historyczne (Paryż). — 1982. — №60. — S. 108.

²⁵ Конституція Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 335.

²⁶ Варто зауважити, що у проєкті Конституції УНР, схваленому 10 грудня 1917 р., тобто до прийняття закону і IV Універсалу, VIII розділ «Національні організації» передбачав, що правом національно-персональної автономії можуть скористатися представники будь-якої нації, якщо не менше 10 тис. їх одноплемінників подадуть про це письмові заяви Генеральному судові через громади. (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.2. — С. 10-11.)

²⁷ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наук. записки Інституту політ. і етнонаціон. досліджень. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 73-79.

²⁸ Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.2. — С. 99-101.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

М. Грушевський, закладені в національній законі, повинні увійти в життя, глибоко залягти в нього як фундамент, на якому будуватиметься нове життя²⁹.

Засаднича теза про автономію для меншин була зафіксована і в IV Універсалі УЦР, яким проголошувалася державна незалежність України. «...В самостійній Народній Українській Республіці, — говорилося в ньому, — всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня»³⁰.

Сформований у структурі Генерального Секретарства національних справ Польський Віце-секретаріат у складі 80 співробітників у січні 1918 р. було перетворено на Міністерство польських справ, яке очолив київський адвокат, один із лідерів Польської націонал-демократичної централі Мечислав Міцкевич. У ньому співпрацювали С. Грабянський, С. Рудницький, Є. Старчевський, Л. Тяжек та ін. Міністерство ставило за мету представляти інтереси та захищати права польської людності в Українській Народній Республіці. У його структурі були виділені канцелярія з відділами для опіки над поляками-біженцями та безробітними, для організації правової й інформаційної роботи, а також департамент нагляду за культурними, господарськими та національними потребами польського населення. Було розроблено широку програму національно-культурного відродження поляків, визначено пріоритети розвитку польської освіти та культури, долучення до політичного життя, що відображено в документах фонду Міністерства, який частково зберігся в ЦДАВО України³¹. З цих матеріалів видно, що найбільш продуктивно працював департамент освіти на чолі із С. Калиновським, який опікувався початковими та середніми школами, технічною та позашкільною освітою, надавав допомогу приватним школам. За його участю відкривалися нові школи, гімназії, 718 поляків стали слухачами Київського університетського колегіуму, загалом у межах УНР діяло 1265 польських початкових шкіл³². Школою було охоплено

²⁹ Див.: Конституційні акти України. 1917-1920. — К., 1992. — С. 68.

³⁰ Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.2. — С. 104.

³¹ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 103-109.

78 тис. польських дітей, яких навчали понад 2 тис. учителів³³.

У рамках департаменту освіти діяв відділ культури та мистецтв (керівник Л. Грохольський), який здійснював керівництво діяльністю польських театрів, інших мистецьких колективів.

Захоплення Києва більшовиками³⁴, а відтак гетьманський переворот значною мірою зірвали виконання програми культурно-освітнього відродження польської меншини, хоча деякі департаменти та відділи Міністерства польських справ, офіційно ліквідованого в серпні 1918 р., за інерцією функціонували і далі. Гетьманат не акцентував увагу на поділі населення за етнічною ознакою, відмовився від ідеї культурно-національної автономії меншостей, зосередившись на закріпленні правового статусу особи шляхом дотримання принципу єдиного громадянства. Сам П. Скоропадський з повагою ставився до поляків. Він згадував, що поляки з його оточення ще на початку революційних подій 1917 р., зокрема ад'ютант Черницький, вихованець Університету св. Володимира та офіцер Кінної гвардії поляк Ходкевич радили йому взяти участь в українському русі³⁵.

Однак за умов, коли гетьманський уряд згорнув політичні і громадянські свободи, діяльність політичних партій і громадських об'єднань, у тому числі товариств національних меншин, скасував правові акти, ухвалені Центральною Радою, включаючи й положення закону «Про персонально-національну автономію», національно-культурне відродження польської меншини наштовхувалося на серйозні труднощі, насамперед фінансові. Ось чому до цієї справи долучилася громадськість, насамперед Культурно-освітнє товариство «Мати Польська» (Stowarzyszenie Kulturalno-Oswiatowe «Macierz Polska») з філіями у низці міст України, очолюване Ю. Айджейовським. Підтримкою середніх шкіл у Києві опікувалося відповідне громадське об'єднання — Polskie Towarzystwo popitrania średniej szkoły. На початок 1918-1919 навчального року на теренах Української Держави діяло

³² Див.: Patek A. Polaci w Rosji i ZSRR // Polonia w Europie. — Poznań. — 1992 — S. 311-314.

³³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 995. — Арк. 93.

³⁴ Перед втечею з Києва більшовицькі війська спалили будинок на Хрещатику, в якому розміщувалося Міністерство польських справ.

³⁵ Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995. — С. 57.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

998 польських початкових шкіл, у яких навчалося 62810 учнів і працювало 1276 учителів. Крім того, було 39 середніх шкіл із контингентом учнів 7398 та 441 учитель³⁶.

Як засвідчила Н. Полонська-Василенко, Гетьманат не чинив перешкод розгортанню польського культурно-освітнього і тим більше релігійного життя. У Києві і надалі функціонував польський департамент освіти, працювали польська жіноча гімназія, 8 середніх шкіл, Вищий університетський колегіум із гуманітарним і природничо-математичним відділеннями. В деяких містах створювалися Польські народні доми (клуби), на осінь 1918 р. діяло 2 польські театри. Важливе значення мав підписаний П. Скоропадським закон «Про віру», яким православ'я хоч і визнавалося «первенствующою» релігією, але всім іншим конфесіям, у тому числі римо-католикам, надавалося право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами. Усе це сприяло самовизначенню та консолідації польської громади. До того ж, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримали економічну політику П. Скоропадського, його закони на захист приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації»³⁷. На перших порах гетьман користувався підтримкою з боку «Землян» — об'єднання польських поміщиків, раду якого очолював колишній начальник заамурської залізниці генерал Горват (Хорват), але воно негативно поставилося до задуманої гетьманським урядом аграрної реформи, що передбачала створення численного прошарку селян-середняків шляхом викупу землі у великих маєтків³⁸, а ще більше до Грамоти про федерацію з Росією. Незадоволення лідерів польських товариств викликали заходи зовнішньополітичного відомства уряду П. Скоропадського щодо включення на основі Берестейського договору Холмщини та Підляшшя до складу України³⁹.

³⁶ Зарецька Т. Польське населення в добу Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч. 1 — С. 183.

³⁷ Конституційні акти України 1017-1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 82.

³⁸ Скоропадський П. Спогади... — С. 124, 286-287.

³⁹ Австро-угорські власті саботували виконання Берестейського договору щодо встановлення кордону з Україною, не допустили на Підляшшя та Холмщину губерньського комісара, дозволили провести тут вибори до Польської регентської ради, а під час революції зайняли цю територію польським військом для подальшого просування на терени Західної України.

Що ж стосується відновлення незалежності Польщі, то Гетьманат із розумінням ставився до цього процесу та намагався будувати відносини добросусідства. У Києві розгорнув роботу Надзвичайний Посланник Польщі С. Ванькович, а в Лодзі діяло українське консульство (С. Нілус)⁴⁰.

У місцевостях найбільшої концентрації поляків, зокрема на Поділлі та Волині, вони створювали польські національні легіони самооборони і долучалися за їх допомогою до придушення селянських повстань.

Прихід до влади Директорії внаслідок антигетьманського повстання, відновлення УНР супроводжувалося поверненням до законів УЦР щодо національних меншин, реанімацією Міністерства польських справ. У листопаді 1918 р. Директорія звернулася з Відозвою до російської, єврейської та польської демократії в Україні про створення єдиного демократичного фронту для боротьби з реакцією. У ній було підтверджено рівність усіх громадян, право використання, крім державної, мов усіх народів, які проживають в Україні⁴¹. 24 січня 1919 р. Директорія офіційно скасувала закон гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. і відновила чинність схваленого УЦР закону «Про персонально-національну автономію», що передбачав самоуправління національних меншин у сфері культури та захисту прав шляхом створення загальнодержавних національних союзів⁴². Тоді ж було прийнято закон, підписаний В. Чеховським, про карну відповідальність за образу національної честі та гідності, за яким особа, винна «в образі словом, в письмі чи вчинком громадянина Української Народної Республіки, з метою зневажити його національну честь чи достоїнство, карається тюрмою від трьох до восьми місяців»⁴³. Тоді ж було засновано урядовий відділ у справах національних меншостей.

Однак під час вироблення й обговорення Конституції УНР у підходах до статусу національних меншин виявилися настільки

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766, оп. 1, спр. 137. — Арк. 4; спр. 3. — Арк. 48.

⁴¹ Jabłoński Z. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917-1918. — Warszawa. — 1948.

⁴² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали. — Т.2. — С. 447.

⁴³ Там само. — С. 448.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

гострі розходження, що виникла криза в конституційній комісії, більшість якої схилилася до ідеї національно-персональної автономії. В епіцентрі цих дискусій було не польське, а єврейське питання⁴⁴. Симпатії польської людності до політики Директорії, її прихильність до визвольних змагань наддніпрянських українців наростали з розширенням агресії більшовицької Росії проти УНР і намагань Москви експортувати так звану «пролетарську» революцію до Польщі. Багато представників польської людності брали участь в урядових інституціях Директорії, в розбудові Армії УНР. У квітні 1920 р. С. Стемповський став міністром сільського господарства УНР, а відтак міністром охорони здоров'я та соціальної опіки в урядах І. Мазепа та В. Прокоповича, Г. Юзевського було призначено віце-міністром внутрішніх справ УНР⁴⁵.

Однак реалізація демократичних ініціатив українських урядів у ділянці національної політики, як і в інших сферах, неодноразово переривалася мілітарними спробами як білої, так і більшовицької Росії, що намагалися силоміць насадити свій режим в Україні, а відтак і в Польщі. Наступ червоноармійських військ змусив Директорію залишити Київ, а більшовицький режим негативно поставився до закону «Про персонально-національну автономію» та діяльності національних міністерств як «шкідливих соціалістичному будівництву установ».

Отже, переважна більшість поляків Наддніпрянщини схвально сприйняла відновлення державності України і долучилася до суспільно-політичного та національно-культурного життя. Уряди українських державних утворень у період 1917-1920 рр., насамперед Центральна Рада та Директорія УНР, надавали важливого значення життєдіяльності польської меншини, розвитку її національних товариств на основі закону «Про персонально-національну автономію» і Конституції УНР, розглядаючи захист її прав як неодмінну умову демократизації національних взаємин і налагодження міждержавних відносин із Польщею. Суперечливий вплив на настрої й орієнтири поляків українських земель справило відновлення в листопаді 1918 р. Польської держави з претензією на включення до її складу

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1429, оп. 2, спр. 294.

⁴⁵ Див.: Зарецька Т. Польське населення УНР ... — С.186.

Галичини та Західної Волині. Проголошення Західно-Української Народної Республіки поляки сприйняли як виклик і замах на їх національні інтереси, що й спровокувало польсько-український збройний конфлікт.

3.3. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР та її злуки з УНР

Період відновлення національних держав України та Польщі, започаткований під час Першої світової війни й Української революції, посідає значне місце в долі поляків західноукраїнських земель. Розв'язання «українського» і «польського» питань, створення незалежних держав сусідніх слов'янських народів відкривало реальний шанс для розбудови нової архітектури Центрально-Східної Європи, однак воно наштовхнулося на стереотипи імперської політики Росії та західних держав, за давнини суперечності між українцями і поляками, в центрі яких опинилися територіальні претензії Польщі на Галичину та Західну Волинь.

Проголошення Західно-Української Народної Республіки в часовому вимірі збіглося з відновленням державної незалежності Польщі, уряд якої претендував на повернення до кордонів Першої Речіпосполитої 1772 р. Це, головним чином, й спричинило гострий міжетнічний конфлікт, який переріс у польсько-українську війну листопада 1918 р. — червня 1919 р., суттєво позначився на життєдіяльності місцевих поляків, значна частина яких долучилася до силового розв'язання етнічно-територіальних проблем.

За чотири століття перебування Галичини у складі Польщі, а згодом Австрійської й Австро-Угорської імперій, етнічний склад населення краю зазнав великих змін, але українці як автохтони і далі залишалися найбільшою етнічною групою. Нагадаємо, що навіть за далеко необ'єктивними даними австрійського перепису населення 1900 р., у Східній Галичині мешкало 3,6 млн греко-католиків, до яких відносили себе українці (63,5% всього населення), 1,75 млн римо-католиків (здебільшого поляки — 22,7%), 614 тис. іудеїв (13%). За мовою спілкування україномовне населення становило 2,9 млн чол., польськомовне — 1,5 млн, німецькомовне — 175 тис.⁴⁶

⁴⁶ Макарчук С. А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. — Львів, 1997. — С. 14-16.

Навіть за цією статистикою щонайменше дві третини жителів краю становили українці. До того ж слід мати на увазі, що чимало українців під тиском обставин змінювали батьківську етнічність і віру на польську та римо-католицьку, тобто їх українська ідентичність могла бути актуалізована. Інакше кажучи, на початку ХХ ст. Галичина залишалась українським краєм, а центрами національної ідеї, українського культурного та політичного життя були міста, насамперед Львів, хоча українці й становили в ньому меншість.

Водночас слід мати на увазі, що впродовж століть польська пропаганда намагалася сформувати в суспільстві громадську думку про Західну Україну як відвічні польські землі або Мало-польщу. Цю ідею відстоювала більшість провідників польського національно-визвольного руху після відомих поділів Польщі, ув'язуючи з нею відродження Польської держави у так званих «історичних кордонах» із включенням «польського Львова» та «південно-східної Мало-польщі». Якщо лідери польських націонал-демократів взагалі не визнавали за українцями державотворчих потенцій, то польські соціалісти Ю. Пілсудського заявляли про можливість федерації з Україною, але не висловлювали свою позицію щодо її статусу та кордонів.

Безпосереднім поштовхом до державотворчих процесів на теренах Галичини та нагнітання конфронтації українців і поляків став Маніфест імператорів Німеччини Вільгельма II й Австро-Угорщини Франца Йосифа I від 5 листопада 1916 р., в якому декларувалося створення на підросійських землях Польщі й України Польського Королівства як «самостійної» держави зі спадковою монархією, конституційним ладом та армією. Через 10 днів уряд Росії визнав цей маніфест недійсним, але пообіцяв полякам автономію у складі імперії. У січні 1917 р. у Варшаві було створено Тимчасову державну раду, на яку покладалося формування збройних сил Королівства, що мали виступити на його захист.

Суперечливою була реакція польських чинників на таємні умови Берестейських угод 1918 р., за якими Австро-Угорщина зобов'язувалася перетворити до кінця липня 1918 р. Східну Галичину та Південну Буковину на єдиний коронний край, а Холмщина та Підляшшя мали відійти до УНР. На жаль, геть-

манський переворот зірвав цей план, а австро-угорський уряд відмовився від своїх зобов'язань, оскільки представникам Антанти українське питання було подане як «австро-угорська інтрига». У такій складній ситуації восени 1918 р. активізувалися національні рухи за створення української та польської державності, що впливало з маніфесту австрійського цісаря Карла від 16 жовтня, в якому містився заклик до народів монархії засновувати власні держави та увійти в нову федеративну державу. Спільним для обох рухів було прагнення українців і поляків до самостійного національно-культурного розвитку, відновлення національних держав, до відокремлення Галичини від Австро-Угорщини, але її подальший розвиток уявлявся діаметрально протилежним. Якщо провідні українські політичні партії моделювали перспективи Галичини як частини майбутньої самостійної Української держави, то більшість польських політичних об'єднань розглядали її як «східні креси» відновлюваної Речіпосполитої.

Нова фаза польсько-українського протистояння розгорталася на тлі зміни парадигми і глибоких тріщин як у польському, так і українському національних рухах, де проглядалися протилежні цілі. Поряд із прибічниками союзу з Австрією було не менше модельаторів і симпатиків ідеї автономії у складі демократичної Росії. Дедалі активніше заявляли про себе прихильники самостійницького руху, силової боротьби за повне унезалежнення України та Польщі, створення підпільних збройних загонів, яким в умовах війни відводилася ключова роль у відновленні національної державності.

На взаємини українців і поляків негативно впливали старі кривди й образи, успадковані з часів польської колонізації українських земель і Визвольної війни українського народу середини XVII ст., амбітні стереотипи зверхності польської шляхти щодо українського населення, яке, зі свого боку, вважало несправедливим ущемлення національних прав. Разом із тим, у свідомості частини провідної верстви поляків та українців проростало розуміння того, що лише спільними зусиллями можна розірвати імперські пута, здобути свободу та незалежність і відновити національні держави. Однак у польській спільноті Галичини та Волині верх брали шовіністичні та конфронтаційні настрої, що

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

посилювалися в умовах наростання національно-визвольних змагань, детонованих Першою світовою війною і кризою імперських режимів.

Поляки, на відміну від українців Галичини, досить стримано сприйняли створення Української Центральної Ради, її Третій і Четвертий Універсали про проголошення Української Народної Республіки та її усамостійнення. З ентузіазмом зустріли галицькі українці участь української делегації у Берестейській мирній конференції, її ухвалу про включення Підляшшя та Холмщини до складу УНР, чого не скажеш про реакцію польських шовіністичних кіл, які заявляли, що Берестейський договір порушує східні кордони Польського королівства та є «четвертим поділом Польщі».

Намагаючись ослабити український і польський національний рух, вбити клин у взаємини його провідників, Тимчасовий уряд у Петрограді визнав право польського народу на незалежну державність, ідею якої підтримували уряди США, Франції, Англії й Італії. Пізніше право польського робітництва на творення незалежної держави декларував і уряд більшовицької Росії. Пропольські заяви урядів Росії та західних держав стали своєрідним козирем Регентської ради, сформованої у вересні 1917 р., для оголошення виборів до Сейму, а відтак створення у Кракові Польської ліквідаційної комісії для відокремлення Польщі від Росії та перейняття влади від Австро-Угорщини в Галичині. За таких умов поляки краю опинилися в епіцентрі польсько-українського протистояння, що набувало конфронтаційного характеру. Його головною причиною стало намагання провідників польського державницького руху включити до складу Польщі українську Галичину та Західну Волинь. При цьому ігнорувалося природне право українців краю на своє самовизначення, на творення власної державності і здійснені в цьому напрямі кроки, адже ще 18 жовтня 1918 р. Українська парламентська репрезентація скликала у Львові установчі збори, що статуювали себе Парламентсько-українською Національною Радою (УНРада) і заявили про формування власної державності. На наступний день УНРада проголосила утворення Української Держави на теренах Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Важливо

підкреслити, що УНРада гарантувала забезпечення в межах Української Держави політичних і національно-культурних прав меншин — поляків, євреїв, німців, угорців, чехів та ін.

Польська ліквідаційна комісія на чолі з В. Вітосом, на яку тимчасово покладалися владні функції в Галичині, планувала свій приїзд до Львова 1-2 листопада 1918. Враховуючи цю обставину, а також те, що галицький намісник генерал К. Гуйн відмовився передати владу українському представництву, в ніч на 1 листопада українські частини Львівського гарнізону австрійської армії та легіон Українських січових стрільців під командуванням Д. Вітовського явочним порядком заволоділи урядовими установами, взяли під контроль вокзал, пошту, магістрат та ін. Уранці над Львівською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор, а відозви УНРади, розклеєні на стінах будинків, повідомляли про народження Української держави на українських етнічних землях колишньої Австро-Угорщини.

Ситуація у Львові ускладнювалася тим, що понад 62% його двохсоттисячних жителів становили поляки, 20% — євреї і лише 18% — українці⁴⁷. До того ж бракувало єдності українських національно-демократичних сил у підходах до української державності, частина яких орієнтувалася на Відень, захоплювалася революційними деклараціями, зволікала з формуванням уряду ЗУНР, не подбала про зміцнення Української Галицької армії, створеної в листопаді 1918 р., що виявилось на руку Польщі. Лише 9 листопада УНРада утворила Тимчасовий Державний секретаріат, а 10 листопада висловила за злуку з Українською Державою на Сході та доручила розпочати відповідні переговори. Хоч офіційна передача влади від цісарського намісника до Української національної ради відбулася, але її реальне становлення наштовхнулося на спротив місцевих поляків, набуваючи особливої гостроти у Львові та на західному приграниччі, зокрема в Перемишлі, навколо якого розгорілося справжнє вогнище польсько-української війни. На початку листопада 1918 р. у Любліні почалося формування Тимчасового уряду Польської Народної Республіки, який своїм Маніфестом задекларував польську владу на всіх «історичних землях», включаючи Галичину. Натомість 13 листопада

⁴⁷ Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1918-1939). — Paryz, 1978. — Т.1. — S. 75.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

УНРада оприлюднила Тимчасовий основний закон, яким офіційно проголошувалася Західно-Українська Народна Республіка. Та до того часу польські політичні та військові організації вже зуміли зорганізуватися і перейти у наступ, щоб перешкодити утвердженню ЗУНР, забезпечити приєднання Львова, Східної Галичини, а відтак і Західної Волині до відновленої Польщі.

Хоча претензії польських політиків на Галичину суперечили пунктам мирного врегулювання в Європі, проголошеним Президентом США В. Вільсоном, за якими Польська держава мала відновлюватися на теренах із польським населенням, а в Східній Галичині, Холмщині, Підляшші, Західній Волині переважали українці, вони знаходили досить широку підтримку місцевих поляків. До того ж, польська влада зуміла оперативно сформуванати з місцевих поляків військові підрозділи, перекинути додаткові сили з Кракова, Варшави та інших міст і розгорнути кровопролитні бої за Львів. Л. Зашкільняк і М. Крикун зазначають, що війна з українцями за Львів розглядалася як вияв польської національної традиції, як символ патріотизму, супроводжувалася посвятою юнаків у загони «Львівські орлята», котрим відводилася провідна роль у вуличних боях⁴⁸. Основу польських військових формувань склали осередки Польської організації військової, Польський корпус допомоговий (ПКД), Польські кадри військові (ПКВ), загальне керівництво якими здійснював О. Скарбек⁴⁹. У жорстоких боях за Львів, започаткованих 1 листопада, що зі змінними успіхами тривали до 19 листопада, зазнали величезних втрат обидві сторони, в тому числі мирне населення. Лише завдяки провідникам української та польської церков кровопролиття на короткий час було призупинено.

Зважаючи на участь місцевих поляків у воєнно-політичній конфронтації та пошуках шляхів примирення Польщі і ЗУНР, доцільно докладніше зупинитися на цих подіях, щоб дати відповідь, чому перемогли шовіністичні сили, які зуміли захопити й утвердитися у Львові, а відтак повалити ЗУНР. Архівні документи, спогади учасників подій засвідчують, що поляки

⁴⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 450.

⁴⁹ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. — Kraków, 1990. — S. 130.

задовго до листопадового зриву вели підготовку до силового утвердження влади під керівництвом Генерального штабу Війська Польського, очолюваного кадровим генералом Т. Розвадовським. Було сформовано спеціальну польську армію в Галичині під командуванням генерала В. Сікорського, призначено військового коменданта Львова А. Камінського⁵⁰. Окрім Львова, значні військові сили польська влада зосередила у Станіславі, Перемишлі, Коломиї, Золочеві, Дрогобичі та ін. містах, проводячи паралельно мобілізацію цивільних поляків, особливо молоді, зокрема львівських «орлят». Слід підкреслити, що український провід продовжував пошук шляхів мирного розв'язання конфлікту, ініціював створення спільного українсько-польського комітету, який у відозві до поляків Львова роз'яснював правочинність проголошення незалежності Української держави та гарантії повної безпеки польській міській самоуправі. Українська народна рада гарантувала полякам та іншим національним меншинам «свободу вживання як усно, так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями». В своїй політиці щодо національних меншин ЗУНР продовжувала демократичні традиції УНР, підтримала її Закон про національно-персональну автономію. Такими діями українська влада сподівалася досягти лояльного ставлення польського населення до Республіки, але не знаходила відповідного розуміння з його боку. Переважна більшість польських учителів, наприклад, не склали присяги на вірність ЗУНР, оскільки були прихильниками доктрини, за якою «від віків тут була і є польська земля».

Український провід пропонував вирішити питання про належність Львова шляхом двостороннього мирного конгресу або укладення міжурядової угоди⁵¹. На жаль, польська спільнота проігнорувала цю пропозицію та не виявила доброї волі до поступок і порозуміння, віддала перевагу збройній силі та відновила воєнні дії, застосовуючи бронетехніку, артилерію, авіацію. Короточасні перемир'я кожна зі сторін намагалася використати для підтягування та поповнення сил, боєприпасів, продуктів, щоб у такий спосіб продовжити бойові дії.

⁵⁰ Wrzosek M. Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921. — S. 165.

⁵¹ Див.: Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. — Львів, 1931. — С. 175.

21 листопада після одержання потужної підмоги за рахунок групи «Одсеч» із Перемишля у складі 660 офіцерів і 4900 солдатів, а також бронепοїзда, авіазагону, гармат, маючи майже подвійну перевагу сил, поляки зірвали чергове перемир'я, перейшли в наступ і пізно ввечері зуміли оволодіти центром Львова і взяти під контроль частину установ. Після цього польські військові загопи, спираючись на підтримку місцевих поляків, зробили низку спроб установити свою владу в інших містах, зокрема в Перемишлі, Самборі, Бориславі, Дрогобичі, але наштотвхнулися на потужний спротив українських січовиків і цивільного населення. Перша фаза польсько-української війни закінчилася новими великими втратами обох сторін: 300 вбитих і близько тисячі поранених українців і майже 1200 полеглих, поранених і полонених поляків⁵². Ця перемога поляків була зумовлена тим, що відновлена ними держава зуміла швидше сконсолідуватися, створити збройні сили, одержала реальну допомогу країн Антанти.

Польсько-українська війна, окупація Львова стали одним із чинників пошуку провідниками ЗУНР підтримки з боку Української держави гетьмана П. Скоропадського. Однак антигетьманське повстання, під час якого Директорія УНР опинилася у стані війни з більшовицькою Росією та «білою» армією, позбавило УНР можливості надати практичну допомогу ЗУНР, чий уряд у кінці листопада був змушений перебраться до Тернополя, а пізніше до Станіслава. За таких умов ускладнився український соборний процес, стримуваний воєнними діями, які вели обидві українські держави: УНР проти більшовиків і Денікіна, ЗУНР — проти польської агресії. Керівництво ЗУНР поклало велику надію на з'єднання з УНР, але не враховувало ту критичну ситуацію, що склалася для Директорії УНР. Перед загрозою більшовицької агресії С. Петлюра був змушений шукати допомоги в польського керівництва, а воно перебувало у стані війни із ЗУНР.

Збройне протистояння супроводжувалося втягуванням місцевих поляків до широкомасштабних антиукраїнських акцій: участь у погромах, масових пограбуваннях, арештах, обшуках, у забороні української преси, що посилювало антипольські настрої. Зафіксовано багато свідчень про те, що значна частина польського

⁵² Литвин М.Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 68.

цивільного населення взялася за зброю та фактично долучилася до насильницьких дій, не сприймала закликів української громади до порозуміння, провокувала силовий спосіб вирішення конфлікту, який набув етнічного забарвлення. Тимчасова поразка українців не зламала їхній дух, вона лише загострила давній конфлікт, переконала в необхідності продовжити боротьбу за національні права і власну державність. Поряд із Українською галицькою армією (УГА) повсюдно створювалися бойові загони Січових Стрільців, козацької кінноти, розгорталася справжня партизанська війна. Протягом грудня 1918 р. — січня 1919 р. воєнні дії мали здебільшого позиційний характер: поляки намагалися за будь-яку ціну втриматися у Львові, а Начальна Команда УГА прагнула його відбити⁵³.

Незважаючи на воєнні дії, на підконтрольній території ЗУНР здійснювалася низка заходів щодо гарантування прав національних меншин, у тому числі й поляків, задоволення їхніх культурних потреб. Так, у Законі про основи шкільництва, прийнятому 13 лютого 1919 р., зазначалося: «Національним меншинам призначається право на школу в рідній мові». У травні Державний Секретаріат освіти та віросповідання визнав «право прилюдності» свідoctв за всі класи Станіславської жіночої гімназії з польською мовою викладання.

Реакція Ю. Пілсудського⁵⁴, в чиїх руках було зосереджено військову владу і якого проголосили Тимчасовим начальником держави, на дії західних українців була вкрай негативною. Він не сприймав державотворчих ініціатив українців Галичини, оскільки не уявляв собі відновлюваної Польщі без цієї території. Польські народні демократи (ендеки) виступали з так званою «інкорпораційною програмою», що ґрунтувалася на ідеї «вищості» поляків, відносила українців і білорусів до «людей нижчого сорту», які, мовляв, не мають державних традицій. У промові на засіданні Найвищої Ради Антанті наприкінці січня 1919 р. лідер ендеків Р. Дмовський говорив про відсталість українців і їх

⁵³ Макарчук С. А. Українська республіка галичан... — С. 84.

⁵⁴ Часом Ю. Пілсудський схилився до так званої федералістської ідеї, за якою на теренах між більшовицькою Росією та Польщею мала б сформуватися низка незалежних держав (Білорусія, Литва, Україна), пов'язаних із Польщею федеративним союзом.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

неспроможність створити власну державу, твердив, що немає підстав для відокремлення Східної Галичини.

Навіть за умов, коли частина польського політикуму усвідомлювала небезпеку більшовизму та доцільність союзу з Українською Народною Республікою, яка вела військові дії з більшовицькою Росією, стримуючи її експансію на захід, реакція поляків на соборницький процес українського народу та підготовку договору про об'єднання ЗУНР і УНР була ворожою. 3 січня 1919 р. у Станіславі УНРада затвердила текст «Передвступного договору» і прийняла ухвалу «Про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою»⁵⁵. У відповідь Директорія видала Універсал УНР про Злуку із ЗУНР. Урочисте проголошення 22 січня 1919 р. на багатолюдному віче на Софійському майдані в Києві Акту Злуки стало важливим моральним фактором для відстоювання української справи, але було негативно сприйнято польським населенням не лише Галичини, але й Наддніпрянщини. Водночас воно було занепокоєне соціалістичними гаслами деяких керівників УНР, їх готовністю до федеративного союзу з більшовицькою Росією.

Маючи Акт Злуки з УНР, керівництво ЗУНР на практиці не могло отримати реальної підтримки Великої України, яка сама потребувала військової допомоги для захисту від російсько-більшовицької агресії. Двобій Галичини з Польщею переріс у далеко нерівну за силами війну з Антантою. Втрати, яких зазнала УНР із боку Червоної армії, потягнули за собою і поразку Галицької армії на польському фронті. Невдовзі після Акту Злуки військові дії було відновлено, почався новий наступ Галицької армії, відомий під назвою «Вовчухівська операція», після якої українці закріпилися на вигідних позиціях неподалік села Вовчухів, установивши контроль над залізницею на відрізку Городок — Судова Вишня та перервавши зв'язок полякам зі Львовом. За таких умов останні, заручившись підтримкою країн Антанти, прагнули нового перемир'я. Союзницька місія французького генерала Ю. Бартелемі зажадала від української сторони припинення військових дій і початку перемовин про встановлення демаркаційної лінії.

⁵⁵ Див.: Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. Вип. I. — 1919. — 31 січня. — С. 1.

За пропозицією місії, українські війська мали відійти за лінію по річці Буг до Кам'янки Струмилової, далі до Бібрки та Миколаєва, тобто за так звану «лінію Бартелемі»⁵⁶. Польщі відходила третина території Галичини, включаючи Львів і дрогобицько-бориславський нафтовий басейн. До речі, в цих переговорах із союзницькою місією брав участь і головний отаман УНР С. Петлюра, який перебував тоді у Галичині. Він схилився до пропозиції Бартелемі, сподіваючись, що Антанта визнає УНР-ЗУНР, а українські збройні сили після укладення перемир'я вдасться використати для війни з більшовицькою Росією. Однак керівництво ЗУНР розглядало запропоновані умови принизливими та відхилило план Бартелемі⁵⁷. Таку його реакцію можна зрозуміти, оскільки ані Польща, ані місія Бартелемі не визнавали Західно-Українську Народну Республіку, ігнорували національні інтереси українців. Усе це й призвело до того, що тимчасове перемир'я на польсько-українському фронті (з 25 лютого до 1 березня 1919 р.) було перервано. Почався новий етап збройної боротьби УГА за українську землю, за збереження соборної УНР. Було обстріляно низку районів Львова, зайнято його околиці. Особливо запеклі бої точилися біля Рави-Руської та Жовкви. Однак, не маючи джерел поповнення сил, боєприпасів, зазнавши великих втрат, збройні підрозділи УГА взяти Львів не зуміли. Якраз у цей час на допомогу львівському гарнізону прибула тритисячна операційна група з Познані під командуванням Д. Конашевського, а також батальйони з Кракова та Жешува. На вимогу Найвищої Ради країн Антанти були відновлені мирні переговори, сформовано спеціальну комісію для примирення між ЗУНР і Польщею, але польська делегація свідомо зволікала переговорний процес, узгодження документів, щоб використати час для підготовки вирішального військового наступу.

У квітні 1919 р. на польсько-український фронт було перекинуто добре озброєну 80-тисячну армію генерала Ю. Галлера, що різко змінило співвідношення сил на користь Польщі. 14 травня польські війська розгорнули загальний наступ на Холмсько-

⁵⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920... — С. 81.

⁵⁷ Див.: Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і політичної оборони в 1918-1923 рр. — У 6-ти т. — Т IV. — Скрантон, 1959. — С. 37.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Волинському та Станіславському напрямках, чим скористалася більшовицька Росія, активізувавши бойові дії в напрямі Кременець-Рівне. Поляки оволоділи Жовквою, Сколе, Старим Самбором, а незабаром — Дрогобичем, Бориславом, Стрийом. До того ж під приводом захисту від комуністичної агресії Угорщини 24 травня на територію Прикарпаття вступив 10-тисячний корпус румунської армії. Йому вдалося захопити Коломию та підійти до Станіслава⁵⁸. Перед урядом ЗУНР виникла небезпека втрати цього міста, що було його осередком і важливим стратегічним пунктом. Наприкінці травня урядові чинники ЗУНР покинули Станіслав і зосередилися в Чорткові. За таких умов Варшава ідеологічно обробляла місцевих поляків Галичини та Волині з метою залучення їх на підтримку армії у знищенні ЗУНР. Польські війська, зосередившись на волинсько-галицькому напрямі, прорвали фронт у районі Белза, вміло скористалися діями більшовиків, які оволоділи Рівним і стали безпосередньо загрожувати УГА. Водночас із півдня у наступ перейшли румунські війська, намагаючись захопити Буковину та Бессарабію. Лише за наполяганням української делегації на переговорах у Парижі Рада Чотирьох 27 травня 1919 р. зажадала від Ю. Пілсудського видати розпорядження про призупинення наступу. Однак поляки, діючи за принципом «доконаних фактів», фактично продовжували військові операції.

Найгероїчнішою спробою Галицької армії захистити свою Республіку стала Чортківська операція (офензива), розпочата несподівано для поляків 7 червня. Під час неї було розгромлено дивізію під командуванням В. Сікорського, взято Бучач, Монастирська, Зборів, Бережани, Підгайці, Тернопіль. З'явився реальний шанс звільнити всі землі Галичини й оволодіти Львовом. Поляки втратили 156 вояків, 1743 чол. було поранено, 222 чол. взято в полон⁵⁹. Опинившись у критичних умовах, поляки знову звернулися за допомогою до армії Ю. Галлера. На фронт прибув Ю. Пілсудський і особисто очолив контрнаступ, одержавши повноваження Найвищої Ради країн Антанти продовжити військові операції з метою виходу на річку Збруч, що означало б окупацію Галичини.

⁵⁸ Див.: Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська. — Вінніпег, 1953. — С. 478.

⁵⁹ Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — С. 137.

Спиралючись на перевагу у військовій силі та техніці, поляки зуміли зупинити наступ УГА, перехопити ініціативу та вже 15 липня відбити Тернопіль, вийти до берегів Збруча.

Залишаючи з боями Галичину, збройні формування УГА і далі завдавали відчутних втрат польській армії. 16 липня 1919 р. Начальна Команда УГА, президент (диктатор) ЗОУНР Є. Петрушевич і державні служби переїхали до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР та Армія С. Петлюри, не втрачаючи надію на повернення в Галичину. Цією сторінкою завершувалася українсько-польська війна та діяльність уряду ЗУНР на українській землі, а далі відкривалася сумна сторінка його екзильної історії та дипломатичної політики. Однак західні держави і США у своїх підходах до польського й українського питань виходили з власних геополітичних інтересів, проявляли упередженість та непослідовність. Виникнення окремої західноукраїнської держави, польсько-українська війна викликали у них побоювання щодо стабільності повоєнної Центрально-Східної Європи. Вони схилилися до ідеї «Великої Польщі», яка мала стримувати експансію більшовицької Росії. Водночас кожна із західних держав у політиці щодо Галичини обстоювала свої власні, передусім геополітичні й економічні інтереси, які здебільшого не збігалися з інтересами українців.

Відсутність взаємоузгодженої позиції в українському питанні засвідчила Паризька мирна конференція (1919-1920 рр.). Спотворюючи відомості про етнічний склад населення і характер подій у Галичині, голова польської делегації Р. Дмовський намагався переконати учасників форуму в недоцільності визнання державності ЗУНР, трактував її територію як польську⁶⁰. Створена конференцією спеціальна Комісія з польських питань пішла назустріч полякам і висловилася за військовий тиск на українську сторону з метою укладання перемир'я та визнання належності Львова до Польщі.

Спільна делегація УНР і ЗОУНР, зі свого боку, протестувала проти агресії Польщі, воєнної підтримки поляків, відстоювала визнання ЗУНР, національні інтереси України, вимагала виведення

⁶⁰ Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923 рр. перед світовим трибуналом. — Чикаго — Нью-Йорк, 1963. — С. 10.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

іноземних військ з території України, але її не було почуто, оскільки Польща, діючи методом «доконаних фактів», уже майже контролювала територію Галичини. 25 червня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ країн Антанти визнала за Польщею право на тимчасову передачу Галичини під польське управління з метою захисту цивільного населення від більшовиків за умови надання їй автономії. Хоча представники великих держав декларативно заявляли, що поляки не мають права запроваджувати свою владу в Галичині та Західній Волині, насправді Польща послідовно здійснювала інкорпорацію краю. Ризький договір, укладений між Польщею і трьома радянським республіками — РСФРР, УСРР і БСРР, не поклав кінець українсько-польській конфронтації, оскільки за його умовами західноукраїнські землі до р. Збруч і Дністер залишалися за Польщею. Він став для поляків юридичним приводом прагнучи міжнародного визнання прав на Східну Галичину та Західну Волинь.

Із насадженням у краї польського режиму, посилення його жорстокості розширювалися масштаби непокори, масових протестів, саботажу, збройного спротиву українців польській адміністрації, що надало польсько-українським взаєминам характеру затяжного міжетнічного конфлікту. Хоча Конституція Польщі 1921 р. декларувала культурно-національні права всім громадянам, включаючи жителів Галичини⁶¹, а польський уряд узяв на себе зобов'язання надати краю спеціальне самоуправління, ці обіцянки не виконувалися. Не були виявом демократії визнання Римо-Католицької церкви провідною серед інших віросповідань, заходи щодо обмеження воєводського самоуправління. Перемагаюча політика польських народних демократів (ендеків) щодо посилення національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків. Конституційна вимога щодо вживання двох мов у судочинстві та місцевому самоуправлінні порушувалася. Недалекоглядним виявилось рішення Ради Послів Ліги націй (березень 1923 р.) про визнання східного кордону Польщі вздовж Збруча та Дністра. Усе це заклало фундамент подальшого польсько-українського протистояння впродовж усього міжвоєнного періоду.

⁶¹ Dziennik Ustaw RP. — 1921. — №44. — Poz. 267.

Таким чином, польсько-українська конфронтація 1918-1919 рр. мала всі ознаки війни та залишила глибокий шрам на тілі обох народів. Вона була зумовлена процесом національного самовизначення і творення самостійних держав, у її епіцентрі опинився конфлікт навколо державної належності території Східної Галичини та Західної Волині. Поляки й українці, відновивши свої держави, не зуміли порозумітися щодо територіальних претензій, вдалися до силового їх розв'язання, що й призвело до польсько-української війни, великих людських, моральних і матеріальних втрат з обох боків. Утворення ЗУНР, об'єднання її з УНР, сам Акт Злуки були негативно сприйняті польськими керівними колами та більшістю місцевих поляків, які не могли пересилити історичні стереотипи на кшталт «українського замаху» на польські землі, «польськості Львова», «одвічності східних кресів Польщі» та ін. Як засвідчив історичний досвід, воєнна перемога Польщі не мала перспективи, вона ще більше віддалила польське суспільство від розуміння прав і прагнень українського народу до самовизначення і створення національної держави, посилила шовіністичні настрої в середовищі поляків і викликала адекватний протест українців. До давніх кривд додавалися нові, що сіяло недовіру, загострювало міжнаціональну напругу, суперечило перспективним інтересам обох сусідніх народів, затьмарювало їх взаємовідносини, було на руку третім силам. Польські й українські історики погоджуються з тим, що головною причиною конфлікту, жертвами якого стали близько 25 тис. поляків та українців, була відсутність доброї волі сторін і їх згоди щодо встановлення справедливих кордонів. Гіркий досвід минулого засвідчує, що відносини між поляками й українцями як сусідніми слов'янськими народами мають ґрунтуватися не на реанімації взаємних кривд, а на благородному гаслі 1920 р.: «За нашу і вашу свободу!», яке пронизувало спільну молитву Президента України В. Ющенка та Президента Республіки Польщі О. Квасневського на урочистому відкритті Меморіалу воїнам Української Галицької Армії та Польських військових поховань 1918-1919 рр. у Львові в червні 2005 р.

3.4. Польсько-українське порозуміння

На зміну спалаху міжетнічної конфронтації, апогеєм якої була війна Польщі та ЗУНР осені 1918 р. — літа 1919 р., прийшов пошук українсько-польського порозуміння 1919-1921 рр. У тій війні українці Галичини боронили Західно-Українську Народну Республіку, а поляки, відновлюючи Другу Річсполиту, прагнули зберегти в її складі так звані «східні креси». Та перед обома народами постала спільна небезпека: плани більшовицької експансії в Україну та Польщу і намагання А. Денікіна відновити «Велику і неподільну Росію». Перед цією небезпекою, що загрожувала незалежності Польської республіки й Української Народної Республіки, виникло реальне підґрунтя не лише для порозуміння, але й об'єднання зусиль обох держав з метою зриву великодержавних прожектів і недопущення експорту більшовицького режиму. З огляду досліджуваної проблеми дуже важливо простежити ставлення поляків України до польсько-українського порозуміння на цьому етапі відновлення національної державності, їх участь у формуванні українсько-польського союзу, як умови забезпечення цілісності етнічних територій, національно-культурних прав поляків в Україні й українців у Польщі.

На теренах УНР проживало понад півмільйона поляків, більшість з яких підтримували усамотійнення України, сподіваючись на адекватну допомогу українців у відновленні незалежної Польщі. Сотні поляків виступили на боці Української Центральної Ради в період українсько-більшовицької війни кінця 1917 р. — початку 1918 р. Як зазначалося, ті поляки, що перебували під впливом лівоцентристських партій, утворили Польську демократичну централь, народні демократи заснували Польський виконавчий комітет у Києві, що співпрацювали з Центральною Радою. Разом із тим частина поляків Наддніпрянщини, їх ліво-радикальні об'єднання симпатизували більшовикам і підтримували експорт їх влади в Україну. Весною 1919 р. навколо УНР склалася загрозлива ситуація у зв'язку з широкомасштабною агресією більшовицької Росії, що змушувала її керівництво шукати союзника та йти на компроміс із Польщею. Незважаючи на те, що третина Галичини разом зі Львовом і Бориславом відходили до Польщі, Головний отаман військ УНР С. Петлюра погодився

на цей акт, розраховуючи, що Антанта визнає УНР і ЗУНР, а тим часом вдасться використати збройні сили УГА для спільної боротьби з більшовиками. Однак провід ЗУНР, командування УГА до пропозиції Антанти не пристали, оскільки вона відмовилася визнати ЗУНР, що, на думку відомого історика В. Кучабського, було помилкою⁶². Крім того, внаслідок активної дипломатичної діяльності Польща досягла ухвалення рішення Паризької мирної конференції (листопад 1919 р.) про надання їй мандату Ліги Націй на управління Східною Галичиною впродовж 25 років зі статусом автономії.

Ситуація ускладнювалася тим, що Директорія УНР перебувала у стані кровопролитної війни як із більшовицькою Росією, якій вдалося захопити Лівобережжя, а згодом Київ, так і з військами Денікіна й Антанти. Заклики петроградських більшовиків і їх прихильників до світової пролетарської революції та відновлення «великої Росії»⁶³, ігнорування становлення на її уламках незалежних Фінляндії, України, Польщі, прибалтійських держав, експорт радянської влади на північно-східні терени УНР, розв'язування громадянської війни спонукали керівництво Польщі й УНР до порозуміння та пошуку компромісних шляхів спільного стримування комуністичної агресії. До більш активних дій Варшаву підштовхували також уряди ряду країн Антанти, занепокоєних небезпекою проникнення більшовизму в Європу. При цьому уряд Ю. Пілсудського закривав очі на Акт Злуки УНР і ЗУНР, не припускав жодних поступок щодо західноукраїнських земель, розглядаючи їх як «східні креси» Другої Речіпосполитої.

Водночас, у керівництві Директорії, незважаючи на вкрай критичне становище УНР, не було єдності у стратегічному курсі пошуку шляхів до порятунку. Якщо С. Петлюра шукав порозуміння з Польщею, а за її допомогою і західними державами, вбачаючи в більшовицькій Росії головну небезпеку для української державності, то В. Винниченко орієнтувався на зближення з більшовиками і створення спільного протиантантівського фронту,

⁶² Див.: Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. — Berlin, 1934. — S. 30.

⁶³ Гасло «великої Росії» активно обстоювали також А. Денікін і деякі його прихильники в державах Антанти, а це ставило під сумнів не лише існування самостійної України, але й незалежної Польщі.

що суперечило планам Польщі. Агресія Росії проти УНР, захоплення Києва, евакуація Директорії до Вінниці, а згодом до Кам'янця-Подільського призвели не лише до відставки В. Винниченка, але й до реалізації курсу на зближення з Польщею як єдиного шансу збереження української державності. Однак українсько-польське порозуміння впиралося у проблеми територіальної належності Східної Галичини та Західної Волині, а також майбутнього статусу УНР.

Раднарком РСФРР, маскуючись гаслом допомоги Тимчасовим революційним урядам України та Польщі, фактично здійснював воєнну агресію силами регулярної армії проти УНР, анулювавши свою попередню постанову про визнання самостійності української держави. Із середини січня 1919 р. Директорія опинилася у стані війни на два фронти: з радянською Росією та денікінськими військами, що підтримувалися рядом країн Антанти⁶⁴. Значні сили УНР відволікав польсько-галицький воєнний конфлікт. І все ж за таких умов єдиною країною, на підтримку якої могли сподіватися провідники УНР, була Польща. Переговори про створення спільного антибільшовицького фронту з польськими чинниками почалися в червні 1919 р. у Львові, де було домовлено про демаркаційну лінію («лінія Дельвіга») між Польщею та військами ЗОУНР. Угода не знайшла підтримки з боку президента ЗОУНР Є. Петрушевича, який звинувачував Директорію в порушенні Акту Злуки. Ці розбіжності та неузгодженість дій УНР і ЗОУНР були на руку Червоній армії, спричинили відступ польських військ та активізацію їх дій проти УГА, ослаблення Дієвої Армії УНР.

Новий раунд українсько-польських перемовин проходив під Варшавою у серпні 1919 р. На жаль, польська делегація відмовилася обговорювати питання Східної Галичини, ухилилася від розгляду пропозицій українських дипломатів про додаткову мобілізацію до лав УГА, що завело переговори у глухий кут. І лише після втручання С. Петлюри вони були продовжені, що дозволило виробити компромісні підходи щодо підтримки Польщею

⁶⁴ У лютому 1919 р. задля стримування більшовицької агресії польські війська під командуванням генерала С. Шептицького розгорнули контрнаступ проти Червоної армії, зайняли Пінськ, Мінськ і Вільно, що змусило московське керівництво зосередити на цьому фронті значні військові сили.

наступу об'єднаних українських армій на Київ. При цьому місія УНР заявила про тимчасове зречення від претензій на Східну Галичину, а польська сторона зобов'язалася припинити бойові дії на українському фронті та надати допомогу в боротьбі з більшовиками. Основна маса поляків Наддніпрянщини підтримувала припинення польсько-українського збройного конфлікту, зближення позицій у головному — стримуванні експансії більшовизму. Це стало важливим, але не кінцевим кроком до порозуміння Польщі й України. У грудні, коли залишки армії УНР готували відомий Зимовий похід у тил денікінської та більшовицької армій, до Варшави прибув С. Петлюра, завдяки чому пожвавилися переговори і вдалося переконати Ю. Пілсудського в тому, що майбутнє Польщі значною мірою залежить від розвитку подій в Україні.

На ґрунті взаємного довір'я вищих керівників УНР і ПНР було досягнуто ряд компромісних рішень, зокрема про включення двох поляків до уряду УНР: Г. Юзевського та С. Стемповського, про перебування польських легіонерів на теренах України, про підготовку українсько-польського міждержавного договору. Дуже важливо, що сторони порозумілися у ставленні до більшовицької й антибільшовицької Росії та щодо можливості надання мілітарної допомоги УНР із боку Польщі.

Серед мотивів українсько-польського зближення на тлі конфронтації Польщі з українцями Галичини С. Петлюра звертав увагу не лише на українські, але й на польські інтереси, які могли закласти основу майбутнього Балтійсько-Чорноморського Союзу⁶⁵. У Меморандумі до керівника польської держави Ю. Пілсудського від 22 січня 1920 р. він підкреслював, що «був і є прихильником щирого порозуміння між суміжними українським і польським народами на підставі їх співділання на ґрунті політичному і економічно-господарському»⁶⁶. Водночас отаман висловлював протест проти спроб деяких командирів польського війська запроваджувати свої порядки на Поділлі, ліквідувати або обмежувати в діях урядові установи УНР.

Польща вкрай негативно відреагувала на з'єднання корпусу УГА генерала М. Тарнавського з армією УНР, ігноруючи той факт,

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3696, оп. 2, спр. 460. — Арк. 14.

⁶⁶ Петлюра С. Листи. Статті. Документи. — Нью-Йорк. — 1956. — Т.1. — С. 245.

що завдяки спільним діям наприкінці серпня 1919 р. було визволено Київ від більшовицьких військ, розгорнулися бойові дії проти денікінців. Ще більшу занепокоєність викликало вимушене перемир'я, укладене М. Тарнавським із командуванням Добровольчої армії А. Денікіна⁶⁷, а також створення в лютому 1920 р. з окремих частин УГА Червоної Української галицької армії та намагання більшовиків використати її для встановлення свого режиму в Галичині, його експорту в Польщу. Дії М. Тарнавського, перехід деяких підрозділів УГА на бік більшовиків С. Петлюра кваліфікував як національну зраду, але не вважав їх підставою для недовір'я до керівництва УНР з боку Польщі та закликав Ю. Пілсудського робити все можливе для створення сприятливих умов, необхідних для перетворення України та Польщі на сильні та добросусідські держави⁶⁸.

Аналіз діяльності української дипломатії 1919 р. — початку 1920 р. засвідчує, що вона апелювала до долі польського населення УНР, його великої зацікавленості в добросусідських стосунках із Річчюпосполитою. У грудні 1919 р. Українська дипломатична місія у Варшаві запропонувала підписати Декларацію, яка б визнавала кордони УНР від Чорного моря по р. Дністер, а далі по р. Збруч, західно-північній Волині, закладала основи для розвитку добросусідських і братніх відносин між обома народами, які «в спільному єднанні утворюють могутню, непереможну силу, яка буде основою влади і спокою на сході Європи та спричиниться до пишного розцвіту культури обох народів»⁶⁹. Політичне становище Східної Галичини мало розв'язуватися польським урядом в інтересах українського населення цього краю. Особливу зацікавленість виявляла УНР у налагодженні економічно-торговельних зв'язків, в отриманні військової допомоги.

Важливу роль у підготовці міждержавної угоди відводилося Польсько-українській конференції, що проходила в березні-квітні 1920 р. у Варшаві. Головними на ній були питання визнання

⁶⁷ За підписання цього перемир'я М. Тарнавського усунуто з посади та віддано під суд польового трибуналу, згодом його було арештовано польською владою і відправлено в концтабір під Гданськом. Із 1921 р. проживав на Львівщині. Помер у 1938 р.

⁶⁸ Петлюра С. Листи. Статті. Документи. — Т.1. — С. 254.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3696, оп. 1, спр. 325. — Арк. 12-13.

Річчюположитою УНР, Директорії та її Уряду, кордонів, підтримка участі УНР у міжнародних переговорах, у тому числі щодо прилучення до Ліги Націй. 21 квітня 1920 р. у Варшаві внаслідок гострих дискусій, компромісів, особистого втручання С. Петлюри та Ю. Пілсудського була укладена Політична конвенція між Польщею та УНР, якою Річчюполита визнавала Директорію незалежної УНР на чолі з С. Петлюрою Верховною владою України і встановлювала державний кордон від Дністра, вздовж Збруча, колишнього кордону Росії з Австро-Угорщиною до Вишегрудка, а далі на схід від Здолбунова аж до Прип'яті. Документ був реальним кроком до порозуміння, він закладав базу для розвитку добросусідських відносин між обома державами, політичного, економічного, торговельного та військового співробітництва⁷⁰. Формально цією угодою уряд Ю. Пілсудського відмовлявся від претензій Речісполитої на розширення території до кордонів 1772 р. Фактично ж договір не був рівноправним, оскільки встановлювався своєрідний протекторат над Україною, позаяк у ньому домінували територіальні надбаня Польщі, надавалися їй переваги в економічній і політичній сферах. Можна погодитися з думкою І. Лисяка-Рудницького про те, що для політики Ю. Пілсудського характерною була внутрішня роздвоєність: з одного боку, він розумів ситуативну доцільність усамостійнення України, яка могла б виконати роль «przedmurze» (передмур'я) Європи для стримування експансії Росії, а з другого боку, не міг змиритися із втратою Східної Галичини та Західної Волині як «kresów wschodnich» (східних земель), оскільки у глибині душі виношував федералістичні плани відновлення Великої Польщі в союзі з Литвою, Білоруссю й Україною. Звідси випливала двістість політики Ю. Пілсудського, яка віддзеркалювала настрої значної частини польського суспільства⁷¹.

В інформаційному повідомленні для військових штабів (березень 1920 р.) говорилося, що провідною ідеєю східної політики Польщі не є загарбання непольських земель, а навпаки — допомога народам, котрі прагнуть до незалежності... Польський

⁷⁰ Див.: Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення. — К., 2002. — С. 545-547.

⁷¹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Историчне есе. — Т.1. — К., 1994. — С. 101-102.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

уряд, — йшлося далі, — має намір підтримати український національний рух, щоб створити самостійну Українську державу і в такий спосіб значно послабити Росію, відібравши від неї околиці, найбагатші на збіжжя, корисні копалини⁷².

Вирішальну роль у створенні спільного українсько-польського фронту для оборони від більшовицької експансії відіграла Військова конвенція між Польщею та УНР, підписана у Варшаві 24 квітня 1920 р. Вона теж надавала преференції польській стороні, оголошувала акції військ обох держав як союзні, що діють під Начальною командою польських військ і спрямовані проти «совітських військ на теренах Правобережної України». Для командування Українських військ передбачалося визначення власного району дій і відповідне стратегічне завдання. Український уряд зобов'язувався забезпечувати війська транспортом і продуктами харчування, а зі звільненням території від більшовицької окупації тут мали відновлюватися місцеві органи української влади та відповідний адміністративний апарат⁷³. Спільним для Варшавського договору та військової конвенції було те, що вони фіксували гарантії існування УНР і її міжнародного визнання, заклали правову базу для спільних воєнних дій із метою визволення Правобережжя України від окупації більшовицькою Росією.

Було б помилково трактувати українсько-польські домовленості як ігнорування або зраду інтересів західних українців. Звичайно, це був вимушений компроміс, лейтмотивом якого виступала ідея української державності як головної умови збереження української нації та поновлення в майбутньому її соборності. Українська сторона відстоювала захист прав українців у Польщі, обіцяючи адекватні кроки щодо поляків в Україні. Повертаючись до аналізу тогочасної ситуації, С. Петлюра в 1925 р. зазначав, що для українських політиків на першому місці за тих умов була «державна незалежність, а потім уже соборність України»⁷⁴. Водночас важливо наголосити, що окремий параграф (5) Конвенції стосувався національно-культурних прав українців

⁷² Див.: Hunczak T. *Ukrainian and Poland in documents 1918-1922*. — New-York-Paris-Sydney-Toronto, 1983. — Vol. 2. — P. 20.

⁷³ Див.: Шелухин С. *Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою*. — Прага. — 1926. — С. 33-36.

⁷⁴ Петлюра С. В. *Листи. Статті. Документи*. — Т.3. — К., 1993 — С. 312.

у Польщі та поляків в УНР. Як відомо, Директорія відновила дію Закону «Про національно-персональну автономію» та гарантувала широкі національно-культурні права полякам в Україні. Зі свого боку, польське керівництво декларувало широку автономію українцям Галичини, задоволення їх національних і культурних потреб.

Наприкінці квітня 1920 р. об'єднані збройні сили, що нараховували понад 35 тис. вояків (20 тис. поляків і 15 тис. українців) під гаслом «За нашу і вашу свободу!» форсували р. Збруч і протягом тижня очистили Житомирщину, взяли Бердичів, Козятин, а 7 травня вступили до Києва. Винятково важливу роль відіграло місцеве польське населення, надаючи допомогу військовим формуванням і долучаючись до них. На думку деяких істориків, якби польські й українські війська продовжили наступ, то більшовики були б витіснені з усієї території України. Однак окремі польські політики, боячись повного унезалежнення України, досягнення її соборності, схилилися до переговорів із Москвою за умови вигідних територіальних поступок на свою користь. Своєрідним «перепочинком» скористалося командування Червоної армії, яка поповнювалася свіжими силами, що перекидалися зі Сходу та Півночі Росії.

Після звільнення Києва сотні поляків разом з українцями вийшли 14 травня 1920 р. на вулиці столиці УНР для зустрічі глави польської держави Ю. Пілсудського, який у промові, виголошеній з балкона готелю «Континенталь», запевнив киян у вічній дружбі польського й українського народів⁷⁵. Це був дуже символічний жест, який засвідчував, що перед небезпекою втрати національної державності обидва народи зуміли діяти спільними зусиллями.

Поляки УНР схвально зустріли відозву С. Петлюри до українського народу, в якій говорилося, що воєнні дії проти спільного ворога започатковують новий період дружби українського та польського народів. Він апелював до уроків історії, героїчних подвигів борців за волю України, закликав урахувати помилки минулого, не забувати крові, пролитої у спільних боях проти давнього ворога — Московщини, яка зруйнувала колись Польщу та

⁷⁵ Див.: Вісник ООЧСУ. — 1970. — Ч. 11. — С. 7.

занапастила Україну. Головний отаман висловлював упевненість, що спільною боротьбою заприязнених польської й української армій буде відновлено історичну справедливість. Кияни вітали військовий парад на Хрещатику 21 травня 1920 р., але частина з них була збентежена тим, що серед учасників переважали польські війська з біло-червоними прапорами та білими орлами, оскільки українські військовики самотужки продовжували бойові дії на Подніпров'ї проти більшовиків. Мали місце непоодинокі конфлікти українських повстансько-партизанських загонів і польських військових частин.

У червні-липні 1920 р. командування Червоної армії, перегрупувавши та поповнивши сили, зуміло перехопити ініціативу і розгорнути широкомасштабний наступ на всьому фронті, внаслідок якого було захоплено Тернопіль, Броди, 15 інших повітових міст. Більшовикам удалося навіть проголосити в Тернополі утворення маріонеткової Галицької соціалістичної республіки з метою розколу українського руху в Галичині і створення плацдарму для експорту свого режиму в Польщу. Героїчно вели бої польські й українські війська, стримуючи наступ Червоної армії на Львів і Варшаву. Спільними зусиллями 15 вересня 1920 р. вдалося примусити червоноармійців до відступу, а відтак і керівництво РСФРР до зміни тактики. Як підкреслює В. Сергійчук, якби польські й українські війська пішли далі в наступ, вони цілком розбили б більшовицьку армію. Однак цього не сталося, оскільки за спиною проводу УНР польське та більшовицьке керівництво розпочало консультації про перемир'я, яке й було укладено в Мінську в листопаді 1920 р. За його умовами Москва робила ряд територіальних поступок Польщі за рахунок інтересів України. Прикриваючись цими умовами, червоноармійці продовжили воєнні дії, спрямовані на придушення українського повстанського руху на Поділлі, Київщині, Катеринославщині, Полтавщині, утвердження більшовицького режиму в Україні. Керівник російської делегації у розмові з головою польської місії Я. Домбським прямо заявив, що питання Східної Галичини має тактичне призначення та буде порушено як засіб тиску на Польщу, коли вона виступить на підтримку С. Петлюри⁷⁶.

⁷⁶ Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння... — С. 32.

Незважаючи на воєнні дії та непослідовність політики Польщі, українська дипломатія намагалася продовжити українсько-польський діалог і забезпечити присутність УНР на міжнародній арені. Оскільки Польща завдяки підтримці західних держав уже була членом Союзу Народів (Ліги Націй), дипломати УНР прагнули за її допомогою досягти ширшого міжнародного визнання України і прийняття її до Ліги Націй. Свідченням цього була діяльність представника УНР при Союзі Народів О. Шульгина, його перемовини з польським послом у Швейцарії І. Модзалевським, із заступником голови польської делегації в Союзі Народів Ш. Ашкеназі та ін. Однак позиція польської сторони здебільшого не була конструктивною та не враховувала інтересів України як цілісності. Формула поляків «Україна без Польщі існувати не може, як Польща без Галичини» не могла влаштовувати українців, оскільки вона означала б їх «добровільну» відмову від Галичини. Вузькоєгоїстичні інтереси Польщі переважили під час розгляду питання про прийняття УНР до Ліги Націй у 1920 р.⁷⁷, внаслідок чого українська делегація не отримала очікуваної підтримки. Наприкінці серпня 1920 р. Міністерство закордонних справ УНР звернулося до міністра закордонних справ Речіпосполитої зі спеціальним листом, у якому наполягало на своїй участі в перемовинах Польщі та Радянської Росії, щоб захистити інтереси України, не припустити реалізації намірів уряду Леніна узаконити більшовицьку окупаційну владу в Україні. Українська дипломатична місія у Варшаві звертала увагу польського міністра закордонних справ Є. Сапєги на те, що окупаційний режим більшовиків не має жодних правових підстав представляти суверенні інтереси українського народу, не користується його підтримкою⁷⁸. На жаль, ці вагомі застереження залишилися без реагування польської сторони. Ось чому польсько-українські взаємини ставали дедалі прохолоднішими, особливо після польсько-російських переговорів у Мінську та підписання в Ризі прелімінарного (попереднього) договору між Польщею та РСФРР (жовтень 1920 р.), який став ударом по УНР, оскільки Польща під тиском Росії погодилася на участь у ризьких

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3696, оп. 2, спр. 345. — Арк. 129-130.

⁷⁸ Там само. — Ф. 380, оп. 2, спр. 324. — Арк. 54-54з.

переговорах делегації уряду УСРР, чим поставила під зрив Варшавську угоду. Делегація УНР до участі в переговорах не запрошувалася, не були враховані вимоги екзильного уряду ЗУНР. За таких умов С. Петлюра міг розраховувати лише на власні сили. Частини Армії УНР у листопаді самотужки почали наступ проти більшовицьких військ на відтинку фронту від Бару до Ямполья, підійшли впритул до Брацлава, але не зуміли захопити його та під натиском ворога відступили в район Волочиська, а далі — за Збруч. Не зважаючи на протест Москви, Ю. Пілсудський дозволив українським політичним емігрантам, зокрема екзильному уряду УНР, продовжити діяльність на теренах Польщі. Тут перебували і рештки інтернованої армії УНР.

Остаточне анулювання Варшавської угоди УНР і Польщі зафіксував Ризький договір між Польщею, з одного боку, та РСФРР, УСРР і БСРР, з другого, підписаний 18 березня 1921 р. Поступки союзника УНР зумовлювалися гострою політичною кризою в самій Польщі. Польські ендеки (народні демократи) гостро критикували політику Ю. Пілсудського, заявляючи, що вона «не лежить в інтересах Польщі». Їх лідер Р. Дмовський виношував план поділу України між Польщею та Росією, за аналогією Андрусівського перемир'я 1667 р., апелював до того, що Варшавська угода не була ратифікована сеймом. За Ризьким договором, західні землі України визнавалися за Польщею, встановлювався новий кордон, що ігнорував історичні й етнографічні підвалини цілісності та соборності українського народу, його національні інтереси.

Хоча Ризький договір мав антиукраїнську спрямованість, був вигідний здебільшого Польщі та Росії, повного розриву стосунків владних структур УНР і Польщі не сталося, оскільки інтерес до них виявляли обидві сторони. Українські національно-демократичні сили, попри рух спротиву польському шовінізму, і далі розглядали польський чинник серед передумов відновлення незалежності України. Водночас демократичні кола Польщі, усвідомлюючи загрозу більшовицької інвазії, вбачали в суверенізації України роль буфера і спротиву російській експансії. Ось чому політичні, військові, культурні контакти колишніх союзників тривали, хоча і наштотувалися на позицію нового фігуранта зовнішньої політики — промосковської УСРР зі столицею в Харкові.

Із погляду досліджуваної проблеми заслуговує уваги те, що сьома стаття Ризького договору зобов'язувала Польщу надати особам російської, української та білоруської національності, які перебувають на її території, рівні права, забезпечити вільний розвиток культури, мови, дотримання релігійних обрядів. Передбачалося, що польське законодавство надасть цим національним групам право культивувати рідну мову, організовувати власні школи, розвивати свою культуру, створювати з цією метою товариства і спілки. Однак ці домовленості здебільшого залишилися декларацією.

Як засвідчили подальші події, владні структури Польщі систематично не виконували умови Ризького договору, а сам він став для більшовицької Росії ширмою реалізації власних геополітичних проєктів. Насадивши силою зброї свій режим в Україні, досягши заборони діяльності урядових структур УНР і так званих «антирадянських угруповань» на території Польщі, більшовики не відмовилися від планів експортувати комуністичний режим на терени Східної та Центральної Європи, створити «робітничо-селянську Польщу» під егідою Тимчасового революційного комітету Польщі.

Перед польським керівництвом після Ризького договору поставали архіскладні зовнішньополітичні завдання. З одного боку, воно було змушене встановити та розвивати дипломатичні відносини з РСФРР та УСРР, а з другого — все ще симпатизувало та неофіційно підтримувало українські національно-визвольні сили. На теренах Польщі перебувало 1680 державних службовців УНР, 15-тисячна інтернована Армія УНР, 10 тис. біженців, у тому числі і Головний отаман УНР С. Петлюра⁷⁹. Польська влада не поспішала з виконанням вимог Москви вислати українських політичних діячів і припинити діяльність екзильних установ УНР. До речі, С. Петлюра перебував у Варшаві на нелегальному становищі до кінця 1923 р., а з осені 1924 р. він оселився в Парижі, де створив і редагував тижневик «Тризуб», скеровував діяльність екзильного уряду.

У вересні 1921 р. у Львові проходила конференція представників другого відділу генштабу Війська Польського й уповноважених

⁷⁹ Див.: Switalski K. *Diariusz. 1919-1935.* — Warszawa, 1993. — S. 93.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

уряду УНР, що висловилася за активізацію підготовки визвольного походу Ю. Тютюнника та допомогу повстанському руху в УСРР. У відповідь на ці приготування уряд РСФРР посилив дипломатичний тиск на Польщу, змусив підписати протокол, за яким польська сторона зобов'язувалася вислати за межі держави Б. Савинкова та С. Петлюру, роззброїти українські частини та перешкодити їхньому пересуванню до польсько-радянського кордону. Усе це негативно позначилося на розвитку подій. 29 жовтня 1921 р. члени Українського партизансько-повстанського штабу на чолі з Ю. Тютюнником залишили Львів і прибули до Рівного, звідки скеровували формування організаційного ядра Української повстанської Армії. Її Подільська та Волинська групи нараховували понад 1600 старшин і козаків. 25 жовтня почався визвольний рейд Подільської групи, а 4 листопада кордон перетнула Волинська група, успішно зайняла Коростень, але двотисячна кінна дивізія Г. Котовського перешкодила їй з'єднатися з Подільською групою. 17 листопада в районі містечка Базар Волинська група була оточена червоноармійцями, понад 500 бійців потрапили в полон до більшовиків, із них 359 патріотів були жорстоко розстріляні під Базаром під спів національного гімну. Так драматично, але й не менш героїчно закінчився Другий зимовий визвольний похід збройних сил УНР, підтриманий польськими симпатиками. Незважаючи на втрати та поразку, Армія УНР не стала переможеною. Її відступ за Збруч, інтернування та передача зброї і майна під контроль українсько-польської комісії розглядалися як маневр для перегрупування сил, що під проводом Державного центру УНР, очолюваного С. Петлюрою, продовжували боротьбу за незалежність і соборність України.

Аналізуючи причини невдачі, можна дійти висновку, що головною з них був брак єдності збройних формувань УНР і повстанського руху в Україні. Обидві формації були знесилені тривалим перебуванням на чужій території та підірвані масовими репресіями більшовиків⁸⁰. Негативно позначилася непослідовна політика польської влади щодо незалежності України, побоювання частини політиків, що Українська держава буде вимагати

⁸⁰ Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ-ХХ століття. — К., 1996. — С. 138.

повернення її західних земель, окупованих Польщею. Подвійна гра польського керівництва: декларації про солідарність з українським самостійницьким рухом за одночасного підтримування відносин із більшовицькою Росією не могла дати реальних результатів українській незалежності. Як слушно зазначає польський історик Б. Скарадзінський, Польща однаково уникала гострих конфліктів із РСФРР і побоювалася можливих втрат від її натиску⁸¹.

До того ж на східних кордонах Другої Речіпосполитої постала Українська соціалістична радянська республіка, що перебувала у військово-політичному союзі з РСФРР і декларувала свою незалежність. З цією реальністю влада мусила рахуватися та шукати з нею компромісів, тим більше на її теренах залишалися сотні тисяч поляків, їхня власність. Весною 1921 р. до Харкова прибув Повірений у справах Польщі граф Ф. Пулавський, а у Варшаві розгортав діяльність у тісному контакті з посольством РСФРР Повноважний представник УСРР О. Шумський. Було створено Змішану комісію для проведення взаємообміну біженцями та військовополоненими. За архівними свідченнями, на квітень 1921 р. в УСРР було зареєстровано 122,6 тис. поляків, які прагнули виїхати до Польщі⁸². Варто зауважити, що радянська влада всіляко перешкоджала виїзду поляків, оскільки була зорієнтована на формування «нової польської нації» з «ноюю свідомістю» в УСРР, а потім у СРСР, «нової польської пролетарської культури», щоб використати ці сили для експорту більшовизму в Польщу. Тим не менше, на кінець 1923 р. з УСРР до Польщі виїхало понад 123 тис. осіб, що значною мірою зумовлювалося реакцією на політику «воєнного комунізму», масові репресії, переслідування так званих «білополяків», костьолу, голод 1921-1922 р. Водночас під тиском радянської дипломатії з Польщі до УСРР було відправлено 65 тис. українців⁸³.

Із утворенням Союзу РСР припинялася діяльність посольства УСРР у Варшаві, було ліквідовано Комісаріат закордонних справ республіки. Відтоді офіційні українсько-польські відносини стали визначатися крізь призму геополітики та дипломатії СРСР.

⁸¹ Див.: Skaradziński B. Polskie lata 1919-1920. T.2. Sąd Boży. — Warszawa, 1993. — S. 427.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 4, оп. 1, спр. 605. — Арк. 62.

⁸³ Див.: Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T.IV. — Warszawa, 1965. — S. 329.

Однак навіть за таких умов взаємодія демократичних сил України та Польщі тривала. На теренах Польщі залишалася найчисленніша українська діаспора, до якої механічно було віднесено і понад 5 млн українців — корінних жителів своїх етнічних земель Підляшшя, Посання, Холмщини, Галичини та Західної Волині і на яких польська влада поширила статус «русинської меншини». Звичайно, не обходилося без польсько-української конфронтації і протистояння, спроб взаємного поборення, але здебільшого перемагав розум, усвідомлення тієї незаперечної істини, що кожен народ має право від Бога на своє самовизначення, власну державу, вільний розвиток, реалізацію своєї національної ідеї й історичної місії. Українці та поляки як великі європейські народи приречені бути добрими сусідами, партнерами, слов'янськими побратимами.

Отже, відновлення національної державності поляків та українців у 1917-1918 рр. відкривало шанс до міжетнічного порозуміння і встановлення добросусідських і рівноправних відносин Польської Народної Республіки та соборної Української Народної Республіки. На перешкоді стали амбітні претензії польського керівництва на західноукраїнські землі, застосування збройної сили проти ЗУНР і її повалення, з чим не примирилися мільйони українців краю. Водночас реальна загроза насильницького експорту більшовицького режиму в Україну та Польщу з Росії спонукала провідників обох держав С. Петлюру і Ю. Пілсудського укласти у квітні 1920 р. Варшавську угоду та воєнну конвенцію, які стали важливою віхою в історії польсько-українського порозуміння. Вони заклали правову основу для створення спільного антибільшовицького фронту та рішучих дій щодо звільнення Наддніпрянщини від окупантів і збереження незалежності України.

Однак відсутність єдності та дійової підтримки коаліції з боку всього українського народу, недалекоглядність і геополітична заангажованість польських націоналістичних сил, спроби деяких лідерів західних українців заручитися підтримкою більшовиків у протистоянні політиці Польщі щодо Галичини, проросійська налаштованість частини населення Сходу та Півдня України, байдужість до долі українців із боку західних держав дозволили уряду Радянської Росії укласти з Польщею Ризький договір, яким фактично було перекреслено союз Пілсудського-

Петлюри, а Польща натомість визнавала більшовицький режим в Україні, претендуючи взамін на західноукраїнські землі.

Досвід 1919-1921 рр. акумулював у собі низку повчальних уроків, головними з яких є усвідомлення пріоритетного значення ролі національно-етнічного чинника в державотворчих процесах, встановлення рівноправних і взаємовигідних міждержавних відносин, захист інтересів і потреб національних меншин. Критичне засвоєння цих повчальних уроків минулого виступає важливою передумовою продуктивності українсько-польського діалогу та партнерства в сучасних умовах та історичній перспективі. Минуло понад вісім десятиріч відтоді, як С. Петлюра писав: «Польща і Україна повинні досягти порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського коректив до минулої політики і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну»⁸⁴. Ці слова не втрачали своєї актуальності впродовж усіх наступних років, такими ж є вони й нині, коли українсько-польські відносини набирають дедалі більших обертів на засадах партнерського економічного, інвестиційного, торговельного, наукового та культурного співробітництва.

* * *

Таким чином, доба Української революції — важливий рубіж у житті поляків України. З одного боку, вона дала поштовх самовизначенню поляків, відновленню польської державності. Із другого — поляки долучилися до державотворчих процесів в Україні, зокрема до діяльності Української Центральної Ради, урізноманітнили форми співпраці з іншими українськими державними фундаціями. Проголошення Західно-Української Народної Республіки й Акт її злуки з УНР викликав шалений спротив шовіністично налаштованих поляків Галичини та Волині, що спровокувало польсько-українську війну осені 1918 р. — літа 1919 р. Разом із тим, перед реальною загрозою агресії більшовицької Росії політичні провідники Польщі й України дійшли до порозуміння і вдалися до спільних дій щодо захисту національних інтересів, однак ці потуги не були підтримані західними країнами, що й призвело до падіння УНР.

⁸⁴ Петлюра С. Листи. Статті. Документи. — Т.1. — С. 263.

Розділ 4.

ПОЛЯКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Важливий і водночас суперечливий та драматичний етап етнополітичного розвитку польської меншини на українських землях пов'язаний із міжвоєнним періодом історії України та Польщі. Згасання Української революції та національних форм державності призвело, з одного боку, до експорту з Росії й утвердження на теренах Наддніпрянщини, Слобожанщини, Сходу та Півдня України більшовицького режиму й утворення Української соціалістичної радянської республіки, а з другого — до інкорпорації Польщею Галичини та Західної Волині, включення Закарпаття до складу Чехословаччини, а Буковини і Бессарабії до Румунії. Це означало відповідні зміни у статусі польської людності: в УРСР, Чехословаччині та Румунії вона представляла собою національну меншину або групу, натомість у Галичині та Західній Волині поляки долучилися до титульної нації Другої Речіпосполитої. Найбільш драматично склалася доля поляків у підрадянській Україні після її включення до Союзу РСР, де після короткого національно-культурного «ренесансу» на засадах політики коренізації їх спіткали масові репресії, депортації, голодомор, непоправні жертви.

Науковий аналіз особливостей етнонаціональних процесів, побутування поляків, специфіки політики владних структур щодо них у кожному з українських регіонів має важливе значення для розуміння їхньої подальшої долі та польсько-українських взаємин. Особливої уваги заслуговує осмислення етнополітичного розвитку польської меншини в підрадянській Україні, яка стала жертвою більшовицьких маніпуляцій. Як справедливо

зазначив І. Бакало, ЦК РКП(б) і РНК РСФСР відпочатку присвоїли собі право втручатися у внутрішні справи України, не зупиняючись навіть і перед збройною агресією¹. Конституція УСРР 1929 р., проголосивши рівноправність громадян незалежно від національного походження, декларувала право вищим органам влади республіки створювати окремі адміністративно-національні одиниці для забезпечення інтересів національних меншин², але, як показало життя, це був лише один із тактичних маневрів, спрямованих на їхню радянізацію.

4.1. Політика радянської влади щодо поляків

Експорт влади більшовиків Росії на територію України, започаткований за більшовицької агресії в січні-лютому 1918 р., розпалювання громадянської війни в Україні з метою насадження тоталітарного режиму супроводжувалися популістськими гаслами В. Леніна про рівноправність націй, їхнє право на самовизначення, пролетарську єдність і світову революцію. Як зазначалося раніше, в царській Росії не було спеціального органу з національних питань, вони входили до компетенції міністерства внутрішніх справ. Не створив його і Тимчасовий уряд після Лютневої революції, а більшовики в утвореному 8 листопада 1917 р. Раднаркомі з січня 1918 р. виокремили Народний комісаріат у справах національностей на чолі з Й. Сталіним. Встановлюючи радянську владу в Україні, більшовики перенесли аналогічну схему і на структуру Раднаркому УРСР. Було створено Народне секретарство міжнаціональних справ, очолюване С. Бакинським (Л. Бернгейм), а пізніше М. Піонтковським та І. Куликом. Ідея створення окремого наркомату національних меншин не отримала підтримки, оскільки відповідні повноваження були надані наркомату внутрішніх справ³, однойменний відділ якого очолював А. Гольд, а пізніше Я. Саулевич.

Під час насадження більшовицької влади в різних регіонах України враховувався їхній національний і соціальний склад. При цьому, здебільшого, робилася ставка не на українців, звинувачуваних

¹ Див.: Бакало І. Національна політика Леніна. — Мюнхен, 1974. — С. 62.

² Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К., 2001. — С. 84, 100.

³ ЦДАВО України. — Ф. 5, оп. 1, спр. 2236. — Арк. 81.

у сепаратизмі, націоналізмі та петлюрівщині, а на представників інших національностей, вдаючись водночас до протиставлення різних етносів. ЦК РКП(б) велику увагу приділяв роботі серед національних меншин, у тому числі й польської, адже серед неукраїнців поляки за чисельністю поступалися лише росіянам і євреям, що й вимагало від влади підвищеної уваги до роботи з полонією. У структурі населення республіки, особливо на Правобережжі, полякам належала досить велика питома вага. За даними неповного перепису 1920-1921 рр. їх налічувалося 309,8 тис. осіб, з яких понад 53% мешкали у Волинській губернії. За переписом 1924 р., що також був неповним, оскільки проводився здебільшого в містах, в УСРР проживало 239,4 тис. поляків⁴. Зменшення їхньої кількості можна пояснити як репатріацією та добровільним виїздом до Польщі значної частини інтелігенції, депортаціями польського населення з прикордонних районів у східні регіони СРСР, так і приховуванням багатьма поляками своєї національності у зв'язку з репресіями та нагнітанням антипольських настроїв. Перепис 1926 р. засвідчив, що в УСРР налічувалося 460,4 тис. поляків⁵, а після уточнення в 1927 р. їхня кількість сягнула 476,4 тис., з яких 80,3% проживали у сільській місцевості, а 19,7% — у містах⁶.

Враховуючи ці чинники, ЦК РКП(б) доручив місцевим органам створити у складі губкомів і міськкомів партії національні партійні групи та національні секції, які мали стати політичним авангардом у майбутній світовій революції. У 1919 р. на теренах України діяли 30 національних секцій і груп, зокрема п'ять польських організацій, сформованих на Правобережжі, Поліссі та Волині. Поляки залучалися й до діяльності революційних органів. Зокрема, у січні 1919 р. до військово-революційного комітету в Житомирі серед інших увійшли А. Гілінський, В. Ястржемський. Поляк за національністю С. Косіор у 1919 р. очолив Київський губком КП(б)У, згодом Зафронтбюро ЦК КП(б)У (створене у липні 1919 р.), а з 1921 р. став генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Крім того, в Україні в різний час працювали такі діячі РКП(б)

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 6. — Арк. 88.

⁵ Там само. — Ф. 413, оп. 1, спр. 209. — Арк. 1-70.

⁶ Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського. — Ф. 27, оп. 10, спр. 858. — Арк. 17.

польського походження, як Ф. Кон, А. Менжинський, Б. Скарбек, С. Конарський, С. Реденс та ін. Залучення більшовиків — поляків за походженням до політичного життя зумовлювалося як їхньою «революційністю», вагомим місцем поляків серед населення України, Білорусії та Росії, так і спробою опертися на польську людність в експорті більшовицького режиму на терени Польщі. Як справедливо зазначає Т. Зарецька, польське населення розглядалося як п'ята колона для цієї мети⁷. Ситуація стала змінюватися наприкінці 1919 р. під час зимового походу армії УНР у тил більшовиків, підписання 22 квітня 1920 р. політичного договору та військової конвенції між УНР і Польщею. Оскільки в планах підштовхування революції у країні Європи Україні та Польщі відводилася головна роль, усі сили були зосереджені на воєнних діях проти Польщі, наведенню «революційного порядку» в Україні і придушенню повстанського руху.

Координацію дій було покладено на Ф. Дзержинського як начальника тилу південно-західного фронту Російської Федерації. Він прибув до Харкова у супроводі 1400 бійців військ внутрішньої охорони Всеросійської надзвичайної комісії і, залучивши до операцій проти сил українського руху опору китайських бійців-чекістів, частини особливого призначення, загони червоного козацтва, розгорнув «малу війну» не лише проти так званих «скоропадських, грушевських, петлюрівців, махновців»⁸, але й масові каральні акції проти мирного населення, жертвами яких ставали й поляки.

У липні 1920 р. рішенням політбюро ЦК РКП(б) було оголошено мобілізацію комуністів-поляків на випадок вступу Червоної армії на територію Польщі. ЦК КП(б)У продублював це рішення постановою «для неуклонного исполнення» та зобов'язав партійні організації протягом двох днів провести загальну мобілізацію комуністів-поляків на польський фронт. Мобілізації підлягали та неполяки віком від 18 до 40 років, які добре володіли польською мовою⁹. Для цієї роботи призначалися уповноважені:

⁷ Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-і роки: перехід дорадянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 74.

⁸ Див.: История гражданской войны в СССР. — М., 1935. — Т.5. — С. 103.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 132. — Арк. 96-97.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

О. Подлинський у Полтавській губернії, Л. Гординський у Катеринославській, Є. Свіонтек у Донецькій губернії¹⁰. За неповними даними, було мобілізовано 183 поляків-комуністів. Створене в 1920 р. при ЦК РКП (б) Польське бюро у складі Ф. Дзержинського (голова), Ю. Мархлевського, Ф. Кона, І. Уншліхта, Е. Прухняка (секретар) розгорнуло видання та розповсюдження листівок, газет «Голос комуніста», «Трибуна», журналу «Польський воїн». Невдовзі Польбюро було перетворено на Польський тимчасовий революційний комітет на чолі з Ю. Мархлевським, що в перспективі мав стати тимчасовим радянським урядом Польщі. В Україні діяли паралельно польбюро Правобережжя, затверджене ЦК РКП(б) і створене ЦК КП(б)У польбюро в Харкові. Після їхнього об'єднання у січні 1922 р. польбюро було переведено до Києва, оскільки тут проживала численна польська громада. На 1924 р. кількість його штатних працівників становила 107 чол., крім того 30 посадовців виділялися для окружкомів партії¹¹.

Провал планів більшовиків у радянсько-польській війні, вимушене підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору закінчилось окупацією Польщею західних земель України та 54,2% території Волинської губернії (тепер це Волинська та Рівненська області). Натомість Польща визнала більшовицький уряд в Україні. Усе це внесло корективи у ставлення офіційних властей як до польської меншини, так і до українства. У соратників В. Леніна — Л. Троцького, Й. Сталіна та ін. сформувався синдром невдоволення результатами війни та недовіри до польського населення. Водночас, у більшовицькому лексиконі з'явилося поняття «українське полонофільство», що стало ярликом для прихильників польсько-українського союзу, вже згадуваної угоди С. Петлюри — Ю. Пілсудського¹².

Вороже налаштовані до радянської влади поляки, активісти Польської військової організації (ПОВ) долучалися до антибільшовицького руху. Коли відомості про приготування спільного походу військ УНР і Польщі на територію УСРР і підготовку загальноукраїнського антибільшовицького повстання дійшли

¹⁰ ЦДАГО України. — Спр. 185. — Арк. 86-88.

¹¹ Там само. — Ф. 1, оп. 7, спр. 40. — Арк. 113, 114 звор.

¹² Див.: Тютюнник Ю. З поляками проти України. — К., 1924.

до Москви, посилилися масові арешти українських поляків, насамперед членів ПОВ, які звинувачувалися у співпраці з Центральним українським повстанським комітетом. Репресії проти повстанців в УСРР активізували самостійницький рух українців Галичини та Волині, що викликало занепокоєння польських націоналістичних сил, посилило опозиційні настрої щодо повстанського рейду.

Під впливом цих факторів більшовики перенесли центр ваги у політико-ідеологічній роботі серед польського населення України на його «радянізацію», не послаблюючи підтримки лівих сил у самій Польщі. Орієнтири нової тактики частково розкриває лист Ф. Дзержинського до дружини щодо роботи серед військовополонених поляків: «Треба прищепити їм наші принципи, щоб потім, повернувшись у Польщу, вони були заражені комунізмом»¹³. Уся робота серед польської меншини в Україні спрямовувалася з Москви. У листопаді 1921 р. проходила всеросійська конференція комуністів-поляків, що ухвалила рішення направити в Україну групу комуністів, а також осіб, які володіють польською мовою, для роботи серед польського населення¹⁴. Лише протягом 1922 р. з Москви за рішенням ЦК РКП(б) в Україну прибуло 44 чол. Це дозволило зміцнити польські секції губкомів КП(б)У, вдосконалити структуру польських парторганів у республіці, підвищити роль утвореного в 1921 р. Польбюро при ЦК КП(б)У на чолі з Б. Скарбеком¹⁵. До нього входили Ф. Матушевський, Е. Свіонтек, Б. Рапорт, І. Лонштейн та ін. Як це не парадоксально, але лідери польських парторганів в УСРР, ставлячи завдання «проникнення партійного впливу в товщу польського трудового населення»¹⁶, відпочатку долучилися до боротьби проти національної та релігійної свідомості поляків, нав'язування їм негативного ставлення до своєї історичної батьківщини, наштотхнувшись при цьому на шалений протест населення. Таємні циркуляри

¹³ Див.: Дзержинський Ф. Дневник. Письма к родным. — М., 1958. — С. 260.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1542. — Арк. 3.

¹⁵ Скарбек Болеслав (Шацький) — (1888-1933 рр.) — активний учасник революційного руху, політичний в'язень часів царизму. Із 1917 р. за рішенням ЦК РКП(б) в Україні: редактор польських газет, зокрема «Голос комуністи», «Серп». З 1921 р. — керівник польбюро при ЦК КП(б)У, зав. відділом агітації і пропаганди Київського губкому (обкому) партії. Член ЦВК СРСР. Репресований.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1542. — Арк. 1.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

польбюро перепопнені вказівками місцевим структурам стежити за поведінкою та настроями польської людності, повідомляти про будь-які «контрреволюційні прояви на місцях»¹⁷.

Заходи Москви щодо наведення «революційного порядку» і «зміцнення диктатури пролетаріату» поширювалися і на українські регіони розселення поляків. Вони впливали з резолюції ЦК РКП (б) від 29 листопада 1919 р. «Про радянську владу на Україні». На практиці керівництво республіки дублювало політичні, земельні, продовольчі та культурно-національні заходи, здійснювані в Росії. Надзвичайщина та централізм охопили всі структури управління — від Всеукраїнського військово-революційного комітету до відповідних ревкомів на місцях і так званих комітетів бідноти, трансформованих у 1920 р. в комітети незаможних селян (ЖНС), що спиралися на силу зброї.

Із переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики постала необхідність підкоригувати відповідно до нових умов і завдань національну політику більшовиків, у тому числі щодо національних меншин. Поряд із курсом на інтернаціоналізацію суспільства, радянізацію національних груп XII з'їзд РКП(б) (1923 р.) висловився за політику коренізації, покликану активізувати участь корінних народів і національних меншин у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях, остаточно схилити їх на бік радянської влади. Республіканська версія коренізації отримала назву політики «українізації», яка мала стати інструментом завоювання більшовиками українського руху, послаблення національно-демократичних сил, засобом кадрової політики та насадження комуністичної ідеології¹⁸.

Організаційним чинником здійснення політики коренізації стала створена на базі відділу нацменшин НКВС, Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК (1924 р.) з відповідними структурами на місцях. За участю Комісії у 1924-1929 рр. розгорнулося виокремлення національних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі польських сільських і селищних рад, було створено польський (Мархлевський) район. Як свідчать документи архівів, зокрема інструк-

¹⁷ ЦДАГО України.

¹⁸ «Українізація» 1920-30-х років: Передумови, здобутки, уроки. — К., 2003.

тивний лист ЦКНМ «Про виділення однорідних у національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення»¹⁹ (1924 р.), у ряді випадків польські ради створювалися згори і штучно навіть у селах із невеликою перевагою поляків, без урахування думки інших односільчан. Про динаміку виокремлення польських сільрад можна судити з таких даних: 1925 р. — 64 одиниці, 1927 р. — 139, 1929 р. — 150, 1931 р. — 164. (Див.: додатки, табл. 4, 5) При цьому слід мати на увазі, що навіть у 1931 р. вони охоплювали не більше третини польського населення УРСР, яке у своєму загалі не бачило доцільності їхнього створення. Тим більше, воно розчарувалося недемократизмом і заорганізованістю зверху виборів, масовим позбавленням виборчих прав, що створювало атмосферу політичної та соціальної напруги. ЦК КП(б)У, губкоми партії приймали спеціальні ухвали щодо посилення партійного керівництва виборами до місцевих рад, направляли своїх уповноважених на місця для проведення виборчої кампанії, насамперед у районах, заселених національними меншинами. Зокрема, на Поділлі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У направили М. І. Калініна, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського та ін. За маршрутом Жмеринка-Вінниця-Проскурів-Кам'янець-Подільський було відіслано інструкторсько-агітаційний потяг на чолі з Г. І. Петровським, учасники якого взяли участь у роботі повітових з'їздів рад, виступали на зборах, мітингах, знайомилися з настроями населення, за допомогою озброєних спецзагонів вели боротьбу проти сил опору.

У відповідь на заклик поляків-делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду рад (1925 р.) до діяльної співпраці з радянською владою 53,9% поляків з-поміж числа внесених у списки виборців узяли участь у виборах 1925-1926 рр.²⁰, що було вище участі чехів, німців, євреїв. Серед поляків, обраних членами місцевих рад, 15,8% становили жінки (по Україні — 9,3%)²¹. Якщо врахувати, що за переписом населення 1926 р. поляки становили 1,6% усіх жителів республіки, то їхня репрезентативність у виборних органах була досить високою та мала тенденцію до зростання, особливо на вищих щаблях. Звичайно, аналізуючи цифрові показники,

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 6. — Арк. 61-62.

²⁰ Там само. — Спр. 172. — Арк. 54.

слід урахувати, що радянська виборча система мала формальний, здебільшого пропагандистський і показний характер, не забезпечувала демократичний вияв волі і свобод громадян. Про формалізм у виборах говорить, зокрема, виступ П. Пржигорської на першій Коростенській конференції жінок від національних меншин, у якому вона заявила: «Я обрана до сільської ради, але на засідання мене зовсім не кличуть»²².

Матеріали обстеження польських сільрад, проведених польською секцією ЦКНМ у 1926-1927 та ін. роках, дають підстави твердити, що діяльність більшості з них була слабо пов'язана з інтересами селян, вони не виступали їхніми захисниками, не спиралися на них, а зводили роботу до виконання директив вищих органів влади, займалися проведенням хлібозаготівель, страхуванням, державними позиками та податками, збиранням компромату на місцевих жителів. Пріоритет класового підходу при виборах голів і секретарів, членів виконкомів польських сільрад, президії Мархлевського райвиконкому призводив до того, що до влади приходили здебільшого малоосвічені люди, ущемлені своїм соціальним походженням або становищем, готові до вислужування перед начальством, до зловживання службовими правами.

У грудні 1927 р. під час підготовки доповіді для розгляду на президії ВУЦВК питання про роботу сільських рад було обстежено Мар'янівську, Слободо-Чернецьку та Ново-Заводську ради Мархлевського району. Як зазначалося в документі, постійні комісії сільрад засідань не проводили, не мали активу, практикувалася кооптація членів виконкомів. Із 33 сільрад 23 очолювали поляки, 5 — українці, 4 — німці, 1 — єврей. Комісія дійшла висновку про доцільність заміни 10 голів сільрад. Було звернуто увагу і на те, що в населених пунктах, де діяли промислові підприємства, їхні адміністрація і профспілки підміняли діяльність сільрад.

Важлива роль у політизації сільрад відводилася курсам і семінарам їхніх голів та секретарів, що проводилися за рішенням ВУЦВК і РНК України. Про значення, яке їм надавалося, свід-

²¹ ЦДАВО України. — Спр. 10. — Арк. 8.

²² Державний архів Житомирської обл. — Ф. Р — 327, оп. 1, спр. 361. — Арк. 21.

чить привітання голови ВУЦВК Г. Петровського, надіслане 18 червня 1927 р. слухачам курсів перепідготовки секретарів єврейських і польських сільрад у Києві²³. У програмі курсів були вузлові питання державного будівництва, практики роботи сільрад, удосконалення мовної підготовки та діловодства і, звичайно, значне місце відводилося вивченню марксизму-ленінізму. Подібні курси проводилися й на місцях. Так, у 1930 р. у Житомирі пройшли перепідготовку 65 працівників польських сільрад. Кращий досвід роботи польських сільрад поширювався як за допомогою преси, так і шляхом проведення районних конференцій. Зокрема, у Кам'янецькій окрузі було проведено 13 конференцій і всі вони розглядалися як активна форма «радянзації» села²⁴.

У матеріалах архівів і преси проглядається насадження бюрократично-адміністративних методів, доведення до абсурду регламентації, встановлення тотального контролю за роботою голів і секретарів сільських рад з боку вищих партійно-державних структур. Абсолютизація класового підходу до формування рад вела до зниження професіоналізму державної роботи. Про соціальний склад польських сільрад, що входили до Мархлевського району, можна судити з даних за 1927-1929 рр. За ними простежується тенденція зростання кількості робітників і службовців у складі польських сільрад і часткове зменшення представників бідного та середнього селянства, хоч цим верствам належало майже 80% місць. Тут треба мати на увазі два моменти. По-перше, склад виборних органів у селах, містах, районах, округах формувався не самими виборами, а визначався згори за чіткою рознарядкою представництва: соціального, національного, партійного, за ознакою статі. По-друге, матеріали виборів нерідко фальсифікувалися. Навіть за офіційною статистикою (механізм і масштаби спотворень інформації нині достатньо виявлені) активність на виборах у 1927 р. у Мархлевському районі становила 65,2%, а в окремих сільрадах — 82,9%. У 1929 р. у голосуванні взяло участь 62,8% виборців, а в 1931 р. — 75,3%²⁵. По-третє, тоталітарна система програмувала досягнення бажаних результатів й іншими

²³ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 324. — Арк. 76

²⁴ Там само. — Ф. 1, оп. 2, спр. 3273. — Арк. 91а.

²⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 3, спр. 3236. — Арк. 159.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

засобами, зокрема позбавленням або обмеженням виборчих прав «експлуаторських елементів», критерії визначення яких були досить розпливчати. Як це не парадоксально, але кількість громадян, позбавлених виборчих прав, у Мархлевському районі не лише не зменшувалася, але й зростала: в 1926 р. вони становили 0,5% до загальної кількості виборців, а в 1929 р. — 3,1%²⁶. Пряме втручання партійно-державних структур у хід виборів, контроль за діяльністю виборчих комісій подавалися як боротьба проти «засмічування кадрів рад ворожими елементами»²⁷.

Вивчення преси, архівних документів показує, що ситуація в польських сільрадах за межами Мархлевського району була ще гіршою. Особливо стала занепадати їхня робота з розгортанням колективізації та переорієнтацією національної політики ВКП(б). Звужувалися функції рад як органів місцевої влади, замість постійно діючих комісій створювалися секції, що наділялися адміністративними правами. Дедалі частіше правління колгоспів стали підміняти сільради, переймати їхні функції.

Газета «Серп» повідомляла, що польські сільради в Родогоці, Старій Гуті, Хотені Заславського району працюють погано, не забезпечують виконання планів і своєчасної сплати податків, у роботі користуються не польською, а українською мовою. Факт, коли Старо-Гутська сільрада надіслала до райвиконкому протоколи польською мовою, а їх не прийняли, розцінювався як вияв великодержавного шовінізму²⁸. До речі, секретаріат ВУЦВК у січні 1932 р. організував показовий суд над головою Городнявської польської сільради І. Зайончківським, оголосив догану голові Цмівської сільради і президії Шепетівського райвиконкому за те, що діловодство у відповідних сільрадах не було переведено польською мовою²⁹. Однак, починаючи з 1933 р., помітно змінюється ставлення до польських сільрад, дедалі частіше звучать на їхню адресу звинувачення у шкідництві, опортунізмі, націоналізмі.

Аналізуючи причини поступового затухання національного пробудження української полонії, зниження інтересу верхів до національних адміністративно-територіальних одиниць, прихо-

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 468. — Арк. 2 зворот.

²⁷ Див.: Революция и национальности. — 1931. — №9. — С. 37.

²⁸ Серп. — 1932. — 14 березня.

²⁹ Див.: УІЖ — 1993. — №2, 3. — С. 69.

димо до висновку, що це була реакція на жорсткий опір польських селян сталінській колективізації. Польські сільради стали звинувачуватися у правокуркульському ухилі, саботажі радянської влади, що зумовило згортання їхньої роботи, а далі й ліквідацію.

Залучаючи польське населення до державного будівництва та політичного життя, ЦК РКП(б)-ВКП(б) і ЦК(б)У на чільне місце ставили завдання збільшення партійного прошарку серед поляків, прийом молоді до лав комсомолу як помічника та резерву більшовицької партії, активізацію роботи профспілок та інших громадських організацій серед полонії. Більшовицьким організаціям, їхнім керівним органам, польбюро та відділам партійних комітетів відводилася ключова роль у роботі з польською меншиною. Збільшуючи партійні ряди за рахунок поляків, партійні організації мали подвійну мету: посилити через них вплив на все польське населення, і водночас формувати кадри для майбутньої революції в Польщі. Провідниками цієї роботи серед польського населення виступали комуністи-поляки, що брали участь у революційному русі, окремі військовополонені, члени КП Польщі, що працювали в Комінтерні або емігрували до СРСР.

Кремлівське керівництво постійно наголошувало на неприпустимість побудови партійних організацій за національною ознакою, оскільки боялося зростання національної самосвідомості комуністів і їх консолідації³⁰. Інтернаціональні партійні організації мали паралізувати будь-який сепаратизм державних національно-територіальних одиниць. Як свідчать архівні матеріали, владні структури були стурбовані згуртуванням національних меншин, особливо наприкінці 1920-х років, навколо ідеї національного єднання. Тому так критично було розцінено виступ заступника голови ЦКНМ Я. Д. Саулевича, який відстоював ідею створення «єдиного фронту національних меншостей»³¹.

На кількісних показниках залучення українських поляків до членства в партії позначилися, принаймні три фактори. По-перше, синдром недовір'я до поляків, який наростав пропорційно згасанню революційного руху в Польщі та загостренню

³⁰ Ще у 1920 р. ЦК КП(б)У доводив до відома Бахмутського парткому, що національних комуністичних союзів при організаціях КПУ не може бути, а лише секції агітації і пропаганди, створені з дозволу губпарткомів.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 368. — Арк. 14.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

радянсько-польських відносин, критики КП Польщі аж до рішення Комінтерну в 1938 р. про її розпуск. По-друге, питома вага робітництва серед польського населення була незначною, а саме: йому віддавалися пріоритети в поповненні партії. По-третє, поляки, порівняно з іншими меншинами (євреї, німці, росіяни) у своєму загалі не виявляли зацікавленості у вступі до партії, оскільки не бачили перспектив своєї політичної кар'єри за умов радянського режиму. Тим не менше, під час утвердження радянської влади зростання кількості рядів партії за рахунок осіб польського походження значно прискорився в усіх регіонах України. За даними всеросійського перепису членів РКП(б) 1922 р., кількість комуністів в Україні збільшилася в 5 разів і становила 54386 членів і 13418 кандидатів у члени партії. Серед них 1241 поляк (2,6%), 541 з яких розмовляв польською мовою³². Проте за звітом польбюро лише 10% поляків — членів партії підтримували діяльність губернських польвідділів. Кидається у вічі, що кількість поляків-комуністів була далеко не пропорційною до загалу польського населення України, особливо в південно-східних регіонах. Так, в Одеській губернії у квітні 1920 р. з 1277 комуністів було 34 поляки (2,6%), тоді коли польське населення цієї губернії становило менше одного відсотка³³. Це пояснюється зосередженням у містах значної частини поляків-учасників революційного руху, колишніх членів РСДРП і польської соціал-демократії.

У районах більш компактного розселення поляків партійний прошарок був нижчим, ніж у середньому по регіону. Наприклад, у Волинській окрузі в 1927 р. поляки-комуністи становили 5% від складу окружної організації, члени ЛКСМУ — 0,6%, у 1929 р. відповідно — 7,6% і 4,5%, а частка поляків у населенні округи становила 13,5%³⁴.

Слід також мати на увазі, що прийом у партію проводився своїми циклами, ув'язувався з різними політичними подіями та датами, партійними чистками, обміном документів тощо. Одна з таких кампаній була пов'язана з так званим «ленінським при-

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1346. — Арк. 34; спр. 1317. — Арк. 5.

³³ Там само. — Спр. 253. — Арк. 87-88.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 468. — Арк. 9.

зивом». Реакція на нього виявилася далеко неоднаковою. Частина поляків з іменем Леніна пов'язувала негативні явища, людські жертви, голод 1921-1922 рр., воєнну агресію проти Польщі. Водночас серед робітництва, багатьох селян і навіть інтелігентів виявилось чимало осіб, які повірили більшовицьким лозунгам, ідеям соціальної справедливості та рівності. Окремі з них відгукнулися на «ленінський призив» і подали заяви про прийом до партії. Кам'янець-Подільський окружком уже в 1924 р. прийняв до партійних лав 52 робітники, Вінницький окружком — 36 осіб, серед яких були й поляки.

Нерідко прийом до партії використовувався явно з пропагандистською метою. Як повідомляла газета «Серп», у відповідь на приготування «фашистської Польщі до інтервенції проти СРСР» 4 робітники Проскурівського району, а також 9 колгоспників села Мацківці написали заяви про прийом до комуністичної партії³⁵. Загалом в Україні кількість комуністів-поляків зросла до 3042 чол. у 1927 р.³⁶

Поляки-комуністи втягувалися у внутріпартійну боротьбу ВКП(б)-КП(б)У, різноманітні дискусії, фракційну діяльність. Наприклад, у період підготовки до X з'їзду РКП(б) частина з них підтримувала «робітничу опозицію», «децистів», «троцькістів» та ін. У Жмеринці, Вінниці, Брацлавському й Ольгопільському повітах поляки-більшовики були використані для боротьби проти осередків Української комуністичної партії, «боротьбистів», звинувачуваних у націоналізмі, сепаратизмі та контрреволюції.

На початку 1930-х років поляки самі дедалі частіше підпадають під кампанії чисток партійних рядів від так званих «чужих елементів». Привертає увагу те, що чистка 1933 р. охопила насамперед Вінницьку, Одеську та Київську області, тобто саме ті, де переважно діяли численні польські партійні групи. Серед виключених із партії фігурували такі мотиви: 20,9% — за пасивність, 15,8% — за переродження і зрощування з буржуазними елементами, 15,5% — класово чужі та ворожі елементи, 5,9% — за дворушництво³⁷.

³⁵ Серп. — 1932. — 28 квітня.

³⁶ Див.: Всероссийская перепись членов РКП(б). — М., 1922. — С. 34; Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — М., 1930. — С. 138.

³⁷ Див.: Революция и национальности. — 1933. — №12. — С. 3.

Виробничий принцип побудови партійних осередків не дав змоги простежити всю гаму, весь спектр участі поляків у партійному житті. Найповнішу картину в цьому контексті вдалося одержати щодо Мархлевського району, партійній організації якого приділялася велика увага з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, особливо зростанню її чисельності. У 1927 р. в районі нараховувалося всього 24 комуністи й 11 кандидатів у члени партії. Вони об'єднувались у 5 осередків і 2 кандидатські групи. Це були переважно керівники районних установ, працівники апарату РКП і РВК. Секретарями райкому в різний час були Я. Струсінський, Й. Юшкевич, Б. Марчевський, Е. Завадський, яких згодом не обминула сумна доля сталінських репресій. Незважаючи на досить активну роботу щодо прийому в партію, масові чистки, повторювані з невеликими перервами, періодичні виключення з партії, заважали районній партійній організації зростати швидкими темпами. За 1931 р. і першу половину 1932 р. до партійної відповідальності на Мархлевщині було притягнуто 124 члени та кандидати в члени партії, або 42,6%, з них 42 особи було виключено з партії (14,4%)³⁸. Великого удару партійній організації завдала чистка 1933 р., що проводилася відповідно до рішень січневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Нерідко вона використовувалася і для розправи над комуністами, що мали свою думку про події та явища, а також щодо так званих «пасивних комуністів». Роботу з чистки на Житомирщині в червні-грудні 1935 р. очолював член ЦК ВКП(б) Д. Мануїльський. Під час перевірки партійних документів 1935 р., яка фактично була звичайнісінькою чисткою партії у відповідь на вбивство С. Кірова, у Вінницькій області було виключено 10,8% членів і кандидатів у члени партії, серед них із формулюваннями: білогвардійці та куркулі — 36,2%, класово-чужих і ворожих елементів — 23,5%, морально розкладених — 20,4%, аферистів і шахраїв — 11,2%, троцькістів і бухарінців — 2,4%³⁹. Незважаючи на ці чистки, Мархлевська райпарторганізація в 1935 р. мала 14 первинних парторганізацій і 5 кандидатських груп, у яких нараховувалося близько 300 осіб.

³⁸ Marchlewszczyzna Radziecka. — 1932. — 23 липня.

³⁹ Комуніст. — 1936. — 5 січня.

У тих населених пунктах і підприємствах, де не було партійних осередків, велика увага приділялася створенню комсомольських організацій. Припускалася практика формування об'єднаних партійно-комсомольських осередків у разі їх нечисленності. З метою партійного контролю за діяльністю комсомолу, починаючи з 1921 р. для роботи в його органах систематично направлялися комуністи, розширювалася агітаційно-пропагандистська робота. Ознайомлення з архівними документами та матеріалами преси дає підстави стверджувати, що комсомольські ватажки досить часто копіювали діяльність партійних органів, їхнього апарату. У ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ за зразком партторганів функціонували бюро національних секцій, у тому числі польські, які мали відповідні структури при губкомах і волосних комітетах (до 1921 р. діяли відділи по роботі серед молоді національних меншин). Склад нацсекцій формувався з комсомольців, які володіли польською мовою, а їхня реєстрація у вищих органах була обов'язковою⁴⁰.

Якщо на перших порах головним завданням комсомолу партія вважала боротьбу з дрібнобуржуазними настроями та шовінізмом серед польської молоді, нейтралізацію національних молодіжних організацій, то з другої половини 1920-х років поряд із ідеологічним питанням пріоритетними стають пропаганда нових форм господарювання, похід за колективізацію і врожай у польських селах, боротьба за агрознання й агромінімум, відбір молоді на спорудження підприємств індустрії тощо. Однак треба зважити на те, що багато комсомольських осередків у польських селах були нечисленними, організаційно слабкими та серйозного впливу на стан справ не мали.

Загалом в УСРР на квітень 1924 р. було 649 комсомольців-поляків, що становило 0,9% від загальної чисельності. На липень 1926 р. ця кількість зросла у 5 разів і становила 3874 (1,1%)⁴¹. У доповіді Я. Саулевича на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (липень 1928 р.) зазначалося, що «в польських селах 3-4 роки тому не можна було зустріти не тільки комуніста, а навіть комсомольця. Нині в 130 польських сільрадах

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 604. — Арк. 20.

⁴¹ ЦДАГО України. — Спр. 2016. — Арк. 6.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

є 11 осередків КП(б)У, 10 кандидатських груп та 37 осередків ЛКСМУ»⁴². На 1 жовтня 1931 р. на один колгосп по Україні припадало 257 чоловік працездатного населення, комсомольці серед них становили 3,7%, комуністи — 1,4%, у виборних органах вони, відповідно, займали 8,7% і 28,6%⁴³. У польських населених пунктах ці показники були нижчими.

Тогочасна польськомовна молодіжна преса переповнена матеріалами про «трудові подвиги» комсомольців і молоді. Газета «Голос молоді» у травні 1932 р., наприклад, повідомляла про молодих ударників праці Мархлевської фарфорової фабрики, організацію змагання між цехами та молодіжними бригадами. Називалися імена 5 молодих робітників, які вступили до комсомолу⁴⁴. У вересні 1932 р. газета опублікувала вимоги політичного мінімуму для комсомольських активістів, які дозволяють осмислити деякі нові акценти у виховній роботі серед молоді в умовах суцільної колективізації села. Ставилось завдання підготувати з кожного комсомольця «агітатора за лінію партії», масово-політичну роботу на селі вести так, щоб «боротися з бідняком і середняком, одноосібниками так само, як з куркулем»⁴⁵. Водночас на шпальтах газети постійними були рубрики: «Як годувати кроликів?», «Зберемо по 200 ц буряків з кожного гектара», «Комсомол шурує підписання позики» та ін.

Велика увага приділялася різноманітним масовим заходам, зльотам, конференціям тощо. Так, 5 березня 1933 р. газета «Голос молоді» разом із районною газетою Шепетівки провела зліт колгоспної польської молоді, на який прибуло 65 делегатів. Із доповіддю «Про завдання комсомолу і молоді в організаційному зміцненні колгоспів та поході за високий урожай» виступив редактор газети І. Білевич⁴⁶. Ефективність таких заходів була невисокою, вони ставили перед собою насамперед пропагандистську мету. Як приклад ставилася робота комсомольців із с. Гружливець Мархлевського району, зокрема І. Мозаровського, що виробив 408 трудоднів, Д. Вершинського — 375 трудоднів, висвітлювався

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 368. — Арк. 14-15.

⁴³ Революция и национальности. — 1932. — №1. — С. 75.

⁴⁴ Głos młodzieży. — 1932. — 7 травня.

⁴⁵ Там само. — 1932. — 19 вересня.

⁴⁶ Там само. — 1933. — 13 березня.

досвід комсомольців-ударників Вершинського та Баніцького, які стали трактористами і перевиконували норми⁴⁷.

На комсомольські організації (коморки) в польських селах покладалася робота з піонерами і шкільною молоддю, а також підготовка юнаків і дівчат до вступу у члени партії більшовиків. Прийом до комсомолу нерідко носив примусовий характер. Газета «Серп» була змушена визнати, що в с. Голубін Мархлевського району комсомольський осередок працює лише на папері, збори не проводяться, комсомольці не сплачують внески, не ходять на роботу. Д. Соболевська за 5 місяців виробила в колгоспі лише 7 трудоднів⁴⁸. Подібна картина спостерігалася в селах Шепетівського району. Осередок у с. Мальованка очолював учитель місцевої школи, виключений із комсомолу, в с. Цмівка комсомольський осередок взагалі розпався, оскільки комсомольці, як писала газета «Голос молоді», «потрапили під вплив класового ворога і католицького костюлу»⁴⁹.

Що стосується участі поляків у радянському профспілковому русі, то вона теж не відзначалася активністю. Працюючи під керівництвом і контролем партії, профспілки мали пряму директиву проводити організаційну та виховну роботу серед національних меншин, у тому числі й поляків, спрямовану на їхнє залучення до «революційних» перетворень. У циркулярному листі Польбюро ЦК КП(б)У від 9 червня 1922 р. безпосередньо наголошувалося на зміцненні контактів місцевих польбюро з культвідділами профспілок із метою посилення радянської пропаганди серед широких верств польського населення⁵⁰.

Відповідно до резолюції IV Всеросійського з'їзду профспілок (1921 р.) було затверджено спеціальне положення про роботу серед національних меншин, що передбачало для обслуговування культурних потреб поляків, як й інших меншин, створення спеціальних комісій при культвідділах профспілкових об'єднань⁵¹. Усеросійська конференція поляків-комуністів (лютий 1922 р.) запропонувала запровадити для політпросвітницької роботи

⁴⁷ Głos młodzięzy. — 1933. — 1 лютого.

⁴⁸ Sierp. — 1933. — 20 травня.

⁴⁹ Głos młodzięzy. — 1933. — 23 березня.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1508. — Арк. 17.

⁵¹ Там само. — Спр. 1510. — Арк. 22.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

інститут «довіrenих осіб» на підприємствах, де працювали поляки. «Довірені особи» підпорядковувалися фабрично-заводським профспілкам і польбюро. У червні 1922 р. рішенням Польбюро ЦК КП(б)У інститут «довіrenих осіб» поширювався в Україні⁵². До їхніх функцій входило розповсюдження профспілкової преси польською мовою, участь у здійсненні всіх завдань, що стояли перед партійними та державними органами, вивчення громадської думки.

ЦК і губкоми КП(б)У на виконання директив Х з'їзду РПК(б) зробили різкий поворот у бік посилення більшовицького впливу на профспілковий рух. З цією метою виділялася частина комуністів із партійного та державного апарату для роботи у профспілках. Ця робота енергійно проводилася в регіонах, де проживали поляки. Якщо у складі Кам'янецького окрпрофбюро, наприклад, у січні 1924 р. комуністи становили 26%, то вже через рік — 38,5%⁵³.

Як свою опору на селі більшовики розглядали профспілкові організації працівників сільського та лісового господарства (Робземлісу), що на кінець 1920 р., наприклад, на Київщині охоплювали 1200 чол.⁵⁴, які в умовах НЕПу заохочували селян вивозити хліб і сировину на ринок. Поряд із Робземлісом поляки були представлені у профспілках папірників, хіміків, цукрівників, працівників народного харчування.

З іншого боку, інтерес до профспілкового руху виявлявся не лише зверху, але й знизу. Поляки-робітники і службовці вступали до профспілок, відвідували збори, сплачували внески, сподіваючись на захист своїх інтересів. Чисельність поляків у профспілках збільшилася з 19 тис. у 1926 р. до 30 тис. осіб у 1929 р.⁵⁵ Але серед членів профспілок загалом панувала пасивність та інертність, що зумовлювалося деформаціями самого статусу профспілок. В умовах наростання тоталітаризму вони дедалі більше відходили від своїх безпосередніх функцій — захисту інтересів трудящих. Партійне керівництво нав'язувало їм суто виробничі

⁵² ЦДАГО України. — Спр. 1540. — Арк. 5, 22.

⁵³ Більшовик України. — 1928. — №12. — С. 69.

⁵⁴ УІЖ. — 1992. — №12. — С. 96.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2495. — Арк. 73; Национальная политика ВКП(б) в цифрах... — С. 177.

обов'язки: боротьбу за зростання продуктивності праці, виконання планів, розвиток соціалістичного змагання, ударництво тощо. Схвалення в поляків викликала та сфера діяльності профспілок, що стосувалася культурно-побутових питань, відпочинку та дозвілля, розвитку художньої самодіяльності, фізкультури і спорту. Проте ці питання посідали другорядне місце в роботі, а пріоритети відводилися участі в реалізації так званих «шести гасел» реконструктивного періоду: впровадження підрядності, ломка старої тарифної сітки, закріплення робітничих кадрів, запровадження госпрозрахунку, форсована підготовка нових кадрів, боротьба проти знеособки і дрібнобуржуазної зрівнялівки. Специфіку профспілкової роботи з національними меншинами визначала резолюція секретаріату ЦК КП(б)У 15 липня 1925 р., яка викрила найбільш характерні недоліки: робота з нацменшинами проводилася російською мовою, не велася підготовка профспілкових працівників для нацменшин, були відсутні облік кількісного росту робітників різних національностей і дієва масово-політична робота. Ставилася завдання перед партійною фракцією Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС)⁵⁶ домогтися рішучого зламу в роботі з національними меншинами, забезпечити участь робітників інонаціональних груп у соціалістичному будівництві, широко використовувати національні мови у профспілковій роботі. Необхідно було посилити масово-політичну та культурно-освітню роботу серед робітників-поляків на цукроварнях, порцеляно-скляних заводах, залізничних вузлах, а також серед наймитства, поліпшити підготовку активу з польських робітників, їхнє висунення в керівні профоргани. «Особлива важливість профспілкової виховної роботи серед робітників та наймитів-поляків, — говорилося у резолюції, — висувається невикоріненим впливом клерикалізму на значні шари польських робітників»⁵⁷. У цьому пункті теж відображено специфіку завдань, що ставилися в роботі з польською меншиною порівняно з іншими.

Питання культурно-виховної роботи профспілок серед національних меншин були предметом розгляду всеукраїнської наради,

⁵⁶ Всеукраїнська рада профспілок була утворена на II з'їзді профспілок України, що проходив у Харкові в 1924 р.

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 49. — Арк. 112-113.

що проходила в Харкові в 1931 р. 270 делегатів визначили деякі нові підходи до роботи за умов індустріалізації країни та колективізації сільського господарства⁵⁸. Зверталася увага на те, що питома вага представників національних меншин зростає не лише у галузях легкої та переробної промисловості, але й у металургії, машинобудуванні, енергетиці. На 1932 р. серед робітників України 40% становили представники національних меншин, у тому числі 50 тис. поляків⁵⁹.

Тенденція до наростання централізації та бюрократизації всіх сфер життя своїм деструктивним характером торкнулася і профспілкового життя, зачепила інтереси частини польської меншини в Україні, пов'язаної з діяльністю профспілок. Будь-які спроби протидіяти курсу на одержавлення профспілок кваліфікувалися як антирадянська, контрреволюційна діяльність і переслідувалася карально-репресивними органами.

Із викладеного випливає, що національна політика щодо польської меншини, включаючи й курс на коренізацію, тісно пов'язувалася з утвердженням такої політичної системи, яка б забезпечувала всеохоплюючу монополію комуністичної партії, радянізацію й ідеологізацію всіх сфер суспільного життя. Свідченням цього була діяльність партійних, комсомольських і профспілкових організацій Мархлевського польського адміністративно-територіального району та польських сільрад. Їхнє виділення диктувалося не стільки потребами польського населення, скільки тактичними міркуваннями і слугувало своєрідною ширмою, за якою приховувалася справжня мета тоталітарного режиму. Рішення про скасування району (жовтень 1935 р.) через «економічну слабкість» і «незручність обслуговування МТС колгоспів» насправді впливало вже з нової стратегії національної політики ВКП(б), її курсу на стирання національних відмінностей і формування нової спільності — радянського народу. Це був сигнал до ліквідації й інших національних утворень, наступу на польську освіту та культуру.

⁵⁸ Революция и национальности. — 1932. — №4. — С. 9.

⁵⁹ Там само. — С. 10.

4.2. Польська меншина в умовах політики «нового курсу» та соціально-економічних експериментів

Міжвоєнний період для поляків УСРР — це роки не лише насадження радянської влади й утвердження монополії партії більшовиків, розгортання масових репресій, але й залучення польської людності до участі в радикальних перетвореннях суспільного життя. Осмислення етнополітичних аспектів української полонії неможливе без з'ясування їхньої взаємоув'язаності з більшовицькими експериментами в економічній і соціальній сферах, без аналізу їхніх суперечливих для полонії наслідків. Її життя органічно впліталось в усі процеси та явища, що переживав український народ в умовах політики «нового курсу», пов'язаного з форсованою індустріалізацією країни, насильницькою колективізацією села, ліквідацією «нетрудових класів», масовими депортаціями, репресіями та голодоморами.

У попередньому параграфі йшлося про залучення польського населення до політичного життя, діяльності інститутів державної влади, партійних органів і громадських об'єднань. Усе це супроводжувалося кардинальними змінами і в організації його господарського життя, соціальному складі, а в підсумку призвело до втрати ним майнової власності, самобутності традиційної народної культури й обрядовості, а відтак і ментальності.

Особливу увагу радянська влада зосереджувала на роботі в селі, оскільки, з одного боку, воно чинило жорсткий спротив насадженню нового режиму, а з другого — у країні не вистачало хліба, розгортався голод. Опорними пунктами її політики на селі, інструментом залучення селянства до соціалістичних перетворень більшовики розглядали комітети незаможних селян (КНС). Ці неконституційні органи були наділені надзвичайними повноваженнями для реалізації головної функції — збройного придупшення опору селян, здійснення земельної реформи, проведення хлібозаготівель тощо. За положенням, членами КНС могли бути лише бідняки та частково середняки, а їхні керівні органи комплектувалися з надісланих центром червоноармійців, робітників, переважно більшовиків. Архівні документи свідчать, що польське населення, залякане збройними акціями та розправами, насиллям і терором, досить насторожено, а здебільшого й вороже

ставилося до комнезамів, утримувалося від участі в насильницькому «розкуркуленні» поляків-поміщиків і заможних селян, пограбуванні маєтків духовенства, монастирів і костьолів, унаслідок чого нерідко само ставало жертвою революційного свавілля⁶⁰. За циркулярами центру, комнезами стали форсувати кооперативний рух, творення комун, беручи у свої руки і керівництво ними. Навіть в умовах розгортання нової економічної політики КНС дуже важко відходили від воєнно-адміністративних і насильницьких методів роботи. Як зазначав «Більшовик України», рішення 1 Всеукраїнського з'їзду КНС (жовтень 1920 р.) про впливання у війська внутрішньої служби своїх членів, створення в кожному повіті «кавалерійської сотні на конях і сідлах куркулів» давали себе знати і на етапі зближення із середнім селянством, коли постало завдання «завоювати більшість у сільрадах і волосних виконкомах»⁶¹. У Кам'янецькому повіті на Поділлі в 1922 р. діяло 222 сільські комнезами, що об'єднували понад 30800 осіб, у тому числі 9200 жінок. Тут на базі поміщицького господарства в с. Руда в 1923 р. було створено сільськогосподарську артіль «Зоря» з 14 сімей, а загалом у губернії нараховувалося 45 артілей і 6 комун, які об'єднували понад 4,6 тис. членів, що становило 0,15% усіх селянських господарств. Про участь поляків у КНС можна судити з даних 1925 р. по губерніях, у яких був найбільший відсоток колонії. Так, у Волинській губернії — 10230 осіб (10,6% до всіх членів), у Подільській — 6498 (3,3%), у Київській — 1980 (1,3%). Усього у трьох губерніях 18708 поляків були членами КНС⁶². При цьому намітився розрив між членством поляків у КНС і їхньою участю в керівних органах. На Волині, наприклад, з 117 членів губернської президії КНС був лише один поляк.

Архівні документи зафіксували численні факти підміни комнезамами місцевих органів влади — сільських і селищних рад, які з 1922 р. повинні були перебрати управлінські функції від

⁶⁰ За даними польської преси, зокрема газети «Zemja Wolynska», на яку посилався «Більшовик України» (1932. — №23-24. — С. 80), польські поміщики і шляхта втратили в Україні 2200 тис. десятин землі, десятки цукроварень, ґуралень, цегельень, а також великих заводів у Краматорську, Дніпропетровську, Каменському.

⁶¹ Див.: Більшовик України. — 1927. — №2. — С. 40-42.

⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2019. — Арк. 17.

комнезамів, що мали перетворитися на громадські організації. На погляд польського населення, сільські ради були більш прийнятними, оскільки вони все ж обиралися жителями села та нагадували національні органи місцевого самоврядування, проте вони успадковували від комнезамів не лише функції, але й методи діяльності.

Стрижнем політики залучення поляків до участі в реалізації задекларованого плану побудови соціалізму мали стати ліквідація шляхом націоналізації приватної власності, повне одержавлення виробництва, централізоване планування, індустріалізація країни та колективізація села, експропріація так званих «експлуаторських» класів. Уся ця програма проектувалася і на польське населення, щоб зробити його «радянським» і соціалістичним у соціально-економічному аспекті.

Українська полонія на початок 1920-х років опинилася в досить важкому економічному становищі, яке особливо ускладнювалося на Волині та Поділлі. Трагічні наслідки Першої світової, громадянської та радянсько-польської воєн, режиму воєнного комунізму, розрухи економіки спричинили безробіття, масові людські жертви⁶³. На Поділлі, Київщині, Волині різко скоротилося виробництво цукру і становило 4-5% довоєнного рівня, а виробництво зерна знизилося до 65%. Польське населення, очевидно, більше інших меншин постраждало від націоналізації землі, експропріації приватної власності, в тому числі дрібних і кустарних підприємств, від насилля продзагонів, кампанії з «вилучення» цінностей, від ущемлення та переслідування католицького духовенства. Особливий спротив селянства, в тому числі й поляків, викликала політика насильницького створення комун на селі. У 1920-1922 рр. по всій республіці прокотилися селянські повстання, які більшовицька пропаганда оцінювала не інакше як куркульські заколоти і прояви бандитизму.

Усупереч фактам, більшовицька преса всіляко гіперболізувала питома вагу та небезпеку для соціалізму польських куркульських господарств в аграрному секторі економіки. Між тим, унаслідок природно-географічних умов Полісся та Поділля,

⁶³ Див.: Голод 1921-1923 рр. в Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1993.

де проживала більшість поляків, так звані «куркульські господарства» не отримали помітного розвитку. Навіть за державною статистикою 61,6% селянських господарств Поділля не мали коней, а 57,3% були без будь-якого тягла⁶⁴. У довідці ЦКНМ при ВУЦВК, складеній на основі обстеження життя поляків у Волинській губернії, говорилося, що економічні відмінності між «станами» тут важко помітити⁶⁵. У межах території, що була віднесена до Мархлевського району, 40% площ займали піщано-підзолисті ґрунти, заболочені та заліснені, несприятливі для розвитку сільськогосподарського виробництва. У середньому на одне господарство припадало від 0,5 до 3 десятин землі⁶⁶, до того ж тут досить поширеною була хутірня система господарювання.

Деяке пом'якшення економічної ситуації на основі НЕПу виявилось короточасним і через цінову політику в 1923 р. знову погіршилося. На Поділлі, наприклад, ціни на хліб впали на 58%, а на промислові товари зросли на 172%, унаслідок чого різко знизилася купівельна спроможність польського селянства. Від цінових «ножиць» страждали і поляки міст, зайняті у промисловості, оскільки настала криза збуту товарів, не виплачувалася заробітна плата.

Торпедування нової економічної політики, форсована індустріалізація, перехід до насильницької колективізації — все це зачепило інтереси польської меншини, внесло корективи і в національну політику більшовиків. Влада за цих умов намагалася використати здійснення колективізації селянських господарств у пропагандистських цілях, протиставляючи польські села в СРСР і ситуацію в Польщі, здійснюючи окремі заходи з надання допомоги польським селянам.

Велике значення під час підготовки до колективізації надавалося селянським товариствам взаємодопомоги, кредитним спілкам та ін. Перед селянськими товариствами взаємодопомоги (СТВ) липневий (1925 р.) Пленум ЦК КП(б)У поставив завдання допомогти бідняцькому господарству «піднятися до такого матеріального рівня, коли його можна охопити кооперативною системою».

⁶⁴ Більшовик України. — 1927. — №15. — С. 50.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 824. — Арк. 382-386.

⁶⁶ На цей час десятина — це 1,0925 га землі.

Оскільки приклад розгортання колективізації у польських селах мав показати Мархлевський район, його діяльність була в полі зору центру, надавалася допомога, особливо у проведенні меліоративних робіт. Було створено 4 селянських меліоративних товариства, зусиллями яких вже до 1927 р. вдалося осушити понад 1400 десятин заболочених земель. Зі схваленням було прийнято селянами Мархлевщини рішення щодо збільшення розміру індивідуального землекористування, для чого додатково виділялося ряд ділянок із резервних державних фондів. Для району по лінії кредитної кооперації було надано 5 тис. пудів чистосортного насіння жита і пшениці. Варто нагадати, що як підготовчий крок до кооперації на селі в Мархлевському районі у 1926-1927 рр. було відкрито 13 машинно-тракторних станцій, до яких було завезено культиватори, плуги, молотарки, сівалки та іншу техніку. Комітети незаможних селян стали ініціювати створення кооперативних об'єднань: хмельових, садово-городніх, меліоративних, молочних тощо. Як перспективний напрям кооперативного руху визначалися товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ), машино-тракторні товариства, а також сільськогосподарські артілі.

Обстеження 10 національних кооперативних товариств України, проведене в 1928 р., дозволило виявити ступінь кооперування окремих національних груп селян. Найбільший відсоток він становив серед греків — 79,6% (при 3,3% серед населення), євреїв — 38,7% (при 3,7% серед населення), болгар — 34,2% (при 3% серед населення), поляків — 4% (при 8,5% серед населення), охопленого товариствами⁶⁷. У поляків був найнижчий показник серед усіх національних груп, включаючи українців, причому в товариствах спільного обробітку землі та машинно-тракторних товариствах із поміж поляків найбільший відсоток становили заможні селяни — 9,4%⁶⁸.

Про негативне ставлення польського селянства до колективізації говорить і той факт, що навіть частина керівних працівників Мархлевщини заявила, що в умовах району, де багато хуторів і заболочених земель, взагалі недоцільно проводити колективізацію. На початок 1928 р. тут не було жодного колгоспу, що

⁶⁷ Більшовик України. — 1928. — №24. — С. 54.

⁶⁸ Там само. — С. 55.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

викликало занепокоєння центру⁶⁹. У квітні 1928 р. ЦК КП(б)У заслухав звіт Мархлевського райкому партії про перебудову села та визнав незадовільним стан роботи з колективізації. Головною причиною визнавався ворожий вплив куркульських елементів і шкідницької діяльності замаскованих білополяків. Але й після цього рішення справи не поліпшувалися. На осінь 1931 р. у Мархлевському районі було колективізовано 16,9% господарств, у той час як у сусідньому Пулинському німецькому районі зі схожими природно-кліматичними умовами цей показник був удвічі вищим (32,4%)⁷⁰. Варті уваги й інші показники, зокрема те, що план хлібозаготівель 1931 р. Мархлевський район виконав на 103,7%, а Пулинський лише на 77,5%⁷¹, що наочно засвідчувало зниження продуктивності землеробства по мірі колективізації.

Навіть органи влади визнавали, що більшість створюваних артільей були штучними, нечисленними, характеризувалися слабкою матеріальною базою. Справжні причини негативного ставлення більшості поляків до колективізації крилися як в історичній традиції селянства, так і в самій більшовицькій моделі кооперації, методах її здійснення: застосування примусу, форсування темпів, усупільнення дрібної худоби, домашньої птиці, закриття церков тощо. Не враховувалася і специфіка польських анклавів Поділля та Полісся, пов'язана з історичною прив'язаністю їхніх жителів до землі та культом приватної власності. Особливу настороженість й опір полонії викликав курс партії на ліквідацію куркульства, що, по суті, означав нищення заможного та середнього селянства. Після XV з'їзду ВКП(б) (1927 р.) наступ на куркуля набув форми політичного, правового й економічного обмеження як класу, але відсутність обґрунтованих норм і чітких критеріїв визначення куркульських господарств, механічне віднесення до них міцних селянських господарств, більшість з яких стали заможнішими в часи НЕПу, породило грубі порушення елементарних прав людини. Саме поняття «куркуль» в умовах радянської влади набуло політичного змісту, що створювало жакливу морально-психологічну атмосферу. Під лозун-

⁶⁹ Див.: Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 85.

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 541. — Арк. 91.

⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 5450. — Арк. 25.

гом боротьби проти польського куркульства маскувалася боротьба проти польського селянства та поляків взагалі. Як підкреслював Й. Сталін, «колективізація ставить поруч з робітником новий тип селянина, селянина-колгоспника, психологія якого буде зорана трактором»⁷². Підручні вождя сприйняли цю вказівку як пряму директиву до дій, спрямованих на нищення не лише психології, але й традицій, самобутності селянства. Навіть кредит мав бути використаний як засіб «розкладу єдиного національного фронту», а кредитування в польських товариствах (20 тис. крб) був на половину нижчим ніж у російських (40 тис.) і в 3-5 разів — німецьких, грецьких, молдавських товариств⁷³.

Розширений пленум ЦКНМ (28-29 серпня 1929 р.) висловився за суцільну колективізацію національних, у тому числі польських сіл, причому завершення цієї кампанії пов'язувалося з кінцем 1930 р. Уся робота мала підпорядковуватися створенню в польських селах у стислі строки колгоспів. Такі ж завдання ще гостріше ставилися і на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27-30 листопада 1930 р.), оскільки встановлені терміни колективізації виявилися під загрозою зриву⁷⁴.

Для проведення колективізації в усі польські населені пункти направлялися вповноважені з поміж партійних і радянських працівників, правоохоронних органів, пропагандистський актив. Наприклад, до Проскурівської округи ЦК КП(б)У відрядив у 1929-1930 рр. 63 комуністи. Водночас до кожного району доводився «план розкуркулювання», далі він «розверстувався» на села, а оскільки «куркулів» для плану бракувало, то його виконували за рахунок міцних селянських господарств, середняків. Для останніх ідеологи придумали «пом'якшувальний» термін — «підкуркульники», чим створювалося ідеологічне підґрунтя для ліквідації односібних господарств.

Форсовані темпи колективізації, як це довели Л. Польовий і Б. Чирко на матеріалах Шепетівської округи⁷⁵, були характерні для всієї республіки. Вони забезпечувалися насильницькими

⁷² Сталін Й. В. К вопросу аграрной политики в СССР. — М., 1930. — С. 8.

⁷³ Див.: Більшовик України. — 1930. — №4. — С. 44-48.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 482. — Арк. 3 (звор.).

⁷⁵ Див.: Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // УІЖ. — 1993. — №3. — С. 64-65.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

методами: шантаж, погрози, арешти, утримання під вартою, застосування фізичних покарань, знущання. Навіть голова Шепетівської окружної контрольної комісії мусив визнати, що відбулася «погоня за дутими кількісними показниками», ігнорувався принцип добровільності. Саме тут у відповідь на насилля відбулися селянські бунти, коли натовп чоловіків і жінок рушив до державного кордону з метою переходу в Польщу. Керівник ДПУ В. Балицький, перевіривши ці факти, не лише підтвердив їх, але й повідомив ЦК КП(б)У, що виступи селян перекинулися на інші райони, причому в багатьох селах були розгромлені сільради, склади, розібрано сільськогосподарський інвентар⁷⁶. Звичайно, виступи польських селян жорстоко придушувалися, що було частиною спланованих репресій проти української колонії. Найбільшим злочином тоталітарного режиму став голодомор 1932-1933 років в Україні, який, повною мірою торкнувшись і польського населення, був засобом помсти селянству України за його опір колективізації. Докладніше про цю трагедію йдеться в 4 параграфі цього розділу.

«Більшовицькі» темпи колективізації супроводжувались повним ігноруванням національних особливостей і менталітету поляків. Польбюро та інші національні органи були неспроможними захистити інтереси української колонії, оскільки їхня діяльність також спрямовувалася на прискорення колективізації. Заклики окремих польських діячів урахувати національну специфіку викликали вогонь критики та невдоволення з боку режиму. Масовий вихід поляків із колгоспів, що відбувся в 1930 р. (кількість колгоспів на Житомирщині зменшилася на 15%, а колгоспників у 2-3 рази), влада розцінила як ворожі дії зарубіжної агентури та куркульства. Їм приписувалися і терористичні акти, підпали складів, тваринницьких приміщень, замаху на колгоспних активістів.

Оголошення 1931 р. вирішальним роком п'ятирічки та закладання «фундаменту соціалізму» фактично визначило терміни закінчення колективізації. Між тим на травень 1931 р. у середньому в СРСР лише 50,4% господарств були колективізовані, в Україні — 64,9%, але якщо у степовій частині їхній відсоток

⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 3184. — Арк. 20.

становив 82,9%, то на Поліссі — лише 34,2%. Крім лозунгу «Обличчям до середняка» влада звертається з новим гаслом «Обличчям до колгоспниці», що мало призупинити вихід жінок із колгоспів. Водночас не припинялася робота і серед селян-односібників, яким належала значна питома частка у виконанні планів хлібозаготівель, збиранні коштів на індустріалізацію. У липні 1932 р. газета «Мархлевщина радянська» опублікувала звернення односібників с. Жовті Броди, які у відповідь на «погрози польського фашизму» зобов'язалися для створення соціалістичної бази достроково сплатити сільськогосподарський податок, зокрема Ф. Остринський — 15 крб, А. Станкевич, М. Радзи-ковський та ін. по 5 крб.⁷⁷ У с. Олізарка, повідомляла газета, «вигнали з колгоспу заможника Маліновського, що проводив ворожу роботу, а... у відповідь вступили 3 бідняцьких господарства»⁷⁸. В іншому номері газети говорилося, що в с. Тартак до колгоспу вступив куркуль Дубінський, який мав 20 десятин землі, 12 голів худоби, рільничий інвентар. Будучи головою колгоспу, «вороже ставився до колишніх наймитів і бідноти», «взяв з колгоспу 30 пудів муки» і справа на нього передана до суду⁷⁹. Із приходом весни 1932 р. на шпальтах преси з'явилися звинувачення куркулів у спробах «зірвати посівну кампанію», зокрема з с. Білка повідомлялося, що «куркульська згряя» у складі Заброцького, Козловського, Скорошинського, Пухальського, вступивши до колгоспу, намагається підірвати його з середини і зриває весняні роботи⁸⁰.

Липнево-серпневі номери газет звинувачували куркулів у зриві жнив. Для уявлення про зміст цих матеріалів назвемо лише їхні заголовки: «Куркуль розкрадає хліб», «Вдарити по опортуністичній благодущності», «Куркуль зриває хлібозаготівлі», а далі: «Рішуче вдарити по куркулях», «Куркульні завдати рішучого удару», «Виявити та нещадно покарати»⁸¹. Треба зважити, що це відбувалося в умовах розгортання голоду в Україні, і такими матеріалами преси влада намагалася відвернути увагу від трагічних

⁷⁷ Marchlewszczyzna Radziecka. — 1932. — 26 липня.

⁷⁸ Там само. — 1932. — 1 квітня.

⁷⁹ Там само. — 1932. — 15 квітня.

⁸⁰ Там само. — 25 квітня.

⁸¹ Більшовицький штурм. — 1932. — Липень-серпень.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

подій, вела пошук ворогів, саботажників. Газета «Більшовицький штурм» закликала притягнути до суду А. Кучинського із с. Голишівка, який не здав хліб державі та заявляв: «при радянській владі все одно господарювати не можна»⁸².

Згадана тематика ще в більш погрозових тонах зазвучала у пресі 1933 р. У вірші Альбомира «До посівної готові» читаємо (Переклад із польської — О. К.):

*Ворог прокинеться в передсмертній агонії.
Ослабити, підірвати старається працю.
Нанесемо йому удару останнього,
Знищимо дощенту опір куркульства»⁸³.*

Преса закликала не до порятунку людей, що пухли та помирили з голоду, а до розгортання шефства над збереженням машин, реманенту, коней. Репортаж із с. Лежнівського Проскурівського району «Голос молоді» вмістила під заголовком: «За кожного знищеного коня, за кожний факт шкідництва в догляді коней — під суд (Там, де панує класовий ворог)», у якому звинувачували конюха Ю. Білаша в загибелі лошат, а завідуючого стайнею А. Атарлія, ветеринара І. Стасюка — у знущанні над кіньми, поганому догляді та годівлі⁸⁴. До речі, тема коня залишалася в центрі уваги влади і в наступні роки. 3-го червня 1935 р. преса помістила урядову телеграму з Києва за підписом секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева всім головам райвиконкомів і секретарям райкомів партії такого змісту: «Незалежно від будь-яких робіт забезпечити для всіх коней двохтижневий відпочинок, починаючи з 15 червня»⁸⁵. І все ж було б відступом від історичної правди замовчувати, що значні верстви польського селянства, заведені в оману офіційною пропагандою, залякуванням і примусом, працювали в колгоспах чесно та сумлінно, вболівали за долю своїх родин, а звідси — за обробіток землі, вирощували хліб, доглядали тварин, заохочувалися владою нагородами, преміями тощо.

Поряд із більшовицькими експериментами в аграрному секторі глибокий слід на долі поляків залишив і курс партії на форсо-

⁸² Більшовицький штурм. — 1932. — 14 листопада.

⁸³ *Głos młodzięzy*. — 1933. — 11 лютого.

⁸⁴ Там само. — 1933. — 6 лютого.

⁸⁵ Більшовик Олевщини. — 1935. — 3 червня.

вану індустріалізацію країни, реконструкцію промисловості. У його реалізації чільне місце відводилося Україні, оскільки її природні багатства, промислово-виробничий потенціал, кваліфіковані кадри мали стати базою для індустріальної перебудови інших республік. Індустріалізація повинна була докорінно змінити соціальну структуру, зміцнити пролетарське ядро як у складі корінного населення, так і національних меншин. Це значною мірою стосувалося й українських поляків, основна маса яких була пов'язана із сільським господарством і проживала в сільській місцевості. Нагадаємо, що за переписом 1926 р. 20,7% поляків України були мешканцями міст, а 79,3% — сіл⁸⁶.

Започаткована ще за життя В. Леніна програма електрифікації країни передбачала на базі виробництва та використання електроенергії здійснити технічну реконструкцію всього народного господарства, але в умовах наростання тоталітаризму, загострення протиборства СРСР і західних держав вона була відкоригована в бік прискореної індустріалізації з яскраво вираженим мілітарним забарвленням. Про польський фактор у програмі форсованої індустріалізації можна говорити в кількох вимірах. По-перше, Польща видавалася за можливого головного воєнного противника і претендента на відторгнення від СРСР України, а тому прискорення темпів індустріалізації мало забезпечити не лише економічну, але й воєнну могутність держави. По-друге, для індустріалізації потрібні були кошти, нагромадження яких планувалося здійснити насамперед за рахунок аграрного сектора, конфіскаційного принципу хлібзаготівель, непомірних податків, у тому числі з господарств поляків, кооперативів, колгоспів, розповсюдження позик, обмеження реальної зарплати, зниження життєвого рівня. По-третє, поляки виявлялися вмiлими робітниками, що в умовах перекачування робочої сили із сільського господарства у промисловість вело до організованого (читай — примусового) набору поляків із сіл на будівництво шахт, металургійних і машинобудівних заводів, електростанцій.

На перших порах головною промисловою округою, де проживала і значна частина поляків Правобережжя, була Київщина.

⁸⁶ Див.: Більшовик України. — 1928. — №15-16. — С. 65.

Тут із весни 1926 р. споруджувалася київська електростанція, у 1927 р. було переустатковано кабельний завод, варшавську корабельню, перетворену на «Ленінську кузню», реконструйовано заводи «Більшовик», «Арсенал», залізничний транспорт, трамвайні лінії. Чимало поляків працювало на заводі «Червоний плугатар», Київській трикотажній фабриці, інших підприємствах, обіймали інженерні посади. Слюсар «Арсеналу» М. Міхалевський став головою завкому профспілки, а згодом був призначений заступником голови відділу міського господарства Києва.

Усього в Україні вже в роки першої п'ятирічки стали до ладу близько 400 новозбудованих заводів, фабрик, електростанцій. На спорудженні Луганського паровозобудівного, Харківського тракторного, Горлівського машинобудівного, Харківського електротехнічного заводів, інших об'єктів поряд із українцями, росіянами працювали десятки, а то й сотні поляків. Чималі групи національних меншин були мобілізовані на будівництво Дніпровської гідроелектростанції в Запоріжжі. За переписом 1929 р., крім українців і росіян, тут працювали 411 євреїв, 174 німці, 128 татар, 61 поляк та ін., що становило 8,2% працюючих⁸⁷.

І все ж, переважна більшість робітників-поляків були зайняті не у сфері важкої, а в легкій і харчовій промисловості. Ці галузі в умовах індустріалізації також зазнавали глибоких змін з огляду технічного переозброєння, реконструкції, перепрофілювання, оновлення виробничого персоналу. Реконструкція торкнулася і польського Мархлевського району. У 1927-1928 рр. було розширено Перший Мархлевський фарфоровий завод ім. Ф. Кона, електрифіковано виробничий процес, що дозволило збільшити випуск посуду, поліпшити його якість та асортимент. Технічне переоснащення проводилося на заводах скловиробів у Биківці та Мар'янівці, які згодом утворили об'єднання та налагодили випуск аптечного посуду, стали раціональніше використовувати місцеву сировину. На реконструкцію Мархлевського порцеляно-фаянсового заводу в 1931-1932 господарському році було виділено понад 600 тис. крб.⁸⁸ Процеси індустріалізації не обійшли Кам'яно-Бродський фаянсовий завод, дрібні промислові майстерні

⁸⁷ Більшовик України. — 1931. — №1. — С. 54-55.

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 553. — Арк. 16.

та підприємства, зокрема деревообробні, млини, маслобойні, кузні, а також сільськогосподарські підприємства та колгоспи. Значна роль у цьому відводилася кустарно-промисловій кооперації та її товариствам, у яких поляки становили 1,2%, та ощадно-позичковим товариствам, хоча частка поляків тут була досить низькою і становила лише 0,5%.

Перетворення, що здійснювалися в рамках колективізації сільського господарства й індустріалізації країни, супроводжувалися помітними змінами в соціальній структурі польської меншини, її життєвому рівні та побуті. На жаль, обмеженість джерельної бази не дозволяє розглянути весь спектр причетності українських поляків до індустріальних процесів, зокрема використання праці засуджених і репресованих поляків на будівництві військових об'єктів, шахт, доріг, заводів як в Україні, так і за її межами, простежити всю повноту соціальних змін. І все ж за даними української ради профспілок, у народному господарстві кількість робітників-поляків збільшилася з 31 тис. в 1926 р. до 58,2 тис. у 1931 р., в тому числі у промисловості та будівництві з 14,3 тис. до 31,5 тис. осіб. При цьому загальна питома вага поляків серед робітництва як загалом, так і в промисловості зменшилася відповідно з 2% до 1,8%⁸⁹, що відображало тенденції демографічних процесів у республіці. Питома вага поляків, за даними Польбюро ЦК КП(б)У, на Гніванському цукрозаводі, Бердичівській шкіряній фабриці, фарфорових підприємствах Подільської, Волинської та Київської губерній досягала 70%, але з початку 1930-х років вона також почала знижуватися.

Поляки-робітники залучалися до соціалістичного змагання, руху ударників, раціоналізаторів, стахановців. Чимало з них виходили переможцями, вдостоювалися премій, про них писала місцева та центральна преса, їхні імена мали бути взірцем іншим полякам, створювати відповідний імідж радянській системі. Багато з таких публікацій носили відверто апологетичне призначення. У статті Христини Сидорович із Слов'янської фабрики олівців «Що дала мені радянська влада» говорилося, що ще в Першу світову війну вона з чоловіком приїхала на Донбас, жили під голим небом у Слов'янську, влаштувалися в маленьку майстерню

⁸⁹ Див.: Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). — К., 1935. — С. 386.

Маєвського з виготовлення олівців, а після революції вона стала сортувальницею, в 1925 р. вступила до партії, виконувала норму на 200%, була призначена начальником пакувального цеху. Вона народила 6 дітей і горда за їхню долю: старший син Міхал працював техніком на фабриці ім. Сталіна в Краматорську, Володимир навчався в гірничому інституті в Сталіно, дочка Зінаїда вчилася в хімічному технікумі в Слов'янську, середня дочка працювала в «Донбасхарчторзі», а двоє наймолодших ходили до школи. «Все це, — писала далі Христина, — дала мені радянська влада, пролетарська революція, Сталінська конституція». Після такого панегірика йшли традиційні для того часу слова-спогоди про важке дитинство в «панській Польщі», де відсутні право на працю та відпочинок⁹⁰.

Звичайно, публікації такого змісту справляли певний вплив на частину українських поляків, адже на початку 1930-х років в УСРР майже було ліквідовано безробіття, у тому числі за рахунок голодомору (крім прихованого), зросла середня місячна зарплата з 81,8 крб у 1930 р. до 129,5 крб у 1933 р., поліпшувалося медичне обслуговування. На 10 тис. жителів припадало 5 лікарів. На жаль, даних, якою мірою соціальні зрушення стосувалися польського населення, немає, але збільшення кількості поліклінік, лікарень, відкриття дитячих ясел і садків, розширення державних торговельних закладів — усе це позитивно позначалося на життєвому рівні поляків. У Мархлевську, а також у Притовці, Мар'янівці, Биківці щотижня проводилися ярмарки, на які приїжджали жителі з навколишніх сіл і районів. Змінювався на краще санітарний стан і загальний вигляд польських сіл, ремонтувалися шляхи та сільські вулиці, сам Мархлевськ набирив характеру селища міського типу, висаджувалися дерева, поліпшувався санітарний стан. Разом із тим, тривога та неспокій, породжені насильницькою колективізацією, голодомором, депортаціями, політичними репресіями, дедалі частіше наповнювали домівки польських родин. Багато з них тривожило й те, що національне пробудження 1920-х років поступилося згасанню культурно-національного життя.

⁹⁰ Glos radziecki. — 1936. — 14 серпня.

Таким чином, українська полонія в 1920-1939 рр. опинилася у фокусі всіх політичних, соціально-економічних процесів, викликаних революційними подіями та політикою влади. Особливість експериментів радянської доби щодо польської меншини зумовлювалася двома моментами: специфічними підходами більшовиків до України, боротьбою із проявами українського полонофільства, а також політико-ідеологічною метою «радянізації» поляків. Польська людність в Україні була досить неоднорідною як за видами господарської діяльності, так і за соціальним складом, рівнем національної самосвідомості, ставленням до соціалістичних ідей. Одна справа — польські етнічні поселення на Волині, Поділлі, Київщині, інша — польські громади на Харківщині, Одещині, Херсонщині. Якщо в першому випадку загальне середовище було здебільшого українським, то у другому — українсько-російським. Найбільшу групу полонії становили селяни, далі йшли робітники, ремісники, кустарі, торговці. В околицях компактного проживання поляки характеризувалися більшою національною ідентичністю, повніше зберігали національні традиції господарської діяльності, але в умовах утвердження нової економічної системи та дедалі більшого їхнього розсіювання на зміну національній самобутності приходила уніфікація всього суспільного життя. Політика більшовиків щодо польської меншини у сфері державного та соціально-економічного будівництва носила класово-диференційований характер і була спрямована на нищення найбільш свідомої частини її національної еліти, заможних верств, перетворення поляків на соціально однорідну масу, байдужу до національного життя.

4.3. Ідеологізація культурно-освітнього й атеїзація духовного життя поляків УСРР

У системі більшовицьких експериментів міжвоєнних років чільне місце відводилося перетворенням у сфері освіти, науки та культури. Як зазначалося в історіографічній частині, в часи горбачовської перебудови і гласності помітною стала певна глорифікація культурницької діяльності радянської влади серед українських поляків, перебільшення реальних здобутків, оцінка їх як прояву «національно-культурного ренесансу». Має рацію

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Я. Дашкевич, що період 1920-х — початку 1930-х років у національно-культурній сфері значно ширший, ніж політика коренізації чи українізації. Йшлося про спроби **національно-культурного реформування**⁹¹ (*виділ. — авт.*), котре мало як певні позитивні, так і негативні наслідки для всього суспільства, включаючи й життя українських поляків.

Аналіз провідних і суперечливих тенденцій культурно-духовних процесів пов'язаних із польською етнічною групою на попередніх етапах дозволяє виокремити певну їхню специфіку міжвоєнних років. По-перше, це вищий природний потяг поляків до освіти та культури як одна із рис їхнього національного менталітету, на що свого часу вказували М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Франко та ін. Характеризуючи поляків України, М. Грушевський зазначав, що вони прагнуть зберегти власну польську національність, визначають свої обов'язки перед територією, з якою пов'язана їхня історія, перед населенням, серед якого вони вросли⁹². По-друге, полякам УРСР дісталася важка спадщина від російського царизму, що проводив політику національного гніту та русифікації. Тимчасова лібералізація культурної політики щодо поляків, як і українців, настала лише після 1905 р., коли почали відновлюватися польські школи, засновуватися друкарні, пресові видання. По-третє, народно-демократична революція 1917 р. у Росії й Україні, повалення царизму давали шанс полякам та українцям не лише творити свої держави, але й демократично вирішувати культурно-національні проблеми. Як уже зазначалося, Українська Центральна Рада, а відтак Директорія УНР надали польській общині широку культурно-національну автономію, сприяли розвитку шкільної та видавничої справи, відродженню культурно-мистецького життя. Після встановлення радянської влади її органи в Україні мусили рахуватися як із демократичними кроками УНР щодо влаштування культурно-національного життя поляків, так і з процесами в самій Польщі, де в умовах парламентської демократії (1921-1926 рр.) розгорнулося національно-культурне та духовне відродження, було

⁹¹ Див.: Дашкевич Я. Р. Українізація: принципи і наслідки // Слово і час. — 1990. — №8. — С. 56-57.

⁹² Див.: Грушевський М. Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрии, России, Германии. — С.-П., 1910. — С. 329.

задекларовано заходи щодо розширення шкільництва національних меншин, у тому числі й українців⁹³.

Нагадаємо, що В. Ленін і його соратники в дорадянський період негативно ставилися до культурно-національної автономії, але нова міжнародна обстановка, гострий, часом і збройний опір більшовицькому режиму з боку різних верств населення, в тому числі й національних меншин, змусили владу піти на часткову лібералізацію національно-культурної політики, особливо за умов НЕПу, названу курсом на коренізацію. Стосовно поляків він мав свої особливості, зумовлені провалом планів експорту революції в Польщу, наслідками радянсько-польської війни. Відома теза В. Леніна про дві культури в кожній національній культурі трактувалася в контексті протиставлення культури Вержбицьких, Радзивілів, Лютославських, Підлуцьких і культури Б. Варинського, Ф. Дзержинського, Ю. Мархлевського, Р. Люксембург, передбачала знищення буржуазної культури і прищеплення радянським полякам пролетарських культурних цінностей, ізоляцію їх від культурно-духовних надбань буржуазної Польщі.

Політика Москви у сфері культури щодо поляків за зовнішніми ознаками мало чим відрізнялася від ставлення до інших національностей України, мала також подвійний, лицемірний, а за устремліннями — великодержавницький, шовіністичний характер. Уже з перших кроків перетворень у галузі культури й освіти польської меншини партійно-державні органи наголошували на пріоритеті ідеологічних цілей і керівної ролі комуністичної партії. Як зазначалося в одному з рішень бюро Волинського губкому КП(б)У, «польське населення може бути радянізоване тільки на ґрунті зрозуміння того, що партія не тільки допомагає їх культурному розвитку, але й бере на себе керування в цій справі. Ініціатива організації польських шкіл, судів, рад, відшукання вчителів повинна бути в руках партії й радвлади», і далі: «використовувати польську мову в бік радянізації населення й ізоляції ксьондзів»⁹⁴. Функції ідеологічного контролю покладалися і на Відділ національних меншин Наркомату

⁹³ Див.: Dziennik ustaw R.P. — 1924. — №№73, 78, 79.

⁹⁴ До питання про польське населення Волиньщини. — Житомир, 1925. — С. 10.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

внутрішніх справ, а потім і на ЦКНМ при ВУЦКВ, що мали сприяти задоволенню культурних запитів і вести «спостереження» за діяльністю різноманітних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій національних меншин⁹⁵.

Аналіз документів партійних і державних органів, матеріалів преси 1920-1930 рр. засвідчує, що навколо розвитку польської культури в СРСР точилися гострі ідеологічні дискусії. Серед них на першому місці була проблема рідної мови, її правового статусу. Значна частина польського населення УСРР не володіла рідною мовою, особливо писемною (за переписом 1926 р. лише половина поляків заявили, що їхньою рідною мовою є польська). Юридична основа мовної політики була зафіксована в постанові ВУЦКВ та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (серпень 1923 р.). На питання, якою мовою слід навчати дітей, М. Скрипник відповідав: «Їх рідною мовою — це абетка радянської педагогіки, це вихідний пункт всієї нашої освітньої політики». Складнішим було питання, яку саме мову визначати рідною: чи за походженням, чи за визнанням певною людиною своєї національної належності, чи ту, якою розмовляють батьки. «Навчання дітей, — говорив далі М. Скрипник, — треба починати тією мовою, якою говорить дитина»⁹⁶. А вже далі рекомендувалося перейти до вивчення інших мов.

Друге, не менш важливе питання, навколо якого точилися дискусії, полягало в тому, чи можна розвивати польську пролетарську культуру без зв'язків із культурою історичної Польщі, її національно-культурними традиціями. Польські культурологи Т. Домбаль, Б. Ясенський, В. Вандурський, обґрунтовуючи негативну відповідь на це питання, висунули ряд аргументів. По-перше, в СРСР немає достатньої культурної спадщини, на яку можна було б спертися і з неї розпочати творення нової польської культури. По-друге, твердили вони, робітники-поляки нечисленні, розкидані по всій країні, а тому не можуть відігравати керівної ролі у творенні пролетарської культури, стати її кузницею. На цій

⁹⁵ Національні відносини в Україні... — С. 98-99.

⁹⁶ Скрипник М. Перевбудовними шляхами // УІЖ. — 1989. — №11. — С. 107.

основі робився висновок, що «спроби створити в Радянському Союзі польську пролетарську культуру без зв'язку з широкими масами в Польщі... будуть лише лабораторною роботою»⁹⁷, що в такий спосіб можна «сформувати хіба що «регіональну культуру»⁹⁸. Ці погляди були піддані нищівній критиці з боку ідеологів партії більшовиків, кваліфікувалися як прояв дрібнобуржуазного націоналізму.

Офіційна програма розвитку польської радянської культури моделювалася за такою формулою: «Головне джерело і база будівництва польської пролетарської культури (польської за формою та інтернаціонально-соціалістичної за змістом) в СРСР — це переможне соціалістичне будівництво, яке створює основи нової польської соціалістичної культури, яка спрямовує свої промені за нинішні кордони Союзу»⁹⁹. Один із ідеологів ЦК КП(б)У Є. Гірчак наголошував, що створювана в СРСР польська культура «має стати за величезний революційний чинник для робітників і трудячого селянства сучасної фашистської Польщі»¹⁰⁰, а пролетарська культура поляків є частиною радянської культури. Такий підхід витікав із відомих настанов Й. Сталіна, викладених у листі Л. Кагановичу та іншим членам політбюро ЦК КП(б)У в 1926 р. з приводу помилок О. Шумського, в якому говорилося про дві категорії культури: загальнорадянську та російську, і кожна національна культура мала орієнтуватися на загальнорадянську. Однак уже із середини 1930-х років усі національні культури розглядалися як такі, що розвивалися «під благотворним впливом російської культури». Влада побоювалася, що навіть соціалістична за змістом, але національна за формою культура народів СРСР, у тому числі й поляків, неминуче посилить національну самоідентифікацію і зростання національної самосвідомості. О. Шліхтер на конференції нацменробітників 1930 р. піддав критиці тезу про те, що «трудящі маси кожної національності якомога ширше мають розвивати свою національну свідомість», і поставив риторичне запитання: «З якого

⁹⁷ Пролетарська правда. — 1930. — 13 липня.

⁹⁸ Культура масс. — 1930. — №1.

⁹⁹ Там само. — 1931. — №1-2. — С. 32.

¹⁰⁰ Гірчак Є. Бойові проблеми національної культури // Більшовик України. — 1931. — №5. — С. 55.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

часу комуністи почали висувати завдання розвивати “національну свідомість”?»¹⁰¹.

Більшовицька преса дедалі активніше пропагувала ідею створення єдиної міжнародної пролетарської культури всіх націй СРСР¹⁰², закликала давати рішучу відсіч будь-яким спробам ідеалізації історичної та культурної спадщини «буржуазно-поміщицької Польщі». Критиці був підданий, зокрема, Стефан Гетьман за книгу «Польский рабочий в Октябрьской революции в Белоруссии» (1927), в якій стверджувалося, що польські робітники були зацікавлені в перемозі революції в Росії, оскільки виступали за незалежнення Польщі. Автору докоряли і за спроби «ідеалізації національного пророка шляхетської Польщі Адама Міцкевича».

Навіть такий стислий огляд ідеологічних доктрин правлячої партії щодо розвитку польської культури, як засобу радянзації поляків України, проливає світло на суперечливий і непослідовний характер практичної діяльності владних структур у цій ділянці. Початок інтенсивної роботи з утілення в УСРР основ культурної політики більшовиків був дуже суперечливий: з одного боку, розгорнулися репресії щодо старої інтелігенції, духовенства, нищення пам'яток матеріальної та духовної культури, встановлювався контроль більшовиків за діяльністю всіх освітніх, культурних, видавничих і мистецьких інституцій, релігійних установ і навіть за особистим життям працівників цієї сфери. З іншого — XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на коренізацію, який в УСРР отримав назву «українізації» і супроводжувався цілою низкою заходів щодо правового та культурного захисту і польської меншини, залучення її до державного будівництва, опанування та розвитку рідної мови¹⁰³. У листопаді 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях», яка встановлювала, що збори виборців, районні з'їзди, засідання рад проводяться мовою національності, що становить

¹⁰¹ Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність // Більшовик України. — 1933. — №9-10. — С. 64.

¹⁰² Див.: Революция и национальности. — 1931. — №1. — С. 18.

¹⁰³ Див. докладніше: «Українізація» 1920-х — 30-х років: Передумови, здобутки, уроки (В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, П. М. Бондарчук та ін.). — К., 2003.

більшість людності у даній адміністративно-територіальній одиниці. Усі документи публічно-правового характеру мали видаватися двома мовами: українською та мовою більшості населення¹⁰⁴. За рішенням ЦКНМ від 27 липня 1927 р. у національних одиницях усі вивіски, штампи та печатки мали виготовлятися теж двома мовами: українською та національною¹⁰⁵.

Польська мова ставала не лише природним засобом спілкування, але й чинником політики радянзації й ідеологізації всієї духовно-культурної сфери. Провідникам цієї політики здавалося, що стару ідеологію, усталені традиції, духовні цінності можна механічно замінити шляхом декретів, насилля та заборон. І лише відчайдушний опір мас, деякі міжнародні фактори примусили владу маневрувати, вдаватися до лібералізації та відступу, особливо в часи НЕПу, але при цьому режим ніколи не відмовлявся від кінцевої мети.

На чільне місце в роботі з польським населенням було поставлено боротьбу проти костьолу — Римо-Католицької церкви. До неї і в царській Росії виявлялося негативне ставлення, оскільки за умов польської бездержавності, а згодом і радянської полонії РКЦ відігравала не лише духовну, але й політичну роль, виступала осередком збереження національної ідентичності поляків, їх консолідації. Очевидно, саме тому РКЦ однією з перших відчула на собі прес войовничого атеїзму, що його культивував більшовизм. Костьоли оголошувалися базою антирадянської агітації, мракобісся, а ксьондзи — ідеологами контрреволюції і, не випадково, потрапили під перші хвилі арештів і депортацій. За неповними даними, на початку 1920-х років на українських землях, контрольованих радянською владою, проживало близько 250 тис. католиків, включаючи латинників¹⁰⁶, діяло майже 300 єпархій і стільки ж костьолів¹⁰⁷. Основи відносин радянської влади до релігії були проголошені декретом тимчасового

¹⁰⁴ Див.: Національні відносини в Україні... — С. 126.

¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5., оп. 3, спр. 128. — Арк. 58.

¹⁰⁶ Латинники — штучна назва тих римо-католиків, котрі жили в Україні і вживали українську мову, але нерідко почували себе поляками. Серед них була частина зукраїнізованих поляків, а також частина українців, які перейшли до римо-католицької конфесії.

¹⁰⁷ Слід мати на увазі, що не всі поляки були римо-католиками, частина з них відвідували греко-католицьку і православну церкви, а серед римо-католиків були й німці, білоруси, українці.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р., яким церква відокремлювалася від держави, а школа від церкви, всі церкви та релігійні громади позбавлялися права власності і права юридичної особи. Усе їхнє майно оголошувалося народною (читай — державною) власністю¹⁰⁸, що й призвело до зменшення кількості парафій РКЦ. У 1924 р. за даними польбюро ЦК КП(б)У на Волині, Поділлі та Київщині діяло 190 костьолів, у яких відправляли службу 89 ксьондзів. Завдання антирелігійної пропаганди були визначені в низці документів партійних органів Москви та Харкова, в яких вказувалося і на деякі особливості атеїстичної роботи серед національних меншин. Так, у тезах щодо антирелігійної пропаганди, прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. (остаточно затверджених 13 липня) містилися спеціальні пункти щодо польського населення. «Антирелігійну пропаганду серед поляків, — зазначалося в документі, — які проживають на польському кордоні України, необхідно провадити дуже обережно, особливо щодо закриття костьолів, що може бути витлумачено як національне переслідування і чим можуть скористатися шпигуни польського уряду, яких дуже багато в прикордонних місцевостях, для того, щоб настроїти поляків-селян проти Радянської Росії»¹⁰⁹.

Матеріали архівів і преси свідчать, що агітвідділи партійних комітетів, газети та журнали розгорнули масовану, здебільшого брутальну кампанію проти Римо-Католицької церкви та духовенства, називаючи ксьондзів «наймитами ворожих класів, агентурою буржуазно-поміщицької Польщі», ворогами радянської влади. Було налагоджено видання численних листівок, плакатів, брошур, читання лекцій на антирелігійну тематику, проводилися атеїстичні вечори, конференції, створювалися товариства безбожників. У 1926 р. серед 460 тис. членів товариства «Безбожник» нараховувалося 5 тис. поляків.

Порпри заборони, репресії і провокації, релігійне життя в місцях компактного проживання поляків, а також у Києві, Харкові, Житомирі, Полтаві та ін. містах не припинялося. На 1925 р.

¹⁰⁸ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення... — С. 28-30.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1772. — Арк. 12.

в УРСР налічувалося 317 римо-католицьких общин, які об'єднували 116324 парафіян¹¹⁰. Ці дані, що наводилися на пленумі всеукраїнської атеїстичної комісії (ВАК), створеної при ЦК КП(б)У, навряд чи можна розглядати як правдиві, адже за інформацією Подільського губкому партії лише в цій губернії в 1925 р. нараховувалося 240 тис. католиків, із яких 70 тис. поляків, працювало 65 ксьондзів¹¹¹.

Культ войовничого атеїзму набув апогею під час суцільної колективізації, коли небажання польського населення вступати до колгоспів оцінювалося як наслідок ворожих дій костьолу. Насадження безбожництва, нищення культових споруд і пам'яток стало частиною репресивної політики влади, позаяк арешти ксьондзів і «показові процеси» над ними мали створити атмосферу страху та покори. Газета «Серп» дійшла до того, що назвала Великдень «куркульсько-фашистським празником», а саме святкування оцінила як «наступ куркулів» і дії «фашистської агентури»¹¹². В іншій газеті С. Худяков у статті під заголовком «Геть буржуазно-куркульський великдень» доводив, що це «свято гнобителів», що «потрібне куркулям, антирадянським елементам, ворогам трудящих»¹¹³. «Голос молоді» завела навіть рубрику «Боротьба з релігією — боротьба за соціалізм», друкуючи рекомендації щодо проведення антивеликодньої кампанії¹¹⁴.

Цілеспрямована та широкомасштабна боротьба з церквою, усна і друкована антирелігійна пропаганда супроводжувалися атеїзацією освіти, науки, культури, побуту, репресивними заходами, державним стимулюванням безбожництва, насильницьким закриттям і зняттям з реєстрації парафій. Компартійні функціонери тішилися, що до кінця 1930-х років кількість громад РКЦ зменшилася втриє, число осіб, які відвідували костьол і публічно дотримувалися релігійних обрядів — учетверо¹¹⁵. Однак кількісні показники, що фігурували в матеріалах агітпропу ЦК КП(б)У, не можна вважати об'єктивними та реальними. Для

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1., оп. 20, спр. 2006. — Арк. 83.

¹¹¹ Там само — Спр. 2118. — Арк. 91.

¹¹² Див.: *Sierp*. — 1932. — 24 березня.

¹¹³ Див.: *Głos młodzięzy*. — 1933. — 15 квітня.

¹¹⁴ Там само — 1933. — 29 березня.

¹¹⁵ *Більшовик України*. — 1938. — №6. — С. 13.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

основного загалу поляків християнська мораль і віра в Бога залишалася визначальною ознакою їхньої духовності.

Зі звуженням сфери впливу костьолу на культурно-духовне життя поляків дедалі більшу роль стала відігравати школа, система загальної і спеціальної освіти. Після радянсько-польської війни створені в УНР польські школи було ліквідовано і на кінець 1920 р. в межах УСРР не діяло жодної польської школи. Лише під тиском польського населення та в контексті політики коренізації з 1921 р. почали відкриватися трудові польські школи. За даними статистики, впродовж 1921 р. було відкрито 196 таких шкіл, здебільшого в Київській, Подільській і Волинській губерніях, і одні педагогічні курси¹¹⁶. Більшовицькі доктрини шкільної політики базувалися на гаслах перетворення буржуазної школи на соціалістичну, покликану стати «зряддям диктатури пролетаріату» в побудові нового суспільства. З осені 1922 р. в УСРР запроваджувався кодекс законів про народну освіту, що проголошував «створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом». Деякі пункти цього кодексу свідчать про пріоритети функціонування польських освітніх установ. Параграф 23 наголошував на праві національних меншин забезпечити «виховання і навчання дітей на їх рідній мові». У 26 параграфі говорилося: «Вся освіта в УСРР повинна бути пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму»¹¹⁷. У серпні 1921 р. при Колегії Наркомосу була утворена Рада у справах освіти національних меншин (Раднацмен), у складі якої діяло польське бюро¹¹⁸, очолюване С. Вальденбергом, а пізніше А. Крижанівським та А. Оржедзінським. Воно виступало координатором і провідником ідеологізації системи освіти для української колонії.

Важливим кроком на шляху узаконення польських шкіл став Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», у якому зазначалося: «... в усіх установах неукраїнської мови (росій-

¹¹⁶ Див.: Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні. — Київ-Полтава, 1992. — С. 144.

¹¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР... — С. 155-156, 159.

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 616. — Арк. 1, 14.

ських, єврейських, німецьких, польських, болгарських та ін.), де мовою викладання мусить бути рідна мова учнів, ввести з наступного шкільного року, як обов'язковий предмет навчання, українську або російську мову за вибором даної нацменшості»¹¹⁹. Необхідно підкреслити, що політика коренізації в Україні, конкретизована в резолюції квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про українізацію», не лише не стримала розвиток польських національних шкіл, але й стимулювала процес реформування освіти, створення нових освітніх установ для поляків. Якщо в 1924 р. функціонувало 247 польських шкіл, у 1926 р. — 337, то в 1931 р. — 381. Тим часом, дані про кількість учнів, що їх містять документи наркомату освіти та ЦКНМ, мають помітну розбіжність. Ця подвійна бухгалтерія пояснюється, очевидно, тим, що ЦКНМ завищувала показники, включаючи учнів польських класів в українських школах. Незважаючи на ці розбіжності, тенденція зростання польських шкіл та учнів простежувалася в усій статистиці до 1933-1934 рр.

Основна кількість польських шкіл функціонувала в сільській місцевості. Переважно це були однокласні школи (один учитель на 2-3 класи), що працювали в непристосованих приміщеннях. Так, у Житомирській окрузі в 1924 р. діяло 24 польські школи, в яких навчалося 2 тис. дітей і працювало 33 учителі. Поза школою залишалося 17 тис. польських дітей¹²⁰. Причина цього полягала у відсутності учителів і приміщень. У другій половині 1920-х років почалося будівництво спеціальних шкільних приміщень, але за браком коштів воно відбувалося методом народної будови. Школи відчували гостру нестачу підручників, письмових приладь, меблів, але основний дефіцит був у педагогічних кадрах. У 1926/1927 навчальному році навіть у Мархлевському районі 56% дітей шкільного віку не були охоплені навчанням, а на одного вчителя припадало від 80 до 110 учнів. Загалом по Україні поза школою залишалося 21 658 польських дітей, для навчання яких потрібно було створити додатково 541 комплект із розрахунку 40 учнів на одного вчителя. До редакцій газет, органів влади надходили численні заяви-скарги на

¹¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР... — С. 242.

¹²⁰ Державний архів Житомирської обл. — Ф.П. — 85, оп. 1, спр. 157. — Арк. 18.

бюрократизм і зволікання місцевих керівників із відкриттям польських шкіл¹²¹.

Перетворення школи на «знаряддя диктатури пролетаріату» розпочалося зі встановлення жорсткого контролю за змістом навчання, складом учительських кадрів, супроводжувалося чистками і звільненням з роботи тих учителів-поляків, які не визнали радянську владу або не виявляли лояльного ставлення до нового режиму, заміни їх «благодійними» працівниками, хоча й із нижчим професійним рівнем. Ситуація з учительськими кадрами для польських шкіл ускладнювалася також тим, що значна частина осіб польської національності, спроможних вести педагогічну роботу, або емігрувала до Польщі, або була репресована. Біженці з Польщі, які мали педагогічну освіту, осідали переважно в містах і відмовлялися від роботи на селі. Наприклад, у 1924 р. у Житомирській польській трудовій школі двічі заарештовувався весь склад учителів, що, зрештою, зупинило її роботу¹²².

Починаючи з 1922 р., щорічно проводилися всеукраїнські конференції польського учительства і просвітпрацівників. На IV конференції, що проходила в червні 1925 р., в роботі якої взяло участь близько 120 делегатів¹²³, прозвучали погрози на адресу тих керівників шкіл і вчителів, які, мовляв, оглядаються на педагогіку панської Польщі. Акцент робився на недостатню ідейну спрямованість навчального процесу, слабку боротьбу проти націоналізму та контрреволюційної діяльності ворогів. Серед пріоритетних завдань партійних і державних органів у галузі освіти розглядалася підготовка так званих «червоних», тобто ідейно відданих радянській владі вчителів, насамперед через організовані в 1923/1924 навчальному році. Вищі курси польських педагогічних кадрів ім. Ф. Кона. Уже в першому році на курси було відібрано 63 слухачі переважно з робітників і селян¹²⁴. Серед слухачів був дуже низький відсоток поляків. Наприклад, у 1924/1925 навчальному році із 60 слухачів польських педагогічних курсів було 53 українці, 4 євреї, 3 росіяни та жодного поляка¹²⁵. Таку

¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 151. — Арк. 80.

¹²² ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 4, спр. 977. — Арк. 13-14.

¹²³ Там само. — Оп. 5, спр. 828. — Арк. 21-25.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. — Оп. 2, спр. 786. — Арк. 1, звор.

ситуацію керівництво курсів пояснювало відсутністю серед польського населення належно підготовленої молоді, що й спонукало наркомос відкрити при курсах підготовчий триместр для вступників¹²⁶. Особливу стурбованість партійних керівників викликала, за висловлюванням М. Скрипника, «політична фізіономія» польських учителів. Він поділяв їх на три категорії: комсомольці-партійці, вихованці радянських педтехнікумів і представники старого учительства та висловлював стурбованість дуже низьким прошарком партійно-комсомольського активу. У 1928 р. серед польських учителів нараховувалося 18 комуністів і 35 комсомольців¹²⁷. Як свідчать архівні матеріали, чіткої системи підготовки вчителів для польських шкіл не існувало. Педагогічні курси постійно реорганізовувалися: трирічні в педтехнікуми, однорічні в Центральні, в 1928 р. при Житомирському педтехнікумі та Київському інституті народної освіти було відкрито польські відділення. Крім того, функціонував спеціалізований педагогічний польський технікум, але всі ці інституції були малочисельними та не могли задовольняти зростаючі потреби польських шкіл, особливо сільських. У 1927/1928 навчальному році довелося відкомандирувати на річну роботу до польських шкіл слухачів 3-го курсу Київського польського педтехнікуму і знизити вимоги до претендентів на вчительські посади. До таких заходів влада вдавалася і в наступні роки. Зокрема, в 1932/1933 навчальному році для роботи у школах було залучено студентів II і III курсів педінституту¹²⁸.

І хоча за кількісними та політичними параметрами справа підготовки учителів для польських шкіл поліпшувалася, якісний бік продовжував залишатися невтішним. Питання «Про кадри шкіл нацменшостей» розглядалися на листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 13 грудня 1933 р., оргбюро ЦК КП(б)У 19 квітня 1934 р. Ухвалені рішення надзвичайно політизовані, в характерному для того часу антикрипниківському дусі «викривалися» спроби контрреволюції проникати в польські школи з метою «виховання

¹²⁶ ЦДАВО України. — Оп. 3, спр. 1002, Арк. 3.

¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 151. — Арк. 82.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 581. — Арк. 23.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

молодого покоління в антирадянському дусі», «підривної, розкладницької роботи», «насильницької колонізації українського населення». Для перевірки кадрів учителів, завідуючих школами створювалися спеціальні комісії з відповідальних працівників обкомів партії, комсомолу, ДПУ та ін.¹²⁹

Документальні матеріали засвідчують, що розвиток польського шкільництва відбувався суперечливо та болісно. Багато вчителів не сприймали різноманітні «нововведення», особливо так званих «активно-трудових методів», насадження класових пріоритетів, а найменший спротив офіційній лінії розцінювався як ворожий крок і використовувався під час перевірок та атестацій як привід для звільнення з роботи або й репресій. Як зазначалося на сторінках «Більшовика України», в республіці в 1933 р. було «вичищено» близько 2 тис. учителів, у Харківській, Вінницькій і Чернігівській областях 507 учителів було знято з роботи як «класово-ворожих елементів», петлюрівців, бандитів, поліцаїв, білогвардійців, членів контрреволюційних організацій (114 осіб), куркулів (189 осіб), попів, фабрикантів, поміщиків, торгівців (183 осіб)¹³⁰.

Попри згадані явища, фінансові труднощі, кадровий дефіцит, відсутність у більшості шкіл задовільної матеріальної бази, на початку 1930-х років, передусім із пропагандистською метою, було висунуто лозунг переходу до загальної обов'язкової освіти. У постановках оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У від 22 вересня 1930 р. перед партійними організаціями ставилося завдання взяти під нагляд і контроль запровадження загальної освіти, в тому числі і серед національних меншин. Для забезпечення дітей із найбідніших сімей одягом, взуттям, підручниками мали виділятися кошти з місцевих бюджетів¹³¹.

Унаслідок проведення роботи розширилася мережа польських і змішаних шкіл, було додатково охоплено навчанням 6 491 польську дитину. За статистикою, в 1931 р. в загальноосвітніх школах навчалось 96,9% дітей поляків¹³². Обстеження польських сілград Емільчинського, Новоград-Волинського та Шепетівського районів,

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 375, прк. 36.

¹³⁰ Більшовик України. — 1933. — №5. — С. 39.

¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 153. — Арк. 15-16.

¹³² Там само. — Оп. 20, спр. 4177. — Арк. 78.

проведене в січні 1932 р., показало, що майже всі діти польського населення були охоплені навчанням, але частина з них за бажанням батьків відвідували українські школи або класи. У кожному з цих районів було створено по одній семирічці, в яких були лише 5 і 6 групи (класи), а тому діти, які закінчували 4 річку, переважно припиняли навчання польською мовою. Головною причиною такого стану було визнано брак польських учителів, їхню перевантаженість. У Проскурівському районі діяло 7 польських шкіл, з яких 5 — початкових, одна — семирічна і одна — п'ятирічна. У них навчалася 1477 учнів, 98,9% дітей шкільного віку в 1932 р. відвідували школу. Тут було створено польський робітничий факультет польського педагогічного інституту, польське відділення при Проскурівському українському педагогічному технікумі¹³³.

Необхідно звернути увагу на те, що переважна більшість польських шкіл — початкові, яких називали школами першого концентра. У 1930 р. їх налічувалося 354 з контингентом учнів 22364 осіб. Шкіл другого концентра (5-их і вищих класів) було лише 27, у яких навчався 1821 учень¹³⁴. З матеріалів преси видно, що багато польських дітей залишалося поза школою. Навіть у Мархлевському районі у 1932 р. не було залучено до навчання 300 дітей-восьмиліток¹³⁵. У с. Яхнівці Волочиського району відвідування польської школи становило 27-30%, української — 30-40%¹³⁶.

Пріоритет ідеологічних орієнтирів був визначальним і у справі ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення, питома вага якого серед поляків була вищою порівняно з іншими національними меншинами. Програму робіт у цій ділянці було окреслено ще у травні 1921 р. постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», за якою все населення від 8 до 50 р., яке не уміло читати чи писати, зобов'язувалося вчитись письму українською, російською або якоюсь іншою мовою за бажанням учня¹³⁷. Ліквідація неписьменності дорослого населення

¹³³ Sierp. — 1932. — 28 квітня.

¹³⁴ Революция и национальности. — 1931. — №9. — С. 43.

¹³⁵ Marchlezczyzna Radiecka. — 1932. — 21 липня.

¹³⁶ Głos młodzieży. — 1933. — 13 вересня.

¹³⁷ Див.: Культурне будвицтво в Українській РСР... — С. 120.

пов'язувалася з подоланням політичної неграмотності, а за часом розтягнулася більш як на 15 років, що зумовлювалося як її масштабами, так і браком коштів, кадрів, кампанійськими методами здійснення. Були створені всесоюзна і всеукраїнська надзвичайні комісії з ліквідації неписьменності, які очолили відповідно М. Калінін і Г. Петровський, а на місцях організовувалися пункти ліквідації неписьменності (лікнепи). У 1929/1930 навчальному році діяло 140 лікпунктів, які охоплювали 4 815 осіб польської національності¹³⁸. Однак і на початок 1932 р. серед польського населення республіки залишався досить високий відсоток неписьменних і малописьменних. Так, в Емільчинському районі він становив за офіційними даними (а вони часто занижувалися) 25%, у Новоград-Волинському — 22%. При цьому більшість поляків, ліквідовуючи неписьменність, послуговувалися не рідною, а українською чи російською мовами. У ряді населених пунктів, зокрема в селах Городневської сільради, лікнепів взагалі не було створено¹³⁹. Тогочасна періодика зафіксувала численні факти формалізму і окупації в роботі з ліквідації неписьменності та малописьменності, суттєві недоліки в організації і змісті цієї роботи. У Мархлевському райвиконкомі значився, наприклад, пункт лікнепу в с. Биковіцька, але в 1931/1932 навчальному році жоден неписьменний і малописьменний його не закінчив¹⁴⁰. У більшості випадків після опанування учнями навиками читати та підписуватися увага зосереджувалася на політичній інформації, колективних читаннях газет, праць Й. Сталіна.

Поряд із загальною освітою розвивалася мережа польської професійної, середньої та вищої спеціальної освіти. Уже в 1924/1925 навчальному році в Києві були створені педагогічний і механічний технікуми, а також 2 сільськогосподарські професійні школи в селищах Черемошні Волинської округи та Макаренець Бердичівської округи¹⁴¹. У 1931 р. в УСРР діяли 2 польських педагогічних, 4 сільськогосподарських та 1 індустріальний технікуми. Науково-методичним центром польської освіти в Україні, підготовки національних науково-педагогічних кадрів мав стати

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 582, оп. 1, спр. 5158. — Арк. 11.

¹³⁹ Там само. — Ф. 1, оп. 7, спр. 591. — Арк. 57.

¹⁴⁰ Marchlewszezyzna Radiecka. — 1932. — 18 червня.

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 381. — Арк. 21, 130.

урочисто відкритий у січні 1931 р. Польський інститут суспільного виховання (PJWS) в Києві, реформований згодом у Київський польський педагогічний інститут. Це був єдиний в СРСР вищий польський навчальний заклад, покликаний стати, за словом Г. Петровського, кузницею кадрів польської пролетарської інтелігенції та культури¹⁴². У рамках трьох його факультетів було створено 7 відділів. Так, на шкільному факультеті діяли історико-економічний, літературно-мовознавчий, агробіологічний та техніко-математичний відділи. Два відділи було сформовано на факультеті дитячого комуністичного руху та позашкільної освіти¹⁴³. За два роки діяльності інституту кількість студентів зросла з 17 чол. до 430, було відкрито 5 робфаків: у Мархлевську, Проскурові, Кам'янці та 2 в Києві. Серед студентів 32% становили діти робітників, 30% — колгоспників, 15% — учителів, решту — вихідці з неколективізованого бідняцтва¹⁴⁴. На навчання направлялися особи польської національності з УСРР, РСФРР і БСРР. У навчальному плані значне місце посідали дисципліни соціально-політичного циклу, але досить багато часу відводилося і на спеціальні предмети та виробничу практику. На мовно-літературному відділенні вивчалися педагогіка, курс із національної політики, літературознавство, польська мова, польська література, історія Польщі, а також українська література, література народів СРСР, світова література, історія розвитку техніки та ін. Студенти агробіологічного відділення мали опанувати курси біології, зоології, хімії, агротехніки, анатомії та ін.¹⁴⁵ На факультеті заводської освіти, де готувалися викладачі для технікумів, фабрично-заводських училищ, робфаків, були створені кафедри педагогіки, педології, фізики, хімії, біологічних наук, математики, працювала аспірантура¹⁴⁶. До речі, частина польської молоді направлялася в аспірантуру до Москви та Ленінграду. У 1931 р. в аспірантурі вузів Москви навчалося 22 українці, 77 євреїв, 10 поляків¹⁴⁷. У червні 1932 р. було опубліковано звернення

¹⁴² Sierp. — 1932. — 24 січня.

¹⁴³ Głos młodzieży. — 1932. — 17 липня.

¹⁴⁴ Sierp. — 1932. — 8 липня.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 335. — Арк. 135-136.

¹⁴⁶ Głos młodzieży. — 1932. — 17 липня.

¹⁴⁷ Революция и национальности. — 1933. — №8-9. — С. 107.

до польських інституцій, у якому повідомлялося, що наркомос Російської Федерації відкрив при Педінституті ім. Герцена Інститут національних меншин із окремою польською секцією за спеціальністю польська мова та література. Установлювався термін навчання 3 роки, а для України виділялося 6 місць¹⁴⁸.

Архівні документи, матеріали преси засвідчують, що чіткої концепції діяльності польського педагогічного інституту не існувало, змінювалася його назва, структура, припускалися «шархання» в наборі студентів, в організації навчального процесу, перетрушувалися кадри викладачів і співробітників. Суттєві зміни відбулися в 1933 р., після звільнення з посади директора Інституту В. Сохацького та призначення натомість О. Бодняка, який «енергійно» здійснював заміну кадрів. Термін навчання в Інституті з трьох років було збільшено до чотирьох, студентами ВУЗу могли стати випускники технікумів, робфаків, 8-річних трудових шкіл¹⁴⁹. Було розширено заочне відділення, зміцнено матеріальну базу, обладнано навчальні кабінети, поновлено фонди бібліотеки, збільшено розмір студентської стипендії з 75 до 125 крб., виділено 27 га землі під городи, створено молочну ферму. Унаслідок вжитих заходів до 97,3% збільшилося відвідування занять і 87,2% успішність студентів¹⁵⁰. Кращі з них були премійовані путівками до Криму та на Кавказ, 15 — здійснили екскурсію на Дніпрогес, 20 — направлені в будинки відпочинку. Газета «Голос молоді» помістила фотографії студентів-ударників Е. Носальського, А. Сорокіна та Б. Гілевського із закликом до всіх студентів рівнятися на передовиків¹⁵¹. У квітні 1935 р. РНК УРСР ухвалив постанову «Про будівництво Польського педагогічного інституту в м. Києві», якою передбачалося завершити до 15 серпня спорудження гуртожитку, а до 1 вересня 1935 р. — навчального корпусу¹⁵². Проте вже із середини червня фінансування будівництва фактично було припинено. З одного боку, постанова ЦК КП(б)У «Про устаткування новозбудованого учбового приміщення для польського педагогічного інституту в Києві» (4 липня

¹⁴⁸ Głos młodzięży. — 1932. — 29 червня.

¹⁴⁹ Sturm bolszewicki. — 1933. — 11 червня.

¹⁵⁰ Głos młodzięży. — 1933. — 5 липня.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² ДАК. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 6522. — Арк. 19-20.

1935 р.) передбачала певні заходи щодо поліпшення побутових умов студентів, зокрема спорудження їдальні на 1500 осіб, гуртожитку, вселяла надію на збереження та розвиток інституту¹⁵³. З другого боку постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про Польський педагогічний інститут» від 29 вересня 1935 р. вказувалося на недоцільність існування спеціального польського вузу з кількістю студентів до 700 осіб і висловлювалося за його ліквідацію та створення натомість відділення при Київському педінституті на 100 осіб¹⁵⁴. Було скасовано липнєве (1935 р.) рішення секретаріату ЦК КП(б)У «Про набір на польський відділ Київської комуністичної сільськогосподарської школи ім. т. Косіора», що передбачало створення польського відділення на 20 осіб із поміж перевірених комуністів-поляків¹⁵⁵.

Зміна акцентів у національній політиці більшовиків після 1933 р. позначилася не лише припиненням українізації, але й державної підтримки культурного розвитку польської меншини. Із 1934 р. без особливого розголошування у пресі розпочалася кампанія закриття польських шкіл. Зокрема, в Баранівському районі, куди відійшла більшість польських сілрад після ліквідації Мархлевського району, за мотивами, що поляки володіють українською мовою і вважають її для себе рідною, близько 200 польських шкіл у 1935 р. були реорганізовані в українські, включаючи й населені пункти (Юзефівка, Черняцька, Адамівка та ін.), де діти та батьки розмовляли польською мовою. На цьому ґрунті наростало невдоволення серед поляків, зростали прояви національного антагонізму. Навіть у м. Києві, що з 1934 р. став столицею республіки, до перших класів польських шкіл у 1935/1936 навчальному році пішло лише 60 учнів, або на 23 менше, ніж у 1932/1933¹⁵⁶.

Аналіз постанов ЦК КП(б)У «Про школи» (22 грудня 1934 р.), «Про польські школи» (20 вересня 1935 р.), «Про польські школи Вінничини» (20 жовтня 1935 р.) та ін. дає підстави твердити, що партійно-державне керівництво неухильно здійснювало курс на ліквідацію польських шкіл. Відповідно до директив ЦК ВКП(б)

¹⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, сп. 12. — Арк. 293.

¹⁵⁴ Там само. — Оп. 7, спр. 384. — Арк. 129.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 6.

¹⁵⁶ Там само. — Ф. 1, оп. 101, спр. 1610. — Арк. 1-7.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

від 10 квітня 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», в якій вказувалося, що троцькісти, бухарінці та буржуазні націоналісти, які «орудували» в НКО УРСР, «насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в осередки буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей»¹⁵⁷. Далі зазначалося, що практика «насадження» національних шкіл відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливостей прилучатися до радянської культури та науки, а тому органи народної освіти мали «усі особливі національні школи реорганізувати у радянські школи звичайного типу, ліквідувати національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах». Тож не дивно, що в матеріалах НКО про національні школи України у 1938 р. фігурували лише 50 польських шкіл¹⁵⁸, тобто їхня кількість порівняно з 1934 р. зменшилася майже у 9 разів. Реорганізувалося і польське відділення при Київському педінституті. За виконанням цієї ухвали встановлювався особистий контроль і керівництво з боку секретарів обкомів КП(б)У¹⁵⁹.

Для формування відповідної громадської думки та виправдання цих репресивних за своєю суттю заходів М. Хрущов у доповіді на XIV з'їзді КП(б)У наголошував, що під вивісками національних шкіл «польсько-німецькі агенти... створювали кубла для проведення контрреволюційної роботи»¹⁶⁰. Звинувачення цього разу адресувалися вже не М. Скрипнику, а В. Затонському, П. Любченку як польсько-німецьким агентам. Тут же М. Хрущов висловив пагубну ідею про право батьків обирати на свій розсуд мову навчання дітей у школі. Водночас з'їзд висунув завдання «ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в школах і вузах», що призвело до значного звуження сфери вживання української мови та мов національних меншин. У квітні 1938 р. РНК і ЦК КП(б)У прийняли спеціальну поста-

¹⁵⁷ Див.: Національні відносини в Україні... — С. 236-237.

¹⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 475. — Арк. 17-25.

¹⁵⁹ Там само. — Спр. 463. — Арк. 2-3.

¹⁶⁰ XIV з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. — К., 1939. — С. 47.

нову про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах, яка була конкретизована 8 квітня 1940 р.¹⁶¹

У ідеологізації культурно-духовного життя польського населення важливе місце відводилося новій мережі культурно-освітніх закладів, яка створювалася шляхом ліквідації традиційних осередків або їхньої модернізації на радянський лад. Уже з перших місяців діяльності нової влади розгорнулося створення установ нового типу: хат-читалень, робітничих клубів, бібліотек, червоних кутків, а також мистецьких установ, кінопересувок і кінотеатрів, що мали стати ідеологічними центрами комуністичної пропаганди та радянзації мас. У 1932 р. у польських селах діяло 95 стаціонарних і 264 пересувних кіноустановок, у прокаті було 14 фільмів із польськими титрами, почалася радіофікація населених пунктів¹⁶². Цей процес теж мав суперечливий характер. З одного боку, він з інтересом сприймався польським населенням, особливо молоддю, оскільки культурно-освітні установи стали осередками дозвілля, відпочинку, розвитку художньої самодіяльності. З другого боку, шаблонізація форм і методів культурно-освітньої роботи, викорінення з діяльності клубів польського національного та народно-просвітницького змісту, радянська бібліотек, контроль за репертуаром аматорських гуртків викликали спротив однієї частини польських організацій, посилювали інфантильність іншої.

Матеріали періодики досліджуваного періоду переповнені інформацією щодо незадовільної роботи хат-читалень, червоних кутків, бібліотек у польських населених пунктах. У кореспонденції сількора про хату-читальню в с. Василівка Мархлевського району говорилося коротко та конкретно: вона абсолютно нічого не робить. Навіть учителі й актив не знають, де знаходиться хата-читальня, у ній не було газет і книг польською мовою¹⁶³. У понад половині польських населених пунктів взагалі були відсутні культурно-освітні установи, а наявні в інших селах украй слабо забезпечувалися національною літературою, періодикою, відчувалася гостра нестача організаторів художньої самодіяльності.

¹⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 600. — Арк. 183.

¹⁶² Там само. — Оп. 20, спр. 5289. — Арк. 9-10.

¹⁶³ Sierp. — 1929. — 28 травня.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

У селах Медведівської та Паранинської сільрад Емільчинського району не було ані хат-читалень, ані бібліотек, а місцеве керівництво виявило байдужість щодо переобладнання чи будівництва приміщень для установ культури¹⁶⁴. Нерідко місцева влада для «показухи» створювала в районі один-два клуби, в яких працювали гуртки, випускалися стінні газети польською мовою, проводилися вечори праці тощо. У с. Федорівка Новоград-Волинського району, наприклад, діяв драматичний гурток і хор, а бібліотека нараховувала понад тисячу книг, більшість з яких (75%) польською мовою¹⁶⁵. У двох селах Проскурівського району було відкрито будинки колективіста (колгоспника), у чотирьох — хатичитальні, проводилася радіофікація сіл¹⁶⁶.

Дещо кращий стан культурного обслуговування польського населення був у містах, де мешкали великі громади поляків, зокрема в Києві, Житомирі, Одесі, Харкові та ін. Так, у Києві функціонував Центральний польський робітничий клуб, Центральна державна польська бібліотека. Прикладом для інших преса і владні структури ставили діяльність польського Робітничого клубу ім. Л. Варинського в Харкові. Свое головне завдання він бачив у «мобілізації трудових колективів на виконання господарсько-політичних програм», пропаганді національної за формою і пролетарської за змістом культури. При клубі створили вокальний квартет під керівництвом П. Дзюбінського, в репертуарі якого було 5 пісень польською мовою, здебільшого революційного змісту. Квартету присвоїли ім'я Ф. Кона, він виступав на підприємствах Харкова, побував на гастролях у Мархлевську та Києві¹⁶⁷.

Із метою поліпшення роботи польських установ культури центральні польські газети «Трибуна радянська» і «Серп» у 1932 р. проводили конкурс на кращий клуб. Умови конкурсу передбачали перетворити клубну справу на «складову частину політично-виховної роботи»¹⁶⁸. З матеріалів преси видно, що це була чергова політична кампанія, що не дала очікуваних результатів. «Голос молоді» писала, наприклад, що польський клуб у Житомирі

¹⁶⁴ УІЖ. — 1993. — №2-3. — С. 63.

¹⁶⁵ Там само. — С. 64.

¹⁶⁶ Sierp. — 1932. — 28 квітня.

¹⁶⁷ Głos młodzieży. — 1932. — 7 червня.

¹⁶⁸ Там само. — 7 серпня.

до конкурсу не включався, культполітрада клубу існує формально, гуртки не працюють, «нічого не зроблено в справі антирелігійного виховання»¹⁶⁹. Пасивне ставлення клубних працівників Мархлевщини до участі в конкурсі преса оцінювала як «опортунізм з боку їх керівництва, недооцінки їх ролі в боротьбі за промфінплан, виховання населення в душі комунізму». Гостро критикувалася робота робітничого клубу Кам'яно-Бродської фабрики, у шафах якого «мертвим вантажем» лежали сотні книг, а робітники не залучалися до читання та інших заходів.

На діяльності культурно-освітніх установ негативно позначалася їхня зацентралізованість, про що свідчить організація польської бібліотечної справи в Україні. Польські бібліотеки були створені у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Миколаєві, Проскурові, Фастові, Бердичеві, Білій Церкві, інших містах і багатьох селищах і селах, де компактно проживали поляки. За даними на жовтень 1929 р. в Україні налічувалося 79 польських бібліотек усіх типів із книжковим фондом у 74661 одиницю, в тому числі 48621 — польськомовних. Бібліотеки відвідувало 6500 читачів¹⁷⁰. Методичне керівництво їхньою роботою, а значить і контроль за «чистотою» бібліотечних фондів, покладалися на Центральну державну польську бібліотеку в Києві. Її книгозбірня у 1939 р. нараховувала 50 тис. томів, у тому числі польською мовою 33164 томи. Серед абонентів значилося 1100 читачів, половину з яких становили діти¹⁷¹. У полі зору центральної бібліотеки була діяльність 57 пересувних бібліотек із загальною кількістю 3 тис. польськомовних книг. Вони діяли на великих підприємствах у Києві («Ленінська кузня», «Більшовик», завод ім. Артема, трамвайне депо ім. Дзержинського), в інших містах. На шпальтах газети «Голос радянський» піддано критиці центральну бібліотеку за те, що вона не лише контролює фонди підвідомчих бібліотек, але й у своїх книгозбірнях зберігає книги Капельгородського, Блакитного, Кобилянської з передмовою Ніковського, а також праці Зінов'єва, Каменєва та інших «контрреволюціонерів». Усе це, писала газета, наслідок того, що

¹⁶⁹ Głos młodzieży. — 13 жовтня.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 582, оп. 1, спр. 5158. — Арк. 11 звор.

¹⁷¹ Głos Radziecki. — 1936. — 12 вересня.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

директор бібліотеки Малаховська «не виявляє більшовицької пильності»¹⁷².

Не менш прискіпливим був контроль і за видавничою діяльністю як складовою культурного життя польського населення, пов'язаного з виданням польськомовної періодики, підручників, політичної та художньої літератури, плакатів тощо. У видавничій галузі найповніше реалізовувалася більшовицька ідеологізація, політичний нагляд, цензура. На виданні книг польською мовою спеціалізувалося засноване 1922 р. видавництво «Трибуна». Для координації видання книг мовами національних меншин у 1926 р. в Харкові було створено Всеукраїнську філію Центрального видавництва народів СРСР, яка діяла при Президії ВУЦВК та очолювалася редакційно-видавничою радою за участю представників ЦКНМ, ради національних меншин наркомосу, агітпропу ЦК КП(б)У та ін. У 1926/1927 видавничому році філія видала 99 назв книг, із яких 34 — польськомовні¹⁷³. Згодом філію було підпорядковано Держнацменвидаву УСРР, на який покладался контроль за всією видавничою діяльністю мовами національних меншин¹⁷⁴. Згідно з планом Держнацменвидаву УСРР на 1932 р. передбачалося видати 47 підручників польською мовою, у тому числі 18 оригінальних і 29 перекладних¹⁷⁵, однак графіки зривалися, в чому звинувачували авторські колективи. Газети «Серп» і «Голос молоді» створили спеціальний штаб із нагляду за реалізацією плану польської секції друкарні Міжнаціональності» в Харкові, «Держнацвидаву» в Києві¹⁷⁶. Приділялася увага і розповсюдженню польськомовних книг, практикувалися місячники під гаслом «Книжку в маси», в кооперативних магазинах польських сіл виділялися спеціальні полиці польської книги¹⁷⁷.

За деяким кількісним зростанням польськомовного книговидання простежувалося збільшення питомої ваги суспільно-політичної літератури, бо саме їй відводилася головна роль у «пропаганді завоювань радянської влади, здобутків соціалістичного

¹⁷² Głos Radziecki. — 1936. — 12 вересня.

¹⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 191. — Арк. 2.

¹⁷⁴ ЗУ УСРР. — 1932. — №8. — С. 85.

¹⁷⁵ Sierp. — 1932. — 24 травня.

¹⁷⁶ Głos młodzieży. — 1932. — 27 травня.

¹⁷⁷ Marchlewszczyzna Radziecka. — 1932. — 8 травня.

будівництва, творчого марксизму-ленінізму». Постанова ЦК ВКП(б) від 15 серпня 1931 р. на перше місце у видавничій діяльності ставила боротьбу за «ідеологічну якість книги», концепція якої була використана в 1935 р. під час розгрому Укрдержнацвидаву. 2 лютого 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв ухвалу «Про видавництво «Укрдержнацвидав», у якій констатував, що воно було засмічене антирадянськими елементами з української та польської військових організацій. За втрату політичної пильності було виключено з партії директора «Укрдержнацвидаву» Радлова, якому згадали і його колишне «лівоесерівство» і те, що його син навчався в Польщі¹⁷⁸.

Засобом забезпечення інформованості польського населення, залучення його до суспільно-політичного життя, піднесення культурно-освітнього рівня мала стати періодична преса, зокрема польськомовна, якій відводилася функція «ідеологічної зброї», «колективного організатора, пропагандиста і агітатора». Кількість польськомовних газет і журналів, особливо в 1925-1935 рр., коли функціонували польські національно-адміністративні територіальні одиниці, помітно збільшилася. На початок 1932 р. в Україні видавалося 2 центральні польські газети «Серп» і «Голос молоді», 2 журнали, районні газети в Мархлевську, Проскуріві, Славуті, Полонному, Олевську, Городку, Новоград-Волинському, Затонську та ін. Польськомовна, як і вся преса в УСРР, мала партійно-урядовий, планово-програмований характер, включаючи видання для дітей та юнацтва. Партійно-державні структури дбали про збільшення тиражів газет і журналів, брали на себе функції передплати та контролю за розповсюдженням преси, затверджували редакторів і редколегії, тематичні плани. Наприклад, весною 1926 р. у Мархлевському районі передплачувалося лише 129 примірників газети «Серп», а після втручання райкому КП(б)У кількість передплатників на друге півріччя збільшилася до 476¹⁷⁹. На 1932 р. ЦК КП(б)У поставив завдання довести тираж «Серпа» до 25 тис., а «Голос молоді» до 10 тис. Таку саму кількість передплатників в Україні повинна була мати й московська газета

¹⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 382. — Арк. 23-24.

¹⁷⁹ Державний архів Житомирської області. — Ф. 42-П, оп. 1, спр. 390. — Арк. 26.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

«Трибуна радянська». І цих показників, хоч і великими труднощами, було досягнуто¹⁸⁰.

Агітпроп ЦК КП(б)У регулярно проводив наради та семінари редакторів польських газет, інструктажі та навчання їхніх працівників, зльоти робсількорів. На одній із таких нарад, що проходила в липні 1933 р. у Києві за участю редакторів районних газет, керівників відділів культури і пропаганди райкомів партії, на території яких мешкала польська людиність, завідувач культпропвідділом Київського обкому партії А. Гурвіч уже у вступному слові піддав критиці прояви українського буржуазного націоналізму у галузі освіти, історичної науки, помилки Скрипника, закликав польські газети активно боротися з націоналістичними ідеями, виховувати трудящих у дусі інтернаціоналізму. Представник ЦК КП(б)У І. Теодор виступив із доповіддю про завдання польської преси у проведенні жнив і виконанні планів збирання хліба, критикував прояви націоналізму на ділянці польської роботи. Досвідом роботи поділилися редактор житомирської польської газети А. Май, волочиської — І. Погоржевський та ін.¹⁸¹ Наступного дня в Києві проходила нарада польських робсількорів, на якій виступив редактор газети «Серп» П. Войславський. Лейтмотивом його доповіді були слова про те, що «кожен робсількор має стежити за будь-яким рухом класових ворогів, викривати їхні замасковані наміри, сигналізувати про всі недоліки»¹⁸².

Польськомовна, як і вся радянська преса, служила рупором різноманітних ідеологічних кампаній, що їх систематично розгортала ВКП(б), але при цьому обов'язково акцентувалася увага на ворожих діях із боку «панської Польщі». Критикуючи Троцького, Бухаріна, Рикова, Гринька, Любченка, Шумського, Скрипника та ін., газети та журнали наголошували на їхніх «планах накинути на український народ ярмо німецьких і польських фашистів»¹⁸³. Доречно звернути увагу й на те, що газети постійно відгукувалися на життя та події в Польщі, публікували рецензії на книги, що там виходили. Так, «Серп» оперативно відгукнулася на книгу Р. Дмовського «Повоєнний світ

¹⁸⁰ *Sierp*. — 1932. — 5 травня.

¹⁸¹ *Głos młodeży*. — 1933. — 11 липня.

¹⁸² Там само. — 13 липня.

¹⁸³ *Більшовик України*. — 1938. — №3. — С. 3.

і Польща»¹⁸⁴ розгорнутою рецензією С. Добжинського, в якій йшлося не стільки про зміст і рівень самої праці, скільки «розвінчувалися плани інтервентів відірвати радянську Україну від СРСР, повернути українську буржуазію»¹⁸⁵.

Деякі газети, зокрема «Мархлевщина Радянська», вели спеціальну рубрику «В «раю» польських фашистів», під якою з номера в номер подавалися матеріали про безробіття, зростання захворюваності, факти самогубства, голоду в Польщі, але при цьому абсолютно замовчувався голод в Україні¹⁸⁶. Із другої половини 1930-х років дедалі частіше стали публікуватися матеріали з історії боротьби українського народу проти шляхти з часів Люблінської унії, Хмельниччини та закінчуючи війною 1920 р.

Будучи штучно ізольованим від своєї історичної батьківщини, польське населення України змушене було задовольнятися тими культурними та духовними «благами», що надавала радянська влада, але водночас тягнулося і до високої (професійної) культури: театру, музики, науки. Ще в 1925 р. порушувалося питання про відкриття у Києві польської театральної студії, що почала діяти в 1926 р. під керівництвом Т. Деевої. У її складі було 25 осіб, із них 13 робітників, 12 інтелігентів. У червні 1927 р. студію реорганізували у мандрівний театр¹⁸⁷, у 1929 р. він отримав назву трудового театру і його очолив В. Вандурський. І лише в 1930 р. польський театр набув статусу державного, розглядався як «дальший організаційний розвиток Лодзинського робітничого театру», але був підданий критиці за те, що не викрив націонал-опортуністичні помилки та позитивно оцінив творчість В. Вандурського. Сам В. Вандурський заявляв, що «польського глядача не цікавить радянська повсякденність», і ці його висловлювання партійна преса розцінила як заклик до «відчуження від російської культури». У репертуарі польського театру були вистави Я. Ковальського, Бр. Ясінського, В. Вандурського та ін. Три бригади театру здійснювали гастрольні виїзди в місця проживання поляків, особливо у прикордонні райони, побували в Кам'янці-

¹⁸⁴ Dmowski R. Świat powojenny i Polska. — Warszawa, 1932.

¹⁸⁵ Sierp. — 1932. — 26 березня.

¹⁸⁶ Marchlewszczyzna Radziecka. — 1932. — 28 квітня.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 8, спр. 553. — Арк. 98.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Подільському, Проскуріві, пізніше у Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Могилів-Подільську, Харкові, а в 1934 р. — в Білорусії та Москві¹⁸⁸. Боротьбі за новий побут були присвячені п'єси «Гута» та «Хліб». Режисер Д. Шклярський включив до репертуару «Мищанин у дворянстві» Ж. Мольєра, «Диктатуру» І. Микитенка, «Мазепу» Я. Словацького та ін. У 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про організацію ансамблю польської народної пісні і танцю»¹⁸⁹ під керівництвом К. Регамера в Києві та польського хору в Житомирі, але у зв'язку зі змінами в національній політиці та розгортанням репресій рішення не було виконано.

Під ідеологічним контролем партії перебувала творчість польських письменників, поетів, художників, які працювали в УСРР. Частково цих питань торкалася Т. Агапкіна¹⁹⁰, справедливо наголосивши на тому, що абсолютизація партійного керівництва творчістю не сприяла розвитку літератури польської меншини в СРСР. Майже всі польські газети, включаючи «Серп», «Голос молоді» та ін., мали літературні рубрики або сторінки, а часом й додатки, на шпальтах яких публікувалися твори початкуючих прозаїків, поетів, драматургів. Здебільшого ці твори носили примітивний характер як у художньому відношенні, так і за своїм змістом, хоча сам собою пошук талановитої молоді, підтримка творчих талантів за інших політичних умов мали б позитивне значення. Однак будь-які спроби правдивого висвітлення життя засобами літератури наштовхувалися на цензуру, опір партійно-державних органів, ставали предметом жорсткої критики. Так сталося зі збіркою поезії А. Пораєвича «Молодість»¹⁹¹, на яку «Серп» помістила розгромну рецензію у двох номерах. Її автор А. Савицький звинуватив поета в тому, що він не побачив нового життя, побуту, залишився в полоні дрібнобуржуазних впливів¹⁹².

Здебільшого популяризувалися вірші тих польських поетів, які славили партію, комсомол, ударну працю. Про зміст і форму поезії, що оприлюднювалася на сторінках «Голосу молоді», можна

¹⁸⁸ Sierp. — 1932. — 24 червня.

¹⁸⁹ Революция и национальности. — 1934. — №1. — С. 96-97.

¹⁹⁰ Див.: Agharkina T. Literatura polska w ZSRR latach 1918-1939. — Tradycja i współczesność. — Wrocław — Warszawa, 1918. — С. 251-271.

¹⁹¹ Porajewicz Mladosc. — Центрвидав. Харків-Київ, 1931.

¹⁹² Sierp. — 1933. — 22, 29 лютого.

судити по одному з куплетів вірша Яна Куяв'яка «Пісня про комуну» (переклад — О. К.):

*Під напором упертої праці опір ворога зрадницького рухнув.
Зі Сталіним і його партією йдемо дорогою світової комуну*¹⁹³.

Зазвичай, вірші присвячувалися революційним святкам або сільськогосподарським роботам. Так, у період просапки буряків та сама газета опублікувала вірш В. Ковальського під заголовком: «Сапа мусить бути гостра, як бритва»¹⁹⁴.

Часом у видавництвах Москви, Харкова, Києва публікувалися деякі твори високої літератури. Так, у 1930-х роках в СРСР побачили світ твори польських класиків В. Реймонта, Б. Пруса, О. Головацького, Г. Сенкевича. Багаторазово видавалися повісті Б. Ясінського, поезії В. Броневського, твори В. Василевської, тобто ті, що «викривали» капіталістичне життя в Польщі. Польською мовою були перекладені й опубліковані твори М. Горького, М. Кольцова та ін.

В УСРР досить плідно працювали поляки-художники, зокрема київська секція бригади польських художників у складі М. Крапивницького, П. Слоневського, А. Формаківського, Л. Меламедова та ін. З ініціативи газети «Трибуна Радянська» у 1932 р. і 1934 р. проводилися виставки творів польських художників у Центральному польському клубі в Москві. Преса звернула увагу на картини 27-річного вихованця Київського художнього інституту А. Боцека: «Перший гість із Запоріжжя» (пароплав, який пройшов у зв'язку з пуском Дніпрогесу), «Перший трамвай», «Метал», «Домни», «Дніпродзержинськ восени». До кращих робіт виставки були віднесені полотна М. Крапивницького «Портрет ударниці Марії Глиняної», Л. Меламедова «Київські маневри» (про Червону армію) та ін.¹⁹⁵

Окремі представники «нової робітничо-селянської інтелігенції» з поміж польської людності залучалися до діяльності Всеукраїнської академії наук. У її складі з 1920-х років було створено Етнографічну комісію, яка у своїх дослідженнях торкалась етнічних груп населення України, у тому числі й поляків. У тематиці

¹⁹³ Kujawiak Ja. Pieśń o komunie. — Głos młodzięzy. — 1933. — 25 квітня.

¹⁹⁴ Kowalski W. Sapa musi być ostra, jak brzytwa. — Там само. — 13 червня.

¹⁹⁵ Див.: Революция и национальности. — 1936. — №6. — С. 53-60.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

праць простежується своєрідна еволюція комісії від української етнографії до етнографії України¹⁹⁶. У травні 1929 р. у рамках Комісії було створено Кабінет вивчення національних меншин для дослідження економічних, етнографічних і культурних особливостей національних меншин, їх мови, історії. Польська секція кабінету, що проводила етнографічні експедиції, складала реєстраційні карти польських поселень Шепетівської округи, рукописні матеріали з історії польської культури в Україні. Кабінет ув'язував свою роботу з етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею (м. Житомир)¹⁹⁷, з музеєм у Коростені та ін. Вона становила ядро Інституту польської пролетарської культури (ІРКР), створеного в грудні 1930 р. в рамках ВУАН у Києві. У 1931 р. Інститут, директором якого був Б. Скарбек, мав такі секції: соціально-економічну, історичну, літературну, філологічну, антирелігійну. Остання мала опрацьовувати матеріали для боротьби з релігійними світоглядами¹⁹⁸. Для роботи в інституті, крім колишніх працівників В. Добжинського, Г. Політура, С. Біржацького, прибули з Москви Б. Шмідт, А. Малецький, з Харкова С. Свідзінський та ін. Перед колективом ставилося завдання «під керівництвом партії озброювати теоретично польських трудящих і готувати їх до нових пролетарських битв»¹⁹⁹. Було підготовлено том наукових статей, зокрема Б. Скарбека «Польська пролетарська культура», В. Добжинського «Центральна Рада і польська буржуазія в 1917-1918 рр.» та ін.²⁰⁰ Створення Інституту польської пролетарської культури ВУАН розцінювалося як вінець культурного будівництва в Україні²⁰¹, але стало початком його кінця. Уже через рік була організована «перевірка» роботи інституту, замінено його керівництво, здійснено «чистку» кадрів. Як писав один із тодішніх ідеологів КП(б)У В. Затонський, «в інституті польської культури весь склад від директора до судомойки був підібраний цілком «одностайно»...

¹⁹⁶ Див.: Рихлік Є. Науково-дослідна праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — 1928. — №10. — С. 5.

¹⁹⁷ Співробітники цього відділу провели 1929 р. цінну експедицію до Мархлевського району, залучили вчителів, клубних працівників, збирали фольклор.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 9, спр. 1421. — Арк. 4-5.

¹⁹⁹ Trybuna Radziecka. — 1932. — 26 листопада.

²⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 5289. — Арк. 14-15.

²⁰¹ Sierp. — 1932. — 14 січня.

що всі вони були членами контрреволюційних організацій»²⁰². 20 вересня 1935 р. постановою ЦК КП(б)У «Про інститут польської культури», його було «реорганізовано», визначено завдання «збирати польську літературу та матеріали як історичне джерело»²⁰³, а ще через 15 днів, 5 жовтня 1935 р., інститут ліквідували взагалі. Створений натомість кабінет мав займатися дослідженням польської літератури, мистецтва та історії революційного руху в Польщі²⁰⁴.

Таким чином, перед поляками УСРР у міжвоєнний період відкривався шанс відчутти свою національну самотність, пережити радість усвідомлення культурно-духовної ідентичності та відродження. Однак програма так званої «коренізації», а відтак «культурної революції», лозунг національної за формою та соціалістичної за змістом культури стали політичним міфом, тактичним маневром, за допомогою яких провадилася цілеспрямована радянська націоналізація польського населення. У контексті аналізу культурно-духовного розвитку української полонії природно виникає питання: чому більшовики перейшли від заохочування національно-культурного відродження до його згортання та нищення пам'яток культури, закриття костюлу, національних шкіл та інших установ. Відповідь на нього знаходимо у площині еволюції загальної політики режиму як у міжнародному, так і внутрішньому житті, відмові від спроб часткової лібералізації культурної політики в умовах НЕПу та переходу до так званого «нового курсу», розгортання репресій та утвердженні принципів тоталітаризму. Усе це переконливо свідчить, що політика коренізації була лише тактичним маневром для ослаблення опору, залучення національних меншин на бік радянської влади, а підтримка польської культури слугувала інструментом зміцнення позицій правлячої партії, нав'язування комуністичної ідеології, формування «нових поляків». І все ж, у суперечливому досвіді минулого, тогочасному трактуванні проблем національного та культурного життя поляків в Україні, шляхів їх вирішення є зерна позитивного пошуку, уроки якого можуть бути використані або враховані в сучасних умовах.

²⁰² Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. — 1933. — №13-14. — С. 39.

²⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1., оп. 16, спр. 12. — Арк. 276.

²⁰⁴ Там само. — Арк. 303.

4.4. Сталінські репресії щодо поляків

Дослідження етнополітичного життя польської групи в УСРР у міжвоєнний період було б однобічним і необ'єктивним, якби окремо не торкнутися її найбільш трагічно-драматичного аспекту — репресій і каральних акцій з боку тоталітарної системи, тих масштабних людських втрат, що зазнали поляки разом із усім населенням республіки. Протягом десятиріч ця тема була віднесена до числа заборонених і ще досі не отримала належного висвітлення. Мета цього параграфа розглянути трагедію українських поляків через призму радикалізації тоталітарної системи, її репресивних інституцій, осмислити політичні мотиви, масштаби та наслідки відвертих і замаскованих антипольських дій.

Ленінсько-сталінська концепція продовження класової боротьби після встановлення диктатури пролетаріату, її загострення в умовах будівництва соціалізму стала виправданням червоного терору, оголошеного декретом РНК РСФРР за підписом В. Леніна 5 вересня 1918 р.²⁰⁵ Навіть щодо колишніх соратників і союзників по революційній діяльності Ленін вимагав вищої міри покарання, наполягаючи на відповідному доповненні кримінального кодексу РСФРР²⁰⁶.

Україні, як зазначає І. Г. Білас, судилося стати одним із перших «політичних полігонів, на якому проходив випробування та вдосконалення тоталітарний більшовицький режим і його складова частина — репресивно-каральна система»²⁰⁷. У літературі ще й досі побутує думка, ніби репресії, в тому числі й проти поляків, почалися на межі 20-30-х років ХХ ст. За такого підходу з поля зору дослідників випадає червоний терор, голод 1921-1923 рр., арешти та висилання інтелігенції, духовенства. Усе це безпосередньо зачепило поляків України, які разом із українцями та іншими етносами відчули на собі весь жах нового режиму ще під час кривавого придушення національно-визвольних змагань та української революції 1917-1920 рр., коли було повалено УНР і проголошено радянську республіку. Утверджувана моно-

²⁰⁵ Див.: Ленін В.І. Повн. збір. твор. — Т.45. — С. 189.

²⁰⁶ ДА СБУ. — Ф. 13. спр. 556. — Арк. 7.

²⁰⁷ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний і правовий аспект. Автореф. дис. — Львів, 1994. — С. 4.

поля більшовиків на політичну владу могла забезпечуватися лише за допомогою надзвичайних карально-репресивних органів. До репресивних акцій безпосередньо чи опосередковано залучалися польські національні інституції, в тому числі Польбюро ЦК КП(б)У. Як доповідав у звіті його керівник В. Скарбек, ще 3 січня 1921 р. було видано секретний циркуляр №14, згідно з яким губернські та повітові польбюро зобов'язувалися збирати матеріали про будь-які вияви «контрреволюційних елементів» на місцях²⁰⁸.

Паралельно зі вступом збройних сил РСФРР на територію України та встановленням більшовицького режиму розгорнулися масові пограбування, арешти, розстріли, депортації, конфіскація та націоналізація майна, застосовувалася практика заручництва, загороджувальних загонів, що зачепило долю польської діаспори. Упереджено вороже ставлення до поляків підігрівалося як радянсько-польською війною, так і ситуацією в самій Польщі. Давали про себе знати геополітичні зазіхання Москви, її ідеологічні доктрини світової революції, помста за провал плану перетворення Польщі на радянську республіку. До цієї політики критично ставилися навіть лідери лівих партій. Зокрема, голова фракції Польської партії соціалістичної (ППС) у Варшавській міській раді Яворовський зазначав, що росіяни ще не відучилися дивитися на Польщу як на частину Росії, їм усе ще здається, що воскрес колишній «привіслянський край»²⁰⁹.

Радянські спецслужби велику увагу приділяли агентурній роботі серед польського населення, особливо військовополонених. У ЦДАГО України зберігається копія постанови Ради праці й обори РСФРР (вересень 1920 р.) за підписом В. Леніна, що зобов'язувала передати у відання Головного управління громадських робіт і повинностей НКВС усіх військовополонених польської армії на всьому просторі РСФРР, розмістити їх у спеціальних приміщеннях і вести з ними диференційовану індивідуальну роботу²¹⁰.

Першими жертвами більшовицьких арештів стали поляки, які підозрювалися в повстанському русі, поході військ Ю. Пілсудського на Київ, у співробітництві з «білополяками». Тавро

²⁰⁸ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1542. — Арк. 2.

²⁰⁹ Див.: Ланцуцкий С. ППС. Польская социалистическая партия. — М., 1921. — С. 41-42.

²¹⁰ ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 20, спр. 294. — Арк. 22.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

«білополяк» надовго стало приводом для недовір'я, переслідувань, арештів, ув'язнень і розстрілів осіб польської національності, а також багатьох українців-галичан. Це особливо проявилось в 1919-1923 рр., коли майже вся Україна була охоплена антибільшовицькими повстаннями, в яких нерідко брали участь й поляки. Як зазначалося у зведенні особливої наради при головнокомандувачеві збройних сил Росії, станом на 10 березня 1921 р., «повстанський рух, що дедалі більше розгортається на Україні, становить для більшовиків грізну небезпеку. Фактично, за винятком міст і вузлів залізниці, вся територія України перебуває в руках повсталого народу»²¹¹.

Своєрідним сигналом до масових розправ над мирним населенням став розстріл селян хутора Волчанського Криворізької волості, які відмовилися дати підводи для червоноармійців. Було заарештовано та направлено на примусові роботи в концтабір усе чоловіче населення віком від 18 до 50 років, конфісковано його майно. Зачинателі й ініціатори сходу селян були розстріляні. У повідомленні про цю трагічну подію зазначалося, що «подібні заходи вигідні для застосування саме до хуторів (підкр. авт.) і будуть служити прикладом для інших»²¹². А значна частина польського населення, як відомо, проживала якраз на хуторах.

12 жовтня 1920 р. вийшла постанова за підписом заступника голови раднаркому України В. Чубаря «Про табори примусових робіт», що передбачала створення в усіх губернських містах таборів не менше як на 300 чол. кожен під відповідальність губернської надзвичайної комісії²¹³. Такі табори використовувалися для ізоляції нелояльних до влади громадян і як джерело робочої сили.

Ще в грудні 1918 р. за російським зразком було ухвалено рішення про створення Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), а 30 травня 1919 р. ВУЦВК затвердив «Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії», яке визначало її функції в боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами²¹⁴.

²¹¹ Див.: Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Т.2. — С. 89.

²¹² ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 20, спр. 193. — Арк. 151.

²¹³ Там само. — Спр. 294. — Арк. 101-102.

²¹⁴ Див.: На защите революции. Из истории ВУЧК. Сб. докум. — К., 1971. — С. 87.

Очолив комісію один із помічників Ф. Дзержинського М. Лаціс, а з 1920 р. — В. Манцев. Про зловживання ВУНК можна судити з листа В. Леніна до М. Лаціса (4 червня 1919 р.), в якому наголошувалося, що «на Україні чека завдали великої шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазались»²¹⁵.

У 1922 р. скомпрометована жорстокістю своїх каральних акцій, пограбувань, ВУНК була замінена системою органів державного політичного управління (ОДПУ). Переважна більшість працівників ВУНК механічно переводилася в органи ДПУ, водночас дедалі ширше залучалися нові працівники, в тому числі польської національності. Головами ДПУ в Україні були й поляки В. Балицький²¹⁶ і С. Реденд. Станом на 1 листопада 1924 р. в органах ДПУ республіки нараховувалося 3409 штатних гласних працівників, із яких 641 — у центральному апараті, решта в губернських відділах Полтави, Києва, Донецька, Запоріжжя, Чернігова²¹⁷.

Діяльність органів ДПУ розгорталася в умовах продовження повстанського руху в Україні, що партійно-державна влада кваліфікувала не інакше як бандитизм. Арешти та розстріли під виглядом боротьби з бандитизмом набули величезних масштабів, охопили й польські населені пункти. У с. Юзефівка Козятинського повіту, наприклад, виник конфлікт між селянами та червоноармійцями внаслідок застосування зброї під час вилучення хліба²¹⁸. У Радомишльському повіті червоноармійці, які були послані для придушення повстань, займалися пограбуваннями, били робітників і селян²¹⁹.

Надзвичайні трійки з ліквідації «бандитизму» на Поділлі до кожного населеного пункту довели директиву, що визначала перелік зброї, яку необхідно здати, і складання списку осіб, котрі брали участь у повстанському русі або приховували повстанців. Так, жителі с. Сам'яраки мали протягом 48 год. здати 48 гвинтівок, 80 обрізів, 20 револьверів, 20 шапок, 10 бомб і 2 тис. патронів,

²¹⁵ Ленін В.І. Повн. збір. твор. — Т.50. — С. 338.

²¹⁶ Сам В.А. Балицький в анкетах до 1929 р. вказував, що він поляк за національністю, а починаючи з 1930 р. в одних писав росіянин, в інших — українець (Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 3434. — Арк. 57, 96).

²¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1908. — Арк. 78-79.

²¹⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 74. — Арк. 11.

²¹⁹ там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 44. — Арк. 23.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

8 сідел. За невиконання наказу визначені селом «відповідачі» підлягали розстрілу²²⁰. У ЦДАГО України зберігається список 527 осіб, розстріляних за постановою губернської надзвичайної трійки в Летичівському та Жмеринському повітах протягом вересня-жовтня 1922 р. Серед жертв, звинувачених у «бандитизмі, зберіганні зброї і зв'язках з бандитами» фігурує чимало поляків, зокрема сестри Юлія й Емілія Михайловські 17 і 20 років, Антон Косовецький 26 років, Карл Шип'яківський і його 22-річний син Микола та десятки інших²²¹.

У місцях компактного проживання поляків велика увага приділялася реалізації постанови РНК УСРР «Про п'ятихатки і десятихатки» (1920 р.), за якою кожне село, хутір ділилися на кутки з 5 або 10 господарств, визначався старший, переважно з незможних селян, на котрого формально покладалося «сприяння комнезамам у виконанні хлібної розверстки»²²². Але, як видно з таємного «Положення про десятихатника», затвердженого ВУЦВК і РНК УСРР 21 листопада 1923 р., в коло їх обов'язків входили далеко не господарські функції. Вони зобов'язані були регулярно доповідати відповідним органам влади: а) про політичне становище в населених пунктах; б) про всіх бандитів, їх пособників і тих, хто ховається; в) про сім'ї односельчан, члени яких перебувають у банді; г) про всіх осіб, які ведуть агітацію проти радянської влади, сприяють бандитам, постачають їм зброю, продукти. Десятихатники мали з'ясувати кількість «банди», нести відповідальність за несвоєчасну та неповну інформацію²²³.

Реквізиція хліба та іншого продовольства, експропріація коней та худоби, насильницькі дії продзагонів важким лихом обернулися для всього населення України, включаючи і польську людинність. Продовольчі труднощі переросли у справжній і масовий голод 1921-1922 рр., що загострювався масовими захворюваннями, епідеміями²²⁴. Із 1920 р. стала швидко наростати епідемія висипного та черевного тифу, яка охопила низку польських поселень. Створена всеукраїнська надзвичайна комісія на чолі з голо-

²²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1001. — Арк. 40.

²²¹ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1001. — Арк. 44-46.

²²² Там само. — Спр. 1714. — Арк. 85-86.

²²³ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 294. — Арк. 180.

²²⁴ Див.: Голод 1921-1923 рр. в Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1993.

вою Раднаркому Х. Раковським²²⁵ вживала ряд заходів у боротьбі з епідемією, але брак ліків, а також фахівців у край негативно позначалися на ситуації.

Нестерпні умови голоду, страху і приниження, створювані новою владою, посилювали опір поляків, підштовхували їх до виїзду на історичну батьківщину. За даними польбюро Донецького та Запорізького губкомів КП(б)У на січень 1922 р. близько 5 тис. поляків подали заяви про своє бажання виїхати до Польщі, однак влада всіляко гальмувала збір заяв, зволікала їх розгляд, залякувала бажаючих емігрувати²²⁶. Відповідно до ризьких угод передбачалася оптація польського населення, тобто вибір громадянства. Із грудня 1921 р. по 15 вересня 1922 р. загалом по Україні надійшло 2071 заява на отримання польського громадянства, з яких було задоволено 1821²²⁷.

Одним із відчутних і жорстких ударів по польській діаспорі стала вже згадувана кампанія проти костьолу і ксьондзів, що розгорнулася з 1920 р. і включала низку каральних акцій щодо духовенства, закриття та руйнування молитовних установ, конфіскації костьольних цінностей. Як відзначалося в попередньому параграфі, войовнича атеїстична пропаганда спрямовувалася насамперед проти Римо-Католицької церкви. Архівні матеріали засвідчують закриття або й нищення костьолів і соборів, переслідування, висилання й арешти єпископів і ксьондзів, а це викликало природний спротив і невдоволення віруючих. У багатьох селах і селищах польська молодь виставляла пікети та чинила опір спробам закрити чи пограбувати костьоли. НКВС УСРР мав окремий відділ, що координував каральні антирелігійні заходи. Як видно зі звіту цього відділу, масове незадоволення віруючих насиллям та адміністративним закриттям церков спонукали голову ВУЦВК Г. Петровського надіслати губвиконкомам циркуляр, у якому наголошувалося, що закриття храмів можливе за умови згоди на це більшості віруючих²²⁸. Тим не менше, лише в Київській губернії в 1921 р. було закрито 8 костьолів. Мали

²²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 610. — Арк. 177.

²²⁶ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1548. — Арк. 5, 55, 60.

²²⁷ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 28.

²²⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1908. — Арк. 102.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

місце факти, коли в костьолі стріляли з гармат, з них скидали дзвони, палили ікони, вивішували портрети Леніна, Сталіна, Троцького, чинили перепони відзначенню релігійних свят і дотриманню обрядів, спалювали опудала ксьондзів, били віруючих.

Весною 1922 р. ВУЦВК поширив дію на теренах України декрету ВЦВК РСФРР, підписаного М. Калініним, «Про вилучення церковних цінностей» під прикриттям надання допомоги голодуючим Поволжя. Ставилося завдання вилучити церковне майно, «усі дорогоцінні предмети із золота, срібла, каміння... і передати їх в органи наркомфіну»²²⁹. Підписаний Г. Петровським декрет ВУЦВК УСРР (березень 1922 р.) було опубліковано у пресі під назвою «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим»²³⁰, що мало приховати справжню мету цих варварських акцій. Губкомам КП(б)У було надіслано таємний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про вилучення церковних цінностей і використання їх на господарські цілі», яким ця кампанія визначалася як політичне завдання партійних осередків²³¹.

Гнівну реакцію центру викликало те, що вилучення коштовностей костьолів в Україні нашттовхувалося на опір віруючих, а встановлені завдання для губерній і повітів не виконувалися. Свідченням цього є телеграма за підписом секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова від 27 листопада 1922 р., в якій говорилося, що кампанія з вилучення цінностей із церков ведеться надто слабо та в'яло і ставилося завдання «розширити рух безпартійних робітників і селян на користь використання золота і срібла, які лежать у храмах, для голодуючих до розмірів загальнонародного руху»²³². Із резолюцією С. Косіора розшифрована телеграма Москви була надіслана всім губкомам компартії України, а її виконання взято під контроль.

Які саме цінності та в яких обсягах було вилучено з костьолів, встановити важко, але, очевидно, їх треба шукати в тих загальних зведеннях, що поступали до центру. Уже на травень 1922 р. по Україні було зібрано 2 пуди і 6 фунтів золота, а також 483 пуди

²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1450. — Арк. 103.

²³⁰ Вісті ВУЦВК УСРР. — 1922. — 17 березня.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 995. — Арк. 22.

²³² Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1450. — Арк. 102.

19 фунтів срібла²³³. У ЦДАГО України зберігаються анкети щодо вилучення коштовностей з 11 костьолів Проскурівського повіту Подільської губернії²³⁴, які дають уявлення про досить вагомий «внесок» у цей фонд Римо-Католицької церкви. Робота в цьому напрямі тривала і впродовж наступних років. У Волинській губернії, наприклад, у 1923-1924 рр. було закрито 6 монастирів і понад 20 костьолів, а їх майно пограбовано²³⁵. Забігаючи наперед, скажемо, що під час індустріалізації на рубежі 20-30-х років ХХ ст. розгорнулася нова кампанія зі зняття церковних і костьольних дзвонів. Були зняті дзвони з Михайлівського й Олександрівського костьолів у Києві. У грудні 1930 р. Київська крайова інспектура охорони пам'яток звернулася до наркомату освіти з листом про необхідність збереження хоча б історико-мистецьких дзвонів церков, костьолів і храмів м. Києва, але він не знайшов реагування²³⁶.

Архівні джерела засвідчують, що в боротьбі з костьолом влада вдавалася до таких методів, як шантаж і підкуп духовенства, залучення його до агентурної роботи і співпраці з органами ДПУ з метою підриву та розколу церкви, компрометації її служителів. Ще в 1923 р. органи ДПУ за завданням ЦК КП(б)У спрогнозували агентурну програму розкольницької діяльності в церковному русі, про що свідчить рапорт заступника голови ДПУ про фінансування цієї програми²³⁷. Спецслужби ставили завдання досягати ідеологічного роздроблення католицтва, «заміни невігідних об'єктів у костьолах своїми людьми», встановлення незалежної від Польщі аполітичної церкви²³⁸. Із цією метою було інспіровано лист до Папи Римського Житомирського ксьондза Федукевича²³⁹, який звинувачував католицьке духовенство в антирадянській діяльності, нав'язуваній Польщею. Потім органами ДПУ було організовано публічну підтримку цього листа іншими діячами костьолу. Нарешті єпархію було розділено,

²³³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1450. — Арк. 119.

²³⁴ Там само. — Спр. 5749. — Арк. 69-79.

²³⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1844. — Арк. 3.

²³⁶ Див.: Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 447.

²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 1908. — Арк. 38.

²³⁸ Там само. — Оп. 16, спр. 2. — Арк. 124.

²³⁹ Федукевич у березні 1925 р. покінчив життя самогубством, зізнавшись у сектстві. За офіційною версією його смерть приписувалася «реакціонерам».

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

виділено Житомирську єпархію на чолі з київським прелатом ксьондзом Т. Скальським²⁴⁰.

За офіційними даними ДПУ, на 1925 р. для агентурної роботи було завербовано 21 ксьондза, деяких голів костьольних рад, особливо в Полтаві²⁴¹. Провокації щодо діячів костьола практикувалися і в наступні роки. Великий резонанс в антирелігійній та антипольській пропаганді мав набути інспірований спецслужбами підпал школи в с. Гречани Проскурівського району у зв'язку з приїздом колишнього ксьондза Перковича, що відрікся від духовного сану в 1927 р. і виступав на антирелігійні теми (оплачували місцеві органи). У підпалі звинуватили місцевого «куркуля» Кокошка та бабку-шептуху Лозику. Але, як доповідав заступник завідуючого Польбюро ЦК КП(б)У Й. Теодор, задумана справа була провалена за браком доказів²⁴². Тим не менше провокацію використали для закриття костьола у Гречанах.

Серед «гучних» справ щодо польського духовенства в середині 1920-х років привертає увагу судовий процес над одеськими ксьондзами. ЦК РКП(б) 2 квітня 1925 р. ухвалив спеціальну постанову з цього питання, вимагаючи ретельної підготовки процесу, широкого висвітлення його в пресі²⁴³. Ксьондзів Ципляка та Будкевича звинувачували в антирадянській агітації і шпигунстві, у створенні дитячого притулку, в якому вивчалось Слово Боже²⁴⁴. Подібне інкримінувалося також іншим ксьондзам.

Усі репресивно-каральні кампанії, які ініціювалися центром і через систему вертикалі партійно-державних структур і спецслужб, набували загальносоюзних масштабів, так чи інакше відображалися на долі поляків, нерідко навіть ще більшою мірою. «Викриття» так званої «шахтинської справи», носія її політичних ідеалів промпартії дали поштовх пошуку ворогів, шкідників, шпигунів у Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Одесі та інших містах, у тому числі в польському середовищі, частина якого не сприймала політику радянської влади або критично ставилася до неї.

²⁴⁰ Теофіл Скальський був заарештований в 1926 р., у 1927 р. переведений до Москви та засуджений на 10 років позбавлення волі.

²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 2. — Арк. 133.

²⁴² Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 9302. — Арк. 1, 3, 10.

²⁴³ Там само. — Ф. 1, оп. 16, спр. 1. — Арк. 161.

²⁴⁴ Там само. — Оп. 20, спр. 2006. — Арк. 84.

Ще 3 квітня 1925 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича надійшла шифрограма з Москви за підписом Й. Сталіна, в якій говорилося про необхідність дати вказівку судам і прокуратурі, щоб особи, причетні до контрреволюційної діяльності, пов'язані з Польщею і шпигунством на користь Польщі, судилися з усією строгістю існуючих законів, без будь-якого пом'якшення вироків. Щодо засуджених за ці провини не могли застосовуватися амністія та помилування без попереднього погодження з комісією політбюро у складі Дзержинського, Куйбишева, Криленка²⁴⁵.

При політбюро ЦК КП(б)У було створено спеціальну комісію з розгляду політсправ. У фондах ЦДАГО України згадуються сотні звинувачених осіб у зв'язках із польською розвідкою як поляків, так і представників інших націй. Щодо більшості з них комісія рекомендувала окружним судам застосувати вищу міру «соціального захисту» (розстріл)²⁴⁶.

За директивою ЦВК та РНК СРСР від 20 березня 1925 р. розпочалося складання списків дідичів²⁴⁷ як кандидатів на виселення та конфіскацію майна²⁴⁸. На теренах Волинської округи було взято на облік 68 колишніх дідичів. У ЦДАВО України (д. 12) і Державному архіві Житомирської області зберігається ряд документів, що розкривають політику влади щодо дідичів. Так у 1925 р. міжвідомча комісія розглянула 43 справи по Коростенській округі і прийняла рішення про виселення 15 сімей²⁴⁹. Родина Камінських (с. Яблонець Барашівського району) залишилася в селі лише завдяки підтримці селян, включаючи незаможників. У 1926 р. процес реєстрації та виселення дідичів було зупинено. У Кам'янецькій округі підлягало виселенню 14 родин (зокрема шляхтичів С. Лецинського, В. Яворського, Л. Яворського), Проскурівській — 24, Шепетівській — 10, Коростенській — 22, Київській — 38, Волинській — 68²⁵⁰. Частина поляків, зокрема Станіслав Опехавський

²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 1. — Арк. 160.

²⁴⁶ Там само. — Спр. 5. — Арк. 11, 12, 19, 24, 26, 27, 41, 43, 51, 52, 54 та ін.

²⁴⁷ Дідичі — від слова дідизна — успадковане майно від діда. На Україні називали поміщиків, які володіли великими земельними наділами та маєтком, одержаними за гетьманськими універсалами, царськими грамотами, що передавалися у спадщину.

²⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2751. — Арк. 121-124.

²⁴⁹ Державний архів Житомирської обл. — Ф.Р. 327, оп. 4, спр. 89. — Арк. 19.

²⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 12, оп. 18, спр. 5. — Арк. 9, 12, 44, 75; спр. 6. — Арк. 10, 63; спр. 7. — Арк. 3.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

(Київська округа), Йосип Левандовський (Волинська округа), Олена Щастна (Коростенська округа) та ін. опротестували це рішення в центральну комісію з виселення колишніх дідичів і великих землевласників (голова А. Буценко)²⁵¹. Однак більшості з них у проханні переглянути рішення про виселення було відмовлено, а справу Станіслава Дещинського (Жам'янецька округа) надіслали до окружного виконавчого комітету на остаточне вирішення «з урахуванням його польської національності». Загалом комісія розглянула 1165 скарг, винесла 433 рішення про виселення родин колишніх дідичів. 16 червня 1926 р. НКЗ і НКЮ надіслали роз'яснення, що колишні великі землевласники не мають права проживати в місцях їх маєтків і прикордонних округах²⁵².

На 1928 р. у межах Коростенської округи залишилося 42 родини, що підлягали виселенню. Серед них поляки Камінські, Ковальські, Бржовські, Ульські, Вітковські, Полянівські та ін. Дідичів Маркевича і Трипольського рішенням окремої наради при ДПУ було вислано до Туркестану²⁵³. У Вінницькій окрузі виселення дідичів було відкладено до початку 1929 р., тобто до розгортання колективізації²⁵⁴, що, очевидно, відповідало телеграмі ВУЦВК від 3 жовтня 1928 р. всім окружним виконкомом перевірити виконання директиви про виселення дідичів і негайно реалізувати її²⁵⁵. Списки на виселення за межі України мали бути подані на затвердження до ВУЦВК.

Ці та інші заходи репресивного характеру щодо польської людності свідчили про те, що національний фактор у них остаточно посів перше місце. Доказом цього стали чистки прикордонних військ на радянсько-польському кордоні, насамперед від осіб польської національності. У 1928 р. були створені спеціальні комісії з проведення чистки прикордонних загонів від поляків під виглядом усунення «вихідців з куркульських та інших соціально ворожих елементів». У 23-ій прикордонний загін, зокрема, виїжджав особисто голова ДПУ Балицький, унаслідок чого

²⁵¹ ЦДАВО України — Ф. 12, оп. 18, спр. 7. — Арк. 119.

²⁵² Там само. — Ф. 12, оп. 1, спр. 128. — Арк. 107.

²⁵³ Державний архів Житомирської обл. — Ф.Р. 327, оп. 4, спр. 89. — Арк. 14-19.

²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 3 003. — Арк. 69.

²⁵⁵ Державний архів Житомирської обл. — Ф.П. 42, оп. 1, спр. 424. — Арк. 37-38.

серед військовослужбовців тут було «виявлено 5,6% ворожих елементів»²⁵⁶.

Упередженість виявлялася і щодо комуністів польської національності. На закритому засіданні бюро Проскурівського окружного КП(б)У 5 січня 1929 р. слухалася справа про звинувачення Й. І. Долінського в шпигунстві на користь Польщі. Було вирішено розглянути її на закритому засіданні надзвичайної сесії окружного суду та заздалегідь визначалася міра покарання: «вища міра соціальної оборони» (Ст. 54-56 кримінального кодексу УРСР — розстріл)²⁵⁷. І хоча етнічний чинник маскувався ярликами класового ворога, поляки дедалі більше усвідомлювали антипольський характер репресій, що підштовхувало значні їх верстви знову прагнути виїзду до Польщі. У жовтні 1929 р. до польбюро ЦК КП(б)У надійшла інформація про те, що 350 польських сімей з Одеси, Києва, Херсона та інших міст бажають виїхати до Польщі. У відповідь польбюро зажадало від місцевих структур усілякого стримування процесу еміграції, з'ясування соціального складу та політичного обличчя заявників, активнішого залучення бідняків у колгоспи²⁵⁸.

Як зазначав М. Хрущов на XX з'їзді КПРС, Сталін створив концепцію «ворога народу», за якою будь-який спротив владі, навіть ідейні збочення та помилки, розходження з офіційними ідеологічними доктринами кваліфікувалися як антидержавна діяльність та автоматично ставали приводом для переслідування й арештів²⁵⁹. Це рельєфно виявилось під час колективізації сільського господарства, розкуркулення та депортацій, про що вже говорилося в попередньому параграфі. З липня 1929 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню завдань і планів»²⁶⁰, що стала офіційним доповненням до Адміністративного кодексу УСРР. Навіть сільради отримали право накладати штрафи в межах до п'ятикратного розміру вартості зерна, що мав здати селянин.

²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2751. — Арк. 132.

²⁵⁷ Там само. — Спр. 3000. — Арк. 10.

²⁵⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2930. — Арк. 11.

²⁵⁹ Див.: Хрущов М. С. Про культ особи і його наслідки // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №3. — С. 144.

²⁶⁰ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

У осіб, які ухилялися здавати хліб, конфісковувалося майно, а тих, хто чинив опір хлібозаготівлям, притягували до кримінальної відповідальності. На листопад 1929 р. у межах 54 польських сільрад Волинської округи було «розкуркулено» 1228 господарств, включаючи 520 у Мархлевському районі²⁶¹.

Провину за опір сталінському плану колективізації, падіння врожайності, продуктивності тваринництва, падіж худоби влада покладала на куркульські елементи і шкідників, до яких було віднесено чимало поляків. Показовою в цьому відношенні може слугувати стаття в газеті «Серп» під рубрикою «Боротьба проти куркулів та їх агентів» за підписом «Більшовик». У ній говорилося, що в с. Н. Радогоса в 1927 р. була утворена польська сільрада та відкрита національна школа, але в апараті сільради замаскувалися куркулі на чолі з О. Ясінським і його агентами А. Могильницьким і С. Слівінським, які «збивали» бідняків з дороги до колгоспу та соціалізму. Вони вступили в колгосп аби підірвати його зсередини, доводили збільшений план здачі хліба біднякам і середнякам, а своїм збіжжям спекулювали на ринку. Автор статті звинувачував районне керівництво у класовій сліпоті та закликав негайно віддати до суду Ясінського та його спільників²⁶².

Ще більш войовничий наступ на «куркульсько-шкідницькі елементи» вела польська молодіжна преса, формуючи у громадськості образ ворога. «Голос молоді» під заголовком «Саботажників заготівлі насіння, ворогів народу під суд!» повідомляла, що в с. Крочки Проскурівського району не заготовлено насіння ні для артілі, ні для одноосібників. План по колгоспу виконано лише на 74%. Уся вина звалювалася на «саботажників і шкідників» І. Торчинського та М. Білінського, яких, були впевнені газетярі, слід віддати під суд²⁶³.

Із початку 1930-х років дедалі частіше з'являються заклики до боротьби з націоналістами та фашистами із середовища національних меншин, а на поляків і німців накладається тавро «шкідницьких» націй. Польське населення вже в масовому порядку стали звинувачувати у шпигунстві, шкідництві, співробітництві

²⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 456. — Арк. 71-72, 80.

²⁶² *Sierp*. — 1933. — 5 березня.

²⁶³ *Głos młodzieży*. — 1933. — 25 лютого.

з фашистами. Для повнішого уявлення масштабів антипольських акцій у контексті карально-репресивної політики влади зупинимося на їх хронології, починаючи з голодомору 1932-1933 рр. і завершуючи «великим терором» 1937-1938 рр. Хоча головний удар, що сталінський режим прагнув нанести шляхом голодомору, було спрямовано проти українського селянства, його драматичні наслідки торкнулися всього населення України (і не лише), включаючи поляків. Як справедливо зазначають В. Марочко та Б. Чирко, голод за своїм призначенням і трагічними наслідками мав і національні виміри²⁶⁴.

У доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У про продовольчий стан у містечках від 16 березня 1933 р., надісланій до ЦК КП(б)У, зазначалося, що частина мешканців Бердичева, Вінниці, Проскурова, Немирова, Чуднова та ін., а саме тут значну питому вагу мали поляки, «виснажені від недоїдання», «є випадки смерті від голоду». У Проскурові «зафіксовано 22 випадки опухання, а деякі робітничі родини годуються сурогатами, картопляним лущинням. У Немирові за останні 2 місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та 20 голодуючих родин»²⁶⁵.

Коли світова громадськість, у тому числі польська, виявила готовність надати допомогу голодуючим, радянські власті розцінили це як втручання у внутрішні справи й антирадянську пропаганду. Спробою приховати від світу масштаби голоду був лист П. Постишева та П. Любченка до Й. Сталіна, в якому пропонувалося шляхом втручання наркомату закордонних справ забронити в'їзд представників зарубіжних консульств у села для роздачі допомоги, а тих, хто в'їхав після попередження, заарештовувати за «контрреволюційну роботу».

Водночас партійно-державні чільники, всіляко приховуючи та замовчуючи голод, у своїй пропагандистській діяльності всю провину за «продовольчі труднощі» звалювали на куркулів і контрреволюціонерів. Так, газета «Серп» в інформації про зрив планів поставки м'яса в Житомирському районі твердила, що в селах Андріївка, Левків, Піски, Станичівка та інших кварталний

²⁶⁴ Див.: Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри голодомору в Україні (Документальна розповідь) // Відродження. — 1933. — №8. — С. 60.

²⁶⁵ Див.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 449-452.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

план виконано лише на 4-8% , а Богунська сільрада не здала жодного фунта м'яса. Серед причин такого стану справ газета назвала опортуністичне самозаспокоєння, самоплив, саботаж і диверсійну діяльність ворогів²⁶⁶. «Голос молоді» погіршення ситуації в селах Мархлевського району пояснювала ворожою діяльністю костьолу і ксьондзів, які вели агітацію за зрив посівної кампанії, закликали колгоспників не виходити на роботу²⁶⁷. Між тим, у доповідній записці секретаря Мархлевського райпарткому Марчевського до обкому КП(б)У 5 лютого 1933 р. йшлося, що в 10 сільрадах району на 1 листопада 1933 р. зареєстровано 54 родини кількістю 248 чол., уражених голодом, із них 6 померло, а частина, переважно діти, лежать опухлими²⁶⁸. Очевидно ця інформація залишилася без уваги, оскільки вже у травні той самий Марчевський повідомляв про випадок людодства в с. Драницькі Хатки, де 13 травня Марцилина Добровольська зарізала свого сина восьми років і разом із дочкою Юзефою з'їли його, а 19 травня вона зарізала і Юзефу²⁶⁹. Загалом у цьому селі голодувало до 20 родин.

Подібні випадки мали місце і в Коростенському районі, про що свідчить інформаційне зведення управління міліції району від 21 червня 1933 р. щодо смерті та фактів людодства на ґрунті голоду. У ньому наводився факт із с. Лісобуда, де впродовж місяця в польській родині Олени Галицької померло 5 дітей. На допиті вона та її дочка Цецилія визнали, що вони з'їли 4-х річного Домініка, коли він захворів, бо, на їх думку, він все одно помер би²⁷⁰.

Оскільки основна маса поляків проживала в сільській місцевості, що найбільше постраждала від злиднів і голоду, то можна зробити певні припущення щодо масштабів жертв голодомору. Сучасна джерельна база та методика розрахунків не дають змоги окреслити повну та реальну картину. І все ж, якщо прийняти навіть один із найменших розрахункових показників людських втрат України від голодомору 1932-1933 рр. за 5 млн, зважити, що поляки становили 1,6% серед всього населення України, то

²⁶⁶ Sierp. — 1933. — 18 березня.

²⁷⁰ Głos młodeży. — 1933. — 27 березня.

²⁷¹ Див.: Голодомор на Житомирщині. 1930-1934. Спогади і документи. — Житомир, — 1993. — С. 30.

²⁷² Там само. — С. 48-49.

²⁷³ Там само. — С. 50-51.

з певною мірою умовності можна припустити, що голод забрав життя не менше 80 тис. поляків. За наведеною С. Кульчицьким²⁷¹ офіційною статистикою органів ЗАГСів у 1933 р. було зареєстровано 28,7 тис. смертей серед польського населення. Методика його розрахунків демографічних втрат підтверджує наші припущення.

Як уже зазначалося, з 1933 р. антипольські заходи набувають спланованого, організованого згори характеру й охоплюють усі сфери суспільного життя, включаючи діяльність самої партії. Багатьом її членам, особливо вихідцям із Галичини, арештованим за справою так званої «Української військової організації» (УВО) і виключеним із партії рішенням партійної комісії ЦК КП(б)У у травні 1933 р., інкримінувалися ворожі дії на користь Польщі. Серед репресованих були: В. Олійник, Ф. Приступа, Й. Зозуляк, Я. Войтюк-Макаренко, Т. Ріпа. Так, В. Олійник, член ВКП(б) з 1922 р., викладач Інституту червоної професури, був звинувачений у передачі полякам даних шпигунського характеру та секретних директив партії. У передачі польським розвідувальним службам секретних відомостей звинувачувався керівник групи планування науки Держплану УСРР Климентій Кошик, а його дії оцінювалися як економічне шпигунство²⁷². У документі фігурували й поляки: Антон Лозінський — машиніст «Ленкузні», Петро Байдер — студент Дніпропетровського металургійного інституту, Микола Марефієвич — аспірант Київського лінгвістичного інституту та ін.²⁷³

У протоколі №104 засідання ЦК КП(б)У від 20 липня 1933 р. значаться прізвища 7 поляків-комуністів, виключених із КП(б)У як класово ворожі елементи, які пролізли в партію задля контрреволюційної і провокаційної роботи. Зокрема, К. Яницький, аспірант Інституту червоної професури, звинувачувався у причетності до контрреволюційної фашистської організації, що ставила на меті повалення радянської влади шляхом збройного повстання, а також асистент Харківського медінституту П. Коренковський, член ЦК ППС-лівиці, аспірант Науково-дослідного

²⁷¹ Див.: Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 років на Україні. — С. 78-79.

²⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 10. — Арк. 180.

²⁷³ Там само. — Арк. 90-93.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

інституту польської пролетарської культури М. Михайлов-Лашінський, колишній член КПП, член ППС-лівизи, завідувач навчальної частини курсів при ЦК КП(б)У В. Хрусель та ін.²⁷⁴

Із архівних документів видно, що всі особи, виключені з партії в 1930-і роки, автоматично заарештовувалися та каралися як злочинці. Саме в цей період, коли розгорнулася кампанія «викриття націоналістичних помилок Скрипника», у пресі з'являється термін «польсько-галіційська шпигунсько-диверсійна робота», фабрикуються справи на її «провідників» та «організації». 25 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У ухвалила постанову за підписом Кисельова «Про групу членів партії», в якій 10 комуністів були названі фашистами, що прибули з-за кордону з метою проведення контрреволюційної, шкідницької роботи, провадили її серед різних верств населення, маскуючись своєю належністю до комуністичної партії. Серед них були відомі українські письменники — вихідці з Галичини Мирослав Ірчан (Андрій Баб'як), член КП Східної Галичини, член КП Канади, член КП(б)У з 1920 р., редактор журналу «Західна Україна»; Олександр Досвітній (Скрипальов), один із керівників видавництва «Чорноморська Рада», член КП(б)У з 1919 р., Мирон Заячківський (Косар) член КП(б)У з 1920 р., секретар ЦК Компартії Західної України та ін.²⁷⁵ Вони звинувачувалися у шпигунських зв'язках із Польщею і як «провокатори і контрреволюціонери» були виключені з партії та репресовані. У листопаді 1933 р. С. Косіор заявив про засміченість «польськими фашистськими елементами» польських національних сілрад, колгоспів, шкіл, клубів, інститутів і сформулював завдання «провести заходи до чисток цих організацій від ворожих елементів»²⁷⁶. Із 1934 р. почалася ліквідація національних районів, спочатку польського та німецького. Формування громадської думки про недоцільність існування польського національного району, а згодом і сілрад, велася в умовах нагнітання антипольської істерії, інсценування гучних процесів. Аналіз численних джерел підводить до висновку, що найпоширенішими мотивами для переслідувань, арештів і судових процесів над

²⁷⁴ ЦДАГО України. — Спр. 38. — Арк. 116.

²⁷⁵ Там само. — Спр. 10. — Арк. 97.

²⁷⁶ Там само. — Спр. 422. — Арк. 58-59.

поляками України, що тривали понад 15 років, були звинувачення у причетності до Польської військової організації. Участь або зв'язки з ПОВ фактично приписувалася всім, хто був заарештований у різних регіонах України як у 1933-1935 рр., так і в 1937-1939 рр. До ПОВ можна застосувати оцінку сучасного науковця Ю. Шаповала щодо Української військової організації як «гумової справи», оскільки до неї додавалися все нові й нові імена²⁷⁷. До речі, методика підготовки і проведення процесів над учасниками ПОВ та УВО майже аналогічна.

Серед дослідників існують різні точки зору на ПОВ: від її героїзації до заперечення самого існування. Офіційна партійно-державна оцінка діяльності ПОВ містилася в доповіді П. Постишева, виступі В. Балицького та ін. на XII з'їзді КП(б)У (1934 р.). Зокрема, Балицький заявив, що «українська націоналістична контрреволюція проводила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі Польської військової організації»²⁷⁸. Цю думку Балицький розвинув у виступі на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У, зазначивши, що в 1933-1934 рр. було нанесено сильний удар по ПОВ, але в 1935 р. знову виявлено низку її членів у складі ВКП(б), що наприкінці 1934 р. — в 1935 р. в Україну прибуло багато польських емісарів, які пробралися через польську секцію Комінтерну. Були названі прізвища Конецького — колишнього інструктора ЦК КП(б)У, Стасяка — члена секретаріату ЦК КП(б)У, Сосновича — колишнього секретаря ЦК комсомолу та ін.²⁷⁹ До речі, ще в липні 1934 р. ОДПУ було реорганізовано в загальносоюзний наркомат внутрішніх справ (НКВС), а в листопаді при наркомі внутрішніх справ було сформовано Особливу нараду як позасудовий надзвичайний орган. На місцях створювалися відповідні «трійки», «двійки», які наділялися правом без слідства та суду ухвалювати вироки про розстріл або ув'язнення у виправно-трудовах таборах.

Прологом «великого терору» стало, як тепер відомо, інспіроване спецслужбами вбивство 1 грудня 1934 р. в Ленінграді одного

²⁷⁷ Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х рр. — С.132.

²⁷⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенограф. звіт. — С. 120, 126.

²⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 472. — Арк. 69.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

з соратників Сталіна С. Кірова. На траурному мітингу в Києві П. Постишев закликав до посилення пильності, класової ненависті та непримиримості до ворогів. За вказівкою Сталіна була ухвалена постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка передбачала спрощений порядок розслідування та розгляду справ у судах про осіб, підозрюваних у підготовці терористичних актів без адвоката і прокуратури. При цьому не дозволявся розгляд апеляцій, а вирок мав виконуватися негайно. Ця директива була реалізована у Кримінально-процесуальному кодексі УСРР²⁸⁰. Уся ця атмосфера не могла не позначитися на розгляді справ осіб, звинувачуваних у належності чи підтримці діяльності ПОВ.

За показаннями Я. С. Свідерського, Я. І. Левінського, С. Л. Квасновського, С. В. Яворського та ін.²⁸¹ виходило, що ПОВ була організована в Україні польськими військовиками в 1918 р. До неї приймалася молодь віком до 20 років, кожен вступаючий складав урочисту присягу служити Польщі. У 1920-1921 рр. чимало учасників ПОВ були арештовані органами ВНК і її осередки в Київській і Вінницькій областях перестали існувати²⁸². На судовому процесі Я. Свідерський образно порівняв осідки ПОВ із «басейном, куди стікалися люди, незадоволені радянською владою»²⁸³. На слідстві у справі Я. А. Михайловського та ін., заарештованих управлінням держбезпеки влітку 1937 р. на території Уманського, Монастирищенського, Погребищенського, Підвисоцького та Тетіївського районів Київської області, стверджувалося, що в 1919 р. в Україну з Польщі прибули із спецзавданням емісари польських розвідорганів Міодушевський, Заремба, Коберський, Пржесецький, Добровський і Вільховський, які утворили осередок ПОВ на Уманщині, що мав за мету здійснення диверсійних актів, підготовку кадрів для шпигунства²⁸⁴. У звинувачувальному висновку у справі ПОВ, затвердженому В. Балицьким у квітні 1934 р., який відклався в Державному архіві СБУ, викла-

²⁸⁰ Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова ВУЦВК // Вільшовик України. — 1934. — №12. — С. 17.

²⁸¹ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 39221 ФП. — Арк. 47-48.

²⁸² Там само. — Спр. 52211 ФП. — Арк. 21-23.

²⁸³ ДА СБУ. — Ф. 6, спр. 68067 ФП. — Арк. 56.

²⁸⁴ Там само. — Спр. 50472 ФП. — Арк. 43-44, 267а.

дено характеристику трьох етапів створення та ліквідації ПОВ: а) створення та діяльність до 1920 р.; б) поступове відновлення організації (1921-1926 рр.); в) підготовка до інтервенції Польщі в УРСР (1926-1933 рр.), дається структура і склад організації, її чисельність, форми та методи діяльності²⁸⁵. Звичайно, важко встановити, що в цих показаннях правдиве, а що сфабриковане, але сумніватися в тому, що частина поляків України чинила опір радянській владі, створювала відповідні групи й інституції, не можна. Із протоколу допиту К. О. Лося, студента 4-го курсу Київського медінституту, заарештованого в червні 1937 р., видно, що він був членом Польської комуністичної партії з 1924 р., за революційну діяльність опинився в польській тюрмі. У 1929 р. К. Лось виїхав до Москви, звідти до Києва (1931 р.), де долучився до діяльності одного з осередків ПОВ і став вербувати інших юнаків і дівчат польського походження. Ці та інші численні свідчення дають підстави вважати, що ПОВ була реальною організацією, але її кількісний склад, масштаби діяльності, очевидно, перебільшені органами ДПУ, які причетність до ПОВ використовували як привід або мотив для масових репресій не лише проти поляків, але й представників інших національностей СРСР.

У 1934 р. судова трійка колегії ДПУ УСРР притягнула до кримінальної відповідальності 114 чол., із яких 32 чол. фігурували як члени керівної групи ПОВ. Як указує Ю. Шаповал, було репресовано провідників польської меншини в Україні, відомі партійні, державні, громадські, культурні діячі, науковці, зокрема М. Н. Бжезовський, О. Г. Герман, Є. К. Волін-Вернер-Торчинський, А. С. Соколовський, М. Я. Торчинський-Турек, Б. А. Глинська, П. А. Бороденко-Шпичек, В. А. Дерлінг, Я. А. Зелінський, М. Г. Сохацький, Л. — Ф. С. Крижановський, Й. Й. Понятковський, Й. Б. Теодор, Г. І. Політур-Радзиновський, Т. В. Домбаль, І. Я. Туронь, С. К. Галькевич, В. В. Бандурський, Й. К. Нейман, К.-Т. Й. Вишневський, С. Г. Безчеснов, Я. К. Замдбарг, С. Г. Лазорет та ін.²⁸⁶ У ролі керівника ПОВ по справі проходив Б. В. Скарбек, якого було названо «польським резидентом», «довіреною особою Пілсудського». Голова ДПУ

²⁸⁵ ДА СБУ. — Ф. 13, оп. 2, спр. 959. — Арк. 5-76, 110-112.

²⁸⁶ Див.: Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років. — С. 160.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

В. Балицький особисто провів допит Б. Скарбека та домігся бажаних зізнань.

Матеріали попереднього слідства над керівним ядром ПОВ показують, що всі його члени звинувачувалися у шпигунській, диверсійно-повстанській і шкідницькій діяльності, в підготовці інтервенції Польщі з метою відторгнення України від СРСР і входження її до складу Польщі. Тому й не дивно, що майже всі вони були засуджені до вищої міри покарання. Між тим, на межі 50-60-х років ХХ ст. під час реабілітації жертв репресій, розгляду заяв членів сімей засуджених рішенням трибуналу Київського військового округу ці вироки було скасовано за відсутністю складу злочину. При цьому наголошувалося, що на території СРСР із 1922 р. ПОВ узагалі не існувала, оскільки була розгромлена органами радянської влади²⁸⁷. Ці твердження дали підставу для ряду дослідників вважати, що всі справи щодо ПОВ були сфабриковані органами ДПУ, а це й викликає сумнів. До цієї проблеми ще повернемося у зв'язку з розглядом долі поляків у період «великого терору» 1937-1938 рр.

Процеси над членами ПОВ 1934-1935 рр. були використані партійно-державними органами для подальшого формування образу ворога щодо поляків і розгортання інших каральних акцій, насамперед депортацій і ліквідації національно-територіальних одиниць. Можна погодитися з думкою Б. Чирка²⁸⁸, що сталінська політика переселення народів була одним із напрямів репресій, спрямована на насильне виселення корінного та інших етносів із місць свого історичного проживання. Розсіювання їх представників на нових місцях фактично вело до асиміляції. Офіційно переселення народів розглядалося як засіб зміцнення прикордонної смуги СРСР, здійснювалося центром, опираючись на місцеві партійно-державні, військові та каральні органи.

23 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями. Щоб запобігти їхній втечі, передбачалося встановити «особливо пильний нагляд за особами, які

²⁸⁷ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 43781 ФП. — Арк. 211.

²⁸⁸ Див.: Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці» // Відродження. — 1993. — №10. — С. 72-73.

переселяються в 7,5 кілометровій прикордонній смузі», перераховувалися ділянки кордону: Олевський, Славутський, Волочиський погранзагони. Указувалося на підвищення оперативності міліції, утворення тимчасових міжрайонних оперативних груп загальною кількістю до 700 чол., організацію військового патрулювання в селах виселенців під виглядом навчальних занять²⁸⁹. Для переселення поляків відводилися райони Старобільської округи та північно-західні райони Дніпропетровщини.

Наступним актом розсіювання поляків і згортання їх автономних прав стала резолюція ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. «Про Мархлевський та Пулинський райони», якою вони ліквідувалися через «економічну слабкість», «незручність обслуговування МТС» тощо²⁹⁰. Пулин перейменовувався на Червоноармійськ, а Мархлевськ на Щорськ і спеціальним рішенням утворювався Щорський район Житомирської області²⁹¹. Підготовка до ліквідації Мархлевського району включала «перетрушування» й арешти кадрів, корективи в бюджеті і планах його розвитку, а також переселення поляків. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додаткове виселення з Мархлевського району 300 господарств, зокрема в Біломоро-Балтійський табір 50 господарств (найбільш ворожих і небезпечних елементів)²⁹².

Щойно виконувалися одні завдання про переселення поляків, негайно додавалися ще більш масштабні. Так, 16 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (тобто вже не «ворожих», не «ненадійних», а просто «польських»)²⁹³. Нерідко ухвалення подібних рішень видавалося як реакція на ініціативу з місць. У ЦДАГО України є доповідна записка секретаря Вінницького обкому партії В. Чернявського на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, в якій пропонувалося з метою очистки кордону, форпостів і вузлових залізничних пунктів санкціонувати проведення переселення поляків у тиллові райони України²⁹⁴.

²⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 12. — Арк. 44, 65.

²⁹⁰ Там само. — Арк. 325.

²⁹¹ Там само. — Оп. 6, спр. 5 09. — Арк. 55.

²⁹² Там само. — Арк. 267-268.

²⁹³ Там само. — Ф. 1, оп. 16, спр. 12. — Арк. 289.

²⁹⁴ Там само. — Арк. 343.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

На дозвіл чекати не довелося: 4 листопада, напередодні «великого революційного свята» політбюро ЦК КП(б)У погодилося з пропозицією та виділило 12 глибинних районів України для переселення поляків із Вінниччини²⁹⁵.

Паралельно з планомірним виселенням і переселенням поляків із насиджених місць продовжувалася лінія на ліквідацію польських сільрад, закриття польських шкіл, чистку державного апарату, оборонних підприємств від осіб польської національності. У постанові ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. «Про польські сільради» зазначалося, що серед голів і секретарів сільрад велика засміченість польськими націоналістами і ставилося завдання замінити керівний склад «радянськими людьми», а діловодство перевести українською мовою²⁹⁶. Водночас розгортається тотальне звільнення поляків із оборонних підприємств. Постанова Харківського обкому партії «Про стан парторганізацій та командних кадрів на заводах № 135 і ППЗ» (3 листопада 1935 р.) прямо доручала спеціальній комісії розробити календарний план очищення заводів від поляків, німців, троцькістів, націоналістів, насамперед тих, хто посідав керівні посади²⁹⁷.

За інформаціями оборонних підприємств республіки, надісланими до ЦК КП(б)У, було звільнено понад тисячу вихідців із Польщі, «підозрілих у шпигунстві». Під час чисток особлива увага приділялася прикордонним і національним районам. Як зазначав П. Постишев на січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, в колишньому Мархлевському районі було виключено з партії 46,6% усього складу організації²⁹⁸. Що стосується польських сільських рад, то частина їх розформовувалась у зв'язку з виселенням поляків, а решта перетворювалася на українські.

Із весни 1936 р. почався новий етап нищення польської меншини шляхом насильницького виселення за межі України. Ще листопадова (1935 р.) постанова ЦК КП(б)У передбачала виселення 6-7 тис. польських господарств, переважно за межі республіки²⁹⁹. 16 березня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило

²⁹⁵ ЦДАГО України. — Арк. 342.

²⁹⁶ Там само. — Ф. 1, оп. 16, спр. 12. — Арк. 280, 280 зворот.

²⁹⁷ Там само. — Спр. 39. — Арк. 240.

²⁹⁸ Там само. — Оп. 1, спр. 472. — Арк. 62.

²⁹⁹ Там само. — Оп. 16, спр. 12. — Арк. 346.

рішення про виселення в Казахстан 5 тис. польських господарств: 3 тис. з Київської та 2 тис. з Вінницької областей³⁰⁰. Не минуло й місяця, як 9 квітня нова ухвала назвала вже 15 тис. господарств із цих областей для виселення до Казахстану³⁰¹.

Національний склад переселенців цього разу не вказувався, але для цього й не було потреби, оскільки діяла інша постанова ЦК КП(б)У «Про переселення жителів однокілометрової прикордонної смуги на протязі державного кордону в Київській області» (7 серпня 1936 р.), в якій ставилося завдання очистити цю смугу від «польського та німецького елементу»³⁰².

Масштабні переселенські кампанії здійснювалися відповідно до директив центру. Свідченням цього є постанова Раднаркому СРСР від 28 квітня 1936 р. за №776-120 цс (цілком секретно) про переселення «як політично неблагодійних» поляків УСРР до Казахстану. Уже до першої групи переселенців потрапило 30 820 осіб польської національності, яким визначалися райони Карагандинської, Кокчетавської, Північно-Казахстанської та Талди-Курганської областей для майбутнього проживання³⁰³. Нечисленні групи поляків (по 5-15 чол.) направлялися до Російської Федерації, натомість з Росії та деяких інших республік в Україну прибували все нові й нові ешелони росіян, узбеків, киргизів, туркменів³⁰⁴, що відображало на практиці сталінську концепцію «злиття націй» і переміщення народів³⁰⁵. Завершальним акордом «великого переселення» стали депортації поляків із західних областей України 1939-1941 рр.

Вважаємо доцільним окремо зупинитися на деяких акціях «великого терору» 1937-1939 рр. і його наслідках для польської меншини, що засвідчують повну відмову режиму від принципів національної політики, декларованих у 1920-і роки. Вивчення й аналіз понад 100 судово-слідчих справ українських поляків,

³⁰⁰ ЦДАГО України. — Оп. 1, спр. 13. — Арк. 25.

³⁰¹ Там само. — Арк. 48-50.

³⁰² Там само. — Арк. 88.

³⁰³ Там само.

³⁰⁴ Автор приєднується до думки тих дослідників (С. Кульчицького, В. Марочка, Р. Пирога, В. Сергійчука та ін.), які вважають, що в такий спосіб сталінське керівництво намагалося замести злочинні сліди голодомору в Україні 1932-1933 рр.

³⁰⁵ Див.: Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-і роки) // УІЖ. — 1990. — №10. — С. 34.

репресованих у ці роки, підтверджують уже висловлену думку про те, що переважну їх більшість було сфабриковано спецслужбами. Основний загал репресованих завинив хіба лише тому, що любив свій народ, свою мову, історію, не сприймав радянську владу, її антигуманну політику та мав відвагу заявляти про це. Заарештований С. Савінський, 1893 р. народження, слюсар київського заводу «Швеймашина», в розмовах із робітниками критично висловлювався на адресу радянської влади, говорив про її неминучу загибель. Його звинуватили у шпигунській роботі та засудили до розстрілу³⁰⁶. Така доля спіткала Ф. Драпея, робітника ліспромгоспу ст. Тетерово, який критично висловлювався про політику комуністичної партії, сталінську конституцію, був звинувачений у фашистській пропаганді і 7 грудня 1937 р. розстріляний³⁰⁷.

У судово-кримінальних справах поляків 1937-1939 рр. досить часто фігурують звинувачення у ворожій діяльності в минулі роки, особливо участь у «контрреволюційних організаціях». Майже кожному з 15 арештованих поляків у серпні 1938 р. в селах В. Половецького району Житомирської області висувалося звинувачення в участі в ПОВ. Зокрема, І. А. Юрковському нагадали, що в 1930-1931 рр. він, як власник бакалійної лавки, був позбавлений виборчих прав, відстоював католицьку релігію, мав середняцьке особисте господарство, а з 1935 р. брав участь у діяльності ПОВ. О. Ф. Петровському інкримінувалась участь у боротьбі з радянською владою на боці Петлюри, заможність і спротив колективізації (був виселений). У висновку на М. Д. Шиманського говорилося, що в 1931 р. він був засуджений на один рік за нездачу законтрактowanego бичка, зберігав рушницю і брав участь в осередку ПОВ. 7 осіб з цієї групи були засуджені «трійкою» до вищої міри покарання, решта до різних термінів заслання до виправно-трудова таборів (ВТТ)³⁰⁸.

Впадає у вічі той факт, що в 1937-1938 рр. «пошук» осередків ПОВ мав тотальний характер. Вони «викривалися» в усіх сферах суспільного життя: в партійних і державних органах, військових

³⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 67043 ФП. — Арк. 17-29.

³⁰⁷ Там само. — Спр. 65537 ФП. — Арк. 2-18.

³⁰⁸ Там само. — Спр. 36792 ФП. — Арк. 7, 13, 183.

підрозділах, на промислових підприємствах, у колгоспах, на транспорті, в установах освіти, культури, охорони здоров'я тощо. Наведемо окремі приклади. У червні 1938 р. був заарештований та утримувався в київській тюрмі П. Ф. Сіденко (Ржечичський), начальник першого відділу штабу Київського особливого військового округу. На допитах 20-25 серпня він показав, що є учасником диверсійної групи з 1923 р., тобто з часу служби в Червоній армії, і за завданням ПОВ займався шпигунською діяльністю. Визнав, що «виводив із ладу військову техніку», «заразив коней інфекційною хворобою», «вербував нових членів». Слідчі на всіх допитах вимагали його зізнання у зв'язках із військово-троцькістською організацією під керівництвом Якіра, нарешті домоглися й цього. Але вже в березні 1939 р. Сіденко від усіх попередніх показань відмовився, заявивши, що вони були зроблені під тиском. (На деяких протоколах, до речі, зазначено, що допити починалися опівночі та закінчувалися вранці.) Лише 8 березня він знову визнав свою провину, а 23 вересня 1939 р. особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до 8 років ув'язнення у ВТТ³⁰⁹. У справі є довідка особливого відділу КДБ СРСР, датована 1957 р., в якій говориться, що за даними архіву МДБ СРСР жодних відомостей про належність П. Ф. Сіденка до ПОВ чи троцькістської організації не виявлено і його було реабілітовано за відсутністю складу злочину³¹⁰. Загалом у цій справі проходило понад 60 військовослужбовців різних національностей.

Інший драматичний факт стосується долі Л. Щепанського, котрий працював охоронцем музейного містечка Лаври в Києві та був заарештований 13 липня 1938 р. як агент польської розвідки. Із протоколу допиту видно, що, виклавши свою версію вини Л. Щепанського, слідчий заявив, ніби йому відомо як про те, що ксьондз Калиновський залучив його до розвідувальної роботи, так і про передачу ним даних про воєнне будівництво в Києві. Згадувалося і про службу Л. Щепанського в 1919 р. в денікінській армії, і про арешт органами ВУНК в 1922 р. у підозрі в підготовці збройного повстання. Декілька днів Л. Щепанський

³⁰⁹ ЦДАГО України. — Спр. 42781 ФП. — Арк. 2, 12, 16, 161, 234; Т.2. — Арк. 12, 72.

³¹⁰ Там само. — Арк. 209, 211.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

відкидав ці звинувачення та повторював: «винним себе не вважаю», але на восьмий день дав бажані слідству свідчення і був засуджений до розстрілу. У справі є довідка, що вирок виконано 27 вересня 1938 р. о 24 год.³¹¹

У фондї 13 ДА СБУ зберігається звинувачувальний вирок щодо Волинського центру ПОВ, затверджений начальником УДБ НКВС по Житомирській області Ваткіним 29 жовтня 1938 р. У ньому говорилося, що центр було створено для підготовки повстання в момент нападу Німеччини на СРСР. У списку заарештованих, а відтак засуджених за цією справою, фігурувало 80 осіб³¹².

До речі, за часів «великого терору» масові репресії з новою силою обрушилися на ксьондзів, костьольний актив, віруючих і католицьку церкву взагалі. Для більшої аргументації вини арештованим інкримінувалася також участь у контрреволюційній діяльності. Так, у груповій справі С. Яворського з Іванківського району, за якою проходило 19 осіб, на перше місце серед звинувачень ставилося те, що всі вони відвідували Іванківський костьол, де з 1928 р. ксьондзом був С. М. Зіх³¹³, який у своїх проповідях закликав поляків любити свою націю, молитися Богу за благополуччя Польщі, виховувати дітей у польському національному дусі, формувати з молоді патріотів, не припускати, щоб діти вступали в піонери та комсомол³¹⁴. Самому ж С. Яворському як голові костьольної ради висувалося звинувачення у збиранні підписів у 1935 р. серед польського населення за відкриття костьолу. Іншому члену групи Ф. Лоскаржевському ставилася провина у зв'язках із «польськими шпигунами» ксьондзами Кохатським і Динею³¹⁵. П. Янковський звинувачувався в тому, що ксьондз С. М. Зіх певний час жив у нього на квартирі³¹⁶.

³¹¹ 9 червня 1959 р. Л. П. Щепанського було посмертно реабілітовано. Однак і тоді рідним не повідомили правду. У справі є копія довідки про те, що він помер 7 березня 1943 р. «від гострого нефриту». — ЦДАГО України. — Арк. 24.

³¹² ДА СБУ. — Ф. 13, оп. 2, спр. 3. — Арк. 3-48.

³¹³ III том Справи містить матеріали реабілітації 1955-1956 рр., у тому числі оглядову довідку про звинувачення С. М. Зіха, уродженця м. Золотоноші, поляка, з вищою духовною освітою, якого було заарештовано органами ДПУ в лютому 1930 р. за проведення під виглядом релігійних проповідей антирадянської пропаганди, за створення та керівництво гуртком «Ружанець», який прищеплював дітям польські патріотичні почуття. 12 травня 1930 р. С. М. Зіха було засуджено на 5 років ВТТ, подальша його доля невідома. — Згадана справа. — Т.3. — Арк. 32-39.

³¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 39221 ФП, спр. 1, т. 1. — Арк. 36-37.

³¹⁵ Там само. — Т.1. — Арк. 70-71.

³¹⁶ Там само. — Т.1. — Арк. 184-185.

Усі 19 осіб були засуджені до розстрілу як «члени польської націоналістичної групи». Нерідко мотивом до арешту та репресій слугували навіть не дії, а наміри, про які ставало відомо органам ДПУ системою доносів. А. Страдевському, мешканцю селища Рокитне Київської області, ставили у провину його намір «нелегально перейти кордон» та опинитися в Польщі. Під час допиту слідчий вимагав від нього підтвердити службу в 1920 р. в польській армії і свою участь у «поширенні чуток про неминучу поразку радянської влади», у вихвалянні життя в Польщі. Особлива нарада винесла вирок — 10 років ВТТ³¹⁷. У квітні 1989 р. А. В. Страдевського було помертно реабілітовано³¹⁸.

Про те, що вироки особливих нарад, «трійок», «двійок» ухвалювалися упереджено, без достатньої аргументації вини, не кажучи про докази, свідчать вкрай стислі терміни розгляду більшості справ. Леонід Бельський, житель Києва, був заарештований за підозрою у шпигунстві 15 грудня 1937 р., а вже через два дні йому пред'явили звинувачення: має родичів у Польщі, підтримує з ними зв'язки, походить із дворянської родини, відвідував польське консульство в Києві, передав ряд відомостей про населення м. Києва, проводив активну контрреволюційну роботу. 10 січня 1938 р. йому було винесено смертний вирок, а 12 січня виконано. Як зазначається в матеріалах реабілітації 1961 р., «ніяких відомостей про належність Л. Й. Бельського до польської агентури і розвідувальної роботи немає»³¹⁹.

Переважна більшість «показань» заарештованих поляків досягалася шляхом використання злочинних методів слідства, застосування фізичних засобів дізнання. Як заявила дочка засудженого до розстрілу Й. І. Янишевського Т. Янишевська в листі до генерального прокурора, на другий день після арешту батька її та маму викликали до Володарського суду, допитували, катували, примушували підписати показання про участь у шпигунстві. Після того, як вона підписала «зінання», її завезли в Білоцерківську тюрму. Сестру Зою, котра після допитів народила

³¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 39221 ФП, спр. 1, т. 2 — Арк. 243. У справі є довідка про те, що А. В. Страдевський помер 2.05.1944 р. в Ярославській обл., де відбував покарання (Арк. 27).

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 60411 ФП. — Арк. 5, 18, 26.

³¹⁹ Там само. — Спр. 54949 ФП. — Арк. 9, 15, 19, 123-124.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

неживу дитину, міліціонери позбавили житла, викинувши з квартири на вулицю всі домашні речі, хоча надворі був грудень³²⁰.

Незважаючи на застосування жорстоких методів допитів, частина заарештованих поляків так і не визнавала себе винними. У таких випадках фабрикувалися показання свідків. У справі М. К. Бельського жителя с. Лозовий Яр Яготинського району тоді Полтавської області, заарештованого у грудні 1937 р. «за розвідувальну роботу і пораженченську пропаганду», є довідка-характеристика голови сільради, декілька заяв і показання свідків, але всі ці документи написані одним почерком. І хоча М. К. Бельський винним себе не визнав, жодного конкретного факту про склад злочину наведено не було, його засудили до розстрілу³²¹.

Серед вивчених нами справ є немало таких, за якими позасудові ухвали приймалися на основі звинувачувальних висновків, складених без слідства взагалі. За справою В. П. Петровського бухгалтера Корчуватського цегельного заводу м. Києва, є лише протокол допиту і зроблений слідчим висновок про те, що В. П. Петровський виховувався в польській патріотичній сім'ї, поділяв ідеологію польського націоналізму, мріяв про відновлення великої Польщі, підтримував тісні зв'язки з контрреволюційними елементами. Цього виявилось достатньо для засудження його до вищої міри покарання. В. Петровського реабілітовано 30 вересня 1960 р.³²²

У 1937-1939 рр. проводилася своєрідна чистка апарату партійних, державних установ, громадських організацій від осіб польської національності, яку власті віднесли до числа «шкідницьких»³²³. Ця чистка зачепила осіб різних посад: від шофера наркому фінансів І. Ф. Беднарського³²⁴ до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Наприкінці січня 1938 р. С. В. Косіора було звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК і «переведено» до Москви для продовження збирання «компромату». Як згадував М. Хрущов, на оперативній нараді в Києві в лютому

³²⁰ ЦДАГО України. — Спр. 462 03 ФП, т. 2. — Арк. 34.

³²¹ Там само. — Спр. 58166 ФП. — Арк. 5, 9, 17-18.

³²² Там само. — Спр. 52071 ФП. — Арк. 6-11, 16, 57.

³²³ Див.: Чирко Б. В. Шкідництво різних «націй» // Архіви України. — 1992. — С. 4.

³²⁴ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 41222 ФП.

1938 р. М. Єжов поставив досить однозначне завдання: на Україні потрібно розстріляти ще не менше 30 тис. ворогів і запропонував місцевим керівникам подати заявки на додаткові «ліміти»³²⁵. Що ж стосується самого Косіора, то його заарештували в Москві у травні 1938 р. за зв'язок із шпигунсько-диверсійними службами «іноземних держав» і керівництво ПОВ, а 26 травня 1939 р. розстріляли. Має рацію Ю. Шаповал, твердячи, що арешт С. Косіора було використано для подальшого посилення репресій і викриття нових «контрреволюційних організацій», арештів тих, хто з ним працював, викриття «косіорівської агентури» в комсомолі³²⁶. У керівництві ПОВ звинувачувався і брат С. Косіора — Казимір.

Репресії торкнулися і поляків, які працювали у спецслужбах, органах державної безпеки різних рівнів: Б. Дукій³²⁷, наприклад, проходив службу в прикордонній охороні, а В. Балицький був наркомом внутрішніх справ, головою ДПУ. Обох звинуватили у шпигунстві і співробітництві з Польщею і знищили.

Сьогоднішня джерельна база не дозволяє остаточно сказати про кількість жертв сталінських репресій серед поляків України. За нашими підрахунками, що близькі до даних, наведених А. Кондрацьким, до 50 тис. поляків було репресовано лише в 1936-1938 рр.³²⁸

Репресивний характер мали й інші каральні акції влади, що обрушилися на українських поляків. Можна з упевненістю говорити, що стосовно поляків, інших національних меншин, як і українців, сталінське керівництво в 1930-х роках провадило політику відвертого геноциду. Як зазначається в Законі, схваленому Верховною Радою, цій злочинній політиці не може бути прощення.

Таким чином, 1920-1930 рр. для поляків України, як і всього населення республіки, виявилися трагічними. Без перебільшення можна сказати, що не було жодного польського населеного пункту від містечка до хутора, яких не торкнулася жорстока

³²⁵ Див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущова // Вопросы истории. — 1990. — №5. — С. 13.

³²⁶ Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років. — С. 246.

³²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 55582 ФП.

³²⁸ Див.: Кондрацький А. А. Терор і переслідування поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна. Короткі нариси з історії. — К., 1992. — С. 145.

рука тоталітарного терору. Навіть перелік декретів і партійних ухвал 1919-1939 рр. засвідчує, що вони не лише сприяли формуванню карально-репресивної системи, але й узаконювали цілі програми надзвичайних заходів, спрямованих на фізичне нищення польської етнічної групи. Жорстокість цих циркулярів і дій їх виконавців стала продуктом антигуманного політичного режиму, що запанував у СРСР, того курсу внутрішньої та зовнішньої політики, що проводило сталінське партійно-державне керівництво. Найголовніший урок із трагічного минулого полягає в тому, що лише демократична, правова держава спроможна захистити права людини, забезпечити сприятливі умови для всіх громадян, незалежно від їх національності.

4.5. Польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки

Етнополітичний розвиток західноукраїнських земель, життєдіяльність тамтешніх поляків у міжвоєнну добу корінним чином відрізнялися від ситуації в радянській Україні. Східну Галичину та Західну Волинь інкорпоровала відновлена Польська держава, Буковину та Бессарабію захопила Румунія, а Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини. Основний масив західноукраїнських поляків зосередився у Другій Речіпосполитій. Більшість польських дослідників глорифікують її національну політику, наголошуючи на створенні сприятливих умов для розвитку української громади та її мирного співіснування з польським суспільством. При цьому замовчується, що влада не лише не забезпечила українцям повноти прав відповідно до міжнародних зобов'язань, але й вдавалася до протиправних методів їх денационалізації, позбавлення елементарних умов для національно-культурного життя. Порівняльний аналіз праць українських³²⁹

³²⁹ Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського та сталінського окупаційних режимів проти населення Західної України. (20-40-і рр. ХХ ст.). — Львів, 1996; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.). — Луцьк, 1997; Макаруч С.А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. — Львів, 1997; Литвин М. Українсько-польська війна 1918 — 1919 рр. — Львів, 1998; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 —

і польських³³⁰ істориків засвідчує як деякі спільні підходи, так і принципові відмінності в оцінках національної політики Польщі у Східній Галичині та Західній Волині. Частина польських дослідників дотепер перебуває в полоні стереотипів на кшталт «Східна Малопольща», «польські землі», «наші всходні креси», що мають геополітичний підтекст. Натомість у працях деяких українських істориків простежується синдром «одвічної ворожості Польщі», успадкований від російської та законсервований радянською історіографією, замовчування позиції тих польських політиків і громадських діячів, які виступали на оборону українства. На маргінесі досліджень істориків обох країн залишаються взаємини поляків та українців на рівні окремих родин, спільних поселень, побуту та господарського життя, а також роль третьої сили в розпалюванні польсько-українського протистояння.

Якщо поляки розглядали рішення Ради послів країн Антанти про передачу Східної Галичини та Західної Волині до складу Другої Речіпосполитої як «акт історичної справедливості», то українське населення вбачало в ньому виправдання окупації краю, а дискримінаційну політику польської влади оцінювало як спробу колонізації українців і ліквідації тих політичних, національних і соціальних прав, що вони мали за часів Австро-Угорщини. Усе це призвело до загострення міжетнічного протистояння та затяжної конфронтації, спричинило масовий рух українського опору, акти саботажу і навіть терору. Ситуація ускладнювалася й тим, що після утворення СРСР, утвердження режиму одноособової влади Сталіна, розгортання голодоморів і масових репресій значно погіршилися міждержавні відносини, а це негативно позначилося на становищі поляків у підрадянській Україні та українців у Польщі.

1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998; його ж. Галичина у першій чверті XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000 та ін.

³³⁰ Див.: Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach politycznych w latach 1926 — 1930. — Warszawa, 1981; Papieżynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922 — 1926. — Krakow, 1979; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 — 1939. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1979; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1925. — Gdańsk, 1991; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. — Warszawa, 1993; Mroccka L. Spor o Galicję Wschodnią. 1914 — 1923. — Krakow, 1998.

Із погляду нашого дослідження, важливо виявити корінні відмінності в суспільній свідомості поляків, які відновили і зберегли незалежність Польщі, та західних українців, які не лише втратили свою державність, але й опинилися під окупаційним режимом, проаналізувати глибинні причини загострення міжетнічного конфлікту, характер, масштаби й альтернативи його уникнення, з'ясувати місце політичних партій та об'єднань в етнонаціональних процесах, вплив міжконфесійного чинника на польсько-українські стосунки.

На настроях і психології західноукраїнського суспільства позначилися зміни у статусі його найбільших етнічних груп: поляки Галичини та західної Волині долучилися до титульної нації і знову відчули себе «державним народом», польське населення Буковини, Бессарабії та Закарпаття набули статусу меншин Румунії та Чехословаччини, натомість українці, які становили більшість і проживали на своїй етнічній землі, з поразкою ЗУНР втрачали державність і перетворювалися на національну меншину, позбавляючись навіть тих обмежених прав, які вони мали в Австро-Угорщині.

Зупинимось докладніше на етнонаціональних процесах у Східній Галичині та Західній Волині, де мешкав основний масив поляків краю та найбільшої гостроти набуло польсько-українське протистояння, головна причина якого крилася в недооцінці польською владою ролі етнічного чинника під час розв'язання територіальних суперечок, антагонізмів, успадкованих від минулого, в її шовіністичній політиці, спрямованій на колонізацію та полонізацію краю, ущемлення прав і свобод українців. Уряд Другої Речіпосполитої у своїх геополітичних планах ігнорував як історичну українськість Галичини та Волині, споконвічне прагнення їх корінного населення до самовизначення та соборності, так і етнічний склад їх жителів. За тенденційно проведеним у вересні 1921 р. переписом населення Польщі у Східній Галичині українці становили 66,2%, зокрема у Станіславському воєводстві — 70,2%, Тернопільському — 50,2%, у Львівському (без приєднаних до нього західних повітів) — 35,9%³³¹. Поляки

³³¹ Див.: Макарчук С. А. Українська республіка галичан... — С. 14-16.

найменший відсоток становили у Волинському воєводстві — 10,9% та на Поліссі³³². Незважаючи на фальсифікації, перепис засвідчив український етнічний характер регіону, показав, що лише у великих містах, зокрема у Львові, поляки становили більшість мешканців (62%).

Головна ж причина українсько-польського протистояння полягала в намаганнях польських шовіністів трактувати Річпосполиту як мононаціональну державу, насильно інтегрувати Східну Галичину та Західну Волинь до складу Польщі шляхом «доконаних фактів». Зокрема, заборонялося вживання термінів «українці» та «Галичина», замість них насаджувалися поняття «русини» і «Східна Малопольща», було ліквідовано Галицький крайовий сейм, інститут намісництва, запроваджено єдиний у державі поділ на воєводства. Задля збільшення кількості поляків у краї до Львівського воєводства приєднувалися західні повіти з переважно польським населенням. Грубо порушувалася 109 стаття Конституції Польщі (1921 р.), що декларувала громадянам національні права, визнавала національні традиції, рідну мову спілкування, віросповідання. Ці та інші конституційні норми на практиці не виконувалися, влада закривала очі на масові факти дискримінації українців за етнічним принципом, на прояви національної нетерпимості, заохочувала переслідування учасників українського державотворчого руху, колишніх вояків Української галицької армії. Архівні документи і спогади засвідчують масове звільнення українців із державних установ та адміністративних органів за відмову від прийняття присяги на вірність Другій Речіпосполитій. На всій території краю були введені надзвичайні суди, створювалися концтабори, провадилися облави, арешти, обшуки. Польська влада посилила цензуру, наклала заборону на випуск українських газет «Громадський голос», «Українська думка», «Діло», «Свобода», «Воля» та ін. Усі ці антиукраїнські акції негативно впливали й на долю польського населення, оскільки значна його частина опинилася заручником шовіністичної політики влади та відчувала наростання ворожості з боку українців.

³³² Zycie Wolynia. — 1924. — №34. — S. 4.

Засобом політичної інкорпорації краю польський уряд розглядав призначені на листопад 1922 р. вибори до сейму та сенату, намагаючись видати їх за референдум для підтвердження його «добровільного» входження до складу Польщі. У такий спосіб влада прагнула отримати дипломатичну підтримку анексії Східної Галичини та Західної Волині, але під тиском руху спротиву була змушена відкласти вибори до одержання санкції західних держав. Із тактичних міркувань почалася підготовка статуту про воєводське самоуправління для території зі змішаним населенням, при цьому було відхилено проект, запропонований для Східної Галичини країнами Антанти ще в 1919 р., яким вона розглядалася окремою провінцією зі своїм сеймом. У схваленому «Законі про принципи загального воєводського самоуправління, зокрема Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств» (вересень 1922 р.)³³³, який мав вступити в дію через два роки, говорилося про створення воєводських сеймиків із правом приймати свої закони з наступним погодженням із головою Ради міністрів і санкцією президента. Призначений центральним урядом воєвода наділявся правом накладати вето на постанови сеймика, призупиняти їх дію, якщо, на його думку, вони суперечили державним інтересам. Хоча до компетенції воєводського самоуправління входили питання культури, освіти (крім вищої школи), віросповідання, місцевого будівництва, розвитку промисловості, сільського господарства, вони не могли вирішуватися, оскільки не забезпечувалися фінансово. Як показав час, уряд не збирався впроваджувати цей закон у життя, а використав його як засіб зняття політичної напруженості та заспокоєння населення, а також для одержання підтримки західних держав щодо проведення виборів та офіційного визнання ними східних кордонів Польщі.

За таких умов українські демократичні сили вирішили бойкотувати вибори, розгорнути саботажні акції та підготовку повстання, але наштовхнулися на шалений тиск із боку влади, поліції, військових гарнізонів. Переважна більшість українського населення вибори проігнорувала: у Станіславському воєводстві

³³³ Dziennik Ustaw RP. — 1922. — №90. — Poz. 829.

в них взяли участь 32,1% виборців, у Тернопільському — 35,3%, у Львівському — 52,8%³³⁴. До сейму було обрано п'ять послів за українськими списками на чолі з М. Ільківим, який представляв Українсько-Руську партію хліборобів ліберального спрямування, що не користувалася популярністю в українських колах. Польська дипломатія, маніпулюючи результатами виборів, домоглася суттєвих змін у ставленні західних держав на користь Другої Речіпосполитої, які виявляли дедалі більшу зацікавленість у створенні «санітарного кордону» із СРСР. Країни Антанти остаточно відмовилися від ідеї незалежної східногалицької держави та погодилися на включення Східної Галичини і Західної Волині до складу Польщі, але за умови надання місцевому населенню автономії. 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів західних держав передала Польщі юридичні права на володіння цим краєм і встановлення там воєводського самоуправління. При цьому було взято до уваги заяву про те, що Польща визнає етнографічні особливості Східної Галичини та погоджується на її автономний устрій.

Проти рішення Ради послів рішуче виступили українські політичні партії, об'єднання, культурно-просвітницькі організації, а також президент ЗУНР Є. Петрушевич в екзилі. У Львові, Станіславі, Тернополі, Рівному, Луцьку, майже в усіх повітових містах пройшли багатолюдні мітинги-протести, на яких висловлювалася готовність боротися за скинення польського ярма і злуку з усім українським народом в одній соборній і незалежній державі. Із критикою рішення Ради послів виступили і радянські дипломатичні служби, трактуючи його як анексію українських земель. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський заявив, що Україна не визнає рішення щодо Східної Галичини та вимагатиме його скасування. У відповідь на протести та заяви польський уряд на чолі з В. Сікорським розробив так звані «нові напрями» політики на східних кресах, які під маскою лицемірних обіцянок про створення українцям і білорусам сприятливих умов для національного та культурного розвитку передбачали «повне злиття східних кресів з державою». У національній

³³⁴ Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej... — S. 135.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

політиці уряду було задекларовано концепцію регіоналізації, що, з одного боку, визнавала політичні, культурні та релігійні особливості краю, а з другого — прагнула не припустити національної консолідації українців східних земель. Як пріоритетне завдання держави розглядалась інтеграція Східної Галичини, Волинського та Поліського воєводств, що мала охопити всі сфери суспільно-політичного, господарського, культурного та духовного життя, сприяти асиміляції українського населення. Підтримуване урядом Товариство захисту східних земель сповідувало та намагалось реалізувати гасло «Польща передусім для поляків». Крім того, влада всіляко заохочувала роз'єднання українського національно-демократичного табору, його поляризацію й ослаблення.

Інтегрально-полонізаційна політика влади, не зважаючи на її різну конфігурацію, була визначальною для більшості політичних сил Польщі, насамперед правлячих кіл, протягом усього міжвоєнного періоду. У 1924 р. уряд впливової партії ендеків на чолі з В. Грабським ініціював закон про освіту, яким замість національної запроваджувалась так звана «утраквістична» (двомовна) школа з поступовим переходом на викладання польською мовою. До 1930 р. кількість українських шкіл скоротилась з 2351 в 1924 р. до 716, натомість утраквістичних зросло до 1793³³⁵. Майже третина українських дітей взагалі залишалась поза школою. У 1931 р. на східних теренах понад 38% населення віком старше 10 років було неписьменним.

Міжнаціональну напругу створювала і земельна реформа, що мала антиукраїнську спрямованість, оскільки за нею у східних воєводствах відчужувалися землі з маєтків понад 300 га і наділялися парцеляції неукраїнцям, переважно полякам, котрі переселялися із західних воєводств.

Не послабилась польсько-українська конфронтація і після травневого перевороту 1926 р., внаслідок якого реальна влада зосередилась в руках Ю. Пілсудського. Українці марно сподівалися змін на краще, надання автономії Галичині та Волині. Задекларована «санация» не призвела до оздоровлення політичного,

³³⁵ Див.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 450.

морального та господарського життя суспільства, оскільки зміцнювалася унітарність держави, обмежувалися права і свободи громадян. Замість скомпрометованого курсу ендеків на примусову денаціоналізацію непольського населення, стала реалізовуватися федералістська програма «справедливого», але «суворого» правління, яке продовжувало переселення поляків на Галичину та Волинь, ліквідувало органи українського місцевого самоврядування. Мовний закон 1924 р. вилучив українську мову зі сфери державних і самоврядних установ, сприяв подальшій колонізації шкільництва. Наступ реакції охопив й інші сфери суспільного життя, що викликало масові страйки, протести, демонстрації, які дедалі частіше набували антипольського забарвлення. Для придушення українського національно-визвольного руху влада вдавалася до репресій, поліційних погромів, позасудових розправ.

Особливу напругу викликала польська колонізація українських сіл. За законом 1925 р. про парцеляцію великих маєтків понад 800 тис. га земель і лісів було розподілено між поляками, насамперед осадниками — колишніми офіцерами та вояками польської армії, службовцями лісового господарства. Вони розглядалися як опора влади в боротьбі з національно-визвольним рухом, що значно активізувався. У відповідь на репресивні дії польської влади посилились еміграційні процеси. Із 1925 р. по 1938 р. із Західної України емігрувало в чужі краї близько 370 тис. чоловік, переважно українців³³⁶. Натомість сюди прибували десятки тисяч польських колоністів, які, як уже говорилося, одержували кращі парцеляції, створювали свої військово-шовіністичні організації на зразок «Центральний союз військових осадників», «Стрілець», будували костьоли, тероризували українське населення. Кількість організованих військових осадників лише на Волині та в Західній Білорусії на початок 1929 р. досягла 7765 чол., а цивільний «Союз осадників» на всіх західноукраїнських землях налічував 16 тис. членів³³⁷.

³³⁶ Державний архів Івано-Франківської обл. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 88. — Арк. 32.

³³⁷ Див.: Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. — К., 1982. — С. 150.

Новий спалах загострення польсько-українського протистояння на західноукраїнських землях першої половини та середини 1930-х років став наслідком фашизації внутріполітичного життя Польщі, звуження демократичних інститутів, утвердження мілітарного режиму одноособової влади Ю. Пілсудського. Конституція 1935 р. закріпила авторитарну систему правління, значно розширила повноваження президента, карально-репресивних органів. Реформування влади супроводжувалося посиленням антиукраїнської спрямованості польської політики. Для боротьби з будь-якими проявами українського опозиційного, а також національно-культурного руху було створено спеціальний військово-поліцейський Корпус охорони пограниччя³³⁸, що контролював усе життя в межах 50-кілометрової прикордонної смуги. Ще з осені 1930 р. уряд Польщі, мотивуючи необхідність «відплатних» дій у відповідь на численні протестні акції: саботаж, напади на поліцейні дільниці, підпали майна польських власників, пошкодження телефонних і телеграфних ліній, вдався до репресивних заходів колективної відповідальності всього українського населення під гаслом «пацифікації» (вмиротворення). Їм передували арешти визначних українських громадсько-політичних діячів: О. Когута, В. Кохана, І. Ліщинського, Д. Палієва, В. Целевича та ін. Основну провину за організацію антипольських дій було покладено на Організацію українських націоналістів та її структуру — Українську військову організацію. До каральних акцій, що тривали понад два місяці, було залучено більше тисячі поліцаїв, десять ескадронів військової кавалерії, всі місцеві поліцейні служби, бойовиків «Стшельця». За час «пацифікації» було арештовано 1739 чол., із них 1143 віддано до суду, закрито сотні осередків «Просвіти», українських молодіжних організацій «Пласт», «Сокіл», «Луг», українські гімназії в Тернополі, Станіславі, Рогатині, багато шкіл, аматорських студій³³⁹. Репресій зазнали всі українські політичні партії й об'єднання національно-демократичного та комуністичного спрямування. Влада проігнорувала їх протести, пастерське послання митрополита Греко-

³³⁸ Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії... — С. 172.

³³⁹ Див.: Швагуляк М. Пацифікація: польська репресивна акція у Галичині у 1930 р. — Львів, 1993. — С. 112-113.

Католицької церкви А. Шептицького щодо припинення «пацифікаційної» політики. Лише після звернення українських послів і сенаторів до Ліги Націй було створено комітет для вивчення ситуації на західноукраїнських землях, ухвалено на основі його доповіді спеціальне рішення, яким засуджувалися дії польського уряду, однак він не прислухався до голосу світової громадськості. За прикладом Сталіна та Гітлера на теренах Польщі створювалися концтабори для політичних в'язнів. Лише в Березі Картузькій у 1936 р. перебувало понад 500 чол., покараних за опозиційну діяльність, у тому числі керівний провід ОУН на чолі із С. Бандерою, засудженим до смерті з наступною заміною на довічне ув'язнення. Зрештою, карально-репресивні дії лише посилювали антипольські настрої серед українського населення, спричиняли зростання його національної свідомості, але й ускладнювали життя місцевих поляків, підривали міжнародний авторитет Польщі.

Осмислення життя поляків Галичини та Волині, динаміки польсько-українських взаємин, причин їх загострення не можливе без аналізу внутріполітичних процесів як в українському, так і польському таборах. Однією з особливостей зрушень в українському русі міжвоєнних років стало прискорене формування праворадикального крила. Виразником його націоналістичної течії виступала Українська військова організація (УВО), заснована за ініціативи колишніх старшин Армії УНР — членів Стрілецької ради Є. Коновальця, І. Андруха, В. Кучабського та ін. Її політичну програму було зорієнтовано на здобуття повної незалежності та соборності України, подолання будь-яких проявів як полонофільства, русофільства, так і радянофільства. Велику увагу вона приділяла зв'язкам із незалежницькими силами Наддніпрянщини, націоналістичним рухом за межами материкової України, але основним фронтом своєї діяльності розглядала Східну Галичину та Волинь³⁴⁰. У відповідь на колонізаційно-асиміляторську політику Польщі провід УВО, а згодом створена на її базі Організація українських націоналістів (1929 р.) поряд із пропагандою націоналістичної ідеї вдавалися до актів саботажу,

³⁴⁰ Див.: Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до весни 1924 р. — Торонто, 1964. — С. 19-21.

насилля та терору проти найбільш реакційних представників влади. Йдеться про замах на Ю. Пілсудського (1921 р.), Львівського воєводу К. Грабовського (1922 р.), президента Польщі С. Войцеховського (1924 р.), про вбивство комісара польської поліції Е. Чеховського (1932 р.), радянського консула у Львові О. Майлова на знак протесту проти сталінського голодомору (1933 р.), міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б. Перацького (1934 р.), відповідального за проведення «пацифікації» та ін. За задумом проводу, пропагандистські, саботажні та терористичні акти мали трансформуватися в національну революцію з метою визволення від польського та більшовицького панування, відновлення самостійної соборної України. Під впливом УВО було сформовано ряд націоналістичних об'єднань, зокрема «Групу української державницької молоді», «Лігію студентської молоді» та ін. Терористичні дії ОУН стримували колонізаційні процеси, але посилювали антиукраїнські настрої польської громади та далеко неоднозначно сприймалися українським політикумом і кліром, піддавалися критиці з боку низки національно-демократичних партій, Греко-Католицької церкви.

Свою нішу в українсько-польських взаєминах зайняли політичні сили лівого спрямування, насамперед Українська радикальна й Українська соціал-демократична партії. Обстоюючи соціалістичну ідеологію, ці партії мали національний характер, непохитно і послідовно підтримували гасло самостійності та незалежності України. Водночас у їх структурах стали формуватися групи, що шукали спільну мову з польськими соціалістичними силами, виявляли готовність до переговорного процесу і співпраці з Польською державою. Із радянських часів за ними закріпилося тавро «угодовських», хоча в багатьох питаннях їх позиція була прогресивною та раціональною. Поєднати національну ідею з марксизмом в інтересах утвердження незалежної соборної Української соціалістичної держави намагалася Українська соціал-демократична партія. У часи УНР вона підтримувала союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським при відмові від будь-яких територіальних поступок на користь Польщі. Невдовзі верх у ній взяли пробільшовицькі сили, що орієнту-

валися на УСРР. На відміну від Польської соціалістичної партії, УСДРП не задовольнялася вимогою територіальної автономії Східної Галичини, а висловлювалася за «єдиний український соціалістичний фронт». Її партійна преса пов'язувала майбутнє Західної України з радянською владою, ідеалізувала українізацію в УСРР, досить гостро критикувала політику Польщі у Східній Галичині, що й спричинило заборону її діяльності в 1924 р. У 1928 р. УСДРП було відновлено, але істотного впливу на українсько-польські відносини вона не мала.

Ліворадикальні ідеї представляла Комуністична партія Східної Галичини, створена в лютому 1919 р. Її діяльність була пов'язана як із Комуністичною робітничою партією Польщі, так і КП(б)У. Ще на початку грудня 1920 р. КПСГ уклала угоду про входження своїх організацій до КРПП на правах автономії, що викликало розкол у її керівництві, оскільки більшість наполягала на самостійності. Розбіжності між КРПП і КПСГ зумовлювалися тим, що польські комуністи виступали за цілісність Польщі, а українські комуністи Галичини, будучи прихильниками націонал-комунізму, все ж бачили майбутнє краю в єдиній УСРР. Посередником виступив Комінтерн, який піддав критиці національну політику польських комуністів, засудивши при цьому спроби КПСГ відокремитися від КРПП. У 1923 р. КПСГ була перейменована на Комуністичну партію Західної України, долучила до свого складу партійні осередки Волині, Підляшшя та Холмщини, стала автономною частиною КРПП, що ухвалила програмну резолюцію під гаслом «За нашу і вашу свободу» і змінила назву на Компартію Польщі. Однак декларована солідарність наштовхувалася на різне бачення національних інтересів і долі західноукраїнських земель у майбутньому. Через легальні організації, зокрема Українське селянсько-робітничє об'єднання (Сельроб), КПЗУ, у складі якої були й поляки, брала участь у виборах до сейму та мала там своїх представників. Масові репресії, насильницька колективізація та голодомор в УСРР компрометували комуністичні ідеали, що призвело до значного зменшення кількісного складу КПЗУ. У 1938 р. Комінтерн розпустив Компартію Польщі, а разом із нею КПЗУ, звинувативши їх у фашистсько-націоналістичних збоченнях та опортунізмі,

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

хоча вони були ініціаторами створення «Антифашистського народного фронту в Польщі»³⁴¹.

У 1926 р. внаслідок об'єднання Української радикальної партії з групою українських есерів Волині сформувалася Українська соціалістично-радикальна партія, що виступала з критикою польської політики в українському питанні та радянського режиму в УСРР, відстоювала гасло соборності України.

На перехід від конфронтації до порозуміння та компромісів із поляками були налаштовані центристські сили, зокрема Українська національно-демократична партія, перетворена в 1919 р. на Українську народно-трудова партію (УНДП). Її ліберально-демократичні та національно-державницькі орієнтири відображали інтереси значної частини західноукраїнського населення, насамперед інтелігенції. Головну мету партія бачила в об'єднанні всіх українських земель і створенні незалежної соборної держави, а для її досягнення була готова до співпраці з іншими політичними силами конструктивного спрямування, включаючи й польські. Провід партії протестував проти мандату Польщі на Східну Галичину, засуджував окупаційну політику польської влади, ущемлення прав українського населення. Разом із тим, частина лідерів УНДП, зокрема С. Голубович, усвідомлюючи, що більшовицька Росія була більшою небезпекою для України, ніж Польща, очевидно, під впливом Варшавської угоди 1920 р., висловлювався за польсько-українське зближення і примирення обох народів. Як умова порозуміння висувався ряд вимог до уряду Польщі: надати Східній Галичині національно-територіальну автономію, припинити поліцейські та судові репресії проти українського народу, відновити українознавчі кафедри у Львівському університеті тощо. Важливе значення для уточнення тактики УНДП у царині українсько-польських стосунків мали її з'їзди, делегати яких, висловлюючись за відновлення «Галицької республіки», не виключали компромісів із Варшавою, ідею яких активно підтримувала та частина партії, що перебувала в еміграції. Після розпуску уряду ЗУНР в екзилі та рішення Ради послів про передачу Східної Галичини Польщі

³⁴¹ Див.: Політичні партії Західної України. — Львів, 1992. — С. 61-63.

переважна більшість трудовиків стала схилитися до визнання Другої Речіпосполитої, пошуку компромісів із владою, аби шляхом поступок досягти максимальної користі для українського народу.

На платформі УНТП у 1925 р. сформувалася найбільша та найавторитетніша західноукраїнська партія — Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що базувалася на ідеології соборності та державної незалежності України. Вона вела боротьбу проти легітимації чужоземного панування на Україні, парламентським шляхом прагнула виконання Польщею міжнародних і конституційних зобов'язань щодо Східної Галичини та Волині. Під впливом УНДО перебували масові громадські, кооперативні, культурно-освітні, жіночі, молодіжні та інші організації, зокрема Центросоюз, «Просвіта», «Сокіл», «Союз українок» та ін. У середині 1930-х років керівництво УНДО відгукнулося на заклик польського уряду прилучитися до задекларованої політики «нормалізації» і примирення, що спричинило кризу в партії, формування внутрішньої опозиції та гостру критику її з боку УСПП та ОУН.

Подібної тактики щодо Польської держави дотримувалися й деякі інші партії центристської орієнтації, в тому числі Українська хліборобська партія (УХП), створена в 1922 р. за підтримки польських властей; Українська народна партія, заснована в Коломиї в 1924 р., що об'єдналася в 1926 р. з Українсько-Руською партією хліборобів і створила Український народний союз та ін. Відсутність єдності центристських сил, їх конфронтація з праворадикальними і, особливо, з лівими партіями послаблювали український рух і були на руку польським шовіністам. У 1938 р. українські політичні партії у відповідь на формування Табору національної єдності поляків утворили у Львові Контактний комітет для консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за національно-територіальну автономію українського регіону. Перед небезпекою нової світової війни та загрозою нового поділу Польщі один із представників ліберально-демократичного руху Т. Голувко публічно заявляв: «Якщо хочемо угоди з українцями, то мусимо дати їм більше, ніж вони мали в Австрії»³⁴².

³⁴² Archiwum Akt Nowych /Warszawa/. — PRM, RTK, 25 r. — t. 32. — S.7.

Не залишалися осторонь польсько-українських взаємин духовенство та паства Римо-Католицької та Греко-Католицької церков, діяльність яких була надто політизована і традиційно мала державницьке спрямування. Основу міжконфесійного протистояння становили не релігійні розбіжності, а різне ставлення до створення Української держави у Східній Галичині та Західній Волині, де, до речі, помітний вплив мало і православ'я. Якщо РКЦ рішуче захищала належність західноукраїнських земель до Польщі, «польськість і католицизм латинського обряду», нехтуючи при цьому національні традиції, права й інтереси українського народу, то ГКЦ виступала як частина українського національно-визвольного руху та державотворчого процесу, була його духовним осердям. Колосальний вплив на ситуацію у краї та політичні настрої українців мав митрополит УГКЦ А. Шептицький, який у листопаді 1918 р. благословив утворення ЗУНР, відіграв важливу роль у її утвердженні, виступаючи водночас за примирення з поляками і християнську справедливість. Міжконфесійна конфронтація, набувши гостроти за умов українсько-польської війни 1918-1919 рр., не вщухала протягом усього міжвоєнного періоду. А. Шептицький гостро критикував національну, культурну й економічну політику Польщі щодо Галичини та Волині, виступав проти їх колонізації та полонізації. У зв'язку з утвердженням більшовизму та безбожництва в Наддніпрянській Україні він вважав, що надання державницького статусу західноукраїнським землям є в інтересах Польщі та західних країн. Цю ідею він обстоював під час поїздки до Ватикану, країн Європи, США та Канади, засуджуючи польську окупацію й ліквідацію ЗУНР. Після приїзду його було заарештовано й інтерновано до Познані і лише втручання Папи Римського допомогло йому повернутися в січні 1924 р. до Львова і продовжити оборону української справи. Митрополит доклав багато зусиль для консолідації українських національно-демократичних сил, припинення «пацифікації», співпраці греко-католиків і православних, виступав прихильником примирення поляків і українців, усіх християн³⁴³.

³⁴³ Див.: Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — С. 181-186.

На відміну від українського політикуму, в якому були сили, готові до пошуку компромісів і порозуміння з польською владою за умови певних поступок у задоволенні національно-культурних запитів українців, у політичних колах Польщі така готовність виявлялася рідко. Навіть опозиційні партії та рухи, критикуючи політику уряду, не відзначалися толерантністю в українському питанні. Більшість політичних партій правого та центристського спрямування, включаючи людовців («Пяст», «Визволене»), ендеків, сповідували ідею державного націоналізму, розглядали Польщу як мононаціональну державу, зверхньо дивилися на українців, підкреслюючи їх культурну та цивілізаційну нижчість, які, мовляв, не досягли рівня політичної нації. Натомість серед простих поляків, особливо давніх жителів Східної Галичини та Західної Волині, українофобські настрої проявлялися рідко. У сотнях сіл і містечок поляки й українці жили мирно і дружно, допомагали одні одним у господарстві, ходили в гості, укладали змішані шлюби. Існує немало свідчень про те, що до розпалювання польсько-української ворожнечі була причетна третя сила. Йдеться, зокрема, про геополітичні плани СРСР і Німеччини щодо створення кризової ситуації в Польщі, можливого її поділу між двома диктаторами, нищення українського самостійницького руху³⁴⁴.

Таким чином, поразка ЗУНР та окупація Польщею Східної Галичини та Західної Волині призвели до гострого політичного та міжетнічного протистояння і протиборства західних українців і поляків у міжвоєнний період, негативно позначилася на польсько-українських відносинах загалом, на житті як українців, так і поляків. Причиною конфліктних явищ була не лише національна політика влади, але й законсервовані в пам'яті обох народів взаємні образи та давній спір щодо належності цих земель і природного права українців як їх корінних жителів і найбільшої етнічної групи на самовизначення і власну державність. Недалекоглядним виявилось рішення Ради пос-

³⁴⁴ Див.: Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах // Україна — Польща: історія і сучасність. Зб. у 2-х част. Ч. I. — К., 2003. — С. 43-44.

лів західних держав про надання Польщі юридичного мандата на Східну Галичину та Західну Волинь й ігнорування польським урядом міжнародних зобов'язань щодо обіцяної цьому краю автономії.

Не відзначалося толерантністю ставлення румунського мілітарного режиму до поляків — мешканців Буковини та Бессарабії, що також намагався денаціоналізувати та румунізувати їх так само як і українців. Фактично впродовж 1920-х років припинили діяльність нечисленні польські школи та інші культурно-освітні установи, поляки були змушені віддавати дітей до румунських шкіл, було румунізовано Чернівецький університет. Лише у 1930-х роках частково поживалося національно-культурне життя поляків Буковини та Бессарабії, почали створюватися польські дома, приватні школи, аматорські гуртки, але в 1938 р. їх діяльність знову була заборонена.

Деяко легшим було життя нечисленної польської громади на Закарпатті у складі демократичної на той час Чехословаччини, уряд якої сприяв їй національно-культурному та духовному розвитку.

Наукове осмислення етнополітичного життя поляків західноукраїнських земель у міжвоєнний період, аналіз причин і наслідків польсько-українського протистояння у Східній Галичині та Західній Волині дозволяє зробити ряд висновків і винести деякі повчальні уроки. Головним із них є висновок про те, що лише демократична країна спроможна створити сприятливі умови для етнополітичного розвитку етнічних і національних громад, їх повноправної участі в політичному житті, задоволення їхніх культурних і духовних потреб. Уникнути конфліктів можна було шляхом порозуміння та пошуку компромісів, вирішення спірних питань на засадах права і взаємоповаги. Дуже важливо звернутися до психоаналізу міжетнічних процесів і причин конфліктів, насамперед польсько-українського, який мав історичний і геополітичний контекст, коренився в різному сприйнятті поляками й українцями

нових реалій, породжених наслідками Першої світової війни та розпадом імперій. Західноукраїнські поляки протягом 20 — 30-х років ХХ ст. самоідентифікувалися у складі європейської польської нації як модерної та позбавленої комплексу меншовартості. Разом із тим, через відсутність міжнаціональної злагоди, синдром шовінізму та великодержавності у свідомості та діях провідної частини політичної еліти, за недолугість міжнародної політики польський народ заплатив не лише фізично та морально, але втратив власну державу. Для західних українців це був період приниження національної гідності, насильницької денаціоналізації та нищення, подальшого їх відчуження від своїх кровних одноплемінників, суворих випробувань на нескореність, непохитність і виживання. Як засвідчили подальші події, вони ці випробування витримали з честю.

* * *

Отже, міжвоєнний період у житті поляків українських земель — суперечливий і неоднозначний. На теренах УСРР за інерцією демократичних починань Української революції 1917-1920 рр. вони отримали статус національної меншини і в умовах НЕПу та політики коренізації долучилися до політичного і господарського життя та національно-культурного відродження. Створення польських адміністративних одиниць, у тому числі Мархлевського району, польських культурних, освітніх і наукових установ сприяло зміцненню національної ідентичності поляків, але все це мало передусім політичні цілі, було спрямоване на підготовку бази для експорту радянської влади на територію Польщі, та за умов насадження тоталітаризму не мало перспективи, оскільки сама національна політика більшовиків носила характер маневрування та була підпорядкована кінцевій меті — асиміляції і злиттю націй. За умов розгортання насильницької колективізації, масових репресій, голодомору поляки були віднесені до шкідницької нації та сотні тисяч із них стали жертвами карально-репресивних акцій.

По-іншому складалося життя польської людності на західно-українських землях, зокрема у Східній Галичині та Західній Волині, що опинилися у складі Другої Речіпосполитої. Тут поляки розглядали себе представниками титульної нації, частина з них долучилася до антиукраїнських акцій влади, демонструвала свою зверхність щодо корінного населення, що й заклало основу для польсько-української конфронтації. Поляки Буковини та Бессарабії як національна меншина Румунії зазнали асиміляційного тиску та дискримінації, але зберегли свою ідентичність. Порівняно краще склалася доля поляків Закарпаття у складі Чехословаччини.

Розділ 5.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛЯКИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ

Чи не найдраматичнішим періодом у долі поляків України, їх етнополітичному житті, як і українців, стали роки Другої світової війни та повоєнне десятиріччя. Польща разом зі Східною Галичиною та Західною Волиню була першою державою, котра зазнала віроломного нападу гітлерівської Німеччини і масштабних людських втрат. Уже в перші дні війни десятки тисяч поляків опинилися у статусі біженців на теренах інших країн, насамперед СРСР (УРСР), а наприкінці вересня 1939 р. більшість західноукраїнських земель були зайняті Червоною армією та невдовзі включені до складу СРСР (УРСР). Близько двох мільйонів поляків цих земель долучилися до польської меншини в УРСР і впродовж декількох років відчували на собі, з одного боку, весь спектр сталінських експериментів під промовистою назвою «соціалістичні перетворення», а відтак тягар нацистської окупації. Поляки України брали активну участь в антигітлерівському й антирадянському русі опору, зазнали колосальних людських, моральних і матеріальних втрат.

На завершальному етапі війни значна частина польського населення західноукраїнських земель була втягнута в інспірований третіми силами польсько-український міжетнічний конфлікт, наслідком якого стали не лише численні людські жертви з обох боків, але й повоєнний «обмін» населенням між УРСР і Польщею. Зупинимося докладніше на цих питаннях.

5.1. Польсько-українські відносини в геополітиці Гітлера і Сталіна

Польське населення українських земель як на теренах Другої Речіпосполитої, так і УРСР із тривогою стежило за розвитком ситуації після Мюнхена та нагнітанням воєнної істерії з боку тоталітарних держав — Німеччини та СРСР. У стратегічних планах Гітлера і Сталіна одне з ключових місць відводилося польському й українському чинникам не стільки в етнонаціональному, скільки в геополітичному вимірі. Як відомо, ще у книзі «*Mein Kampf*» («Моя боротьба») А. Гітлера, а відтак у його виступах було викладено геополітичну доктрину світової гегемонії, реваншу та розширення просторових потреб Рейху за рахунок сусідніх територій, насамперед Східної Європи. Отже, в цій стратегії чітко проглядалися контури зазіхань на польські й українські землі як частин «життєвого простору німецької раси». Це переконливо засвідчили подальші події, починаючи з анексії Австрії та частини Чехословаччини, згоди Гітлера на окупацію Угорщиною Карпатської України. Гітлерівський нацизм зневажливо ставився до всіх ненімецьких народів, особливо до слов'янських. Гітлер не виявляв симпатій до поляків, не бачив різниці між українцями та росіянами, хоча Україну розглядав як матір (Mitterchen) Росії. Щодо Галичини, то її він називав «австрійським краєм», який у перспективі має бути онімеченим¹.

Гегемоністські плани не покидали й Сталіна. Йшлося як про розширення кордонів СРСР у межах царської Росії до 1917 р., так і експорт соціалістичної революції на Захід. Виношуючи план поділу, а відтак і знищення Польщі, Кремль із тактичних міркувань прагнув перешкодити польсько-німецькому союзу, в якому вбачалася мілітарна небезпека СРСР, і перехопити ініціативу. У такому контексті можна розглядати етнополітичні аспекти пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, підписаного 23 серпня 1939 р. Молотовим і Ріббентропом у Москві, який не лише нагадав про співробітництво між червоною армією та рейхсвером, започатковане в 1923 р., але й став його логічним

¹ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945. — К.-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1992. — С. 149.

продовженням. Світова громадськість розцінила цей пакт як спільну змову двох диктаторів щодо переділу території Європи на сфери впливу та як увертюру до розв'язання Другої світової війни. У таємних протоколах Ріббентропа-Молотова до радянсько-німецького договору про ненапад говорилося про можливість зміни територіально-політичних кордонів у Європі в інтересах обох держав шляхом нового поділу Польщі та ряду областей, що входили до складу Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Румунії.

Історія підтвердила, що ні в Гітлера, ні тим більше у Сталіна не було намірів сприяти зміцненню Польщі і створювати єдину та незалежну Українську державу, оскільки вони могли б поставити під сумнів гегемонію німців і росіян у Європі. Щоправда, після приходу Гітлера до влади Німеччина, як і Велика Британія, з тактичних міркувань підтримувала претензії Польщі на Правобережну Україну, що й сприяло укладенню в січні 1934 р. німецько-польської угоди про дружбу та ненапад. На думку польського історика С. Случа, зміцнення відносин з Німеччиною було необхідне Польщі для реалізації своїх територіальних претензій до інших держав². Однак невдовзі відновилося німецько-радянське зближення, яке висвітлило справжнє ставлення диктаторів до українського та польського питання. Йдеться, зокрема, про санкцію гітлерівської Німеччини на ліквідацію й окупацію Угорщиною Карпатської України, проголошення самостійності якої символізувало прагнення українців до відновлення державної незалежності всієї України та її соборності³. Як тепер відомо, глава уряду Карпатської України А. Волошин у телеграмі міністру закордонних справ Німеччини 15 березня 1939 р. просив захисту від агресії угорських військ, але вона залишилася без реагування. Ніяк не відгукнувся на знищення Карпатської

² Случ С. З. Польша в политике Советского союза. 1938-1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. — М., 2001. — С. 256.

³ Провід українського націоналістичного руху сподівався, що Німеччина візьме під захист Карпатську Україну, яка матиме великий вплив на Західну Україну і сприятиме їх об'єднанню в єдину державу. Про можливість такого розгортання подій із занепокоєнням повідомляв польський посол у США Є. Потоцький у листі до міністра закордонних справ Польщі 21 листопада 1939 р. Про це говорив і повноважний представник СРСР у Великобританії І. Майський у розмові з Ллойдом Джорджем 6 грудня 1939 р. (Докл.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — С. 470).

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

України сталінський режим, а польська преса висловлювала задоволення цими подіями, сподіваючись, що вони залякають і паралізують український самостійницький рух у Галичині та на Волині. Більше того, є свідчення, що Польща підтримувала акції Угорщини щодо окупації Закарпаття і включення його до її складу, а чимало польських політиків усе ще висловлювали надії на приєднання Правобережної України в разі розпаду СРСР.

Не мали чіткої позиції в українському та польському питаннях великобританський і французький уряди, які побоювалися, що реалізація східних намірів, викладених у «Mein Kampf», може розпочатися з розгрому Франції й ослаблення Англії, а тому заохочували Гітлера до воєнних дій проти СРСР і вторгнення на радянську Україну⁴. Нині опубліковано чимало документальних доказів того, що обидва диктатори намагалися розігравати польську й українську карту, вдаючися водночас до інспірації польсько-українського протистояння⁵.

На початку квітня 1939 р. Гітлер віддав таємний наказ вермахту про підготовку нападу на Польщу 1 вересня й активізував діалог із Москвою щодо порозуміння та нейтралізації СРСР, рубіжним етапом якого й став німецько-радянський пакт про ненапад із додатковим секретним протоколом про зони впливу обох держав у Східній Європі у зв'язку з очікуваними територіальними та політичними змінами. За цим протоколом східні території Польщі, тобто українські та частково білоруські землі по лінії Нарва-Вісла-Сян мали бути зайняті Радянським Союзом⁶. Німецько-радянський пакт, хоча таємні протоколи до нього не оприлюднювалися, вкрай негативно сприймався як у самій Польщі, так і поляками українських земель, він унеможлилював співпрацю українських націоналістичних та інших державницьких осередків із Німеччиною, призвів до розпуску українського військового загону «Bergbauernhilde», створеного на теренах Словаччини, і встановлення посиленого стеження за українськими установами на території

⁴ Див.: Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939). — К., 1999. — С. 283-284.

⁵ СССР-Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — Т.1. — Вильнюс-Москва, 1989. — С. 94.

⁶ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 276.

Рейху. Посилаючись на записи одного з провідних керівників вермахту Лагоузена, В. Косик зазначив, що було три можливих варіанти розв'язання польського питання: а) четвертий поділ Речі-посполитої та передача СРСР територій на схід від лінії Нарва-Вісла-Сян; б) створення незалежної держави з решти Польщі; в) розділення решти території Польщі, що передбачало передачу району Вільнюса Литві й унезалежнення так званої «галицької та польської України», але останнє вимагало узгодження з радянською Росією⁷. Хоча Гітлеру більше подобався другий варіант, однак із урахуванням низки обставин міжнародного характеру він зупинився на першому.

Що означав альянс Гітлера і Сталіна для поляків українських земель і яким було їх ставлення до нього? По-перше, він становив загрозу для всіх народів, але, насамперед, для поляків, оскільки виникла реальна небезпека, з одного боку, втрати ними національної державності і східних територій, а з другого — опинитися під окупацією репресивного сталінського режиму. По-друге, німецько-радянське зближення супроводжувалося посиленням реакційності внутрішньої політики в СРСР, а тому поляки радянської України сприйняли його хоч і по-різному, але з неприхованою тривогою, будучи занепокоєними можливою анексією історичної батьківщини і розв'язанням нової війни. Незважаючи на антифашистські і антикомуністичні настрої в польському й українському рухах, цей альянс реально не став чинником польсько-українського порозуміння, оскільки кожна зі сторін, особливо в Галичині та на Волині, зберігала недовір'я одна до одної та розглядала власні варіанти дій у нових умовах. Ситуація ускладнювалася й тим, що польська влада в 1937-1939 рр., тобто перед початком Другої світової війни, перейшли до реакційнішої національної політики у «східних кресах», посиливши поборювання українського руху в цьому краї. Свідченням цього була таємна програма нового волинського воєводи А. Гавека-Новака, схвалена на початку лютого 1939 р. урядом Польщі⁸. Вона повністю спрямовувалася на асиміляцію українців, деполітизацію та полоні-

⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 74, 482.

⁸ Polit I. Program wolyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938-1939 // *Pogląd Wschodni*. — Т.5. Zeszyt 4(20). — S. 702.

зацію православної церкви, надавала винятковості польській мові, вилучала із ужитку саме поняття «українець». Дедалі виразнішого антипольського характеру набувала пропагандистська істерія в СРСР на тлі продовження репресій, пошуку ворогів, шпигунів і диверсантів.

Отже, позиція Німеччини та СРСР в польському й українському питаннях, політика Польщі щодо українців Галичини та Західної Волині, зазіхання деяких її політичних кіл на українське Правобережжя, укладення пакту Ріббентопа-Молотова — все це внесло зміни в орієнтири українського руху на західноукраїнських землях. Ліберально-демократичні сили, представлені УНДП, не відмовляючись від боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, схилилися до її підтримки в разі війни та закликали українців виконати свій «горожанський обов'язок» перед нею⁹. Натомість українські націоналісти (ОУН), включаючи їхнє революційне крило на чолі із С. Бандерою, розглядали можливу окупацію Західної України Радянським Союзом як крах надій на самостійну державу, а тому розраховували на мілітарну допомогу українській «національній революції» з боку Німеччини.

Таким чином, імперські наміри та суперечлива політика Гітлера і Сталіна щодо польського й українського питань напередодні світової війни мали багато спільних ознак, були просякнуті духом великодержавності та шовінізму, що зближувало обох диктаторів і знайшло втілення в таємних протоколах до пакту Ріббентропа-Молотова. Ця політика загострила польсько-українське протистояння в Галичині та Західній Волині, в основі якого було відстоювання Польщею ідеї мононаціональності своєї держави та повне ігнорування національних прав і свобод українців. Курс на «зміцнення польськості» в цьому краї переріс у офіційну доктрину правлячого табору та був перерваний нападом гітлерівської Німеччини на Польщу, а відтак вступом Червоної армії на терени Західної України.

⁹ Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. — К., 1992. — С. 161.

5.2. Новий статус поляків Західної України після її інкорпорації до складу СРСР та УРСР

Після юридичного включення Західної України до складу СРСР (УРСР) істотно змінився статус населення краю, оскільки на нього поширювалося радянське громадянство. Однак, якщо українці Галичини, Волині, а згодом і Буковини та Бессарабії, формально об'єднавшись зі своїми одноплемінниками в радянській Україні, позбулися статусу національної меншини і стали складовою титульної нації республіки, то польське населення цих земель, навпаки, з титульної, державоутворюючої нації Речіпосполитої перетворювалося на національну меншину УРСР. За цими зовнішніми зрушеннями стояли значно глибші зміни, пов'язані з насадженням тоталітарного режиму та насильницькою радянізацією краю, з масовими репресіями та депортаціями, які торкнулися долі поляків. Якраз ця проблема залишається актуальною та найменш дослідженою як в українській¹⁰, так і польській історіографії¹¹, багато її аспектів оцінювалися упереджено, спотворено, або взагалі замовчувалися. Тому дуже важливо заповнити наявні прогалини та з урахуванням нових джерел та сучасної історіографічної ситуації максимально об'єктивно висвітлити драматичні наслідки для польської людності «визвольного походу Червоної армії» та «соціалістичних перетворень», масових депортацій і репресій, з'ясувати їх вплив на польсько-українські міжетнічні відносини.

¹⁰ Див.: Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни. — К., 1957; Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні збори Західної України (жовтень 1939 р.) // Архіви України. — 1991. — №5/6; Винниченко І. В. Україна 1920-1980-х.: депортації, заслання, вислання. — К., 1994; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. — Т.1 (1939-1945 рр.). — Львів, 1996; Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х років. — Львів, 1998; Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го — К., 1999; Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001; Адамовський В. Переслідування польського населення України кінця 30-х — початку 40-х рр. XX ст. // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. 1. — К., 2003; та ін.

¹¹ Wegierski J. Lwow pod okupacja sowiecka 1939-1941. — Warszawa, 1991, Wegierski J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939-1946. — Krakow, 1994; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w cyasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993; Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygel narodow. — Warszawa, 2002; та ін.

Розглядаючи цю проблему, необхідно, насамперед, визначитися, принаймні щодо двох принципових етнополітичних питань, що часто діаметрально протилежно оцінюються польськими й українськими дослідниками: а) етнічність території Східної Галичини, Волині та Буковини; б) частка поляків у національному складі населення цих земель на 1939-1940 рр. Українська історико-етнологічна наука, зокрема В. Антонович, О. Бочковський, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Крип'якевич, В. Старосольський, однозначно розглядала Галичину та Волинь як історичні землі Київської Русі, на яких у часи середньовіччя сформувався український народ, де він домінував у всі епохи, включаючи й ті, коли ці землі перебували у володінні Польщі, Австрії та Румунії. Тому включення західноукраїнських земель до складу УРСР розглядається як історично зумовлений і завершальний крок на шляху їх повернення в лоно України, як передумова відновлення її соборності. Водночас польські політики і значна частина заангажованих істориків доводили історичну польськість Галичини та Волині, розглядаючи їх як «східні креси» Польщі, анексовані Радянським Союзом. До того ж ряд західних діячів виправдовували дії СРСР. Так, Ллойд Джордж — колишній прем'єр-міністр Великобританії у зверненні до польського посла в Лондоні писав 28 вересня 1939 р.: «Російські армії зайняли території, які не є польськими і які були силою загарбані Польщею після Першої світової війни»¹².

Не менша розбіжність зберігається щодо етнічного складу населення краю. Відомо, що протягом багатьох століть Польща всіма засобами нарощувала польську присутність у Галичині та Волині, її владні структури вдавалися до фальсифікації обліку етнічних груп і переписів населення. Сама їх методика була настільки недосконалою й упередженою, що давала можливість для маніпуляцій і спотворення відомостей про національний склад жителів. Так, під час перепису населення 1931 р. за пріоритетний показник етнічності мешканців Львівського, Станіславського, Тернопільського та Волинського воєводств було взято мову спілкування та конфесійну належність. Римо-католики за цим переписом

¹² Цит. за: История дипломатии. Изд. 2-е. — Т. 4. — М., 1975. — С. 23.

становили: у Львівському воєводстві 14,4%, Станіславському — 16,6%, Тернопільському — 36,7%, Волинському — 14,4%¹³. Виходячи з цих показників і тенденцій колонізації українського населення, статистична управа Польщі оприлюднювала відомості за наступні роки з тенденцією збільшення польського елемента у краї. Зокрема, станом на 1938 р.: у Львівському воєводстві: всього жителів — 2,1 млн чол., з них 45% розмовляли польською мовою, 44,8% — українською, 9% — єврейською, 1,2% — іншими мовами; у Станіславському воєводстві: всього жителів — 1,6 млн, 22,4% користувалися польською мовою, 68,9% — українською, 7,4% — єврейською, 1,3% — іншими; у Тернопільському воєводстві: всього мешканців — 2,3 млн, з них 17,1% — польською; 67,9% — українською, 9,9% — єврейською, 5% — іншими мовами. Якщо ці відомості підсумувати, то виходить така картина: всього жителів — 7,7 млн, з них польською мовою розмовляли 36%, українською — 58%¹⁴. Відштовхуючись від цих умовних даних, ряд авторів робить висновок про те, що на теренах Східної Галичини та Волині проживало 2,7 млн поляків та 4,5 млн українців. Немає сумніву, що кількість поляків завищувалася, а українців — суттєво занижувалася¹⁵. Найбільш вірогідною можна вважати таку етнічну структуру населення західноукраїнських земель: 62,4% українців, 25,6% поляків, 10,1% євреїв, 1% німців, 0,5% росіян, 0,4% представників інших національностей.

За радянськими даними (обліково-розрахунковими) на теренах шести західних областей на початок 1940 р. проживало 7838,5 тис. осіб, у тому числі на Волині — 1031 тис., Дрогобиччині — 1112 тис., Львівщині — 1435 тис., Рівненщині — 1223 тис., Станіславщині — 1462 тис., Тернопільщині — 1575 тис. осіб. Звичайно, і ці відомості є відносними, оскільки

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 711. — Арк. 19.

¹⁴ Див.: Сорока Ю. Волинь та інші західноукраїнські землі в 1939-1941 роках // Волинь моя. Вип. 3. — К., 2003. — С. 92-93.

¹⁵ За версією польської сторони, на окупованих Червоною армією території Західної України і Західної Білорусі (200 тис. км²) проживало 13,2 млн чол., з них 5,3 млн поляків (40,1%), 4,5 млн українців (34%), 1,9 млн білорусів (14%), 1,3 млн євреїв (9%), 134 тис. росіян, 89 тис. німців, 84 тис. литовців, 35 тис. чехів. Газета «Правда» за 1 листопада 1939 р. подала повідомлення, за яким на цих землях проживало близько 13 млн чол., серед яких лише понад 1 млн поляків.

вони не враховували всю сукупність динамічних демографічних змін, пов'язаних із біженцями, депортаціями, переселенням і переміщенням жителів. Наприклад, на кількість населення західноукраїнських земель помітно вплинули еміграційні процеси, пов'язані з початком війни: понад 50 тис. жителів Галичини та Волині опинилися в Румунії, 70 тис. — в Угорщині, 20-30 тис. — на окупованій німцями території Польщі. Водночас на територію західноукраїнських земель прибуло понад сто тисяч біженців з історичної Польщі. Станом на 1 січня 1941 р. у цьому регіоні нараховувалося 2518,7 тис. поляків, у тому числі у Львівській обл. 625,6 тис, Дрогобицькій — 460,5, Тернопільській — 698,8, Рівненській — 195,6, Волинській — 168 тис. осіб¹⁶. Однак, незважаючи на ці зміни, в етнічному просторі цих земель кількісно домінували українці.

Аналізуючи набуття нового статусу західноукраїнських поляків після включення Східної Галичини, Волині та Буковини до складу СРСР та УРСР, необхідно зауважити, що це був винятково складний і драматичний період у долі польського й українського народів. Польща та Україна опинилися в центрі європейської і світової історії, їм відводилася ключова роль у геополітичних планах Гітлера і Сталіна. Після вступу Червоної армії на західноукраїнські та західнобілоруські землі Польща припинила своє існування як держава, що, на думку багатьох істориків, стало результатом змови двох диктаторів¹⁷.

За даними радянських військових журналістів, великих збройних сутичок Червоної та Польської армій майже не зафіксовано. Окремі випадки опору прикордонних патрульних служб, бої під Кобрином, Мацьком, Самбором мали локальний характер, що дало підстави деяким історикам стверджувати про нібито «мирний визвольний похід», який насправді носив характер радянсько-польської війни. Не випадково за «успішне виконання цієї операції, за виявлені мужність і героїзм 16145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями, а 39 військовослужбовців удостоєно звання Героя

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 711. — Арк. 18.

¹⁷ Див.: Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) — Чернівці, 1995. — С. 9, 16-17.

Радянського Союзу, 24 військові частини і з'єднання відзначені орденами СРСР»¹⁸. Очевидно, воєнна допомога «братам українцям і білорусам» мала виглядати в очах світової громадськості не як агресія, а як «визвольний похід», як «благочинна акція», а це аж ніяк не ув'язувалося з бойовими діями та ще й на боці Гітлера. Інакше кажучи, природне прагнення західних українців і білорусів до об'єднання зі своїми однокровними братами було використане Сталіним як інтрига в його стратегічних геополітичних планах розширення радянської імперії та підштовхування світової революції, але в історичній перспективі ця подія мала прогресивне значення для долі українського народу, його соборності.

Не випадково в радянській історіографії замовчувалися справжній характер воєнної операції Червоної армії 17-27 вересня 1939 р. і ставлення польської людності до неї, зокрема гострота збройного спротиву, масштаби бойових дій, занижувалися людські втрати. 31 жовтня 1939 р. Нарком закордонних справ СРСР В. Молотов назвав такі відомості про втрати Червоної армії: 739 чол. убитих, 1862 поранених¹⁹, що далеко не відповідало дійсності. Втрати польської сторони визначалися як 6-7 тис. убитих, 10 тис. поранених. Крім того, було інтерновано 181 тис. солдат і 10 тис. офіцерів. За польськими відомостями, кількість інтернованих сягає 230-250 тис., у тому числі 12-15 тис. офіцерів²⁰. Дослідники останніх років оцінюють кількість убитих червоноармійців у 3,5 тис. чол., втрати з польської сторони також 3,5 тис. вбитими військових осіб, 20 тис. поранених.

Необхідно зазначити, що сам факт виступу Червоної армії на боці Німеччини, жорстокість бойових дій, застосування авіації, артилерії та іншої бойової техніки, не могли не вплинути на настрої поляків, які опинилися під окупацією чужої держави, що невдовзі уклала договір із Гітлером про дружбу та кордони. Крім того, місцеве населення — українці, поляки, білоруси, чехи,

¹⁸ Див.: Моніта В. Особливості партійно-політичної роботи у визвольних походах Червоної армії 1939-1940 рр. // Тези доповідей Республіканської наукової конф. (Львів, 26-29 вересня 1989 р.). — Львів, 1989. — С. 148-149.

¹⁹ Див.: Известия. — 1939. — 1 ноябрь.

²⁰ Див.: Szezniak A. Katyn. Tło historyczne, fakty, dokumenty. — Warszawa, 1989 — S. 119.

євреї та ін. зіткнулися з масовими фактами беззаконня, насилля, мародерства, пограбування. У Тернополі внаслідок артилерійського обстрілу було спалено один костюл, а другий — серйозно зруйновано. У Золочеві вже в перший день окупації без суду і слідства було розстріляно 10 польських урядників.

Із перших днів перебування Червоної армії у містах, містечках і селах встановлювався «революційний порядок», створювалися особливі органи управління під контролем армійських політорганів і Наркомату внутрішніх справ, формувалася так звана робітнича гвардія (міліція). Усі органи діяли за директивами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Джерельні свідчення спростовують міфи радянської і прорадянської польської історіографії про нібито всенародну підтримку польським населенням Галичини та Волині вступу Червоної армії, всенародне схвалення заходів нової влади. Навпаки, більшість місцевих поляків вороже поставилася до ліквідації існуючих, переважно польських органів влади та насадження радянського режиму в Західній Україні. Польські політики, зокрема прем'єр польського уряду в Лондоні В. Сікорський, розцінювали цю воєнну акцію як змову Сталіна з Гітлером, як «новий поділ Польщі, ліквідацію Польської держави та її окупацію, як ніж у спину Польщі». Тодішній державний секретар США Хелл у своїх мемуарах, торкаючись збройної акції СРСР у вересні 1939 р., називав її «вторгненням» і «агресивним актом».

Уже з перших днів у Галичині та Волині почали створюватися підпільні антирадянські організації, збройні загони для боротьби за збереження та відтворення польської державності. 22 вересня 1939 р. у Львові сформувався «Польська організація боротьби за свободу», у Станіславі виникла Таємна військова організація на чолі з Яном Мазуркевичем та ін. За даними радянських спецслужб, вороже налаштовані до СРСР поляки чинили спротив заходам радянської влади, вели розвідувальну роботу, вдавалися до терористичних актів.

Водночас на «східних кресах» стали нелегально з'являтися тисячі біженців із центральних і західних регіонів Польщі, які намагалися уникнути переслідування з боку гітлерівців. Поряд із євреями серед них було не мало поляків, зокрема комуністів

і лівих соціалістів, у тому числі Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Едвард Охаб, десятки колишніх політ'язнів і сотні політ-емігрантів. За даними Наркомату внутрішніх справ СРСР, до кінця 1939 р. в Україну офіційно прибуло 32,7 тис. біженців і 15 тис. безробітних. Місцеві органи влади були змушені вживати низку заходів щодо їх розміщення і працевлаштування. Окрім надання грошової допомоги у Львові для них було створено 29 їдалень для безкоштовного харчування, будинок матері та дитини, частково працевлаштовано понад 10 тис. біженців на будівництві, але кількість безробітних сягнуло 50 тис. Із кінця жовтня 1939 р. органи НКВС почали відправку біженців і безробітних (поляків та українців) на спорудження підприємств чорної металургії Донбасу та для роботи на них. Серед направлених у Донбас було 2780 інженерів, техніків, майстрів²¹, а всього до квітня 1940 р. було відправлено 17 тис. осіб. Раднарком і ЦК КП(б)У ухвалили наприкінці грудня 1939 р. спеціальну постанову «Про матеріально-побутові умови біженців з території бувшої Польщі», що передбачала низку заходів щодо забезпечення їх роботою, медичним обслуговуванням, розвитком шкільництва, наданням допомоги в облаштуванні житла²².

Частина поляків відправлялася в колгоспи та радгоспи східних областей України, зокрема на Житомирщину — 8,6 тис., Чернігівщину — 3,8 тис., Кіровоградщину — 2,3 тис., Полтавщину — 3,6 тис. осіб²³. У такий спосіб було знайдено механізм ослаблення спротиву режиму та ліквідації безробіття.

Варто також звернути увагу, що переважна більшість українців цілком доброзичливо ставилися до біженців з Польщі. Як зазначала В. Василевська²⁴, «хай будуть благословенні мозолисті руки української селянки, яка подавала спраглим польським біженцям глечик молока і стакан води»²⁵. Водночас радянська пропаганда формувала насторожене, а то й вороже ставлення

²¹ Czerwony sztandar. — 1939. — 25.10.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 3198. — Арк. 85.

²³ Там само. — Оп. 6, спр. 574. — Арк. 32-35.

²⁴ До речі, чоловіка В. Василевської, ніби помилково, вбили чекісти у Львові у квартирі, де вони жили. Відомості про це містять спогади М. Хрущова: *Время. Люди. Власть*. — М., 1990. — Т.3. — С. 200.

²⁵ Василевская В. Собр. сочин. — Т.VI. — М., 1955. — С. 395

до біженців, наголошуючи на тому, що серед них не мало відвертих або прихованих ворогів радянської влади, шпигунів і диверсантів, спеціально засланих в УРСР. Звичайно, багато поляків були розчаровані радянською дійсністю, ставленням властей до них. У доповідній записі заступника наркома військових справ УРСР Горлінського на ім'я Берії (лютий 1940 р.) наводилися агентурні відомості про настрої серед біженців із Польщі. Вказувалося, зокрема, що серед прибулих у Сталінську область виявлено 157 колишніх членів антирадянських партій, які ведуть ворожу роботу, вихваляють життя в колишній Польщі. Фігурувало висловлювання С. Розіна, який прибув із Варшави і працював на шахті ім. Рум'янцева: «Якби поляки знали справжнє становище в СРСР, то вони ніколи не мали б у Польщі комуністів. Російські комуністи — це ті ж фашисти, яких треба нищити». Інший робітник шахти ім. Артема Ворошиловградської області М. Андрущенко говорив: «Я думав, що в СРСР будують комунізм, а воно виходить навпаки — будують антагонізм, ... краще я в тюрмі буду сидіти, ніж в СРСР жити»²⁶.

Щодо західних областей УРСР, то тут позитивно позначилися на ситуації в соціально-культурній сфері деякі заходи радянської влади, спрямовані на відновлення промислових підприємств, установ торгівлі, розвиток охорони здоров'я, освіти та культури. Частина поляків долучалася до участі в органах радянської влади, до діяльності партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Восени 1940 р. було оголошено черговий призов до Червоної армії, за яким військовій службі підлягали й місцеві поляки призовного віку. На підставі партійних директив окремим представникам інтелігенції польської національності надавалася одноразова матеріальна допомога в розмірі від 3 до 6 тис. крб, зокрема професорам Мечиславу Вежуковському, Адаму Гурцу, Станіславу Піляту, Янушу Грошковському, художнику Зігмунду Розвадовському, письменникам Юрію Барейші, Станіславу Вишневецькому, Яну Бжозі, Ванді Василевській та ін.²⁷

²⁶ Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Кн. 2. — К., 1994. — С. 144-145.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 20. — Арк. 175-177.

Тактика радянської влади, що забезпечувалася присутністю Червоної армії щодо місцевого населення, включаючи й поляків, була класово-диференційованою й ідеологічно заангажованою. Усі польські, українські, єврейські та ін. політичні партії й об'єднання, некомуністичні молодіжні організації були заборонені, обмежувалися сегменти громадянського суспільства. Натомість насаджувалася сталінська модель політичної організації суспільства, характерна для режиму одноособової влади. Провідним у політичному житті ставав принцип «революційної доцільності». Ставка робилася на лояльну частину робітничих верств і незаможного селянства, на ліві і прорадянські елементи. Загравання з окремими представниками польської національності виявилось вже під час підготовки виборів до Українських Народних зборів Західної України, що мали замаскувати анексію земель і юридично оформити їх включення до СРСР. Вони вибірково залучалися до тимчасових органів влади, до виборчих комісій. Наприклад, на Тернопільщині в окружних комісіях були задіяні 1809 українців і 145 поляків, на Волині — 2217 українців, 212 поляків, 478 осіб інших національностей²⁸. Із пропагандистських міркувань 44 поляки було обрано депутатами Народних зборів (2,9%)²⁹. Серед них М. Ридзь — робітниця зі Станіслава, В. Крюковський — професор Львівської політехніки, С. Мазур — професор Львівського університету, письменники Г. Гурська, А. Полека та ін. Подібні пропагандистські акції практикувалися в березні 1940 р. під час проведення виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР і в грудні 1940 р., коли проходили вибори до місцевих рад.

Із оперативних даних спецслужб про хід виборів до Народних зборів видно, що частина населення саботувала їх, заявляючи: «За комунію голосувати не будемо», «Геть Червону армію»³⁰, але за офіційними повідомленнями у виборах взяли участь 92,8% виборців³¹.

²⁸ Див.: Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни. — К., 1957. — С. 14.

²⁹ Комуніст. — 1939. — 5 листопада.

³⁰ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 859, оп. 1, спр. 7. — Арк. 19, 31, 33.

³¹ Комуніст. — 1939. — 11 листопада.

Радянська преса опублікувала польською мовою виступ на Народних зборах Марії Ридзь, у якому говорилося, що робітничий клас Польщі та сільська біднота завжди ненавиділи польських власників, вели боротьбу з ними, постійно чекали допомоги з боку СРСР. Водночас засоби масової інформації, комуністичні пропагандисти й агітатори під час підготовки до виборів нагнітали атмосферу ворожості до так званої польської шляхти, буржуазії та поміщиків, служителів костьолу, осадників, називаючи їх «агентурою Пілсудського», закликаючи «викривати ворогів». У такий спосіб готувалася суспільна думка для виправдовування репресивних заходів: арештів польських офіцерів, поліцейських, урядовців, активістів політичних партій, ксьондзів. За даними російських дослідників О. Горланова й А. Рогинського, з вересня 1939 р. до травня 1941 р. в західних областях України за «ворожу, антирадянську діяльність» було заарештовано 6564 поляки³².

Карально-репресивні акції радянських властей щодо польського населення на теренах Західної України, Західної Білорусії та Литви відображені в «Чорній книзі Польщі», виданій у 1942 р.³³ Дії радянського уряду автори трактували як логічне продовження антипольської політики російського царизму. Про масштаби свавілля, насилля і знуцання з боку партійних і радянських органів, працівників міліції та держбезпеки щодо представників польської людності свідчить сам факт прийняття ЦК КП(б)У 6 серпня 1940 р. таємної постанови про порушення органами радянської влади Львова прав польського населення, що мала стати пересторогою і для інших обкомів партії. У ній констатовалося, що з боку населення Львова є багато скарг на свавілля та порушення законності працівниками міліції, які беруть хабарі, зловживають службовим становищем, безпардонно виселяють з квартир. Наводилися конкретні факти самоуправства, грубощів. Коли один із мешканців, якого насильно виселяли з квартири, апелював до норм Конституції СРСР, то помполіт VI відділу міліції м. Львова заявив: «Сталінська Конституція написана для

³² Див.: Горланов О. Я., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939-1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — М., 1997. — С. 103-104.

³³ Див.: The Black book of Poland. — London, 1942.

нас, а не для вас». Суддя 3-ї міської дільниці Крючко облюбував собі квартиру, зайняту студентами, і за допомогою дільничного міліціонера виселив їх. Особливе обурення польської інтелігенції викликали факти грубого ставлення до місцевого населення приїжджих зі східних регіонів працівників, зокрема обмеження польської мови, перешкоджання прийому на роботу поляків³⁴.

Правда, констатація цих «перегинів у відношенні до польського населення» була потрібна не стільки для того, щоб зажадати від партійних органів «повести рішучу боротьбу зі свавіллям, беззаконням», скільки для нагадування про те, що ці порушення революційної законності «полегшують польським, українським, єврейським націоналістам вести підлу контрреволюційну роботу...», «штовхати наших робітників на перегини у відношенні місцевого, почасти польського населення»³⁵.

Із підозрою ставилася влада і до частини колишніх членів Компартії Польщі. Ще в липні 1939 р. відділ кадрів Виконкому Комінтерну розіслав список «провокаторів і осіб, які підозрювались у провокаціях по КПЗУ», в якому фігурувало 287 чол., у тому числі чимало вихідців із Польської партії соціалістичної та Компартії³⁶. У листопаді 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У формально засудило факти «неправильного відношення до бувших членів КП Польщі, прояви недовіри до них на підприємствах і в установах». Ставилася завдання кращих із них, особливо «політично перевірених», «відданих радянській владі» залучати до громадського життя, висувати на господарську та радянську роботу³⁷.

Тут треба мати на увазі, що з осені 1939 р. у Західну Україну, а з літа 1940 р. і Буковину механічно переносилася існуюча в УРСР партійно-адміністративна система та всі органи влади, започатковувалося радянське громадянство і правосистема. Із грудня 1939 р. запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ Західної України на області та повіти. У межах Львівської, Тернопільської областей утворювалося по 13 повітів,

³⁴ Див.: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У щодо порушення органами радянської влади Львова прав польського населення // Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. — К., 1999. — С. 110-113.

³⁵ Там само. — С. 112.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 7304. — Арк. 1-33.

³⁷ Там само. — Оп. 16, спр. 20. — Арк. 173-174.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Дрогобицької і Станіславської — по 10, Волинської — 6, Рівненської — 5, а з січня 1940 р. замість повітів було утворено 202 сільські райони. Відповідно були сформовані міські, містечкові та сільські ради, а також партійні та комсомольські організації, органи прокуратури, суду. Для роботи в партійних, радянських і судових органах було відряджено зі східних регіонів УРСР та РРФСР близько 8 тис. працівників, 2 тисячі комуністів і 500 комсомольців, багато з яких не лише не володіли польською мовою, але й ігнорували місцеві умови, звичаї, релігійні особливості Галичини та Волині. Командно-адміністративні методи та насилля ставали домінуючими в роботі з населенням, у тому числі й поляками, що викликало негативну реакцію. За наказом Л. Берії було створено органи НКВС і їх підрозділи в усіх адміністративних одиницях Галичини та Волині, з цією метою до листопада 1939 р. було відряджено 400 офіцерів НКВС з випускників Ленінградського, Саратовського, Смоленського, Рязанського, Горьківського, Новочеркаського, Воронізького та ін. училищ НКВС³⁸. Саме на них було покладено руйнування структур попереднього державного апарату, виявлення антирадянських елементів, очищення від них міст і сіл. У грудні 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про направлення 700 комуністів і комсомольців в органи НКВС³⁹. Протягом січня-травня 1940 р. проводилася паспортизація міських жителів західних областей, було прописано 1514 тис. чол., 1160 тис. одержали паспорти і 8,5 тис. тимчасові посвідчення⁴⁰. Серед паспортизованих було до 200 тис. поляків. Під час паспортизації були взяті під контроль усі метричні церковні книги з відомостями про реєстрацію новонароджених і хрещення. У процесі їх вилучення провадилися обшуки в церквах і костьолох, вилучалися цінності, релігійна література і предмети культу, заарештовувалися окремі церковнослужителі, а частина їх вербувалася для агентурної і профілактичної роботи спецслужб. Загалом заходи щодо обмеження релігійних прав місцевого населення викликали найбільш негативну реакцію й обурення з боку польської людності. Уже з перших місяців радянський режим

³⁸ Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — С. 119.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 574. — Арк. 46.

⁴⁰ Там само. — Арк. 123.

закрив духовну академію, семінарію, всі релігійні школи, монастирі, припинив видання релігійної літератури, вдався до арештів і депортацій частини ксьондзів, закриття багатьох костьолів. Протягом вересня-жовтня 1939 р. у західних областях було заарештовано 57 церковнослужителів РКЦ, 14 із них розстріляли. Факти насилля, безчинств щодо віруючих і церковнослужителів набули таких масштабів, що Політбюро ЦК КП(б)У 19 грудня 1939 р. змушене було ухвалити постанову «Про неправильні дії Коломийського, Стрийського і Станіславського тимчасових управлінь», у якій говорилося, що ці дії спровокували антирадянські виступи віруючих, ксьондзів, монахів і польських націоналістів. У документі фігурують факти про насильне закриття костьолю у Стрию та виселення монашок, про надання приміщення поряд із костьолом у Станіславі військовій частині, про виселення ксьондзів у Коломию та ін. І хоча виступи віруючих поляків оцінювалися як спровоковані контрреволюційними елементами — ксьондзами, ендеківцями, польськими націоналістами у відповідь на «помилкові» дії місцевих органів влади, ЦК КП(б)У зажадав від обкомів партій не припускати таких фактів⁴¹.

Майже аналогічна постанова була ухвалена 4 червня 1941 р. про насильне вилучення молитовних приміщень у Рівненській і Волинській областях. У ній зазначалося, що наперекір установленому законом порядку були закриті молитовні будинки та вилучені приміщення церков, костьолів, синагог у містах Дубно, Володимир-Волинський, Ковель, Луцьк та інших населених пунктах⁴².

Партійні та радянські керівники всіх рівнів ігнорували українські і польські національно-культурні та релігійні особливості краю, що тривалий час перебував у європейському просторі, з його демократичним досвідом парламентаризму, багатопартійності, свободи совісті та віросповідання.

Великою трагедією для західноукраїнського населення, включаючи й поляків, стали здійснювані під гаслами соціалістичних перетворень націоналізація землі та банків, підприємств промисловості, сільськогосподарського реманенту, транспорту та торгівлі, колективізація селянських господарств. Ще на початку

⁴¹ ЦДАГО України. — Оп. 16, спр. 18. — Арк. 42-45.

⁴² Там само. — Спр. 23. — Арк. 63-64.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

жовтня 1939 р. почався «поділ» поміщицьких і монастирських земель, більшість яких належали великим польським землевласникам — князю Радзивілу, графу Потоцькому, барону Гределю, панам Сапезі, Заморському, Чорторійському та ін. Конфісковувалися і землі заможних осадників, які передавалися в розпорядження так званих селянських комітетів разом із сільськогосподарським реманентом, кіньми, коровами тощо. Навіть в офіційних документах ЦК КП(б)У й обкомів партії фігурують факти незаконної націоналізації дрібних майстерень, будівель, самоправного виселення громадян із їх будинків і квартир, пограбування майна⁴³.

Особливий опір чинило польське й українське населення регіону насильницькому створенню колгоспів і радгоспів. Колективізація тут провадилася тими самими методами примусу, насилля та беззаконня, якими у 1930-х роках розселяювалася Східна Україна. Спираючись на набутий «досвід», влада взяла курс на форсоване заснування колгоспів і ліквідацію одноосібних господарств. На 1 червня 1941 р. у західних областях України нараховувалося 2589 колгоспів, що об'єднували 13% селянських дворів⁴⁴. Колективізація по-сталінськи супроводжувалася «розкуркуленням» заможних господарств, від того чи не найбільше постраждали селяни польської національності, чимало з яких були депортовані в Сибір. Величезним злочином нової влади стало знищення розгалуженої системи споживчої та торговельної кооперації, заборона діяльності Крайового молочарського союзу.

Протиправне «розкуркулювання», насильницька колективізація супроводжувалися грубими порушеннями політичних, національних і релігійних прав населення, що не могло не посилити антирадянських та антикомуністичних настроїв серед українців і поляків, спровокувати акти насилля з боку націоналістичних організацій, включаючи й ОУН. У відповідь на посилення спротиву місцевого населення режим розкручував репресивні акції, дедалі ширше вдавався до насилля. Очевидно, не було випадковим рішення ЦК КП(б)У від 7 квітня 1940 р. про видачу зброї секре-

⁴³ ЦДАГО України. — Оп. 6, спр. 627. — Арк. 203-204.

⁴⁴ Див.: Історія Української РСР. У 2-х т. — Т. 2. — К., 1967. — С. 456.

тарям обкомів, міськкомів, райкомів партії, головам і заступникам голів виконкомів обласних, міських і районних рад, комсомольським працівникам. Усього було видано 1800 револьверів⁴⁵.

Для форсування «соціалістичних перетворень» тоталітарний режим нагнітав атмосферу страху, невпевненості, вдавався до арештів, репресій, депортацій. Керівництвом до дії і тут стало підтвердження XVIII з'їздом ВКП(б) (1939 р.) сталінського висновку про загострення класової боротьби під час будівництва соціалізму та резолюції XV з'їзду КП(б)У про необхідність «виявляти революційну пильність у ставленні до українських, польських, єврейських буржуазних націоналістів — ундовців, оунівців, ендеківців, пепеєсівців, сіоністів, бундівців та іншої антирадянської нечисті». 4 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії, на виконання якої ЦК КП(б)У у грудні 1939 р. поклав на обласні трійки НКВС відповідальність за складання списків та організацію виселення. Загалом у сільській місцевості Східної Галичини та Волині на 1938 р. проживало 200 тис. поляків — осадників, крім того, майже 100 тис. осадників мешкали в містах⁴⁶. Під вивіскою осадників до списків на виселення були включені й інші верстви польського й українського населення.

Загалом у 1940-1941 рр. можна виокремити чотири масові депортації мешканців західноукраїнських земель. Перший етап припадав на 10-13 лютого 1940 р. і стосувався переважно спецпоселенців та осадників. Було депортовано 17206 сімей або 89062 особи, серед яких поляки становили 81,7%, українці — 8,8%, решта — німці, білоруси, євреї, чехи та ін.⁴⁷

Паралельно з осадниками та лісниками (лісова охорона) тривало вивезення у глибинні райони СРСР великих груп польських офіцерів, які у складі регулярної польської армії відступали під ударами гітлерівців і потрапили в радянський полон. Станом на жовтень 1939 р. у Західній Україні було взято на облік

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 19. — Арк. 140.

⁴⁶ Ця привілейована верства польського населення почала формуватися з 1921 р. на підставі закону про військову колонізацію Галичини та Волині (грудень 1920 р.), за яким колишні військовики польської армії, частина цивільних осіб одержували великі наділи земель, фінансові субсидії, престижні посади залізничних і поштових працівників, поліцаїв і чиновників.

⁴⁷ Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — С. 154.

6385 офіцерів польської армії, з них 1181 — кадрових. І. Білас виявив та оприлюднив секретні документи НКВС, із яких видно, що 12 лютого 1940 р. до штабу операції з виселення осадників надійшла інформація про наявність у Львівській області 5544 офіцерів, у тому числі 1011 кадрових, у Тернопільській — 402, з них 58 кадрових, у Станіславській — 64 (24 кадрових), у Луцькій — 375 офіцерів, у тому числі 88 кадрових. Усі вони підлягали виселенню.

Як привід до депортацій влада використала і заяви частини громадян, які хотіли виїхати до Німеччини на підставі радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р. Вони розглядалися як «біженці» та потрапили у списки на депортацію. Із 80 тис. «біженців» майже 9 тис. становили поляки, близько 2 тис. — українці, решту — євреї, білоруси та ін.

Другий етап депортацій почався 13 квітня 1940 р. За спеціальною директивою наркома внутрішніх справ Л. Берії, в райони Казахської РСР виселялися терміном на 10 років члени сімей, які утримувалися в таборах для військовополонених і тюрмах, зокрема офіцерів польської армії, службовців поліції, жандармерії, розвідки, поміщики, фабриканти, чиновники державного апарату. Серед виселених за цією постановою було понад 109 тис. поляків.

Третій етап депортацій поляків та українців із західних областей УРСР пов'язаний із кампанією прискорення тут колективізації сільського господарства та «масовим розкуркуленням» у червні 1940 р. До куркульських елементів були віднесені одноосібні селянські господарства, що мали понад 5 га землі у приміській зоні, 7 га у селах та 10-15 га у гірській місцевості. За цією шкалою до Казахстану було вислано більше 40 тис. осіб, майже половину з яких становили поляки. Водночас розгорнулося виселення мешканців так званої 800-кілометрової прикордонної смуги, а також осіб, котрі підозрювалися в антирадянській діяльності й участі в польських націоналістичних організаціях. Під ці категорії потрапили ще не менше 10 тис. поляків.

Для четвертого етапу депортацій (травень-червень 1941 р.) характерним є те, що серед вивезених із західних областей УРСР українців було в чотири рази більше, ніж поляків. Усі

12,3 тис. осіб фігурували як ворожі, антирадянські та націоналістичні елементи.

Загалом, за нашими підрахунками, з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи у східні області УРСР, на Урал і в Казахстан 1173 тис. осіб, у тому числі близько 500 тис. поляків⁴⁸.

Крім того, тисячі поляків за спротив радянській владі або неояльне ставлення до неї опинилися у в'язницях і таборах, відкритих у кожній із західних областей. Усього в регіоні, включаючи Буковину та Бессарабію, функціонувало 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери, що в десять разів більше, як за часів в Польщі. Хвилю обурення і протестів із боку поляків, українців, євреїв викликали повідомлення про цинічні розстріли в перші дні німецько-радянської війни радянськими спецслужбами в'язнів Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Луцької, Ковельської, Володимир-Волинської, Тернопільської, Чернівецької та інших тюрем, серед яких були й сотні поляків, репресованих у 1939-1941 рр. Лише на подвір'ї тюрми в Луцьку 23 червня 1941 р. було розстріляно 2 тис. чол. За даними І. Біласа, до кінця червня 1941 р. було розстріляно понад 7 тис. в'язнів⁴⁹.

Місцеві поляки й українці, особливо молодь, у відповідь на терор і насилля вдавалися до різних форм спротиву тоталітарному режиму. Польський рух опору налагодив контакти з емігрантським урядом В. Сікорського в Лондоні і свої зусилля спрямовував на відновлення Польщі в кордонах до 1939 р. Радянські спецслужби за допомогою агентурної мережі та репресивних акцій зуміли паралізувати, а згодом і ліквідувати польське підпілля, насамперед Союз збройної боротьби (СЗБ), на базі якого підчас німецько-радянської війни сформувалися загони Армії Крайової. Союз збройної боротьби в Західній Україні ставив перед собою завдання нагромаджувати сили для звільнення та відродження Польщі, здійснював саботажно-диверсійні заходи,

⁴⁸ У книзі американського проф. Я. Гросса на підставі меморандуму міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні говорилося, що за період 1939-1941 рр. у СРСР було депортовано 1250 тис. поляків (Брониславський Е., Вачнадзе Г. Польський діалог. — Тбилиси, 1990. — С. 22.)

⁴⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — С. 129.

вдавався до окремих терористичних актів проти працівників НКВС, збирання розвідувальних даних. Серед найвідоміших збройних виступів польських підпільників була спроба захопити військовий склад у м. Чорткові на Тернопільщині в січні 1940 р., що в кінцевому рахунку не мала успіху. Як засвідчує І. Ільюшин, у Львівському СЗБ лише 25% осіб проводили підпільну роботу в умовах радянської влади, у Станіславському ця кількість була більшою і становила до 40%⁵⁰. На Тернопіллі та Волині цей відсоток був значно меншим.

Майже всі провідники СЗБ до нападу Гітлера на СРСР були заарештовані і знищені. Незважаючи на репресії, окремі нелегальні групи антирадянськи налаштованих поляків і далі діяли в Галичині та Волині, нерідко спрямовуючи свої зусилля і на боротьбу з українським націоналістичним рухом. Саме цей напрям діяльності польського підпілля всіляко заохочувався радянськими спецслужбами.

Зі встановленням радянської влади змінювалася культурна політика взагалі і щодо польської людності зокрема. Вона ґрунтувалася на відомих принципах партійно-класового підходу до культури, освіти, науки та мистецтва, за яким оголошувалася ворожою стара, так звана «буржуазна» культура, і насаджувалася нова пролетарська. Головне завдання культури зводилося до комуністичного виховання трудящих. Цьому завданню підпорядковувалося запровадження загальнообов'язкової початкової освіти рідною мовою, видання польськомовних газет, журналів, розвиток польського радіомовлення та театру. Для «перевиховання» вчителів і викладачів, засвоєння ними основ марксизму-ленінізму та радянської педагогіки створювалися спеціальні 8-місячні курси.

У низці районів відбувалося закриття або механічне перетворення польських шкіл на українські, білоруські та російські, безпідставне звільнення з посад частини польських учителів, поголовна заміна директорів шкіл і їх заступників. Особливо помітно зростала кількість російських шкіл, що частково зумовлювалося збільшенням кількості російськомовного населення,

⁵⁰ Див.: Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.). — Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2003. — С. 18.

червоноармійців, працівників державних і партійних органів, які прибували в західні області зі Сходу. Так, станом на грудень 1939 р. на Львівщині було відкрито 10 російських шкіл і 50 змішаних, натомість кількість польських шкіл скоротилася майже втричі⁵¹. Тим не менше, у 1940/1941 навчальному році в західних областях УРСР функціонувала значна мережа шкіл із польською мовою навчання. Із 6791 школи тут 922 або 13,5% були польськими, в тому числі у Львівській області — 314, у Станіславській — 90, Тернопільській — 185⁵².

Корінної переробки зазнали підручники для польських шкіл, що видавалися за радянськими програмами та відповідними ідеологічними настановами. У Львові було створено філію Державного видавництва літератури для національних меншостей. Якщо підручники з алгебри, геометрії, географії, хімії просто перекладалися з російських аналогів, то підручники з історії Польщі, польської мови та літератури створювалися заново на основі марксистсько-ленінської методології. До цієї роботи були залучені історики та публіцисти Р. Верфель, В. Беньковський, професори Ю. Клейнер, П. Гоффман, польські письменники Є. Путрамент, Л. Пастернак, Г. Гурська та ін.

Польською мовою, крім підручників, видавалися праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, деякі твори польської класики, зокрема М. Міцкевича, Е. Ожешко, Ю. Словацького, Б. Пруса та ін., а також твори тогочасних польських письменників В. Василевської, Є. Путрамента, А. Важика, Я. Броневської та ін. У перекладі польською мовою побачила світ низка творів М. Горького, В. Маяковського, О. Фадєєва, О. Островського, І. Франка, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського та ін.

Особлива увага приділялася так званій польській революційній пресі — газетам «Czerwony sztandar», «Sztandar wolności», «Wolna prasa», журналам «Nowe widnokregi», «Almanach literacki» та ін. Тираж газети «Червоний штандарт», що стала органом Львівського обкому та міському КП(б)У й обласної ради депутатів трудящих, у 1940 р. становив понад 30 тис. примірників.

⁵¹ Див.: Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. — С. 28.

⁵² Комуністична освіта. — 1940. — № 9-18.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Із 1941 р. у Тернополі почала виходити щоденна польська газета «Правда більшовицька», а у Львові — молодіжна газета «Молодь сталінська».

За рішенням Раднароку УРСР у 1940 р. у Львові було засновано Державний польський театр, польський театр мініатюр, досить помпезно відзначалося 85-річчя з дня смерті А. Міцкевича. Деяких польських письменників було прийнято у члени Спілки письменників УРСР, зокрема В. Василевську, Є. Путраменту, Т. Бой-Желенського, А. Важика, А. Рудницького та ін.

Така підвищена увага влади до польської освіти та культури була зумовлена намаганням послабити рух спротиву польської інтелігенції, яка вкрай негативно реагувала на націоналізацію установ культури, музеїв, переслідування костюлу, та радянїзувати поляків, котрі опинилися в СРСР, на противагу Польщі, окупованій гітлерівцями, створити Польщу радянську як острівець для експансії в майбутньому. Не випадково В. Василевська говорила про дві Польщі: одну — шляхетську, другу — трудового народу⁵³. Під таким кутом зору корегувалася вся історія Польщі, польської культури та літератури. Осередком марксистського трактування польської історії мав стати «Оссолінеум» — науково-культурний заклад у Львові з бібліотекою, в якій зберігалися рідкісні польські рукописні і друковані книги, та музеєм, архівами і друкарнею.

Таким чином, включення західних областей України до складу СРСР і УРСР докорінно змінило статус місцевих поляків, особливо жителів Східної Галичини та Волині. Вони стали національною меншиною, одержали радянське громадянство, зазнали глибоких демографічних і соціальних змін. Протягом осені 1939 р. — першої половини 1941 р. близько півмільйона поляків були вислані, переселені, депортовані, репресовані, у примусовому порядку опинилися на роботах у Донбасі, на Уралі, в Сибіру, Казахстані та інших регіонах СРСР. Трагічні наслідки для польської людності, як і для корінного населення західних областей України, мали радянїзація краю, насадження сталінізму, націоналізація підприємств, торгівлі, транспорту, конфіскація землі, сільськогосподарського реманенту, початок насильницької колективізації села, репре-

⁵³ Див.: Интернациональная литература. — 1939. — №12. — С. 220.

сивно-каральні акції щодо просвітницьких організацій, релігії, зокрема РКЦ. Із метою ідеологізації та радянзації польського населення тоталітарний режим реформував систему освіти, культури, широко використовував засоби масової інформації, пропаганди й агітації, культурно-освітні установи. Насадження жорстокого сталінського режиму та його карально-репресивна політика наштовхувалися на спротив поляків і українців, але сконсолідувати його не вдалося через діаметральні протилежні орієнтири щодо територіальної належності Галичини та Волині.

5.3. Поляки в русі опору гітлерівським окупантам та інспірація польсько-українського конфлікту на завершальному етапі війни

Вторгнення гітлерівських військ на землі у УРСР супроводжувалося насадженням тут жорстокого окупаційного режиму з метою їх колонізації й експлуатації, використання сировинних ресурсів, поневолення та нищення як українського, так і польського населення, а також інших етнічних груп, віднесених Гітлером до «неповноцінних рас». Полякам України довелося пережити всі труднощі та лихоліття війни. Частина з них брала участь у бойових діях, перебуваючи у формуваннях Червоної армії та Військово-морського флоту, партизанських з'єднаннях, підпільних комуністичних і комсомольських організаціях. Окремі групи поляків разом із військовими підприємствами, науковими та культурно-освітніми установами були евакуйовані у східні райони СРСР і стали базою для створення польських військових формувань прорадянського спрямування. Однак більшість польської людності залишалася на окупованій території. Вона, з одного боку, зазнала насилля, переслідувань, вивезення на каторжні роботи в Німеччину, а з другого — долучилася до антигітлерівського руху опору. Як говорилося в попередньому параграфі, ще в 1939 р. було сформовано потужну загальнопольську підпільну організацію — Союз збройної боротьби, яка на етапі приєднання західноукраїнських земель діяла на цих теренах, а з початком німецько-радянської війни намагалася поширити свої структури і в інших регіонах України. Діяльність СЗБ мала двояке спрямування — проти більшовицького і проти гітлерівського режимів.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Ефективність діяльності польських підпільних організацій значно знижувалася відсутністю єдиного центру управління, неузгодженістю дій, подвійним підпорядкуванням — спочатку Львову (пізніше Варшаві) та Парижу (пізніше Лондону). Зрештою, проводу СЗБ не вдалося порозумітися з проводом ОУН і скоординувати спільні дії, хоча геополітичні плани Гітлера і Сталіна щодо Польщі й України мали б об'єднати поляків та українців для спільної боротьби з окупаційними режимами. Однак цього не сталося. Поляки вкрай вороже сприйняли Акт відновлення Української держави, проголошений у Львові з ініціативи ОУН С. Бандери 30 червня 1941 р., вдалися до розклеювання антиукраїнських листівок, зривання української національної символіки, глумління над портретами Т. Шевченка, І. Франка та ін.

У тилу німецько-радянського фронту діяли Східний відділ командування Армії Крайової (АК), його розвідосередки, що збирали відомості про дислокацію і стратегічні плани німецьких і радянських військ, а також саботажно-диверсійна організація «Wachlarz» (Віяло). Ці структури шукали підтримку в місцевих жителів польського походження, залучали їх до агентурної роботи.

Неупереджений аналіз польського підпілля на українських землях дає підстави стверджувати, що, наптовхнувшись на потужний спротив гітлерівського окупаційного режиму, його зусилля дедалі більше зосереджувалися на боротьбі проти українського самостійницького руху. Ось чому серед драматичних сторінок історії польської меншини в Україні окреме місце посідає польсько-український збройний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, що набув найбільшої гостроти на західноукраїнських землях, зокрема на Волині, весною і влітку 1943 р. У Польщі й Україні вийшли численні документальні збірники⁵⁴,

⁵⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. — Львів, 1996, 1998; Україна-Польща в 30-40-і роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 1-2. — К., 2000, 2001; Сергійчук В. Десять буденних літ. Західноукраїнські землі у 1944 — 1953 рр. Нові документи і матеріали. — К., 1998; його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003; Wólyń, Galicja Wschodnia. 1943-1944. Волинь, Східна Галичина. Путівник. — Warszawa — Kijów, 2003. — Т.1; та ін.

праці істориків, політологів, етнологів, політиків⁵⁵, спогади учасників тогочасних подій, опубліковано матеріали міжнародних наукових конференцій, в яких із різних методологічних, ідеологічних, а інколи й етнополітичних позицій розглядаються причини, хід і наслідки конфлікту, по-різному аналізуються, оцінюються й інтерпретуються його уроки для польсько-українського порозуміння. Найбільш дискусійним залишається традиційне питання: «хто винен?» Переважна більшість авторів сходяться на думці про те, що конфлікт було інспіровано, але з різницею в тому, якою зі сторін — польською чи українською.

Спробуємо заглибитися у причини конфлікту не лише з погляду польсько-українських взаємин передвоєнної доби та перших років Другої світової війни, але й з огляду стратегічних інтересів гітлерівської Німеччини та Радянського Союзу, простежити хронологію подій у контексті польського й українського руху опору тоталітарним режимам, акцентувати увагу на ролі третьої сторони в інспірації польсько-українського протистояння, яке в кінцевому рахунку призвело до збройного кровопролиття, стало одним із мотивів етнічного обміну населенням між УРСР та Польщею в середині і другій половині 40-х років ХХ ст.

Під інспірацією польсько-українського конфлікту розуміємо підбурювання або навіювання взаємного недовір'я, ворожнечі, ненависті, підштовхування до протистояння та помсти. Новітня історіографія на основі джерельних свідчень довела, що інспіративні дії були з обох боків, однак їй не вдалося подолати упереджених підходів. Польські історики схильні до перебільшення вини та ролі українського чинника в розв'язанні конфлікту, натомість більшість українських істориків розглядають дії української сторони як «відплатні» на насилля з боку поляків. При цьому на маргінесі часто залишаються відповідальність третьої сторони

⁵⁵ Ільющин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001; його ж. Волинська трагедія 1943-1944 рр. — К., 2003; Сергійчук В. Гіркі уроки минулого (Два уривки з дослідження «Трагедія Волині») // Волинь моя. — К., 2003. — С. 114-120; Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. I. — К., 2003. — С. 335-343; Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах // Там само. — С. 14-76; Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993; Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed akcja «Wisła była Wołyń». — Warszawa, 1997; та ін.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

за інспірацію міжетнічного антагонізму і братовбивчого конфлікту. Берлін і Москва ще задовго до цієї трагедії прорахували вигоди від роздмухування ворожнечі між поляками й українцями, насамперед тими їх представниками, які обстоювали самостійність і державницьку ідею, протидіяли реалізації окупаційних планів двох диктаторів — Гітлера і Сталіна. Для з'ясування причин польсько-українського протиборства в роки Другої світової війни більшість дослідників звертаються до ситуації, яка склалася на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, до долі поляків в УРСР після розв'язання німецько-радянської війни. Варто нагадати, що Друга Річпосполита під приводом зміцнення «санітарного кордону» із СРСР повністю інкорпорувала Галичину та Західну Волинь, розглядаючи їх як свої «східні креси». За підрахунками Ю. Сороки, на теренах воєводств, що в 1939 р. були включені до УРСР, проживало близько 8 млн чол., з них 58% українців і 33% поляків⁵⁶. Будучи корінним, а формально маючи статус національної меншини в Польщі, українське населення ніколи не мирилося з підневільним становищем і продовжувало боротьбу з окупаційним режимом за власну соборну, незалежну Українську державу. Натомість польське населення Західної України з відновленням Речі Посполитої розглядало себе панівною нацією і зверхньо ставилося до українців, називаючи їх не інакше як «русини» і «хлопи». Утверджуючи «польськість» цих земель, місцеві чиновники поводитися як завойовники та окупанти, чинили насильство та дискримінацію щодо українців, ігнорували їх національні, культурні та духовні потреби, часто вдавалися до політики пацифікації. За оцінкою польського історика В. Серчика, Польща рішуче виступала проти самої ідеї відрубності західноукраїнських земель, а це викликало спротив, призводило до актів терору й опозиційних виступів⁵⁷. Відплатні акції українців посилювали позиції націоналістичних угруповань з обох боків, зокрема Організації українських націоналістів і польської адміністрації та польських націоналістичних об'єднань.

⁵⁶ Див.: Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950-ті роки). — К., 2007. — С. 14-15.

⁵⁷ Serzyk Władysław. Historia Ukrainy. Wydanie 3. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 2001. — S. 318.

Дещо інакше склалося життя поляків у підрадянській Україні. Після короткочасного «ренесансу» 1920-х років із утвердженням режиму одноособової влади Сталіна в СРСР, розгортанням масових репресій поляки були віднесені до «шкідницьких націй» і зазнали катастрофічних втрат. Хоча таку ж політику більшовики проводили і щодо українців, у частини поляків посилювалися не лише антирадянські, але й антиукраїнські настрої, оскільки власні образи вони ув'язували з УРСР.

Ситуація в українсько-польських відносинах ще більше загострювалася з початком Другої світової війни. Після нападу Гітлера на Польщу Сталін спекулятивно скористався таємними протоколами пакту Ріббентропа-Молотова для анексії західноукраїнських земель з подальшим їх «возз'єднанням» із УРСР та СРСР. Це викликало вкрай негативне ставлення польського суспільства до радянського вторгнення і формально призвело до зміни статусу поляків та українців Галичини і Волині; українці долучалися до корінної української нації, а поляки перетворювалися на національну меншину. Установлений тут диктаторський режим розгорнув радянізацію всього населення краю, насадження комуністичних стандартів у всіх сферах суспільного життя, вдавня до переслідувань і репресій національно свідомих як українців, так і поляків. У 1939-1941 рр. із Західної України було депортовано близько мільйона осіб. Серед репресованих нараховувалося 463,1 тис. поляків, із яких 110 тис. було заарештовано на «східних кресах», 320 тис. депортовано⁵⁸. Особливо постраждали від репресій польські офіцери (14 587 чол. розстріляно в Катині, Харкові і Твері), поміщики, службовці, осадники, політичні діячі й активісти, вчителі, церковнослужителі.

Одним із пріоритетних напрямів політики більшовиків і діяльності їх спецслужб у сфері міжнаціональних відносин у Західній Україні стало натравлювання українців на поляків і навпаки, розпалювання міжнаціональної ворожнечі на так званій класовій основі та релігійному протистоянні. Більшовицька пропаганда цих років і далі культивувала формування в українців, росіян і євреїв вороже ставлення до поляків, накидаючи на них

⁵⁸ Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich. — Warszawa, 2000. — S. 26.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

клеймо «шпигунів», «диверсантів» і «шкідників». Водночас вона заgravала з частиною так званого «незаможного» елемента, залякуючи його жупелом «українського буржуазного націоналізму», всіляко заохочувала участь у викритті членів Організації українських націоналістів і її симпатиків. Більшість провідників польської громади, вороже поставившись до включення «східних кресів» до складу УРСР, схилилися до боротьби з комуністичним режимом. Водночас вони, як і раніше, не визнавали прав українців на власну соборну державу та боролися за відновлення державності Польщі в кордонах до вересня 1939 р. Як зазначалося в Інструкції, висланої міністром закордонних справ польського еміграційного уряду в Парижі⁵⁹ Я. Котом весною 1940 р., Польща має налагоджувати добросусідські відносини з українцями, «але про українську державу краще не говорити»⁶⁰.

На настрої українців у Львові, Рівному, Луцьку, Станіславі, Тернополі та інших містах негативно впливала інформація, що доходила з Холмщини про акти терору до тамтешніх одноплемінників, спровоковані польськими боївками та підтримувані гітлерівськими окупантами. До загострення українсько-польського протистояння спонукала гітлерівська акція виселення з Галичини на терени південної Люблінщини лояльних до німців жителів із метою утворення там німецького осадницького регіону, а для його охорони силоміць залучалося місцеве українське населення. У такий спосіб гітлерівці спеціально нагнітали етнічний антагонізм між поляками й українцями, фактично підштовхнули створення польських збройних загонів для боротьби з колоністами і спричинили збройні напади на мирне населення.

В. Сергійчук у збірці «Поляки на Волині у роки Другої світової війни» навів низку документів, що містять конкретні факти про розстріли українських патріотів, священників, учителів польськими збройними загонами ще задовго до волинської трагедії. Коментуючи ці документи, історик підкреслив, що поляки, розраховуючи на допомогу німців, працювали відродити на україн-

⁵⁹ Уряд на чолі з В. Сікорським було створено наприкінці вересня 1939 р. у Парижі, а згодом перебрався до Англії.

⁶⁰ Польское подполье на территории Западной Украины и западной Белоруссии. 1939-1941. — Варшава — Москва, 2001. — В 2-х т. — Т. 2. — С. 1326.

ських землях довоєнну Річпосполиту, створюючи з цією метою збройні формування. Крім того, — зазначив В. Сергійчук, — у гарячих головах окремих польських стратегів визрівали потаємні плани про повернення до кордонів 1772 року. Адже з якого дива польське підпілля розгортало свою розвідувальну мережу не лише на Правобережжі, а й за Дніпром, на Чернігівщині, Полтавщині, Донбасі, під Ростовом⁶¹.

Подібні відомості подав також І. Ільюшин, зазначаючи, що конспіративні загони Армії Крайової (АК) за вказівкою польського уряду в Лондоні готувалися до рішучих дій у разі загострення взаємин із українською громадою, а антинімецьким діям намагалися надати компромат у вигляді «українського сліду». Польська допоміжна поліція брала участь у спільних із гітлерівцями каральних акціях проти українського населення. Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських «паціфікаційних» акціях німці залучали також польську жандармерію, яка особливо жорстоко ставилася до українців⁶².

Зі свого боку, українське підпілля, загони УПА, українська поліція протидіяли цим акціям, оскільки гітлерівці дедалі ширше залучали поляків до боротьби з УПА та підпіллям ОУН. Представники ОУН, УПА, «Поліська січ» (Т. Боровець-Бульба) не одноразово зверталися до українців із закликом не загострювати відносин із польським цивільним населенням, уникати збройних конфліктів. Від нападів на польські села здебільшого відмежовувалася українська інтелігенція й українське духовенство.

Одним із перших погромів поляків був напад на поліцаїв, німецький гарнізон жителів с. Янова Долина на Костопільщині в ніч із 21 на 22 квітня 1943 р. напередодні польського Великодня. В історії УПА ця подія фігурує як «кривава Велика п'ятниця для ляхів», у якій було постріляно та попалено сотні поляків⁶³. За свідченнями польського підпілля, в нападах на польські села поряд із бандерівцями брали участь мельниківські та бульбівські загони. Нерідко антипольські акції проводилися до певних дат,

⁶¹ Див.: Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 49-51.

⁶² Див.: Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... — С. 140.

⁶³ Див.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. — Мюнхен, 1953. — С. 39.

зокрема другої річниці проголошення Акту відновлення Української держави. У ніч із 29 на 30 червня 1943 р. відбулися численні напади на польські колонії Волині. Німецьке командування часто споглядало подібні акції, не втручаючись у них, якщо це не стосувалося німців, але надавало водночас допомогу полякам у створенні загонів самооборони, які здійснювали нічне патрулювання, вели спостереження, споруджували оборонні об'єкти, нагромаджували зброю. Упродовж 1943 р. на території західних областей України постало понад 200 таких осередків самооборони, що діяли у великих і середніх польських поселеннях.

Ці та інші факти дають дослідникам підстави для висновку про участь третьої сили в розпалюванні польсько-українського протистояння. Нею виступали як німецькі, так і радянські чинники. Навіть тогочасний лідер Компартії України й один із чільних радянських керівників М. Хрущов, аналізуючи українсько-польські відносини на Волині в червні 1943 р., заявив, «що все це — справа рук німців»⁶⁴.

У згадуваній книзі В. Сергійчука наводиться розвідувальне зведення загонів червоних партизан Кам'янець-Подільської області від 1 червня 1943 р. про те, що гітлерівці мобілізують поляків і навчають їх військовій справі для відправлення до Рівного, переодягаючи їх у німецьку форму⁶⁵. Багато інших документів радянських партизан переповнені відомостями про перехід поляків на бік німців та участь у нищенні навіть тих українських сіл, що не мали жодного відношення до націоналістів. Наприклад, у квітні 1943 р. під час каральної акції гітлерівці разом із поляками спалили села Костюхнівку, Вовчиць, Яблуньку, Довжицю і Згорівку Луцького району. За напад на колонію Красний Сад у Горохівському районі було знищено 22 господарства і розстріляно близько 100 осіб. У селі Княже було спалено 40 господарств і вбито 172 чол. Рейхскомісар Е. Кох, відвідавши Горохів, повністю поклав відповідальність за цю криваву акцію, вчинену за участю німців, на поляків. І це було не безпідставно, оскільки наявні непоодинокі свідчення про ініціювання каральних акцій з боку польської поліції⁶⁶.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 1287. — Арк. 83.

⁶⁵ Див.: Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 53.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 2, спр. 91. — Арк. 51.

Пряме загравання німецьких окупантів із польським населенням посилилося після переходу української поліції під командування УПА. Залякуючи поляків можливими нападами бандерівців, гітлерівці сприяли створенню так званих польської охоронної поліції в районах і поліцейських осередків у селах під егідою німецької жандармерії та гестапо. Перед ними ставилося завдання виявляти і знищувати українських націоналістів, повідомляти про місце перебування бандерівців, червоних партизан, комуністів, військовополонених.

Провід ОУН і командування УПА намагалися уникнути збройних сутичок із польськими мілітарними структурами, застерігали від співпраці з окупантами, доносів на українських патріотів та антиукраїнських акцій. Показовим свідченням цього є звернення Крайового провідника ОУН на північно-західних українських землях Д. Клячківського⁶⁷ до польського населення у травні 1943 р.: «Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара»⁶⁸.

Провідники польського руху не прислухалися до цих попереджень, зігнорували пропозиції про переговори і лише восени 1943 р., тобто після апогею Волинської трагедії, окремі їх представники погодилися на переговорний процес, але з багатьма застереженнями, розглядаючи його як спробу українських націоналістів приспати пильність і тим часом підготуватися до ще більшого винищення поляків. Один із польських провідників А. Островський взагалі закликав не продовжувати переговори, назвавши бандерівців фашистами, які разом із гітлерівцями повинні піти з політичного життя⁶⁹.

В антиукраїнських акціях поряд із польською поліцією брала участь польська жандармерія, перекинута з Генеральної губернії, сформована з українофобськи налаштованих поляків із Сілезії, Помор'я, Познаньщини. Крім того, вона взаємодіяла з польськими партизанськими загонами, що підпорядковувалися

⁶⁷ Підпільна кличка Дмитра Клячківського — Клим Савур.

⁶⁸ Гльюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... — С. 59.

⁶⁹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 92-93.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

командуванню АК. На цьому фоні викликає подив, чому польське підпілля в Західній Україні не чинило супротиву гітлерівським окупантам. Навіть один із керівників збройного підпілля в Кременці на Тернопільщині Чеслав Зморжинський заявив, що його організація «нападів на німців не робила, а сиділа в підпіллі»⁷⁰. Водночас поляки розширювали масштаби нападів на українські села, в тому числі з метою пограбування і продовольчого забезпечення польських структур самооборони, партизан і польського населення в містах. Частина цих нападів провадилася спільно з радянськими партизанами і спрямовувалися, передусім, на знищення загонів УПА, захоплення зброї та боєприпасів.

Із цих та інших фактів напрошується думка про те, що навіть ті польські мілітарні інституції, які створювалися для збройної боротьби з гітлерівцями, вели активніші дії проти українського руху. Як показує М. Рудий на основі аналізу документів німецької розвідки, лондонське керівництво польської громади вважало, що поразка Німеччини у війні з більшовизмом буде рівнозначна поразці Польщі, а тому в інтересах поляків мала стати перемога німців над більшовиками⁷¹. Тим часом польські історики здебільшого пояснюють пасивність польських збройних формувань у боротьбі з гітлерівцями необхідністю самооборони від українців.

Цілком ймовірно, що така позиція була обдуманною тактикою польського уряду в Лондоні, розрахованою на демонстрацію, з одного боку, своєї лояльності до німецького командування, а з другого — у разі перемоги Червоної армії дружжелюбно постати перед нею та заявити про свою активну участь у боях із гітлерівцями та підпільній боротьбі спільно з радянськими партизанами.

Переорієнтацією частини польських сил самооборони та партизанських загонів на радянське керівництво окремі історики пов'язують з волинською трагедією та пошуком захисту від українських збройних формувань. Нам видається більш логічним пояснювати цю переорієнтацію переломом у німецько-радянській

⁷¹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 59.

⁷² Див.: Рудий М. Створення Крайової Ради Народової як політичного центру лівого крила в польському русі опору (кінець 1943 — 1 січня 1944 р.) // Вісн. Дніпропетров. ун-ту. Історія та археологія. — 1998. — Вип. 3. — С. 72.

війні. За явно перебільшеними відомостями польських істориків доби соціалізму у складі радянських партизанських загонів брало участь понад 7 тис. поляків⁷². Не виключено, що збройний конфлікт із українським підпіллям та УПА підштовхував частину поляків на співпрацю з радянськими партизанами. Тим більше, що в загонах останніх було немало поляків, які мали радянське громадянство, були членами більшовицької партії або комсомолу. Перехід поляків до радянських або прорадянських партизанських загонів, на думку І. Ільюшина, не змінював їх ворожого ставлення до українців⁷³.

Аналізуючи цей поворот у контексті чинників польсько-українського протистояння, що переросло у збройний конфлікт і кровопролиття, слід докладніше зупинитися на тактиці більшовицького режиму в Західній Україні. Як засвідчує львівський історик К. Кондратюк, Москва, незважаючи на відступ і важкі втрати Червоної армії в 1941-1942 рр., тримала і далі в полі зору Волинь як сприятливий регіон для розгортання партизанського руху. З літа 1942 р. сюди стали направлятися радянські партизани, які згодом утворили загін «Победители» під командуванням А. Медведєва, перед котрим ставилося подвійне завдання: здійснювати диверсії проти гітлерівців і паралізувати дії УПА. Очевидно, задля цього вони і залучали до розвідувальної та диверсійної роботи місцевих поляків, заохочували створення під своєю егідою польських партизанських загонів.

Існує чимало свідчень про співпрацю поляків із партизанським з'єднанням О. Сабурова, що, не маючи підтримки серед українського населення, шукало опори в польських селах Волині. У радіограмі від 4 грудня 1942 р. О. Сабуров доповідав Українському штабу партизанського руху про те, що польське населення добре ставиться до радянських партизанів, надає допомогу озброєнням, боєприпасами і продовольством⁷⁴. В. Сергійчук наводить наказ С. Ковпака для свого з'єднання від 19 червня 1943 р., де говорилося: «Усім командирам підрозділів попередити особовий

⁷² Див.: Juchnewisz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941-1944. — Warszawa, 1962. — S. 9-20.

⁷³ Див.: Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... — С. 159.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 212. — Арк. 50.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

склад, що села по маршруту, в більшості польські, налаштовані на нашу користь, а тому стрілянини по жителях, які втікають, не відкривати, майна ні мирних жителів, ні націоналістів, які не виявляють спротиву, не чіпати»⁷⁵.

Для протидії німцям та особливо силам УПА радянське керівництво всіляко стимулювало і допомагало створенню на західно-українських землях польських партизанських загонів промосковської орієнтації. Серед них досить потужними були загони Ю. Собесяка, Я. Чужинського, Р. Сатановського та ін. Останній з лютого 1943 р. перейшов під командування О. Сабурова і брав активну участь у розвідувальних і винищувальних акціях проти українського підпілля й УПА. Українці західного регіону, пам'ятаючи трагедії «золотого вересня» 1939 р., здебільшого негативно ставилися до радянських партизанів. Як зазначав один із провідних керівників партизанського руху С. Ковпак, українське населення виключно підтримувало бандерівців, ненавидячи радянську владу⁷⁶. Не випадково саме за його наказом проводилися «зачистки» сіл Волині, Полісся, а згодом і Прикарпаття від так званих «контрреволюційних» і «націоналістичних» елементів, немилосердні розправи над українськими повстанцями та їх родичами. У «Щоденнику бойових дій» командира польських партизанів Р. Сатановського за 14 квітня 1943 р. зафіксовано: «Взяли участь усім загonom в операції в Єльному. В ході бойових дій знищено понад 12 націоналістів»⁷⁷. Відомості про співпрацю червоних партизанів із польським підпіллям, їх участь у каральних операціях, у складанні списків «націоналістів», викликали невдоволення українського населення та посилювали антипольські настрої, розпалювали взаємну помсту. А це цілком відповідало планам Гітлера і Сталіна про взаємовинищення поляків та українців. За висловлюваннями Еріха Коха, необхідно створити таку атмосферу, за якої поляк при зустрічі з українцем хотів би вбити його, і навпаки, українець мав би вбити поляка⁷⁸.

⁷⁵ Сергійчук В. Поляки на Волині... — С. 62.

⁷⁶ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 1, спр. 248. — Арк. 164.

⁷⁷ Там само. — Оп. 4, спр. 310. — Арк. 8.

⁷⁸ Див.: Biedanski W., Juchniewicz M., Okeckis S. Polacy w ruchu oporu narodów Europy. 1939-1945. — Warszawa, 1977. — S. 117.

Слід мати на увазі, що провід ОУН, командування УПА, українська політична та духовна еліта ніколи не ототожнювали шовіністичні кола Польщі з усім польським населенням, про що свідчать численні прокламації, звернення, офіційні накази, пресові матеріали. У позиції поляків проглядалися три течії: а) вислужники німців; б) промосковські партизани; в) незалежні патріотичні сили. Хоча в деяких питаннях, скажімо, про польськість «східних кресів» їх погляди збігалися, все ж ця диференціація слугувала орієнтиром для порозуміння та пошуку спільних рішень. Однак уникнути міжетнічного конфлікту не вдалося ще й через атмосферу анархії та безладдя, що склалася за умов паніки та розгубленості німців і безпорадності червоних партизанів.

Розглянута нами тактика гітлерівців і більшовиків на розпалювання польсько-української ворожнечі у другій половині 30-х — на початку 40-х років ХХ ст. може трактуватися як один із головних чинників виникнення збройного конфлікту в 1943-1944 рр., вершиною якого стали липневі події 1943 р. на Волині, що пізніше поширилися й на інші західні області України.

Виникає питання, чому саме в липні конфлікт набув апогею і збройного характеру? У пошуках відповіді на це питання варто звернути увагу на своєрідний психологічний перелом у німецько-радянській і Другій світовій війні. Гітлерівці, вказує В. Косик, втратили ініціативу після невдачі під Курськом і розпочали підготовку до евакуації зі Східної України⁷⁹. За цих умов переглядали свою тактику польські й українські збройні формування та їх політичні провідники, зміщуючи орієнтири на власні сили. В епіцентрі їх діяльності опинилися проблеми національної державності та територіальні претензії. ОУН та УПА прагнули не втратити шанс на збереження контролю над західноукраїнськими землями, побудову тут самостійної держави як форпосту боротьби з більшовизмом і російським імперіалізмом. Водночас провід польського руху намагався за будь-яку ціну відстояти східні терени майбутньої Польщі в межах кордонів до вересня 1939 р. Більше того, польський уряд у Лондоні, який після смерті 14 липня 1943 р. В. Сікорського очолив С. Миколайчик, звернувся

⁷⁹ Див.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 384.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

до США та Англії з проханням надати гарантії Польщі на відновлення її східних кордонів.

За таких умов нерви в супротивних сторін не витримали, емоції переважили над здоровим глуздом і, за висловом Т. Гунчака, вони вдалися до «кривавої війни, що скидалася на етнічну чистку»⁸⁰. У листівках УПА містилися звернення до поляків покинути українські землі та відійти за Буг. У польських листівках говорилося, що українці мають відступити на схід — за Збруч, шукати Україну не в Галичині та Волині, а в Києві та Харкові. Усе це настільки антагонізувало відносини між поляками й українцями, що 11 липня 1943 р. почалися справжні військові дії на території багатьох польських населених пунктів на Волині. За даними Ю. Киричука, 167 польських поселень зазнали нападів, у відповідь на які польські загони самооборони розгорнули нищення українських сіл⁸¹. До цих акцій долучалося цивільне населення, що надавало їм характеру масової різни, руйнації, спалювання. У монографії І. Ільюшина наведені жахливі картини взаємного нищення польських та українських поселень, масових вбивств і насилля⁸².

Із неупередженого аналізу документів про наростання масштабів конфлікту виникає питання: чому апогей волинської трагедії за часом збігся зі збільшенням кількості й активізацією диверсійних дій радянських партизанів. Напрошується відповідь: поки промосковські загони польських партизан були невеликими та не мали належної підтримки з боку радянського керівництва польсько-український конфлікт мав спорадичний характер. Лише з приходом на Волинь великих радянських партизанських об'єднань ситуація докорінно змінилася. Більшовицька пропаганда, обіцяючи допомогу та захист полякам, закликала польське населення вливатися в радянські партизанські загони, а в разі відмови ці ж загони нападали на польські села, грабували їх і насильно забирали чоловіків у ліси. Вони нацьковували поляків

⁸⁰ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // Україна — Польща: історія і сучасність... Ч. І. — К., 2003. — С. 335.

⁸¹ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 69.

⁸² Ільюшин І. Прогістояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... — С. 136-138, 154-156.

на українців, залякуючи їх націоналістичною загрозою. У зверненні Волинського окружного представництва уряду Польської Республіки від 28 липня 1943 р. говорилося, що німці та москалі роздмухали антипольську й антиукраїнську пропаганду, перебільшують у стократ польсько-українські суперечки, створюють духовний кордон між поляками й українцями, розпалюють взаємну ненависть. Далі в цьому документі містився заклик не піддаватися на провокації, не вступати ні до німецької поліції, ні до радянських партизанів, оскільки це є злочином проти польського народу⁸³.

Звичайно, серед окремої частини поляків було побоювання, що в разі перемоги СРСР і поразки Німеччини Польща може бути приєднана до СРСР. Такі побоювання не були безпідставними, оскільки в планах кремлівського керівництва був проект утворити за сценарієм вересня 1939 р. Польську радянську соціалістичну республіку. І. Білас оприлюднив доповідну записку начальника Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренка, адресовану, очевидно, Й. Сталіну (січень 1943 р.), в якій пропонувалося розпалити партизанську війну на теренах Польщі, щоб ослабити і знищити мобілізаційні сили поляків, відвернути їх від будь-яких дій проти радянських з'єднань. Із цією метою слід було підібрати та підготувати агентів, котрі досконало володіють польською мовою, мають зв'язки серед польського населення, для розпалювання партизанської боротьби⁸⁴. Очевидно, цілям ослаблення польського й українського антибільшовицького руху опору мав стати польсько-український конфлікт для того, щоб знекровлювалися сили та сусідні народи знищували один одного, а наслідком цього мало стати їх підкорення.

Не менш радикальною була директива М. Хрущова від 11 червня 1943 р. для всіх партизанських загонів, у якій керівники українського націоналістичного підпілля оголошувалися «німецькими агентами» та «ворогами українського народу», а тому боротьба з ними ставилася в один ряд із боротьбою проти гітлерівців. Не виключено, що більшовицька тактика натравлювання

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 62, оп. 22, спр. 75. — Арк. 109, 111.

⁸⁴ Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — К., 1994. — Т. II. — С. 361-362.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

поляків на українців-патріотів, членів ОУН, учасників формувань УПА мала на меті відвернути увагу від винищувальних дій радянських партизанів щодо цих сил, аби послабити негативну реакцію і спротив українського населення. Інакше кажучи, в такий спосіб навіть промосковська частина учасників польського руху опору ставала розмінною монетою в політиці радянського керівництва.

У зв'язку із 60-річчям волинської трагедії активізувалися дискусії про масштаби втрат з обох сторін. Відомості, наведені польськими та українськими дослідниками відрізняються в 5-10 разів. Наприклад, у згадуваній праці В. Серчика говориться про 100 тис. поляків, які загинули під час кровопролиття. За оцінкою Г. Мотики, жертви з польської сторони сягнули 80-100 тис. чол.⁸⁵ Майже такі самі масштаби польських втрат називав відомий польський історик Р. Тожецький, фахівець із польсько-українських взаємин, посилаючись на вірогідні, на його думку, документальні свідчення. Він також вважав, що від рук українців за роки війни загинуло від 80 до 100 тис. осіб, але при цьому наголошував, що багато поляків покинули домівки, були замучені гітлерівцями, а тому встановити, хто загинув у етнічних чистках, а хто емігрував, дуже важко⁸⁶. Слід також зазначити, що польські автори ігнорують жертви українців на Холмщині, виправдовують вбивства та «відплатні акції» на українських етнічних теренах, що входили до складу Генерального губернаторства. За підрахунками І. Ільюшина, лише на території Грубецького та частково Томашівського повітів було спалено близько 150 українських сіл, де проживало майже 15 тис. осіб⁸⁷.

Українські історики тривалий час були позбавлені права досліджувати ці трагічні події, вести підрахунки втрат обох сторін. Ця робота в Україні перебуває ще на початковій стадії. За попередніми розрахунковими даними В. Сергійчука, польські втрати під час конфлікту на Волині були більшими, ніж українські, і становили понад 10 тис. чол., але в наступні місяці

⁸⁵ Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. — Warszawa, 2002. — S. 282.

⁸⁶ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... — S. 267, 269.

⁸⁷ Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової)... — С. 168-174.

ситуація змінилася: українці зазнавали більших жертв, особливо у зв'язку з розширенням географії конфлікту (Тернопільщина, Львівщина, Станіславщина та ін.). При цьому слід мати на увазі, що це відбувалося в умовах відступу гітлерівців і повернення Червоної армії на західноукраїнські землі, коли підпільна мережа АК, її наступниця — організація «Niepodległość» («Незалежність») намагалися зашкодити взаємній репатріації польського й українського населення.

Численні полемічні, здебільшого викривальні й емоціональні звинувачення сторін щодо ініціаторів збройного протиборства та його наслідків малопродуктивні. Наявний джерельний матеріал, що відклався в архівах Польщі, України, Росії та ін. країн, інтерпретується по-різному, часто упереджено та не критично. Автори нерідко ігнорують умови та мету створення певного документа. Хіба можна сприймати за «чисту монету», наприклад, закритий лист Головного управління державної безпеки НКВС СРСР (червень 1937 р.) про діяльність польської розвідки⁸⁸, якщо врахувати, що він був надісланий за умов «великого терору» в СРСР і нагнітання антипольської істерії. Із виявлених дослідниками та журналістами документів сумнівного походження, а тим більше зі спогадів, переобтяжених суб'єктивізмом, не можливо встановити точно, які акції були наслідком наказів командування УПА або АК, які виконувалися на основі локальних рішень, а які мали стихійний характер. Між тим, саме останні переважали в польсько-українському протистоянні. Можна погодитися з думкою В. Литвина про те, що ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями міжетнічного конфлікту дуже довгий і потопає в пітьмі віків, його слід простежувати в динаміці польсько-українських взаємин за тисячу років, і шкода, що суперечки між сусідами своєчасно не гасилися, а вигоду з них здебільшого здобувала третя сила⁸⁹.

Цілком зрозуміло, що штучне виокремлення або виривання зі всього ланцюга польсько-українських міжетнічних взаємин

⁸⁸ Див.: Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СРСР // З архівів ВЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1997. — №1/2. — С. 18-44.

⁸⁹ Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. I. — К., 2003. — С. 64-65.

волинської трагедії є порушенням принципу історизму та заважає об'єктивній оцінці всіх інших подій, фактів і процесів, їх взаємозв'язків і взаємообумовленості.

Нарешті, аналізуючи причини польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, варто звернути увагу ще принаймні на два чинники, що здебільшого випадають з поля зору дослідників і традиційно ігнорувалися в марксистській історіографії СРСР і Польщі. По-перше, це природничо-географічний, а по-друге, психологічно-емоційний фактори. В опублікованих працях польських та українських авторів серед домінуючих чинників польсько-українського протистояння справедливо фігурує фактор території, що стала чи не головною причиною розбрату. Тут і пролягає межа, що розділяє істориків обох країн, оскільки часто змішуються поняття «етнічна» та «державна» територія. Ідеальний варіант формування території певної держави — це її відповідність території етнічній. Включення західноукраїнських земель на рубежі 30-40-х роках ХХ ст. до складу УРСР було фактом історичної справедливості, оскільки ці етнічні землі, хоч і шляхом сили, поверталися в лоно майбутньої національної державності України на основі принципу соборності.

Що ж стосується психологічно-емоційного фактора, то, очевидно, слід повніше враховувати істотні відмінності в ментальності народів-сусідів, які склалися історично. Через втрату національної державності й інкорпорацію етнічних земель Великим князівством Литовським, Польщею та Московією українська нація складалася головним чином як етнічна, а не політична спільнота, що негативно позначилося на таких її критеріях, як спільність території, історії, релігії, господарського, культурного та політичного життя, що призвело до формування комплексу меншовартості. По-іншому протікав етногенез поляків, захищений національною державою з претензією на Великопольщу й інкорпорацію чужих територій. У польсько-українському протистоянні зустрілися дві ментальності, кожна зі сторін намагалася взяти реванш за певні моральні втрати обох народів, яких вони зазнали в історичному минулому. Конфлікт підігривався психологічно-емоційним чинником, національним егоїзмом, що нерідко відсувало на другий план раціональний підхід.

Таким чином, польсько-українське протистояння на завершальному етапі Другої світової війни значною мірою було інспіроване третьою силою — гітлерівським окупаційним режимом і радянським партизанським рухом із більшовицькою пропагандою, внаслідок чого воно переросло у збройний конфлікт, що призвів до великих людських втрат із обох сторін. Сучасний стан виявлених джерел не дозволяє встановити точні відомості про масштаби жертв. Неупереджене вивчення й об'єктивний аналіз характеру конфлікту в контексті всієї історії польсько-українських міжетнічних відносин, його наслідків для поляків та українців залишається актуальним завданням подальших досліджень на міждержавному рівні, покликаних прояснити його справжні причини та реальні жертви не задля взаємних докорів, а для прощення та порозуміння. Польсько-українське протистояння залишило не лише трагічний слід в історичній пам'яті, але й глибокий шрам у міжетнічних відносинах, який інколи заважає розвитку партнерства і співробітництва за сучасних умов, а тому потребує неупередженого дослідження в ім'я порозуміння та добросусідства. Як зазначається в Заяві парламентів України та Польщі з нагоди 60-річчя трагедії на Волині та в Галичині, «правда, хоч і найсумніша, є необхідною для побудови тривалого порозуміння. Болючий досвід повинен бути для нас також джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між нами використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали»⁹⁰.

5.4. Етнополітичні наслідки Люблінської угоди 1944 р. та «обміну» населенням

Не менш драматичною сторінкою в історії української полонії були події середини та другої половини 40-х років ХХ ст. Цей період в історії СРСР найчастіше характеризують як добу агонії сталінізму, продовження репресій і збройного придушення опору тоталітаризму як із боку українців, так і поляків. Трагедія обох народів полягала в тому, що вони, зазнавши найбільших людських і матеріальних втрат за роки Другої світової війни, опинилися заручниками геополітичного протистояння СРСР і західних

⁹⁰ Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р. // Голос України. — 2003. — 8 серпня.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

держав. Майже кожен п'ятий житель України та Польщі не повернувся з війни⁹¹. За офіційним обліком радянської влади, на 1 січня 1945 р. на території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей проживало 4,818 тис. осіб, тобто на 3 млн менше, ніж у січні 1941 р.⁹² Глибокий шрам у польсько-українських міжетнічних взаєминах залишили інспірований третьою силою кривавий конфлікт на Волині 1943 р., а також інтернування радянськими чинниками бійців Армії Крайової у 1944-1945 рр. Із відновленням сталінського режиму в Україні та намаганнями експортувати його в Польщу розгорнулася велика драма в долі поляків, що проживали в СРСР, зокрема на українських етнічних землях. Вона зумовлювалася новим спалахом репресій, міжнаціональної ворожнечі, так званим «обміном» населення між УРСР і ПНР. Водночас у цей період до частини поляків — членів родин військовослужбовців було застосовано амністію й ухвалено дозвіл для повернення на історичну батьківщину.

Незважаючи на низку досліджень українських і польських істориків⁹³, на наявність декількох документальних збірників⁹⁴, повоєнна національна політика сталінського режиму, зокрема щодо польської меншини, демографічні зміни в її складі, особливості ідеологічних репресій, наслідки польсько-українського обміну населенням ще не набули системного аналізу. Як спра-

⁹¹ Див.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 27

⁹² Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. — К., 2000. — С. 561.

⁹³ Див: Буцко О. В. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997; Депортація українців та поляків (квітень 1939 — початок 50-х років). — Львів, 1998; Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 210-226; Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944-1946 рр. // УІЖ — 2003. — №3. — С. 103-114; Drozd R. Droga na Zachód. — Warszawa, 1997.

⁹⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник. документів і матеріалів. — К., 1994; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. — Т.2. — 1946-1947. — Львів, 1998; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. — К., 1998; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. — К., 1999; його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003; Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. — Т.2. — К., 2000; Repatriacja czy Deportacja. Przyudnienie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1945. — Т.1. — Dokumenty 1944-1945. / Pod redakcją Eugeniusza Misyły. — Warszawa, 1996.

ведливо зазначає О. Рафальський, на чільне місце досліджень мають бути поставлені ті суспільно-політичні та культурні аспекти життя національних меншин, у яких найповніше віддзеркалені наслідки сталінізму та його кризи⁹⁵.

Зупинимося докладніше на вузлових аспектах повоєнної стратегії, політики і тактики більшовиків щодо польської меншини, на мотивах, масштабах і наслідках обміну населенням УРСР і ПНР, на методах придушення антирадянського руху опору. Як уже наголошувалося, доля поляків України органічно зумовлювалася не лише внутрішніми чинниками, але й польсько-українськими міжетнічними та міждержавними відносинами, контури яких були окреслені ще в роки Другої світової війни. На них суттєво позначилися включення західних областей України, які Польща вважала своїми «східними кресами», до складу УРСР та СРСР, депортації з цих земель осадників, інших «буржуазно-націоналістичних і класово-ворожих» елементів із поміж поляків та українців за опір і нелояльне ставлення до радянської влади, польсько-український міжетнічний конфлікт, інспірований гітлерівцями та радянськими партизанами і спецслужбами, численні людські жертви з обох сторін. Лейтмотивом воєнно-стратегічних планів Москви на завершальному етапі війни була експансія радянського режиму на Захід із відступом німецьких військ, актуалізація гасла світової пролетарської революції і «просування» соціалізму за межі СРСР, курс на остаточне покороення неросійського населення в союзних республіках, зокрема в УРСР, ліквідація будь-яких сил національного спротиву.

Уже говорилося, що в період німецько-радянської війни патріотичним силам Польщі й України так і не вдалося досягнути реального порозуміння, зреалізувати лозунг «За нашу і вашу свободу», що суттєво зашкодило боротьбі за відновлення незалежних національних держав. Виходячи з ідеї розбудови Польщі в кордонах до вересня 1939 р., командування Армії Крайової, не без згоди польського уряду в Лондоні, вдалося до нападів на українські села та нищення українського населення, щоб у такий спосіб збільшити присутність поляків і довести «польськість» «східних кресів». При цьому такі каральні акції прикривалися

⁹⁵ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. — К., 2000. — С. 252.

маскою «відплати за напади бандерівців на польські села» і проводилися здебільшого з відома або й за підтримки командування радянських партизанів. Із приходом Червоної армії радянська влада спиралася на польську поліцію не стільки для охорони важливих об'єктів, мостів, залізниць, електростанцій, скільки для провокування польського населення на боротьбу проти українських націоналістів⁹⁶. Є чимало документів, що засвідчують залучення місцевих поляків до винищувальних загонів НКВС у боротьбі проти УПА й українського підпілля. Із повідомлень командування АК про ситуацію в м. Кременці на Тернопільщині в липні 1944 р. довідуємося, що радянська адміністрація та підрозділи НКВС до поляків ставляться прихильно, до євреїв зневажливо, а до українців вороже⁹⁷.

Настрої в українській полонії стали змінюватися з утворенням Польського комітету національного визволення (ПКНВ) і Війська Польського, а також у зв'язку з поширенням чуток про те, що в складі СРСР залишиться не лише Західна Волинь і Східна Галичина, але й відійдуть Грубешівщина та Холмщина⁹⁸. Частина польського населення почала покидати західноукраїнські землі та перебиратися на польські етнічні терени, поповнювати склад Польської армії. Особливо вороже ставилася більшість поляків до ідеї відновлення польської держави як 17-ї республіки СРСР.

Посилення антирадянських настроїв викликала каральна операція проти польського населення на територіях, звільнених Червоною армією від гітлерівських окупантів. За підрахунками істориків, від 39 до 48 тис. поляків, включаючи 15-20 тис. вояків Армії Крайової, опинилися в радянських фільтраційних таборах і таборах для військовополонених, частина з яких отримала статус інтернованих⁹⁹. Сіяли страх насильні мобілізації польського населення в Червону армію, а також для роботи у східних регіо-

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 13.

⁹⁷ Babinski W. Wymiana depeş między naczelnym wodzem i dowódcą Armii Krajowej 1943-1944 // Zeszyty Historyczne. — 1973. — №24. — S. 219-220.

⁹⁸ Ці чутки мали під собою ґрунт. Перший секретар ЦК КПУ та голова Раднаркому УРСР М. Хрущов справді вносив пропозиції Й. Сталіну про утворення додатково двох українських областей: Холмської і Грубешівської. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1624, арк. 5-9.

⁹⁹ Див.: Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян Волинської національності, репресованих у 2-й половині 40-х — на початку 50-х років // Україна — Польща. — Ч. I. — К., 2003. — С. 395.

нах СРСР (Челябінська, Свердловська та ін. області). Лише з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. було вивезено до східних областей РРФСР 870 поляків, а до польської та радянської армій призвано 7100 поляків. Слід мати на увазі, що у створюваній комуністами польській армії був досить великий відсоток українців, які потрапили в 1939 р. в радянський полон і навмисно записалися поляками. Саме вони найчастіше фігурували серед дезертирів.

Реакція місцевих поляків на вступ Червоної армії в західні області України і створення Війська Польського під прорадянським командуванням була далеко неоднозначною. Поряд із підтримкою частиною поляків намірів Червоної армії звільнити Польщу від гітлерівської окупації чимало польського населення побоювалося її заміни на сталінську окупацію. За наказом командування АК, як зазначає С. Макарчук, ще 20 липня 1944 р., тобто за тиждень до вступу до Львова Червоної армії, її боївки взяли під охорону ряд установ, шкіл, вивісили біло-червоні прапори. Радянське командування роззбрало їх, замінило символіку на червону, багатьох вояків було направлено до Армії Людової, заарештовано 1535 польських підпільників, у тому числі провідників Філіпковського, Квятковського, Кулінського та ін.¹⁰⁰ Зі спеціальних донесень наркома держбезпеки УРСР Савченка на адресу М. Хрущова (серпень 1944 р.) про політичні настрої польського населення у зв'язку з утворенням ПКНВ видно, що багато поляків негативно поставилися до його складу, до особи Моравського як голови уряду, членства в ньому В. Василевської. Робітниця Львівського заводу «Червоний миловар» Кінцева сказала: «Польська армія і Польський комітет національного визволення є комуністичними, поляки не повинні підтримувати їх». Житель Луцька Завістовський заявив, що навіть, якщо польська і радянська армії звільнять Польщу, поляки все одно битимуться з Червоною армією, оскільки вони хочуть бачити свою країну самостійною, без московського втручання. Інша жителька Луцька Кірж говорила: «Нам, полякам, треба усім виїжджати за Буг, оскільки там краще жити, ніж в СРСР, і, крім того, безпечніше,

¹⁰⁰ Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України... — С. 103.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

а то бандерівці нас усіх виріжуть». У документі фігурували слова селянина з передмістя Луцька Базика такого змісту: «Українці завжди були нашими ворогами і нам треба їх боїтися»¹⁰¹. Подібні висловлювання, очевидно, могли мати місце, але саме на них акцентувалася увага радянських спецслужб з метою формування ворожого ставлення до національно свідомого українства та підігрівання антипольських виступів.

Антипольські настрої зумовлювалися і тим, що окремі солдати й офіцери польської армії грабували майно українського населення, відбирали коней, перешкождали селянам у проведенні польових робіт, загрожували зброєю та застосовували силу¹⁰². Не викликала схвалення в українців Польщі і можливість репатріації в Україну. Основними мотивами відмови виїзду з Польщі українців, які мешкали здебільшого у прикордонних повітах Краківського, Люблінського, Білостоцького та Ряшівського воєводств, були подібні до польських: це наші батьківські землі, що належали нашим предкам, тут їх могили та церкви. Українці з острахом ставилися до самої ідеї потрапити під сталінський режим із його репресіями та насильницькою колективізацією. Українська громада домагалася національної автономії, але польська комуністична влада відмовлялася гарантувати їм права національної меншини.

Офіційному обміну населенням між Польщею й УРСР передувало часткове повернення за постановою Раднаркому СРСР від 5 квітня 1944 р. колишніх польських громадян із Сибіру та Казахстану в Україну. Передбачалося протягом серпня — вересня переселити 29 700 поляків у Миколаївську (4,1 тис.), Херсонську (5 тис.), Запорізьку (3,1 тис.), Ворошиловградську (2,4 тис.), Одеську (2,1 тис.), решту — в Полтавську, Сталінську, Кіровоградську та інші області¹⁰³. Уже на 26 липня 1944 р. з Архангельської області та Комі АРСР прибув 4861 переселенець, а до 15 жовтня їх кількість збільшилася на 8821 чол.¹⁰⁴ Судячи з листів, відправлених переселенцями, їм обіцяли виїзд

¹⁰¹ Див.: Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 504-506.

¹⁰² Див.: Сергійчук В. Депортація поляків з України... — С. 31.

¹⁰³ Переселення поляків та українців. 1944-1946... Т. II. — С. 62, 64.

¹⁰⁴ Там само. — С. 70, 84.

до Польщі, однак для цього необхідно було отримати виклик із Батьківщини. В одному з листів говорилося: «Я вже не в Сибіру, а на Україні, так нас обманули, щоб ми не збиралися додому... тепер нас не хочуть відпускати, тільки за викликами.» В інших листах висловлювалося обурення та незадоволення: «Наші люди захворіли у вагонах на тиф, уже п'ять чоловік у лікарні. Поки не працюємо, всі перебуваємо в одній кімнаті», «нас порозкидали по колгоспах, тут ми мучимось, матері з дітьми сидять напівголодні»¹⁰⁵. Авторка одного з листів повідомляла, що їй доручено створити Союз польських патріотів (Прокомуністична організація на території СРСР, яка мала готувати умови та кадри для утвердження влади комуністів у повоєнній Польщі), висловлювала готовність своєю працею допомогти державі і фронту.

У серпні 1944 р. було затверджено інструкцію про порядок надання амністії польським громадянам, які здійснили злочини на території СРСР. Амністія поширювалася, переважно, на військовослужбовців Польської армії в СРСР і осіб, які допомагали їй у боротьбі за визволення Польщі, та членів їх сімей, що набувають польське громадянство. Вона не стосувалася людей, засуджених за так звані «політичні» злочини¹⁰⁶.

Рубіжним етапом у долі поляків УРСР стала угода, підписана за погодженням із Сталіним, між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 р. в Любліні про взаємобмін населенням. Передбачалося, що близько 500 тис. поляків і полонізованих євреїв із західних областей України будуть переселені до Польщі, а українці в УРСР. Взаємоевакація мала розпочатися 15 листопада, проводитися добровільно, без будь-якого примусу та насилля, на основі усних або письмових заяв, і закінчитися до 1 лютого 1945 р. Термін її завершення декілька разів переносився і фактично вона тривала до вересня 1946 р. Влада створювала спеціальні органи для організації переселення, яке розгорнулося за умов, коли центральні регіони Польщі, включаючи

¹⁰⁵ Переселення поляків та українців. 1944-1946... Т. II. — С. 88, 90, 94, 100.

¹⁰⁶ Там само. — С. 116-118.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Варшаву, ще перебували під контролем гітлерівців¹⁰⁷. Ставлення польського населення до Люблінської угоди було дуже суперечливим, від однозначного схвалення до повного неприйняття. Із оперативних донесень радянських спецслужб про настрої поляків, що зберігаються в ЦДАГО України (Ф. 1, оп. 23, спр. 892, 1446 та ін.) стає очевидним, що більшість з них не хотіла покидати насиджені місця, але водночас побоювалася репресій, релігійних переслідувань, мобілізацій на відбудову шахт у Донбасі та на промислові об'єкти Уралу.

Слід звернути увагу на комплекс заходів радянського режиму, спрямованих на залякування поляків з метою підштовхування їх до виїзду із західних областей України. Про частину з них М. Хрущов інформував наприкінці вересня 1944 р. Й. Сталіна. Йшлося, зокрема, про мобілізацію польського населення на відбудовні роботи у промисловості, будівництво оборонних споруд на сході УРСР та в інших республіках, про викладання у школах і вузах українською та російською мовами, про застосування адміністративно-силових методів для прискорення евакуації¹⁰⁸.

В. Сергійчук оприлюднив документальні свідчення про карально-репресивні заходи радянської влади до тих поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На початку січня 1945 р. органи НКДБ заарештували у Львові 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженера, 3 артистів, 5 ксьондзів, а загалом 772 поляків¹⁰⁹, що мало залякати інших і підштовхнути їх до переселення. Каральні акції тривали і надалі. У середині 1945 р. транспортним відділом НКДБ Львівської залізниці було заарештовано 13 осіб із керівного складу АК, у тому числі 6 комендантів районів. Арешти продовжувалися і в наступні роки. У лютому 1946 р. було заарештовано ще 5 чол., які звинувачувалися у зв'язках з АК, співробітництві з німцями, випуску антирадянської газети «Wytrzymamy» («Витримаємо»), що, мов-

¹⁰⁷ Еміграційний польський уряд у Лондоні не лише виступив проти цієї акції, але й закликав польське населення не покидати «східні креси», які, мовляв, залишаться польськими. Створюваний підпільний «Корпус Обеспеченства» разом із формуваннями АК намагався всіляко перешкоджати переселенню поляків на свою історичну батьківщину, вдавався до терору проти тих, хто був готовий на виїзд.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 137-138.

¹⁰⁹ Сергійчук В. Поляки на Волині... — С. 486.

ляв, закликала до реставрації режиму панської Польщі¹¹⁰. Унаслідок застосування різних заходів, насамперед силових методів, основна маса поляків Західної України змирилася з необхідністю покинути ці землі та переїхати до Польщі, хоча й перенесла це переміщення болісно, як особисту трагедію.

Подібні акції вживала і польська влада щодо українців. Вони були позбавлені права на одержання «парцелярій», тобто наділів землі відповідно до рільничої реформи. Починаючи з жовтня 1944 р., в районах компактного проживання українського населення ліквідовувалося українське шкільництво, обмежувалася діяльність автокефальної православної церкви, розгорнулася шалена антиукраїнська пропаганда, почастишали напади на українські села.

Наприкінці серпня 1945 р. до Львова було запрошено одного з ініціаторів ідеї взаємного переселення, прорадянського польського політика Станіслава Грабського. У своїх виступах на численних зустрічах із представниками Союзу польських патріотів, польської інтелігенції, працівниками прокуратури, судів та адвокатури, молоддю він переконував у доцільності найшвидшого переїзду до Польщі й освоєння західних районів, що відійшли до неї від Німеччини. Власне цим можна пояснити зацікавленість польського уряду у прискоренні акції переселення. На це наголошувалося в «Пам'ятній записці» повіреного у справах Польщі в СРСР П. Матвіна (січень 1946 р.), яку було вручено Міністру закордонних прав СРСР В. Молотову. У ній порушувалося питання про вивезення поляків не лише із Західної України, але й інших регіонів СРСР. Загалом йшлося про 720 тис. осіб. При цьому ці заходи здебільшого замовчувалися у пресі та розглядалися як репатріація, тобто повернення на батьківщину.

Зацікавленість Польщі у форсованому поверненні своїх одноплемінників зумовлювалася не лише політичною кон'юнктурою, але й необхідністю прискороного заселення повернутих територій від Німеччини за Потсдамською конференцією (так звані «возз'єднані землі»). Отже, йшлося не стільки про «порятунок» своїх одноплемінників від українських націоналістів, скільки

¹¹⁰ Сергійчук В. Десять буремних літ... — С. 446-449.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

про створення однорідної в етнічному відношенні держави й освоєння західних земель.

Тим не менше, деякі польські історики досі безпідставно висувують звинувачення проти ОУН та УПА в підштовхуванні польського населення до виїзду з України, замовчуючи при цьому, що саме польське підпілля застосовувало нерідко терор до тих, хто виявляв готовність виїхати на історичну батьківщину. Свідчення таких дій прихильників незалежності Польщі і збереження її кордонів у межах 1939 р. відклялися в так званій «Особливій папці» Й. Сталіна, в численних доповідних керівника НКВС СРСР Л. Берії генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну щодо діяльності АК у Західній Україні, Білорусі та Литві. Так, у лютому 1945 р. органи НКВС заарештували керівництво штабів Львівського обшару (краю) і Станіславського округу АК і групу активних учасників Львівської міської організації АК. Серед 18 заарештованих були К. Ю. Янсон — майор польської армії, комендант Львівського обшару АК, до арешту працював в артілі нічних сторожів, В. М. Герман — професор Львівського політехнічного та ветеринарного інститутів, комендант Станіславського округу АК, бригадний генерал АК, К. К. Ковальський — член штабу Станіславського округу АК, який очолював відділ пропаганди й одночасно був прокурором округу АК, до арешту працював комірником фотоартілі та інші члени штабу округу АК. Заарештованих звинувачували в низці терористичних актів: убивстві співробітників НКВС і поляків, котрі співпрацювали з владою, в тому числі й у вбивстві доцента Львівського медичного інституту, активного діяча Союзу польських патріотів Белінського, під чийм впливом посилювався виїзд поляків до Польщі. Загалом у західних областях України на той час було заарештовано 7004 чол. поміж «реакційних польських елементів», у тому числі 21 керівний робітник АК¹¹¹.

Провідники українського визвольного руху, викриваючи злочинні наміри більшовиків, із самого початку акції переселення поляків виступили проти будь-якого насилля, висловлювалися за співпрацю для боротьби зі сталінським режимом і його

¹¹¹ Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). — «Особая папка» Сталина, Спр. 94, арк. 49-52.

насадженням у Польщі й Україні. В одній із листівок-звернень ООН до поляків у січні 1946 р. містився заклик зірвати маску з більшовиків, відхилити червоне покривало, розкрити очі всім засліпленим, викрити, що несуть більшовики полякам. Листівка закінчувалася зверненням до них разом із іншими народами боротися за волю та незалежність Польщі та інших поневолених держав.

Виникає питання, чому радянська влада, знаючи як болісно буде сприйнято поляками й українцями цей обмін населенням, ініціювала активну його реалізацію¹¹². Звичайно, враховуючи тривале польсько-українське протистояння, політики усвідомлювали небезпеку його продовження на радянській території. Керівництво СРСР ще в 1939-1940 рр. виношувало та частково реалізувало злочинний план очищення прикордонних територій на Заході від ненадійних, ворожих, антирадянських елементів, у тому числі з польського середовища. Сталін не міг пробачити частині західних українців і поляків їх співпрацю з німцями. І все ж головним аргументом для тоталітарного режиму слугувала випробувана Сталіним теза — «Немає нації — немає проблеми». Великодержавний підхід Москви завдав важкого удару українцям, оскільки значна територія українських етнічних земель (Холмщина, Лемківщина, Надсяння, Підляшшя) залишилася у складі Польщі, що було своєрідною платою польському керівництву за згоду розвивати країну за радянським зразком і під егідою Кремля.

Які ж мотиви спонукали польське політичне керівництво погодитися на обмін населенням? Їх декілька, відкритих і прихованих. По-перше, це відстоювання принципу однонаціональності Польщі. По-друге, усунення етнічного чинника польсько-українського протистояння, утвердження польськості на Холмщині, Перемишльщині та Лемківщині і ліквідація баз ООН та УПА на цих землях. Варто також зауважити, що гасла примусового

¹¹² Питання про взаємопереселення поляків та українців було порушене на Тегеранській, а пізніше на Ялтинській конференціях у зв'язку з обговоренням повоєнного облаштування Європи і визначенням можливих кордонів Польщі. У листі Черчілля до Сталіна 20 лютого 1944 р. зазначалося, що процедура обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом буде остаточно узгоджена після встановлення польсько-радянського кордону.

виселення українців із Польщі ще до встановлення нового кордону висували польські націоналістичні партії, зокрема «Стронніцтво народове», «Стронніцтво людове» і «Стронніцтво праці». Можливо, це був своєрідний компроміс ліворадикального прокомуністичного уряду і правонаціоналістичних сил із метою консолідації суспільства. До цього додамо, що В. Сікорський погодився на формування в СРСР Польської Армії для спільної боротьби, не відмовляючись від претензій на «східні креси»¹¹³. Уже доведено, що проект обміну населенням був не лише заздалегідь узгодженим між радянським і польським керівництвом, але й координувався та контролювався ними під час реалізації. Однак він наштовхнувся на спротив самих кандидатів у переселенці. Перед обома сторонами стояла дилема: визначити принцип добровільності як головну умову обміну чи вдатися до сили. Радянське керівництво та польська сторона обрали останній варіант, грубо відійшли від добровільності, що частково було реакцією на позицію як українців, так і поляків.

Спротив значної частини поляків виїзду із західноукраїнських областей продовжувався і після підписання радянсько-польського договору про кордони, укладеного 16 липня 1945 р. Він зумовлювався декількома чинниками, зокрема, традиційною прив'язаністю до цієї місцевості, тісними родинними зв'язками, в тому числі з українцями, сліпою вірою в історичну належність цих земель Польщі, сподіваннями на можливість виникнення війни Англії, США і Франції проти СРСР, за участю в ній Польщі за свою незалежність та «історичну цілісність», негативним ставленням до комуністів і нового режиму на теренах етнічної батьківщини, відомостями про розруху та переслідування. Ці настрої підтверджували оперативні відомості, що їх збирали інформатори радянських спецслужб. Так, житель м. Чорткова Тернопільської області Думанський заявляє: «З переселенням так не буде, як хоче радянський уряд, а буде так, як скаже Англія і Польща; Польща була і буде такою, якою вона була до 1939 року.» «З своєї рідної землі, — говорила жителька Луцька Б. Гічар, —

¹¹³ Див.: Ільюшин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // УІЖ. — 2003. — №1. — С. 84.

я добровільно нікуди не поїду і виїду тільки у тому випадку, коли мене відправлять під конвоем». Львів'янин М. Масляк вважав, що кінець війни з Німеччиною — це ще не кінець війни взагалі. «Ми будемо боротися за справді велику Польщу, за Львів та інші міста і землі», — говорив він. Ці та подібні висловлювання відображали антипереселенські настрої поляків, помітно впливали на атмосферу польсько-українських міжетнічних взаємин, стримували репатріантський процес. Навіть деякі члени польської евакуаційної комісії говорили, що «краще було б, якби всі поляки сиділи на місці і не виїжджали за Буг»¹¹⁴.

С. Макарчук наводить низку фактів протесту польського населення щодо евакуації. Зокрема, 1-2 листопада 1944 р. 3-4 тис. поляків Львова здійснили демонстрацію під гаслами «Єще Польська не згінела», «Геть більшовиків», «Хай живе Армія Крайова» й акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронень радянських воїнів вони зробили написи: «Не віддамо Львова СРСР», «Слава борцям за польський Львів», встановили карту з кордонами до 1939 р. з написом: «Що ворог відібрав у нас силою — шаблею повернемо!»¹¹⁵.

За таких умов органи НКДБ УРСР вдавалися до репресивних заходів, проводили арешти осіб, які «саботували» виїзд поляків на територію Польщі, звинувачуючи їх в антирадянській діяльності. У такий спосіб кількість осіб, які записувалися на виїзд, збільшувалася у всіх областях. Водночас виявилися факти грубих порушень, припущених під час складання попередніх списків на евакуацію. До них часто включалися й українці. Наприклад, у Локачівському районі на Волині за списком їх фігурувало 619 чол., а поляків лише 170¹¹⁶. Чимало поляків сприймали цей виїзд як тимчасовий і сподівалися на повернення після відновлення колишніх кордонів. Наявність українців серед евакуйованих до Польщі (9 918 осіб)¹¹⁷ можна пояснити не лише сімейними зв'язками з поляками або помилкою

¹¹⁴ Сергійчук В. Поляки на Волині... — С. 516, 518.

¹¹⁵ Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України... // УІЖ. — 2003. — С. 104-105.

¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 92-93.

¹¹⁷ Там само. — Спр. 1466, арк. 43-44.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.
евакуаторів, але й спробою уникнути переслідувань з боку радянського режиму.

Під тиском Москви польські комуністи разом із комуністами УРСР все ж зуміли до осені 1946 р. зреалізувати злочинну акцію під назвою «обмін населенням». За повідомленням до ЦК КП(б)У головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян на 15 вересня 1946 р. до Польщі із 7 областей України (Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Чернівецької) було евакуйовано 789 982 осіб, у тому 746 993 поляків¹¹⁸. В евакуаційних документах вони фігурували як «польські громадяни», хоча в 1939-1940 рр. на них було поширене радянське громадянство, що втрачалося з моменту виїзду з СРСР. Як свідчення здебільшого насильницького виселення можна розглядати інформацію, що в її ході загинуло 3 чол. з евакуаторів, а 2 чол. були важко поранені¹¹⁹. Водночас, остаточно на постійне проживання в УРСР залишилося 32 360 сімей або 82 235 осіб, що раніше планувалися до переселення¹²⁰. Репатріація поляків завдала великих втрат народному господарству західноукраїнських земель. Евакуйовані вивезли з собою майже 50 тис. коней, 104 тис. голів великої рогатої худоби, десятки тисяч свиней, овець, кіз, велику кількість сільськогосподарського реманенту, продуктів. Фактично перестали діяти 161 167 селянських господарств.

Водночас після їх від'їзду залишилося 73 379 житлових будинків, 57 657 квартир, різного майна на суму 233,5 млн крб, що передавалося місцевим органам влади, а худоба — заготівельним організаціям¹²¹. Частина залишених будівель у сіль-

¹¹⁸ Ці цифри на основі офіційних звітів органів евакуації наводить В. Сергійчук у праці «Депортація поляків з України» (с. 172). Підготовлені НКВС підсумки переселення підтверджують такі дані (ГАРФ. — «Особая папка» Сталина. — Спр. 139, арк. 299.). Однак у документах і літературі фігурують й інші відомості. Зокрема, польський історик Єжи Кохановський називає цифру 787524 особи (Kochanowski J. Przesunięcie granic // Karta. — Warszawa, 1994. — S. 66.). О. Буцко, число евакуйованих конкретизує до 766206 поляків, 33158 євреїв, 9918 українців, 488 росіян, 45 білорусів, 600 представників інших національностей (Буцко О. В. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов. — С. 70).

¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 2610. — Арк. 192-193.

¹²⁰ ГАРФ. — «Особая папка» Сталина. — Спр. 139. — Арк. 299.

¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 2610. — Арк. 197.

ській місцевості надавалася українським сім'ям, які переселялися з Польщі.

Крім виселення поляків із західноукраїнських земель, відповідно з московською угодою від 6 липня 1945 р. провадилася репатріація колишніх польських громадян зі східних областей УРСР. За матеріалами КДБ (1947 р.), на облік було взято 35 295 польських громадян, а виїхали в порядку репатріації 37 227 осіб, оскільки долучилися й члени сімей військовослужбовців польського війська, особи без громадянства, звільнені з таборів МВС. З одного боку, це було свідченням негативного ставлення поляків до радянського режиму, реакцією на його репресивну політику в 1930-х роках, а, з другого боку, комуністична система розглядала багатьох із цих репатріантів як носіїв соціалістичної ідеології, політичну опору сталінській моделі соціалізму в Польщі. Слід зауважити, що 4 852 особам було за різними мотивами відмовлено в репатріації, 384 чол. — самі відмовилися від виїзду, а 124 чол. взагалі не подавали заяв¹²². Під час репатріації радянські спецслужби проводили так звані «агентурно-слідчі перевірки», виявляли «ворожі» елементи, арештовували осіб, підозрюваних у зв'язках із Польським повстанським союзом (ПЗП) та АК, «Комітетом визволення Волині», польським націоналістичним підпіллям, звинувачуючи їх у тому, що вони діяли в інтересах і за вказівкою емігрантського уряду в Лондоні, провадили підривно антирадянську діяльність. Було заарештовано чимало поляків за співпрацю з гестапо, за участь у «польських пляцувках» та інших прогітлерівських структурах. Так, у м. Житомирі агентурно-оперативними заходами була виявлена та ліквідована група поляків (7 осіб) на чолі з Драгомирецьким і Журавським, що звинувачувалася у ворожій діяльності, підштовхуванні місцевого населення до виходу з радянського громадянства та виїзду до Польщі. Подібні групи були викриті в Миколаївській, Одеській, Кам'янець-Подільській (Хмельницькій) та інших областях¹²³.

Особлива увага приділялася роботі зі священниками Римо-Католицької церкви щодо їх виїзду до Польщі. На жовтень 1945 р. у західних областях України, за даними уповноваженого Ради

¹²² ДА СБУ. — Ф. 16, оп. 8, пор. №1. — Арк. 1-2.

¹²³ Там само. — Арк. 2-3.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР, було взято на облік 594 релігійні громади, в яких працював 451 священнослужитель¹²⁴. Під тиском оперативних працівників МДБ громади закривалися, а приміщення костьолів передавалися Російській православної церкві, культурно-освітнім закладам, або під господарські цілі. Вершиною войовничого атеїзму більшовиків була заборона Української греко-католицької церкви, штучне переведення частини її кліру та вірних до московського православ'я на підставі інспірованого спецслужбами так званого Львівського собору (1946 р.). Ця заборона розривала важливу нитку зв'язків католиків західного і східного обрядів, яку уособлював спільний духовний центр у Римі і проти якого Москва вела розгнуждану ідеологічну війну. Частина священників Римо-Католицької і Греко-Католицької церков також були репресовані радянськими каральними службами. Загалом у повоєнні роки з прикордонної з Польщею території України було депортовано на схід СРСР понад 15 тис. поляків¹²⁵. Навіть на початок 1955 р. на спецпоселеннях лише в Казахстані залишилося понад 23,1 тис. поляків і німців¹²⁶.

Майже синхронно продовжувалися каральні акції супроти українського руху опору, насамперед родин і симпатиків ОУН та вояків УПА. У 1947-1949 рр. було проведено масові вивезення з Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття тих сімей, що мали хоч якусь причетність до руху опору або відмовлялися вступати до колгоспів. Незважаючи на ці карально-репресивні акції, підпільники зброї не склали і боротьба з радянським режимом тривала до середини 1950-х років. У різних формах опору

¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 23, спр. 2610, арк. 191-192.

¹²⁵ За переписом 1937 р., дані якого Сталін оголосив дефектними та викривленими, в УРСР нараховувалося 417613 поляків, за переписом 1939 р. — 357710 осіб. Якщо до цієї цифри додати 5 тис. поляків Кримської АРСР та майже півтора мільйони поляків західних областей України, то загальна кількість їх сягала 1,9 млн чол. Віднімемо від цього числа 800 тис. репатрійованих за Люблінською угодою, 300 тис. тих, хто загинув в умовах сталінського та гітлерівського режимів, під час польсько-українського збройного конфлікту та повоєнних репресій, 20 тис., які емігрували самостійно, виходить 720 тис. За даними перепису 1959 р. в УРСР залишилося 363 тис. поляків. Виникає резонне питання, де решта? Власне, це і диктує необхідність глибше дослідити демографічні втрати польської меншини, у тому числі у другій половині 40-х — на початку 50-х років ХХ ст.

¹²⁶ Див.: Винниченко І. В. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. — С. 67.

сталінізму, здебільшого пасивних (непоко́ра, ігнорування виборів, громадської роботи, комуністичних свят, соціалістичного змагання тощо), брала участь і частина поляків, які все ж таки зуміли уникнути репатріації та залишилися в УРСР. Були й інші, хто сприйняв нові цінності, вступали в Комуністичну партію та комсомол, обиралися до радянських і профспілкових органів, прислужувалися пануючому режиму. У цьому теж правда історії.

Повоєнна репатріація поляків, репресії та депортації українсько-польських змішаних сімей у райони Сибіру та Далекого Сходу за так звану «антирадянську діяльність» значно змінили етнографічну карту Української РСР. Кількість поляків на її території різко зменшилася не лише порівняно з осінню 1939 р. (тобто після включення західноукраїнських земель до складу СРСР), але й із офіційними даними перепису населення 1939 р. За розрахунками на кінець 1940-х років в УРСР проживало близько 450 тис. поляків. На демографічній ситуації в середовищі польської меншини також позначилися каральні акції та депортації сталінського режиму 1930-х років, втрати під час гітлерівської окупації, польсько-українського конфлікту на Волині та інших регіонах Західної України, добровільна еміграція частини поляків.

Як склалася доля в повоєнні роки тих поляків, які залишилися на території УРСР? Вона майже нічим не відрізнялася від долі українців, представників інших національностей, котрі опинилися в системі координат сталінського тоталітаризму, у зруйнованій республіці, що фактично і далі перебувала у стані війни. У західних регіонах УРСР ще до початку 1950-х років тривала збройна боротьба залишків УПА й українського націоналістичного підпілля проти насадження радянського режиму, насильницької політики колективізації. На Сході республіки поряд із відбудовою зруйнованого в роки війни народного господарства акцент було зроблено на ідеологічну боротьбу з будь-якими проявами «буржуазного націоналізму», особливо українського, а згодом і проти космополітизму¹²⁷. Прийняті компартією в 1944-1949 рр. постанови

¹²⁷ Під ширмою боротьби з космополітизмом у повоєнні роки розгорнувся наступ проти інтелігенції, у тому числі єврейської, проти так званого «плазування» перед Заходом.

з питань літератури, мистецтва, науки, ідеологічної роботи загалом націлювали на викорінення «пережитків минулого», «патріархальщини», «національного чванства», на боротьбу із західною культурою. Було оголошено війну не лише релігії, всім її конфесіям, особливо греко-католикам і римо-католикам, але й генетиці та кібернетиці. Дещо привілейоване становище займала Російська православна церква, керівництво якої пішло на співпрацю з режимом.

Під час виконання партійних постанов із ідеологічних питань потерпали і поляки, зокрема ті, хто працював у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, мистецтва, займалися літературно-художньою та мистецькою творчістю. До того ж, комуністична пропаганда за вказівкою Сталіна запустила в суспільний вжиток формулу «великий російський народ», що орієнтувала істориків, літературознавців, журналістів на гіпертрофовану популяризацію «визначального внеску» російського народу в революційну боротьбу, соціалістичне будівництво, розгром гітлерівців, розвиток науки, техніки та культури. Перед ідеологічними установами республік висувалося завдання всіляко впроваджувати тезу про благотворний вплив російської культури на духовне життя всіх народів СРСР, у тому числі й поляків. Уся ця кампанія глорифікації ролі російського чинника супроводжувалася розширенням сфери побутування російської мови як у національних школах і профтехучилищах, середніх і вищих спеціальних навчальних закладах, так і в засобах масової інформації та діловодстві.

У політичному лексиконі повоєнних років у СРСР так і не був відновлений сам термін «національні меншини», хоча їх проблеми загострилися в реальному житті, оскільки не задовольнялися традиційні культурні та духовні потреби громадян, зокрема й поляків. Можна солідаризуватися з думкою І. Бурковського про те, що в повоєнні роки «польсько-українську боротьбу заступила боротьба московсько-українська»¹²⁸. Не менш гострою залишалася і «московсько-польська боротьба», хоча вона набула деяких особливостей у зв'язку з експортом сталінської

¹²⁸ Див.: Бурковський І. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи // Розбудова держави, 1997. — С. 9.

моделі соціалізму в Польщу. Радянська преса змінила акценти у пропаганді, лояльнішою стала критика «білополяків», зник штамп «фашистська Польща», з'явилися гасла «радянсько-польської дружби і співробітництва». Незмінною залишалася критика польського, рівно ж як і українського «буржуазного націоналізму», будь-яких спроб «ревізувати» марксизм-ленінізм-сталінізм, або критично ставитися до радянського досвіду будівництва соціалізму. Варто зауважити, що немало поляків, репатрійованих із СРСР, відчували на своїй власній долі ціну цього «досвіду».

Українські поляки в умовах агонії сталінізму зіткнулися з такими негативними явищами, як «ждановщина» та «кагановщина». Перше пов'язане з ім'ям головного ідеолога ВКП(б) А. Жданова, який за вказівкою Й. Сталіна розкручував ідеологічний тиск і репресії щодо інтелігенції. Друге — характеризується атмосферою переслідувань і страху, яка утверджувалася Л. Кагановичем в Україні, коли він став першим секретарем ЦК КП(б)У в 1947 р. Брутальна критика творчості М. Рильського, Ю. Яновського, а згодом В. Сосюри, А. Малишка, Ірини Вільде, П. Воронька, провідних композиторів і художників, вилучення з ужитку низки праць з історії України й української літератури мали за мету остаточно витравити національні особливості української історії та культури, нівелювати національні відмінності. Це було небезпечною загрозою не лише для українців, але й для представників інших національностей (окрім росіян), які проживали в Україні. Викорінення «буржуазного націоналізму» супроводжувалося посиленням великодержавного шовінізму під гаслами «Великий російський народ — керівна сила радянського суспільства», «Російська нація — найвидатніша нація в СРСР». У повоєнні роки в СРСР особливо масштабно насаджувалося імперське мислення та ницилася національна ідентичність неросіян.

Розгортанню політики русифікації сприяла ідеологічна кампанія навколо праці Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», в якій російська мова розглядалася як найрозвиненіша мова й інструмент міжнаціонального спілкування. На початку 1950-х років припиняється діяльність майже всіх національних шкіл, різко скорочується кількість учнів у неросійських школах. Якщо

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

в 1945/1946 навчальному році в УРСР було 68 шкіл із польською мовою викладання, то на початок 1953/1954 навчального року їх залишилося лише 12, у яких нараховувалося 2 203 учні. Натомість контингент учнів у російських школах зріс до 1 263 тис., що становило майже 22% усіх школярів України¹²⁹.

Наступ на національно-культурні права українців, національних меншин, включаючи польську, викликав обурення і протест частини населення, а це не могло залишатися поза увагою влади. У травні 1953 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Питання західних областей Української РСР» та доповідну записку Л. Берії до Президії ЦК КПРС», у якій піддавалися гострій критиці «факти грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики», а заодно наголошувалося на тому, що в цьому регіоні досі існує «оунівське підпілля», яке необхідно ліквідувати¹³⁰. Очевидно, це була своєрідна реакція компартійного керівництва на нескореність українського руху опору.

Розпорошення поляків у повоєнній Україні послабило їх національну ідентичність, ускладнювало внутрієтнічні контакти, формування колективних національно-культурних потреб. До того ж, помітно зростав відсоток поляків у містах, включаючи й Київ, урбанізаційні процеси в яких посилювали асиміляцію. Поляки в УРСР переживали разом із усім населенням відбудовні труднощі, що мали об'єктивний і суб'єктивний характер. Йдеться, зокрема, про голод 1946-1947 рр., що смертельно вдарив по центральних і південних областях республіки, де мешкало багато польських родин. Це спонукало частину з них до переїзду на західноукраїнські землі, які голод майже не зачепив. За директивою влади були виставлені пости міліції та внутрішніх військ, які тисячами затримували мешканців східних областей і повертали їх додому, боячись поширення інформації про український повстанський рух. Переважна більшість поляків, що змирилися з обставинами, чесно та добросовісно працювали на заводах, фабриках, будовах, у колгоспах, у галузі науки, культури й охорони здоров'я.

¹²⁹ Див.: Красножон Н. І. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) // Наукові записки ІІІЕНД. Вип. 14. — К., 2000. — С. 112.

¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 73. — Арк. 75-78.

Перша повоєнна п'ятирічка була виконана, хоч і не повністю, ціною тяжкої, здебільшого ручної та безоплатної праці, з поголовним залученням до відбудовних робіт жінок, підлітків і навіть дітей. Вагомий внесок у проведення цих робіт належить і полякам України, які проживали на теренах усіх без винятку областей. За даними спецслужб, станом на січень 1947 р. найбільші громади поляків мешкали на землях Кам'янець-Подільщини (100 тис.), Житомирщини (40 тис.), Київщини (13 тис.), Вінниччини (4,2 тис.), Одещини (5,6 тис.), Дніпропетровщини (3,9 тис.) та ін.¹³¹ Досить вагомий відсоток становили поляки у Києві, Сталіно (нині Донецьк), Одесі, Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську, яким у повоєнні роки надавалася пріоритетна роль в економічному розвитку країни.

Розглядаючи становище української полонії в умовах агонії сталінізму, не можна випускати з поля зору польсько-радянські відносини та реалії життя української громади в Польщі. Після згаданого «обміну» населенням до УРСР було евакуйовано понад 482 880 осіб¹³² (за підрахунками польського дослідника С. Місила — 482 661 українця¹³³). Результати цього переселення не влаштували керівництво ПНР, оскільки не було досягнуто мононаціональності країни. За польською статистикою, на території Закерзоння ще залишалось від 150 до 220 тис. українців. Вище політичне керівництво Польщі після відповідних консультацій із Москвою розгорнуло підготовку нової переселенської акції — депортації українців на «возз'єднані землі». Проведення примусової операції під кодовою назвою «Вісла» було доручено Генеральному штабу війська польського та польським спецслужбам. Стратегічне завдання цієї акції передбачало виселення всіх українців із південно-східних воєводств на порубіжжі з Україною, розселення їх на нових місцях по 2-3 сім'ї в польському середовищі з метою їх форсованої колонізації, заселення звільнених територій поляками й утвердження на них польськості.

Остаточне рішення про операцію «Вісла» 27 квітня 1947 р. схвалило політбюро ЦК Польської робітничої партії. Для остаточного

¹³¹ ДА СБУ. — Ф. 16, оп. 8, пор. №1. — Арк. 5.

¹³² Див.: Національні меншини України у XX столітті. — С. 214

¹³³ Misyllo E. Akcja «Wisła». — Warszawa, 1993. — S. 14.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

«розв'язання української проблеми» в розпорядження спеціальної військової групи «Вісла» було виділено 17440 солдатів польської армії і 500 поліцейських. Як аргумент виправдовування тотального виселення українців, на думку Б. Яроша, було використано вбивство віце-міністра оборони Польщі К. Сверчевського, що приписувалося бійцям УПА¹³⁴. На світанку 28 квітня 1947 р. війська оточили українські села, жителям було наказано забрати необхідні речі та майно, а далі в супроводі конвою їх доставили до залізниці та вантажівок. Звідси їх було відправлено на західні землі, вони розселювалися під наглядом влади, розпорошено і лише в сільській місцевості. Спеціальним урядовим декретом (1949 р.) 150 тис. переселенців були позбавлені прав як на рухоме та нерухоме майно, що залишилося в місцях попереднього проживання, так і на можливість повернення до рідних околиць і колишніх домівок.

Ганебна та насильницька акція «Вісла» супроводжувалася масовими арештами осіб, які намагалися уникнути виселення або критично оцінювали дії влади. Майже 4 тис. українців були ув'язнені в центральному таборі праці в Явожно, створеному на місці, де ще декілька років тому перебувала філія гітлерівського концентраційного табору «Освенцім». Серед ув'язнених були представники української інтелігенції, православні і греко-католицькі священники. Чимало з них загинуло від тортур і знущань¹³⁵.

Відомості про насильницьку акцію супроти українців у Польщі, попри їх засекреченість, доходили до України, викликали обурення і співчуття національно-патріотичних сил, сіяли вороже ставлення до місцевих поляків. Натомість офіційна влада в Києві та Москві провадила тактику «заплющених очей». Вона не заявила ні свого протесту, ні співчуття, не взяла під захист своїх одноплемінників. Мовчав про події в Польщі і представник УРСР в ООН. Для нього «ближчими» виявилися апартеїд в Африці та расистська політика щодо негрів у США.

Можна погодитися з аргументацією В. Заброварним висновку про те, що акція «Вісла» була скоординована урядовими особами

¹³⁴ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політичний аспект). — Луцьк, 1995. — С. 82-83.

¹³⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. — Т.2. — 1946-1947. — С. 23.

ПНР і СРСР. Це і повідомлення радянського посла у Варшаві Лебедева, і нота польського уряду МЗС СРСР, і координація збройних дій польських, радянських і чехословацьких військових підрозділів проти загонів УПА та блокування відповідних кордонів, і відмова уряду УРСР приймати українське населення із Закерзоння під час операції «Вісла»¹³⁶. Більше того, за ініціативою Л. Кагановича у серпні 1947 р. було схвалено чергову постанову політбюро ЦК КП(б)У «Про хід боротьби з українським націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР», у якій ставилося завдання остаточно покінчити з українським націоналізмом і його збройними формуваннями¹³⁷.

Хоча на перший погляд операція «Вісла» виходить за рамки нашого дискурсу, її не можна обминути, аналізуючи долю польської людності в УРСР в умовах депортаційно-репресивних акцій. Їх зіставлення дозволяє простежити однакову природу, цілі та методи антигуманної політики тоталітарних режимів щодо національних меншин, ігнорування ними загальнолюдських цінностей. Об'єктивне дослідження і правдиве висвітлення цих трагічних подій відкриває шлях винесенню повчальних уроків для нинішніх і майбутніх керівників Польщі й України, які мають дбати про добросусідські відносини та партнерство.

* * *

Таким чином, середина і друга половина 40-х років ХХ ст. — трагічно-драматична сторінка в історії поляків, що проживали на українських землях. Вони зазнали величезних людських, матеріальних і духовних втрат, пов'язаних не лише з Другою світовою війною, польсько-українською трагедією на Волині, але й внаслідок репатріації та за офіційною версією «добровільного» обміну населенням на підставі Люблінської угоди 1944 р. Справді, частина поляків, наляканих кривавим сталінським режимом і політикою більшовиків, виїхали на історичну батьківщину «добровільно», вважаючи польську владу, хоч і прокомуністичну, меншим злом, ніж радянський режим на українських землях.

¹³⁶ Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944-1947 роках // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. I. — К., 2003. — С. 373.

¹³⁷ Сергійчук В. Десять буремних літ... — С. 594-597.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

Однак більшість поляків були фактично примусово депортовані до Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність. На долі українських поляків трагічно відбилися голод 1946-1947 рр., труднощі відбудовного періоду, збройна боротьба на західних землях, ідеологічні репресії, ждановщина та кагановщина. Паралельно з цими негативними процесами в СРСР репресій зазнали майже півтори сотні тисяч українців, депортованих із рідних місць під час ганебної операції «Вісла». Суспільно-політичне та наукове осмислення трагічних сторінок повоєнної історії поляків і українців, винесення уроків із польсько-українських міжетнічних взаємин могло сприяти уникненню наступних помилок, порозумінню і співпраці, які були так необхідні обом народам, але з вини тоталітарних режимів в СРСР і Польщі зреалізувати цей шанс не вдалося.

Розділ 6.

ПОЛЯКИ УРСР У РОКИ ПОСТСТАЛІНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО СИСТЕМНОЇ КРИЗИ

Друга половина 50-х — перша половина 80-х років ХХ ст. — не менш складний і суперечливий, ніж попередній, період в етнополітичному житті та долі польської меншини в УРСР. Смерть Й. Сталіна, а відтак критика культу його особи, деякі кроки щодо подолання негативних наслідків сталінізму, зокрема вибіркова амністія та реабілітація частини жертв політичних репресій, супроводжувалися спробами М. Хрущова надати соціалізму «привабливого» вигляду та частково лібералізувати суспільне життя, надати більше прав союзним республікам. Під реабілітацію, здебільшого посмертно, потрапила й частина репресованих поляків СРСР, однак у жодному партійному документі не засуджувався тоталітарний режим, його політика етноциду щодо поляків і геноциду щодо українців 1930-х років.

Хрущовські реформи знайшли схвалення більшості населення, в тому числі й поляків, викликали деяке пожвавлення їх громадської активності та культурного життя, легітимізували польський національно-культурний рух. У 1958 р. було створено Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби, яке очолив видатний український поет, громадський діяч, академік М. Рильський. Однак життя поляків УРСР, їх проблеми практично залишалися поза полем діяльності відділення, оскільки його увага зосереджувалася на міжнародних аспектах.

Польська інтелігенція підтримала зародження в Україні руху шістдесятників, а згодом дисидентів і правозахисників, до якого

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

долучилися й представники польської громади. Окремі поляки намагалися під різним приводом виїхати з СРСР на історичну батьківщину, але наштотувалися на відмови властей.

Із середини 60-х років почалося згортання реформ та утвердження авторитаризму, а разом із ним відновилися переслідування інакомислячих і політичні репресії. У боротьбі з дисидентами і правозахисниками влада вдавалася до психіатрії і звинувачень у кримінальних злочинах. Були змінені акценти в національній політиці КПРС, що знайшло відображення в партійних документах, присвячених 50-річчю та 60-річчю утворення СРСР. Великий вплив на рух опору в УРСР мали кризові події в Польщі, посилення антирадянських настроїв, вихід з-під компартійного контролю робітничого, профспілкового та молодіжного рухів, утворення «Солідарності». Частина поляків України виступила ретранслятором цих процесів в українському суспільстві.

6.1. Амністії та реабілітація поляків — жертв політичних репресій

Польська людність України за період 1920 — 1940-х років, як уже зазначалося, зазнала колосальних втрат. Десятки тисяч поляків, як і представників інших етносів, були піддані політичним репресіям з боку комуністичного режиму. Аналітичні матеріали Верховного суду України співзвучні з нашими висновками про те, що жертвами репресій стали представники майже всіх соціальних і національних прошарків українського суспільства: інтелігенції, селян, робітників, студентів, партійних і державних працівників, військовослужбовців, людей похилого віку та молоді, а за відсотком репресованих поляки поступалися лише українцям. Головними методами репресивних дій було фізичне і психологічне винищення носіїв руху опору правлячому режиму, нагнітання атмосфери страху шляхом жорстоких покарань за «антирадянську та контрреволюційну діяльність і пропаганду». Причому, за освітнім рівнем до антирадянських агітаторів і пропагандистів були віднесені 47% малописьменних і неписьменних та 30% осіб із початковою освітою¹. Переважна більшість справ

¹ Див.: Реабілітація репресованих: законодавча та судова практика. (За ред. В. Т. Маляренка). — К., 1997. — С. 5.

була зумисне сфабрикована або сфальсифікована, а рішення за ними ухвалювали позасудові органи: колегії ВЧК і ДПУ, так звані «трійки», «двійки», «особливі наради» при НКВС-МДБ-МВС. За існуючою тоді практикою, до осіб, які притягалися до політичної відповідальності (виключення з членів партії або комсомолу) здебільшого порушувалися кримінальні справи, і, навпаки, всі, хто заарештовувався за статтями кримінального кодексу, автоматично позбавлялися членства в партії та комсомолі. Тому реабілітація проводилася як за партійно-політичними, так і юридичними критеріями. Питання про реабілітацію репресованих поляків у партійному відношенні розглядали обкоми партії та ЦК КПУ за поданнями відповідних партійних комісій та висновками спецслужб і судових органів. Наприклад, в архівній судово-слідчій справі 69 830 ФП, т.16 (ДА СБУ) відклався протокол засідання партколегії Київської області від 28 січня 1934 р. про виключення з партії П. Політура (заст. ред. газети «Серп»), С. Добжинського, Я. Органіщука, Й. Любецького та ін., всього 8 осіб, які звинувачувалися у причетності до ПОВ, проведенні контрреволюційної і шпигунської діяльності. Усі вони були засуджені до вищої міри покарання².

Невдовзі після смерті Й. Сталіна вище партійне та державне керівництво СРСР під тиском громадськості і світової думки було змушене продовжити вибірково амністію і вдатися до деяких реабілітаційних заходів, що торкнулися й поляків УРСР. Вважаємо за доцільне уточнити хронологічні межі кожного із трьох основних періодів реабілітаційного процесу, що фігурують у літературі³, з урахуванням їх характеру, особливостей, спрямованості та наслідків. Перший з них (1954-1964 рр.) збігся за часом із хрущовською «відлигою». Другий (1965-1988 рр.) — пов'язаний із наростанням авторитаризму, його кризою та початком горбачовської перебудови. Про третій період, започаткований Указом президії Верховної Ради СРСР від 19 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв

² ДА СБУ. — Ф. 6, спр. 69830 ФП, т. 16. — Арк. 390-391.

³ Див.: Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й половині 40-х — на початку 50-х років // Україна — Польща: історія і сучасність... — Ч. 1. — С. 395-398.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років», і триває досі, йтиметься у сьомому розділі.

У 1954 р. Верховний суд СРСР дістав право за протестом Генерального прокурора переглядати рішення позасудових органів щодо репресованих за політичними мотивами, але в УРСР цей процес безпосередньо почався пізніше. Із 1956 до 1960 р. за цією категорією справ було реабілітовано близько 250 тис. осіб, причому перевірки провадилися лише за заявами репресованих або їх близьких⁴.

У наступні роки (1965-1988), після усунення від керівництва М. Хрущова та наростання авторитаризму, почалося «мовчазне» виправдання сталінського режиму і реабілітаційний процес фактично згорнувся, було реабілітовано лише 60 тис. осіб, серед них до 3 тис. поляків. Тільки в 1989 р. відновився перегляд рішень позасудових органів і до 1991 р. додатково реабілітували 180 тис. чоловік⁵. У квітні 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон про реабілітацію осіб, засуджених, засланих і висланих із постійного місця проживання за політичними, соціальними, національними, релігійними та іншими мотивами, в тому числі куркулів, бандпособників, учасників опору колективізації тощо⁶.

Зупинимось конкретніше на амністіях та реабілітації представників польської людності України після смерті Сталіна і в добу хрущовської відлиги. Оголошена наприкінці березня 1953 р. амністія носила характер політичної кампанії та була частиною траурних заходів, пов'язаних зі смертю «вождя». Під неї потрапила порівняно незначна кількість поляків, засуджених здебільшого не за політичними мотивами, а за дрібні кримінальні провини. Частині з них скоротили терміни, а інших повністю звільнили від покарання та дозволили вийти на свободу, але всі вони мусили визнати свою вину. Серед амністованих був і Антон Кондрацький,

⁴ Наявний джерельний матеріал, у тому числі багатотомне видання «Реабілітовані історією», на жаль, не дає змоги визначити точно, який відсоток серед реабілітованих становили поляки, але дозволяє встановити тенденції. За нашими розрахунками, він був не менший 5-7% від загальної кількості реабілітованих.

⁵ Реабілітація репресованих... — С. 14.

⁶ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Закон України від 17 квітня 1991 р. із змінами від 15 травня та 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №22. — Ст. 262; 1992. — №32. — Ст. 456; №49. — Ст. 9.

1912 р. народження, якого надзвичайна сесія Волинського окружного суду в липні 1929 р. позбавила волі на 6 років із суворим режимом ув'язнення. У вересні 1939 р. він утік із табору ОДПУ і перебував на нелегальному становищі, але через рік був схоплений і засуджений за втечу і шпигунство на користь Польщі на 10 років концентраційних таборів. Відбувши покарання у Воркуті, він у 1947 р. повернувся до Житомира, але через два роки за ухвалою особливої наради КДБ СРСР його вислали на довічне поселення у Краснодарський край. На початку 1954 р. А. Кондрацького було звільнено, але реабілітовано аж у січні 1995 р.⁷ Більшість амністованих звернулися із заявами про виїзд до ПНР на постійне місце проживання, але лише одиниці такий дозвіл одержали.

Розглянемо деякі особливості реабілітаційного процесу щодо поляків. Під реабілітацією розуміють відновлення у правах людини, стосовно якої скасовано вирок, повернення їй доброго імені, поновлення репутації. Реабілітація «по-радянськи» мала два виміри: суто політичний, що здійснювався партійними комісіями обкомів, ЦК союзних республік і ЦК КПРС що колишніх членів партії, а також юридично-правовий, які взаємоув'язувалися. Поновлення в партії було не можливим без судочинної реабілітації, а вона далеко не відповідала демократичним принципам, оскільки її проводив той самий режим, який здійснював репресії і аж ніяк не прагнув взяти на себе вину за необґрунтованість або й безпідставність звинувачень, несправедливість вироків. Навпаки, як засвідчують архівні судово-слідчі документи, від тих, хто залишився живим і звертався з проханням переглянути його справу, вимагали письмового покаяння. За влучною оцінкою О. Субтельного⁸, це була «реабілітація людей, а не ідей», які сповідували репресовані, вона видавалася як «добра воля» влади. Сама реабілітація носила суперечливий і непослідовний характер. Наприклад, із 37 осіб, які проходили за справою так званого Польського союзу повстанського (К. Тадієвський, В. Чаковський, С. Кульчицька, Ю. Раковський, Е. Крживдзівський,

⁷ Див.: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. І. — Ч. І. — К. — Х., 2005. — С. 589.

⁸ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993. — С. 263.

І. Омулецький, В. Поплавський, Г. Карликовський, В. Яворський-Капісто, Ю. Глоб та ін.) і були ув'язнені на терміни від 5 до 20 років, 33-м удордовж сорока років відмовляли в реабілітації, в тому числі й тим, які в 1948-1954 рр. були репатрійовані (Ж. Усендек, Т. Бачинський, Ю. Бачинський) або видворені (І. Омулецький) до Польщі⁹.

У 1955-1959 рр. поширеною формою реагування на запити про перегляд вироків і реабілітацію були половинчаті рішення військових трибуналів про припинення справ за відсутністю складу злочину. Наприклад, у липні 1957 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу припинив справу на Вітольда Гродського, заарештованого у жовтні 1935 р., коли він був студентом Київського польського педінституту, за націоналістичну агітацію та ворожу контрреволюційну діяльність. Під час слідства він зізнався, що під впливом свого друга Чеслава Модзевського став переконаним польським націоналістом, домагався, щоб усі предмети в інституті викладалися польською мовою, брав участь в антирадянській пропаганді. У березні 1936 р. В. Гродського було засуджено спеціальною колегією Київського обласного суду на 7 років позбавлення волі. Свідки в цій справі не допитувалися, показання заарештованого не перевірялися, на численні заяви жодної реакції не було. І лише у грудні 1989 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР задовольнила протест прокурора і скасувала вирок за відсутністю в діях В. Гродського складу злочину¹⁰. У 1950-х практично ніхто із реабілітованих поляків не був виправданий, не була відновлена заплямована режимом репутація репресованих. У судових рішеннях нічого не говорилося про поновлення у громадянських правах, трудового стажу, майнове відшкодування та пенсійне забезпечення потерпілих¹¹. За невеликим винятком, майже всі реабілітаційні ухвали носили трафаретні формулювання: «скасувати вирок і справу закрити за відсутністю у вчинках складу злочину».

⁹ ДА СБУ. — Ф. 6, спр. 68 042 ФП. — Арк. 16, 28, 33, 58, 63, 401-404.

¹⁰ Там само. — Спр. 67 113 ФП, т.1. — Арк. 9-12, 20, 26-28, 469; Т. 2. — Арк. 185, 254.

¹¹ Див.: Стецовский Ю. История советских репрессий. В 2 т.- Т. II. — М., 1997. — С. 87.

Оскільки переважна більшість поляків, які зазнали політичних репресій у 1920-1940-х роках, звинувачувалися в контрреволюційній та антирадянській діяльності, участі в Польській організації військовій, в Армії Крайовій, принципове значення мала політична і правова реабілітація такої одіозної постаті як С. Косіор — член комуністичної партії з 1907 р., колишній генеральний секретар ЦК КП(б)У, поляк за національністю, розстріляний у 1939 р. за причетність до «контрреволюційної» ПОВ¹². Поспіль за ним було вибірково переглянуто вироки на деяких інших осіб, які проходили за справою ПОВ, зокрема І. Юрловського, І. Журавського, О. Петровського, С. Вольського, М. Шиманського, П. Лубківського та ін., котрим інкримінувалися «зв'язок з білополяками», «петлюрівцями», підготовка «збройного антирадянського повстання» тощо. Військовий трибунал Київського військового округу у квітні 1956 р. реабілітував усіх розстріляних і закрит справу за відсутністю в їх діях складу злочину¹³.

Велику стриманість виявляли спецслужби в підготовці матеріалів щодо реабілітації репресованих служителів Римо-Католицької церкви. Серед перших із цієї категорії був реабілітований посмертно Станіслав Яворський, який проходив за груповою справою ксьондзів та активу костьолу (всього 19 чол.), заарештованих у 1938 р. за «контрреволюційну діяльність» у селищі Іванків на Київщині, що виявилася в підтримці тутешнього ксьондза Сігізмунда Зіха, котрий, мовляв, проповідував «національну гордість і любов до польської нації», «застерігав молодь від вступу в комсомол», а потім нелегально виїхав до Польщі. С. Яворський, як голова костьольної ради, а також усі «учасники групи» були засуджені до вищої міри покарання як «члени польської терористичної організації». І лише через 27 років усі засуджені були визнані Верховним судом СРСР невинними¹⁴. Загалом за 1955-1956 рр. 38 служителів РКЦ були звільнені за амністією з таборів¹⁵, але більшості з них було заборонено здійснювати богослужіння.

¹² Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов. — М., 1991. — С. 82.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 363, спр. 36792 ФП. — Арк. 7, 13, 183, 270-273.

¹⁴ Там само. — Арк. 18.

¹⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1640. — Арк. 127-128.

Аналіз архівних судово-слідчих справ засвідчує, що під час реабілітації спецслужби, що готували відповідні матеріали, намагалися вигородити працівників, котрі провадили слідство, підтвердити вину репресованих, давали недостовірні відомості про причину їх смерті та місце поховання. Відповідні документи надавалися органами внутрішніх справ із дозволу КДБ.

Можна навести безліч прикладів черствості, формалізму та тяганини в розгляді заяв щодо реабілітації. Як уже зазначалося, житель м. Києва Леонід Бельський був арештований у розпал великого терору 15 грудня 1937 р., а вже через два дні йому пред'явили звинувачення: дворянське походження, наявність родичів у Польщі і контакти з ними, відвідування польського консульства в Києві, передача відомостей про настрої населення міста, активна контрреволюційна та розвідувальна робота. Крім власних зізнань заарештованого, жодних інших свідчень у справі не зафіксовано. Тим не менше, 10 січня 1938 р. йому було винесено смертний вирок, а 12 січня — розстріляно. Неодноразові звернення його дружини про перегляд явно сфабрикованої справи залишалися без уваги та лише в 1961 р. вирок було скасовано на основі висновку, що «... ніяких відомостей про приналежність Л. Й. Бельського до польської агентури і розвідувальної роботи немає»¹⁶.

Про заідеологізованість та упередженість реабілітаційних органів свідчить розгляд справи Фелікса Якубовського — вихованця Київського інституту народної освіти (1926 р.), відомого літературного критика, доцента Польського інституту, одного з укладачів і редакторів тритомної «Антології української поезії» (1929-1931 рр.). Його було арештовано 9 серпня 1937 р., звинувачено у шпигунстві, контрреволюційній і націоналістичній діяльності, належності до ПОВ і розстріляно 25 вересня 1937 р. Незважаючи на численні заяви дружини потерпілого К. Якубовської, відсутність доказів його провини, розгляд справи всіляко гальмувався. І лише після неодноразових звернень відомих громадських діячів УРСР П. Тичини, Л. Новиченка, О. Гончара, Ю. Смолича та ін. до різних інстанцій, у тому числі

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263, оп. 1, спр. 54 949 ФП. — Арк. 9, 15, 19, 123-124.

до ЦК КПУ (1956 р.), у жовтні 1957 р. Ф. Якубовського було реабілітовано¹⁷.

За межами першого та частково другого періоду реабілітації практично залишилися більшість поляків, репресованих у роки Другої світової війни, засуджених за співпрацю з гітлерівцями, за участь в АК, ПЗП та інших формуваннях, що діяли на території, окупованій німцями. Викликало обурення й те, що переслідування інакомислячих, діячів РКЦ не припинялися. У 1957-1959 рр. до Польщі з УРСР були примусово виселені 15 ксьондзів. Низка служителів культу потрапив до в'язниці, зокрема О. Вілька з м. Бар Вінницької області, звинувачений у прилученні дітей до костьола¹⁸.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що реабілітація українських поляків, репресованих за політичними звинуваченнями в контрреволюційній діяльності, антирадянщині, націоналізмі, зрадництві, носила суперечливий і непослідовний характер. Вона мала стати одним із чинників поліпшення радянсько-польських відносин, особливо за умов, коли в самій ПНР наростав опір насадженню комуністичного тоталітаризму, посилювалися антирадянські настрої. І все ж, реабілітація, її наслідки справили певний позитивний вплив на політичну і психологічну атмосферу, насамперед в УРСР, на моральний стан населення, включаючи й поляків. Однак у багатьох із них викликало занепокоєння, що поза увагою органів реабілітації залишилися найбільш «гучні» справи учасників польського опозиційного руху, що політичні переслідування й асиміляційна політика тривали, а це породжувало нові форми спротиву, зокрема, колективні петиції, звернення до світової громадськості, дисидентство.

6.2. Асиміляційні процеси серед польського населення за умов тотальної русифікації й атеїзації

Деяке пожвавлення національно-культурного життя українських поляків у добу хрущовської «відлиги» виявилось досить нетривалим і кон'юнктурним. Йому на зміну прийшла похмури

¹⁷ Там само. — Спр. 44 692 ФП. — Арк. 111.

¹⁸ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — С. 630.

часи брежневщини, що нанівець звели реформи, елементи лібералізації, згорнули реабілітацію, задушили пробіски національного пробудження. Команда Л. Брежнева в Україні в особі П. Шелеста, а ще більшою мірою В. Щербицького, послідовно та неухильно проводила таку національну політику, яка не лише «не помічала» національних меншин, у тому числі й поляків, ігнорувала їх проблеми, не дбала про задоволення їх національно-культурних і духовних потреб, але й дуже сором'язливо згадувала самих українців. У засобах масової інформації, публічних виступах державних діячів поняття «український народ» заступив недолугий термін «народ України».

Сучасна історико-політологічна література під поняттям «брежневщина» розуміє не лише роки правління Л. Брежнева в СРСР, але й своєрідну систему суспільно-політичного та національно-культурного життя, що поєднувала в собі основні контури тоталітаризму, його різновиду авторитаризму з намаганням пристосувати їх до нового етапу світового розвитку, пов'язаного з крахом колоніалізму, утвердженням демократії та ліберальних цінностей, умовами холодної війни та нагнітанням гонки озброєнь. Ідеться про період з другої половини 60-х до середини 80-х років ХХ ст., що у житті поляків УРСР мало чим відрізнявся від долі польської людності в СРСР загалом. Ця доба була радше поверненням до консервативно-престалінських традицій минулого, ніж пошуком нових підходів до розвитку економіки, науки та культури. Українська РСР дедалі більше втягувалася в орбіту єдиного народногосподарського організму, ключовою ланкою якого виступав військово-промисловий комплекс. Українська полонія, як і українці загалом, виявилася заручником великодержавницької, шовіністичної політики комуністичного режиму в часи брежневщини.

Зосередимося на етнополітичних особливостях життєдіяльності польської меншини в УРСР за часів брежневського правління, демографічних та інших змінах у її структурі, розселенні, освітньому рівні. Дуже важливо з'ясувати причини помітного зменшення як абсолютної кількості поляків, так і їх питомої ваги серед населення республіки, в її окремих регіонах, проаналізувати катастрофічні наслідки для польської людності брежневської

політики асиміляції та русифікації народів СРСР, що призвела до втрати частиною поляків національної самосвідомості та почуття етнічної самоідентичності, спільності з історичною батьківщиною.

Для 1960-х — 1980-х років характерною залишалася тенденція подальших демографічних втрат польської людності, як в СРСР, так і в УРСР, помітного зменшення її кількості та питомої ваги в радянському суспільстві. За переписом населення 1959 р. в СРСР проживало 1380 тис. поляків, із них в УРСР — 363 тис., що становило 0,9% до всього населення республіки. За кількістю поляки були на 4-му місці після українців, росіян (16,9%) євреїв (2,0%)¹⁹. На 1970 р. українські поляки пересунулися на п'яте місце, пропустивши поперед себе білорусів, а їх загальна кількість скоротилася до 295 тис.²⁰, тобто на 68 тис. осіб, і становила 0,6% до всього населення республіки. Ця тенденція ще більше поглибилася у наступні десять років. За переписом 1979 р. в СРСР уже мешкало 1150 тис. (на 230 тис. менше порівняно з 1959 р.) поляків. Кількість українських поляків за 10 років зменшилася на 37 тис. і становила 258 тис.²¹ Забігаючи наперед, зауважимо, що цей процес тривав і в наступні роки. У 1989 р. польська меншина в УРСР нараховувала 219,1 тис. осіб²². Тобто за три десятиріччя польське населення в УРСР зменшилося на 144 тис. чол. або трохи менше як на половину. Якщо зважити, що масових депортацій і репатріацій поляків у ці роки не провадилося, а загальна кількість населення в СРСР та УРСР збільшувалася, то виникає цілком природне запитання: що сталося з поляками, чому вони зазнали таких демографічних втрат? Неупереджений пошук відповідей на ці питання підводить нас до ймовірної версії про потужну та масштабну асиміляцію польського населення. Власне, ця думка, що базується на конкретних фактах, виступатиме обґрунтуванням ідеї, винесеної в назву цього

¹⁹ Див.: Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — М., 1961. — С. 25, 29.

²⁰ Див.: Численность, размещение, возрастная структура, национальный состав, язык и источники средств существования населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1970 г. — М., 1971. — С. 30.

²¹ Див.: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М., 1984. — С. 102-103.

²² Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 14.

параграфу: поляки стали жертвою асиміляційних процесів доби брежневщини, наслідки яких торкнулися й інших етносів, окрім російського.

Механізм асиміляції було закладено в ленінсько-сталінській доктрині національних відносин, у Програмі КПРС (1961 р.), замаскований апологетичними гаслами «зближення націй», стирання національних відмінностей, формування нової спільності людей — «радянського народу» та «інтернаціональної культури». Після усунення від влади М. Хрущова і приходу до політичного керівництва Л. Брежнева ці гасла набули подальшої конкретизації і прискореної реалізації на практиці як узаконеної політики. Низка дослідників, у тому числі і в УРСР, з другої половини 1960-х років взялися активно обґрунтовувати тезу не лише про зближення, але й «злиття націй», що знаходила відображення в офіційних документах під завуальованою формулою «прискореної інтернаціоналізації суспільства». У доповіді Л. Брежнева, присвяченій 50-річчю утворенню СРСР, ідея інтернаціоналізації країни прозвучала як пріоритетний напрям у конструкції досягнення єдності націй на шляху до їх повного злиття в умовах комунізму. Фактично за цією ідеєю приховувався російський шовінізм, який повсюдно й активно насаджувався, в тому числі і серед українських поляків.

У середовищі української колонії, як про це згадує колишній старший науковий співробітник Інституту історії НАН України А. Кондрацький, знаходила підтримку патріотична позиція українських інтелектуалів, котрі виступали проти тотального російщення українського суспільства і стали жертвами ідеологічно-адміністративних і каральних репресій. Серед них були не лише українські шістдесятники, провідні письменники, критики та публіцисти О. Гончар, І. Дзюба, Л. Костенко, М. Руденко, В. Стус, В. Чорновіл, та ін., дисиденти, правозахисники, але й частина національно свідомих партійців, так званих націонал-комуністів. Звинувачення в націонал-комунізмі не обминули й першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Зміщення його з посади обґрунтовувалося ідеологічними помилками, захопленням патріархальщиною, самотністю України, потуранням місництву та націоналізму. Цей крок мав стати пересторогою й уроком для

інших, хто виявляв хоч найменшу незгоду з національною політикою КПРС, виступав на захист національних прав і свобод.

Промосковський і ще більшою мірою пристосуванський стиль нового лідера комуністів УРСР В. Щербицького краще влаштував центр у його русифікаторській політиці, яка за своєю формою, адміністративним ресурсом і командними методами радше нагадувала епоху сталінізму, ніж хрущовського «лібералізму». Свідченням цього стали згасання критики помилок Сталіна, припинення реабілітацій жертв репресій, намагання законсервувати стару систему й ідеологію. Російщенню й асиміляції неросіян, насамперед українців, білорусів, а також радянських поляків, чехів, угорців, євреїв і представників інших націй слугувала вся внутрішня та зовнішня політика брежнєвського режиму і його філії в Україні. Їй сприяли деякі об'єктивні чинники, пов'язані з урбанізацією суспільства, науково-технічним прогресом, міграційними процесами, розвитком міжнародного співробітництва.

Ці об'єктивні фактори абсолютизувалися, штучно підштовхувалися заходами партії й уряду, особливо в царині створення так званого «єдиного народногосподарського комплексу», стирання відмінностей між містом і селом, між фізичною та розумовою працею, супроводжувалися заохоченням міграції, змішаних шлюбів, наданням російській мові монопольної ролі в міжнаціональному спілкуванні, пропагандою теорії «двомовності», адміністративним закриттям національних шкіл, у тому числі й польських.

Чимало поляків України стали жертвами міжреспубліканських міграційних процесів, які свідомо підтримувало партійно-державне керівництво, обґрунтовуючи їх необхідністю освоєння нових родовищ нафти, газу, металів у районах Півночі, Сходу, Нечорнозем'я, Казахстану, будівництва нових електростанцій, промислових підприємств, шахт, транссibirської магістралі, освоєнням цілини тощо. Наявна статистика не містить відомостей про національний склад мобілізованих по лінії оргнабору, комсомольських призивів робітників на ці будови, але можна не сумніватися, що серед них поряд із українцями було й чимало поляків, причому більшість з них в Україну не повернулися.

Русифікаторській політиці центру сприяли прискорений розвиток міст, насамперед великих промислових центрів Донбасу, Подніпров'я, Сходу та Півдня України, тобто найбільш зросійщених регіонів. Якраз у добу брежнєвщини кількість міського та сільського населення республіки не лише вирівнялася, але й досягла 55% на користь першого. Ця тенденція ще більшою мірою торкнулася польської меншини. Якщо за переписом 1959 р. 45% поляків були мешканцями міст (163,5 тис.), а 55% (199,7 тис.) проживали в селах²³, то вже в 1970 р. у містах проживало 163 тис. поляків (55,3%), а в сільській місцевості — 132 тис. (44,7%)²⁴. За наступне десятиріччя (станом на 1979 р.) це співвідношення становило 63% до 37%²⁵, тобто майже дві третини польської людності стали жителями урбанізованих міст із їх поросійщеною інфраструктурою та системою управління, освіти, культури, громадського життя. До цього варто додати, що за спостереженнями соціологів, національну ідентичність меншою мірою зберігають чоловіки, ніж жінки, а відсоток жінок у польській етнічній групі зменшився у 1979 р. порівняно з 1959 р. з 61,2%²⁶ до 59,7%²⁷. Водночас збільшувалася кількість міжнаціональних шлюбів. У 1969 р. в УРСР серед зареєстрованих шлюбів 26,6% становили міжнаціональні, а частка різнонаціональних сімей 1970 р. сягала 19,7%²⁸. Багато полячок, одружившись з українцями, росіянами чи представниками інших національностей, здебільшого втрачали або істотно знижували власну етнічну ідентичність.

Суттєві зрушення у бік зменшення кількості поляків відбулися майже у всіх регіонах республіки. У 1970 р. найчисельніші їх групи проживали у Вінницькій (13,4 тис.), Київській області (5,9

²³ Див.: Динамика населения СССР. 1960-1980 гг. — М., 1985 — С. 176; Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — С. 29.

²⁴ Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — М., 1973. — С. 158-159.

²⁵ Див.: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — С. 102-103.

²⁶ Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М., 1963. — С. 169.

²⁷ Див.: Всесоюзная перепись населения 1979 г. — М., 1984. — С. 152.

²⁸ Чуйко Л. В. Аналіз шлюбів за національністю // Демографічні дослідження. Вип. 3. — К., 1975. — С. 43-44; Всесоюзная перепись населения 1970 года. — М., 1976. — С. 202.

та м. Києві (9,6), Тернопільській (10,0 тис.), Донецькій (8,5 тис.), Одеській (7,2 тис.) Івано-Франківській (6,4 тис.), Дніпропетровській (9,2 тис.), Кримській (6,0 тис.), Чернівецькій (5,2 тис.). Найменше (до тисячі осіб) поляків було у Волинській, Закарпатській, Кіровоградській, Сумській, Харківській, Черкаській і Чернігівській областях²⁹. Процес зменшення поляків у регіонах не припинявся і в наступні роки. Водночас слід зазначити, що основний загаль польського населення зосереджувався в областях, традиційно пов'язаних із його побутуванням. У 1979 р. з 258,3 тис. поляків 170 тис. (майже 70%) проживали в Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Львівській областях і м. Києві³⁰. Разом із тим, численні групи поляків, опинившись у промислових регіонах республіки — Донецькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Одеській областях, з одного боку, були забезпечені роботою, долучалися до розвитку паливно-енергетичної, металургійної, машинобудівної, хімічної та інших провідних галузей радянської економіки. З другого боку, саме тут вони позбавлялися можливості користуватися та навчати дітей рідною мовою, дотримуватися національно-релігійних традицій і обрядів, стикалися з проявами дискримінації за етнічною ознакою. Останнє виявлялося в можливості одержати освіту і професію, участі у виборних органах тощо. Мали місце факти, коли окремі поляки для досягнення мети та реалізації своїх прагнень змушені були відмовлятися від власної національності, відносили себе до росіян або українців. Водночас поляки були свідками того, як в умовах «інтернаціоналізації» на другорядну роль відсувалася титульна нація в УРСР, як обмежувалися її можливості в користуванні здобутками рідної мови, культури, об'єктивного засвоєння самотності своєї історії³¹. Нагадаємо, що потужним засобом русифікації виступала також радянська армія, служба в якій була обов'язковою і для поляків УРСР.

Одним із трагічних наслідків широкомасштабної політики русифікації для українських поляків стало ослаблення їх національної

²⁹ Див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. — Т. IV. — С. 188-189.

³⁰ Підраховано за: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — С. 102-117.

³¹ Див. докл.: Політична історія України. XX століття. У 6 т. — Т. 6. — К., 2003. — С. 227-229.

самосвідомості та відчуття польської ідентичності. Будь-які вияви національного патріотизму, польської самобутності оголошувалися виявом «буржуазного націоналізму», що підпадало під статтю Карного кодексу як «антирадянська пропаганда». Нами не виявлено спеціальних партійних директив щодо русифікації поляків, оскільки ця політика була завуальована і проводилася як тотальна щодо всіх неросійських етнічних груп, яким методично та небезуспішно нав'язувалася міфологема про російську мову «як другу рідну». Однак її результати були далеко неоднакові, особливо щодо народів Прибалтики, Середньої Азії та Закавказзя. Що ж стосується польської етнічної групи, то тут проглядається певна специфіка, феномен якої вартий окремого розгляду.

Світова етнологія чільним критерієм етнічної ідентичності розглядає знання рідної мови певної нації. Поляки, як один із найдавніших європейських етносів, завжди відзначалися винятково високим рівнем національної самосвідомості, ідентичності та консолідації. Почуття польськості властиві численній польській діаспорі як на Заході, так і на Сході, в тому числі і в Україні. Виникає питання, чому величезний пласт польської меншини в УРСР втратив за роки тоталітаризму й авторитаризму пріоритетну ознаку національної ідентичності — володіння польською мовою. Якщо вірити даним радянських переписів населення, в повоєнні десятиріччя відсоток поляків, які називали польську мову рідною, неухильно зменшувався. Особливо рельєфно ця тенденція виявилася в роки брежнєвщини.

За переписом 1959 р. 45,2% поляків СРСР назвали рідною мовою польську. Цей показник в УРСР становив 18,7%. За переписом 1970 р. він скоротився, відповідно, до 32,5% і 14,9%. У 1979 р. в СРСР 29,1% поляків визнавали рідною мовою польську, а в УРСР — 13,9%. У 1989 р. ці показники, відповідно, дорівнювали 30,4% і 12,3%. Загалом за три десятиріччя кількість поляків, які вважали рідною мовою польську, зменшилася в СРСР з 45,2% до 30,4%, а в УРСР — з 18,7% до 12,3%, тобто на 14,8% і 6,4%³². За деякими винятками подібна тенденція була

³² Підраховано за згаданими статистичними виданнями, а також: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991. — С. 20, 78.

характерною і для інших етносів та етнічних груп. Істотна різниця полягала в іншому, а саме — у визнанні поляками рідною російську або українську мови. Якщо переважна більшість національних груп в УРСР (євреї, німці, угорці, болгары та ін.) надавали перевагу російській мові, то поляки — українській. У 1959 р. 68,3% поляків назвали рідною українську, а 12,3% — російську. У 1970 р., відповідно, 68,4% та 16,0%. За переписом 1989 р. для 66,6% поляків рідною залишалася українська мова, а для 20,0% — російська³³. Ще вищий відсоток осіб польської національності, які визнавали за рідну польську мову, в окремих областях республіки. Зокрема, у Житомирській області він становив 89,9%, а в Хмельницькій — 81,9%³⁴.

Які висновки напрашуються з наведеної статистики? По-перше, зменшення кількості поляків у СРСР та УРСР, які визнавали рідною мовою польську, і водночас збільшення тих, хто назвав рідною російську, українську або іншу мову, можна кваліфікувати як наслідки асиміляційних процесів, особливо властивих тоталітарним режимам, що засобами насилля прагнуть сформувати етнічно однорідне суспільство. По-друге, збільшення відсотка тих поляків, які ідентифікували свою рідну мову з українською, було свідченням того, що поляки — давні жителі України, які адаптувалися до умов українського суспільства ще того періоду, коли українська мова була домінуючою. По-третє, суттєву різницю між кількістю поляків, які визнавали своєю рідною мовою українську, а не російську, цілком імовірно могло відображати історичну настороженість польської людності до великоросійського гегемонізму та шовінізму, що почала складатися ще з часів поділів Речіпосполитої, включення частини її території до складу Російської імперії, а також протиборства між РПЦ та РКЦ. Варто зауважити, що серед поляків, які називали рідною мовою російську, переважну більшість становили жителі Донбасу, Півдня України і Криму. Наприклад, з 6 тис. поляків Кримської області 3,9 тис. (65%) у переписних листах 1970 р. визначили російську мову як рідну. У Донецькій області

³³ Розрах. за: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — С. 78.

³⁴ Там само. — С. 82, 86.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

з 8,5 тис. — 5,9 тис. або 69,4%³⁵. До причин розмивання національної ідентичності української полонії слід віднести і психологічний фактор. Серед частини населення УРСР, як й інших республік, під впливом компартійних ідеологем і засобів масової інформації і практики стала побутувати думка про вищість російської культури та престижність вживати російську мову.

До того ж, брежнєвщина породила та насаджувала суспільній свідомості дискримінаційне, великодержавницьке, а часом і зневажливо зверхнє ставлення до неросійських націй і національних меншин. Поряд із українцями це відчули й поляки в УРСР, які фактично втратили свої національні школи, національно-культурні товариства, були позбавлені своїх газет, радіо- та телепередач, не кажучи про театри та мистецькі колективи. У багатьох із них могло виникнути цілком природне питання: чому українці в ПНР мали громадсько-культурне товариство, яке видавало україномовну газету «Наше слово» та літературно-художній журнал «Наша культура», а поляки в УРСР були позбавлені власних друкованих газет. Більшість з них і не здогадувалися, що брежнєвський режим намагався тримати під ідеологічним контролем навіть ці видання в ПНР. У фонді ЦК КП України ЦДАГО України відклалися документи, в яких висловлювалося занепокоєння тим, що окремі польські видання тенденційно, з націоналістичних позицій висвітлювали історію України, порушували питання про реабілітацію діячів української літератури, мистецтва та науки, звинувачених у буржуазному націоналізмі, публікували твори українських дисидентів, а в «Українському календарі» на 1966 р. була оприлюднена стаття до 100-річчя видатного українського історика Михайла Грушевського. Пропонувалося через ЦК КПРС, Міністерство закордонних справ СРСР проінформувати Посольство ПНР у Москві про неприпустимість публікації творів і похвальних статей про І. Дзюбу, І. Світличного та ін.³⁶

У 70-х — першій половині 80-х років було остаточно згорнуто мережу шкіл із польською мовою навчання. Якщо в 1959/1960 навчальному році в республіці функціонувало 3 школи з польською мовою навчання, то в 1975 р. фактично залишалася одна. Єдиним

³⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — С. 172-180.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 6222. — Арк. 13-14, 34.

місцем прилучення дітей до рідної мови були сім'я та костьол. Як це не парадоксально, але навіть під час обговорення проекту закону СРСР «Основні напрями реформування загальноосвітньої і професійної школи (1984 р.), матеріали якого зберігаються у ЦДАГО України (ф. 1, оп. 25, спр. 2724), жодна з інституцій навіть не згадала про школи мовами національних меншин, не кажучи про їх правовий захист. Натомість Закон повністю відкривав шляхи для остаточного зросійщення всієї системи освіти. Це і форсоване створення шкіл посиленого вивчення російської мови, і додаткова оплата її вчителям, і підконтрольне викладання всіх дисциплін у вузах і технікумах російською мовою, і написання дисертаційних робіт «мовою міжнаціонального спілкування».

Розпорошення польської меншини в різних регіонах УРСР, дисперсне проживання поляків у переважно російському або українському середовищі створювали додатково сприятливі умови для їх асиміляції, були перешкодою як для збереження етнічної ідентичності, так і для організованого спротиву режиму та боротьби за свої національно-культурні права. Підтримуючи український дисидентський і правозахисний рух, поляки водночас вдавалися до таких форм протесту, як критика недоліків, насамперед радянського консерватизму та шовінізму, пасивне ставлення до участі в суспільно-політичному і громадському житті. Про такі факти можна судити на основі висловлювань окремих туристів із ПНР, членів студентських будівельних загонів, поляків, які вчилися або працювали на спорудженні промислових об'єктів УРСР. У звіті про підсумки роботи будівельних загонів із ПНР у Києві, Донецькій і Харківській областях у 1983 р. зазначається, що мали місце «антирадянські настрої», висловлювання про «недемократичність соціалістичного ладу», «переваги одноосібного сільського господарства та приватної власності», «переслідування віруючих та інакомислячих»³⁷.

Слід наголосити, що правозахисна діяльність українських дисидентів, членів Української Гельсінської групи, а згодом Спілки, опосередковано була спрямована і на захист прав національних меншин, включаючи й поляків. Коли виключали з партії Ю. Бадзя «за політичну нестійкість і антимарксистські вислов-

³⁷ ЦДАГО України. — Оп. 25, спр. 2600. — Арк. 60-61.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

лювання», у заключному слові він говорив про ненормальність, коли український народ фактично не має ні загальної середньої, ні середньої спеціальної, ні вищої освіти рідною мовою, а це негативно впливає на рівень та обсяг загальної культури, веде до її провінційності³⁸.

Подібні звинувачення на адресу влади звучали в публіцистичних творах, зокрема «Лихо з розуму» В. Чорновола, в його заключному слові на судовому процесі у Львові (1967 р.), колективному листі І. Драча, І. Світличного, Н. Світличної, Л. Костенко, А. Горської та ін. на адресу керівництва УРСР і творчих спілок на захист В. Чорновола. Автори вказували на разючу невідповідність вироку ступеню обґрунтованості та доказовості звинувачень, розцінювали його як «жорстоку розправу над людиною, яка думала по-іншому і намагалась критикувати дії посадових осіб»³⁹.

Не пройшла повз поляків УРСР інформація про протести німців Поволжя і їх вимоги виїзду до ФРН, про рух кримських татар за повернення на батьківщину, про домагання євреїв на виїзд із СРСР, про абхазько-грузинський (1979 р.) та осетинингуський (1981 р.) конфлікти, які влада намагалася приховати і кваліфікувала як вияв націоналізму та пережитки минулого. Однак унаслідок уже зазначених причин протестний рух поляків не набув національно оформленого забарвлення та не вийшов за межі загальногромадянської апатії, розчарування в радянській дійсності та моральної підтримки українського дисидентства⁴⁰.

Перегляд центральних, республіканських і місцевих газет, у тому числі Вінницької, Житомирської, Львівської, Хмельницької областей, м. Києва, де проживали досить численні громади поляків, засвідчує про повне ігнорування на їх сторінках існування польської людності, їх соціально-економічних і культурно-національних проблем. Тактика замовчування присутності польського чинника в суспільному житті абсолютно відповідала стратегії КПРС щодо формування національно однорідного простору СРСР. Цілком очевидно, цензура всіх щаблів мала офіційну

³⁸ ЦДАГО України. — Спр. 6313. — Арк. 24-25.

³⁹ Там само. — Оп. 24, спр. 6306. — Арк. 106-111.

⁴⁰ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 1980 років. — К., 1995.

директиву «засекретити» не лише термін «національні меншини», але й їх реальну життєдіяльність.

Повідомлення компартійної преси про події на історичній батьківщині поляків були настільки дозовані, а часом і спотворені, що не давали об'єктивної картини, а інформація про співробітництво СРСР і ПНР, між окремими областями та містами УРСР і Польщі зводилася здебільшого до питань виробничого та культурного життя. Офіційні делегації ПНР, що приїжджали в УРСР, не цікавилися проблемами своїх співвітчизників. У квітні — травні 1969 р. група у складі 330 активістів Товариства польсько-радянської дружби прибула спеціальним поїздом і відвідала Львів, Одесу, Черкаси, Київ. Проходили зустрічі, мітинги, концерти, святкові прийоми, обмін сувенірами. Проте у звітах про перебування цієї делегації в УРСР немає жодних відомостей про контакти з українськими поляками.

До початку 1980-х років 10 областей і м. Київ підтримували міжрегіональні зв'язки з 21 воєводством ПНР. У рамках місцевих зв'язків співпрацювали 213 колективів УРСР. Лише в першому півріччі 1980 р. в ПНР побували 7 груп партійних, 2 радянських, 8 профспілкових, 4 комсомольських працівників, 4 групи лекторів, 14 груп журналістів, усього 201 група (5076 чол.)⁴¹. Однак серед п'яти тисяч відвідувачів виявлено лише одного представника польської меншини, і то як кращого виробничника. Майже така ж кількість делегацій із ПНР приїжджала в Україну, але їх програми перебування зовсім не передбачали будь-які контакти з місцевими одноплемінниками, окрім студентів із ПНР. У зв'язку з кризовими подіями в Польщі у 1981-1982 рр. обмін делегаціями та туристами був зведений до мінімуму.

Разом із тим, під час обміну делегаціями нерідко порушувалися або й вирішувалися важливі для України та Польщі питання. Наприклад, у зв'язку з 25-річчям ПНР було внесено, а згодом і реалізовано пропозицію про створення при філологічному факультеті Київського університету ім. Т. Г. Шевченка відділення славистики з групою польської мови та літератури. У лютому 1967 р. у Києві відбулося підписання протоколу про додаткову та безкоштовну передачу ПНР дублетних польських

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 260. — Арк. 65-69.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

книг, стародруків, автографів колишньої бібліотеки «Оссолінеуму», що залишилися після обміну культурними цінностями 1946-1947 рр.⁴² Тривали перемовини про передачу Польщі комплектів польських газет ХІХ-ХХ ст., приведення до ладу поховального склепу відомого польського драматурга О. Фредро в костьолі м. Рудки Самбірського району на Львівщині.

Попри всі намагання авторитарного режиму ізолювати радянських людей, у тому числі й поляків від західного світу, його дії дедалі частіше виявлялися марними, що змушені були визнати самі партійні органи. Цікавим із цього погляду документом є довідка Львівського обкому партії про «досвід викриття буржуазної пропаганди і організації контрпропаганди» (1975 р.). У ній йшлося про основні канали поширення так званої «буржуазної інформації». На перше місце ставилися передачі західних радіостанцій, у яких, мовляв, «фальсифікується національна політика, інтернаціоналізація економічного, духовного та культурного життя, формування нової історичної спільності — радянського народу», «компрометується радянський спосіб життя», «фальсифікується історія». На другому місці стояло листування з родичами за кордоном як засіб ідеологічного впливу. 400 тис. листів, 80 тис. посилок і бандеролей, які щорічно надходили в область, розцінювалися як «канал морального і матеріального стимулювання буржуазного способу життя і націоналізму». Далі йшлося про туризм, що також розглядався як засіб поширення «шкідливої усної і друкованої продукції, предметів культу» для ідеологічного впливу на частину радянських людей, особливо молодь, для ідеологічної обробки радянських громадян, які виїжджають як туристи, спеціалісти або у приватних справах. За 1974 р. і 9 міс. 1975 р. область відвідали 104 тис. туристів, у тому числі близько 20 тис. із капіталістичних країн. Водночас зі Львівської області за цей час виїжджало майже 8,5 тис. чол. У довідці говорилося, що на контрольному прикордонному пункті «Мостиська» (на кордоні з ПНР) вилучено 16 екземплярів антирадянських матеріалів, 3488 релігійних предметів⁴³.

⁴² ЦДАГО України. — Спр. 6373. — Арк. 19-24.

⁴³ Там само. — Оп. 25, спр. 1206. — Арк. 2-6.

Такі матеріали систематизувалися і в інших областях. На їх основі партійні органи розробляли різні заходи, положення, програми, орієнтування, створювали численні комісії у справі боротьби з буржуазною пропагандою. На жаль, маємо мало конкретних відомостей про охоплення цією роботою українських поляків, про її ефективність. Судячи з наступних подій, у поляків, як й інших жителів республіки, вироблявся своєрідний імунітет до комуністичної пропаганди, а недовіра до неї ґрунтувалася на міцних традиціях, сформованих ще в 1920-1930-х роках. Однак ідеологізація населення деформувала суспільну свідомість, руйнувала духовні цінності, національні почуття.

В асиміляційно-русифікаторській політиці режиму щодо українців, поляків, представників інших націй ключове місце відводилося боротьбі проти релігії, насамперед тих конфесій, що підтримували та живили національні почуття неросіян. Ось чому вістря войовничого атеїзму в часи брежнєвщини, як і в попередні періоди радянської історії, спрямовувалося насамперед супроти Римо-Католицької церкви. Партійно-владні органи були стурбовані активізацією РКЦ, яка особливо стала помітною після другого Вселенського собору (1962 р.) й обрання в 1978 р. понтифіком Ватикану Іоана Павла II — поляка за походженням. У 1964 р. в Україні залишилося лише 117 громад РКЦ, а кількість віруючих, точніше тих, хто регулярно відвідував костьоли, каплиці, приймав причастя, за даними Уповноваженого у справах релігії при уряді УРСР, сягала 64 320 чол. Римо-католицькі громади були зареєстровані лише у 9 областях і м. Києві. Найбільше громад діяло на Закарпатті (45), Вінницькій області (20), Хмельницькій (16), Львівській (13), Житомирській (9)⁴⁴. У багатьох населених пунктах, де громади були зняті з реєстрації, віруючі збиралися на молитви під відкритим небом поблизу молитовних споруд, на кладовищах. У с. Чернівці Могилів-Подільського району на Вінниччині, де ще 1948 р. було забрано костьол і пристосовано під кінотеатр і бібліотеку, щонеділі приходило на молитви не менше 500 осіб. Віруючі протягом 16 років надсилали численні петиції, листи та заяви до органів

⁴⁴ ЦДАГО України. — Спр. 6167. — Арк. 101, 105.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

влади з вимогою повернути костьол і, нарешті, в 1972 р. домоглися поступок влади⁴⁵.

Ознайомлення з документами компартійних органів щодо антирелігійної роботи, боротьби з РКЦ і так званими «залишками» катакомбної УГКЦ дає підстави стверджувати про її антиконституційність, малоефективність і неспроможність режиму викоринити карально-адміністративними методами релігійну свідомість. У квітні 1970 р. ЦК КПУ ухвалив постанову про недоліки в роботі партійних і радянських органів Львівської області щодо припинення протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства. У ній йшлося і про блокування «уніатів з Ватиканом». Як виконувалася ця постанова на Львівщині? Обмежимося деякою статистикою, надіслану до ЦК КПУ місцевими партійними функціонерами. При відділі пропаганди й агітації обкому партії діяла координаційна комісія з питань антирелігійної роботи, при кожному міськкомі та райкомі партії, великих партійних організаціях також були створені атеїстичні комісії. Обком взяв під посилений контроль 70 сіл, де особливо активно діяли релігійні громади. В області працювало 9,5 тис. агітаторів-атеїстів, 533 масових шкіл агітаторів-атеїстів, у яких навчалося 5323 слухачі. Було створено дворічну школу лекторів-атеїстів (395 слухачів), факультет наукового атеїзму в університеті марксизму-ленінізму (120 чол.). У системі партійної освіти діяло 67 теоретичних семінарів «Формування матеріалістичного світогляду і шляхи подолання релігійних уявлень» (1155 чол.), 408 теоретичних семінарів «Основи сучасного наукового світогляду» (1107 чол.). У системі комсомольської освіти діяло 43 гуртки «Войовничий атеїзм» (1453 чол.). Крім того, в області діяло 4 народні університети наукового атеїзму (400 чол.), 4 університети науково-природничих знань (500 чол.), було створено Музей історії релігії й атеїзму, експозицію якого впродовж року відвідало 30 тис. чол.⁴⁶

Якщо вірити цій статистичній еквілібристиці та підсумувати наведені відомості, то виходить, що в області атеїстичною роботою було охоплено до 50 тис. осіб. Водночас, за даними Ради у справах релігій, на Львівщині діяло 10 костьолів, було зареєстровано

⁴⁵ ЦДАГО України. — Спр. 663. — Арк. 33.

⁴⁶ Там само. — Спр. 369. — Арк. 14-19.

13 громад РКЦ із загальною кількістю віруючих 6 тис. осіб.⁴⁷ Звичайно, пограниччя Львівщини, Волині і Прикарпаття з Польщею було важливим чинником поживлення релігійного життя в регіоні, а через нього і в усій республіці.

У жовтні 1971 р. Ватикан оголосив про беатифікацію (возведення в сан святого) колишнього польського ксьондза Максиміліана Кольбе, закатованого гітлерівцями в концтаборі. У Львівському кафедральному костьолі протягом тижня проводилися служби, присвячені його пам'яті, було встановлено ікону із зображенням М. Кольбе, поширювалася література про нього. Великий вплив на католицькі громади в Україні справляли Ризька єпархія та духовна семінарія, в якій навчалися ксьондзи з України. У березні 1972 р. ксьондзи зі Львівщини Мончинський і Міцкевич одержали з Риги проповіді, надіслані з Ватикану, «Про celibat», «Про справедливість у світі» та ін.

У донесеннях спецслужб, що надсилалися в партійні органи, повідомлялося, наприклад, що на Хмельниччині у м. Городку ксьондз Ольшанський приймав вдома ксьондза з Польщі Улушкевича, одержав від нього інформацію про релігійне життя на історичній батьківщині. Ксьондз Гладисевич із м. Полонного регулярно переписувався зі служителями культу в Польщі, зустрічався із ксьондзом Й. Кільяром з Перемишля. Автори донесень особливо наголошували на посиленні націоналістичних настроїв серед духовенства та вірних РКЦ, наводили нарікання поляків на відсутність в СРСР свободи совісті і рівних прав усіх конфесій. Зверталася увага і на те, що до агітаційної діяльності долучаються представники забороненої в Україні Греко-Католицької церкви, на домагання її кардинала Й. Сліпого на легалізацію УГКЦ і створення Київсько-Галицького патріархату.

Великий інтерес виявляли українські поляки до листа «Голос польських єпископів на захист загрозливого стану нації», який зачитувався в костьолах Польщі на свято Святого сімейства 27 грудня 1970 р. У ньому говорилося, що національне існування поляків перебуває перед загрозою вимирання. Підірване коріння існування нації, оскільки нація, що не зростає, — гине. Далі констатувалося, що протягом 15 повоєнних років приріст населення

⁴⁷ ЦДАГО України. — Оп. 24, спр. 6007. — Арк. 101, 103.

зменшився на половину. У великих містах (Варшаві, Вроцлаві, Лодзі та ін.) вмирає більше людей, ніж народжується. У листі вказувалися причини демографічної кризи і пропонувалися конкретні кроки щодо виходу з неї. Церква публічно заявила, що людське життя є святим із моменту його зачаття, а тому ніхто не має права підняти на нього руку⁴⁸.

Це звернення було близьким і для поляків України, які теж опинилися не лише перед небезпекою асиміляції, але й фізичного вимирання через високу смертність, малу народжуваність і масові аборти. За переписом населення 1979 р., в УРСР середній склад сім'ї нараховував усього 3,3 особи. Найбільш поширеними були сім'ї з 2 і 3 осіб (62,3%), а сім'ї з 6-и, 7-и, 8-и та більше осіб становили лише 5,2%. Наші спостереження за складом польських сімей у місцях їх більш-менш компактного проживання на Житомирщині дають підстави стверджувати про несуттєву різницю із середньоукраїнськими показниками⁴⁹. Отже, викладені в листі польських єпископів демографічна криза в ПНР, її причини і шляхи подолання цілком можна було екстраполювати на УРСР. Очевидно, саме тому офіційна радянська преса не подавала жодної інформації про цей документ.

Зацікавленість польської громади в УРСР, особливо віруючих, викликала підготовка візиту Папи Іоана Павла II до Польщі з нагоди 600-річчя Ченстоховської Божої Матері, який планувався на 1982 р., але через політичну кризу в ПНР був перенесений на наступний рік. Про занепокоєння радянських спецслужб та ідеологічних інституцій, породжене повідомленнями про цей візит, що поступали з ПНР, свідчить лист до ЦК КПУ директора Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн А. Шлепакова «Про можливі негативні наслідки візиту Іоана Павла II до Польщі та заходи по їх нейтралізації». У ньому наголошувалося, що під час попередньої поїздки Папи в 1979 р. в його виступах звучали антисоціалістичні мотиви, що й призвело, мовляв, до загострення політичної кризи. Особливе настороження висловлювалося у зв'язку з концепцією «Третій шлях

⁴⁸ ЦДАГО України. — Оп. 25, спр. 433. — Арк. 2, 3, 12-13.

⁴⁹ Див.: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М., 1984. — С. 295.

Іоана Павла II», за якою єдиний вихід для європейців із протистояння двох систем вбачався в поверненні до цінностей християнства, подоланні штучного поділу Європи і світу, що виник після Другої світової війни. У листі зверталася увага на розроблений у Ватикані довгостроковий план християнізації Європи та відновлення Уніатської (Греко-Католицької) церкви в Україні як «катакомбної»⁵⁰. Ідеї А. Шлепакова і пропонувані в ньому заходи були підтримані ідеологічним відділом ЦК КПУ, про що говорили засекречені заходи, схвалені у травні 1983 р. щодо протидії зарубіжній буржуазно-клерикальній пропаганді, а також орієнтування для ідеологічних працівників «Про нові тенденції в релігійних об'єднаннях західних областей республіки і заходи по їх нейтралізації» (липень 1983 р.). У цих документах, а також у цілком таємній доповідній записці завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчука (липень 1983 р.) наголошувалося на необхідності посилення «наукової критики біблії» та викритті спроб зарубіжних центрів використати її для «розпалювання релігійності».

Незважаючи на ці заходи, громади і служителі РКЦ в Україні і надалі задовольняли духовні потреби віруючих польської етнічної групи, а також частини катакомбної УГКЦ. Наприклад, у костьолі м. Золочів на Львівщині на богослужіння польського ксьондза Ценського приходило чимало українців. У с. Церківна Долинського району на Івано-Франківщині римо- і греко-католики спільними зусиллями протидіяли спробам влади зареєструвати тут громаду Російської православної церкви. Відрадным явищем в активізації римо-католицьких громад було збільшення кількості молоді серед віруючих. У багатьох населених пунктах зростає кількість «міністратів» — юнаків до 18 років, які виступали помічниками ксьондзів у проведенні богослужінь, хресних ходів тощо. Не меншу активність виявляли і «фени» — дівчатка хорів при костьолах і каплицях, товариства «Маріан» (діти Діви Марії), «Апостолат мирян» — група віруючих у католицьких приходах для допомоги ксьондзам у боротьбі за благочестивість вірних. У вже згадуваній Львівській середній школі №42 з польською мовою навчання товариство «Маріан» намагалося відвернути

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 2546. — Арк. 9-10.

дітей і підлітків від виконання доручень, викликати інтерес до відвідування костьолу. При багатьох костьолах Житомирської, Хмельницької і Львівської областей досі діяли або створювалися знову гуртки «ружанців», до яких входили підлітки, що вивчали слово Боже, католицькі обряди і продовжували традиції Ордену домініканців, поширені в Польщі.

Міжетнічному порозумінню поляків та українців сприяли спільні дії, спрямовані на відновлення УГКЦ, оскільки в цьому були зацікавлені й римокатолики. На адресу ХХVI з'їзду КПРС (1981 р.) надійшла колективна заява віруючих дев'яти населених пунктів 7 районів Львівської області з вимогою легалізувати Українську католицьку церкву східного обряду. Водночас група віруючих із сіл Завадів, Мшана, Мужилівка, перебуваючи в Москві, відвідала Раду у справах релігій при РМ СРСР і висловила прохання офіційно визнати УГКЦ і зареєструвати католицькі приходи⁵¹. У своїх заявах віруючі апелювали до 52-ї Статті Конституції СРСР (1977), що декларувала свободу совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію, до слів Л. Брежнева про те, що Конституція створена не для декларації, а для дотримання⁵². Ці кроки влада оцінила як релігійний екстремізм і розгорнула репресії супроти їх ініціаторів. Прокурор Львівської області порушив кримінальну справу проти уніатських священиків Р. Єсипа та В. Коваціва. За так звані «порушення законодавства про культу та протизаконні дії» в області лише за один рік було притягнуто 9 чол. до кримінальної, 36 — до адміністративної відповідальності, в тому числі уніати Рудень, Голайда, Торчинович, Соломин та ін.

Рух за легалізацію УГКЦ сприяв збільшенню громад РКЦ. На 1982 р. в УРСР було офіційно зареєстровано 98 громад РКЦ. На кожен із 98 костьолів за офіційними відомостями припадало в середньому 36 обрядів хрещення, вінчання та похорон. Католицький кардинал Вайводс у Ризі поклав у 1981 р. обов'язки координатора римо-католицьких громад в Україні та Молдові на житомирського ксьондза Я. Пурвинського, однак голова Ради у справах релігій при Раді міністрів республіки М. Колесник

⁵¹ ЦДАГО України. — Спр. 2225. — Арк. 7-9.

⁵² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977. — С. 67.

заборонив йому будь-яку діяльність за межами костьолу в Житомирі⁵³. Можна погодитися з думкою М. Іванова, що римо-католицькі громади, як і греко-католики України, піддавалися найбільшим переслідуванням і заборонам⁵⁴. Доказом цього може слугувати орієнтування комісії ЦК КПУ із зовнішньополітичної пропаганди та контрпропаганди щодо боротьби з «підривними акціями Ватикану і уніатсько-націоналістичними центрами» (1985 р.). Посилаючись на концепцію Іоана Павла II «теологія звільнення» та посмертний заповіт голови УГКЦ Й. Сліпого, автори орієнтування стверджували, що Ватикан став мало не головним ворогом комунізму, оскільки він оголосив комунізм та атеїзм основною причиною всього зла в світі, руйнування особистості та моралі, а державний лад в СРСР — як тоталітарно-атеїстичний. Особлива увага зверталася на неприпустимість відновлення УГКЦ.

Наведені відомості засвідчують домінуючу роль РКЦ у збереженні національно-культурних і духовних традицій польської етнічної громади в Україні. Водночас слід мати на увазі, що різноманітні адміністративно-ідеологічні перепони, комуністичного режиму діяльності Римо-Католицької церкви штовхали чимало поляків до участі в сектах баптистів, єговистів, адвентистів сьомого дня та ін., чисельність яких невпинно зростала. Однак достовірних даних про кількість поляків у цих сектах віднайти не вдалося.

Потужним резервуаром підтримування національної свідомості і традицій поляків України, збереження їх ідентичності залишилися зв'язки з історичною батьківщиною. Збереглися численні свідчення про жвавий інтерес української полонії до подій і настроїв у Польщі, що в 60-х — на початку 80-х років ХХ ст. переживала винятково важкі, але суспільно значимі події, опинилася в епіцентрі політичного життя країн Центральної Європи. Через засоби масової інформації, насамперед зарубіжне радіо «Голос Америки», «Вільна Європа», «Бі-Бі-Сі», «Свобода», «Голос Ватикану», з польських радіо та телепередач, з відомостей, що надходили від польських і радянських туристів або завуа-

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 2403. — Арк. 35.

⁵⁴ Див.: Iwanow M. Kościół najbardziej prześladowaniu // *Wieź*, 1990. — №2-3. — S. 23-27.

льовано подавалися в офіційній пресі, українські поляки довідувалися про тривожні та водночас обнадійливі на зміни події в ПНР. Вони знали про страйковий рух і збройні виступи в Познані та інших містах улітку 1956 р., що призвели до часткової лібералізації польського суспільства, переживали, що започатковані реформи, не без брежневського тиску та позиції консерваторів, незабаром були згорнуті. У відповідь на заходи щодо централізації та атеїзації суспільного життя, ідеологічні «чистки» в березні 1968 р. відновився масовий опозиційний рух, особливо в середовищі студентів Варшавського університету. Влада, підтримувана Москвою, знову вдалася до репресій, переслідувань, реанімації антисемітських гасел.

У папському посланні польському костюлу говорилося, що застосування у березні 1968 р. засобів насилля не сприяло встановленню порядку в суспільстві, що існування нації неможливе в атмосфері страху, самостійність нації включає право свободи совісті і свободи релігійного життя, суспільної справедливості, правдивої інформації, вільного висловлення своїх поглядів, матеріального забезпечення. Ці гуманістичні ідеї були цілком співзвучними з гаслами українських дисидентів і правозахисників, які на рубежі 1960-1970-х років виступали здебільшого не стільки проти самої системи, скільки з критикою її діяльності в таких галузях, як права людини, цензура, спотворення національної політики, недемократичні вибори, застосування психіатрії в боротьбі з дисидентами.

Новий вияв протестного руху в Польщі щодо зростання цін і зниження рівня життя народу супроводжувався суспільно-політичною кризою. У містах Балтійського узбережжя — Гданську, Гдині, Щецині, а також у Кракові у грудні 1970 р. цей рух переріс у масові страйки, демонстрації і криваві сутички робітників із поліцією й армією. Матеріали розмови другого секретаря Жешувського воєводського комітету ПОРП М. Ципка із секретарем Львівського обкому партії К. Пирожакон, що відбулася на радянсько-польському кордоні 20 грудня 1970 р., розкривають характер тогочасних подій. За кілька днів загинуло 33 чол., 950 було поранено, у тому числі 420 працівників поліції та військовиків, більше тисячі було затримано, серед яких пере-

важали робітники, 370 осіб у віці від 18 до 23 років⁵⁵. Нове керівництво ПОРП на чолі з Гереком було змушене піти на суттєві кадрові перестановки, пообіцяти демократичні зміни та реформи, а водночас звернутися за допомогою до СРСР і до великих кредитних запозичень у західних країн.

Особливий інтерес населення України, насамперед поляків, викликало утворення в ПНР легальних опозиційних до ПОРП Комітету захисту робітників (КОР), Конфедерації незалежної Профспілки (КОС) та ін., які виступали з вимогами демократизації суспільства, захисту інтересів трудящих. Із січня 1971 р. у Щецині діяв загальноміський страйковий комітет у складі 45 чол. Події у ПНР, застосування сили до опозиціонерів, введення радянських військ, зміни в партійному і державному керівництві та реакція на них у СРСР стали причиною Закритого листа ЦК КПРС «Про події в ПНР» (грудень 1970 р.), надісланого партійним органам. У ньому було викладено компартійне бачення причин і наслідків політичної й економічної кризи в ПНР, наголошувалося на помилках, припущених керівництвом ПОРП, на послабленні її зв'язків із масами. Як видно з повідомлень про обговорення цього листа на зборах партійних активів областей, міст і районів, більшість промовців «схвалювали» політику КПРС і «засуджували» події в ПНР. Професор Київського університету ім. Т. Шевченка А. Джеджула заявив, що труднощі в Польщі мають об'єктивні та суб'єктивні причини, але головна їх причина в недостатній увазі до поліпшення матеріального становища трудящих. Водночас деякі учасники таких обговорень висловлювали сумніви щодо доцільності застосування сили й участі радянських військ у «наведенні порядку». Інакше кажучи, відомості про опозиційний рух і кризу в ПНР були своєрідним сигналом для керівництва КПРС і вимагали змін у радянському суспільстві. У той же час вони формували неприязне ставлення за комплексованої частини населення в СРСР до поляків, що не могли не відчувати на собі представники польської громади в УРСР.

Великий вплив на настрої польської людності в УРСР справили повідомлення про масові страйки і кризу літа 1980 р., про створення опозиційного профспілкового об'єднання «Солідарність»

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 433. — Арк. 2-4.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

на чолі з Л. Валенсою, діяльність якого набула політичного характеру. Органи КДБ пильно стежили за реакціями в Україні на польські події. Із їх інформації видно, що воно було різним — від закликів «застосувати силу», «покласти край» до співчуття та підтримки страйкарів. Машиніст об'єднання «Вінниця — нерудпроп» А. Бушацький після повернення з ПНР, де він перебував у складі делегації, заявив, що для нормалізації ситуації «треба проявити більше твердості». Фрезувальник виробничного об'єднання «Кінескоп» (Львів) О. Руда висловився так: «Я поляк за національністю, комуніст, досконало володію польською мовою, вважаю своїм обов'язком бути серед тих, котрі борються за стабілізацію становища в Польщі, за зміцнення соціалізму». Водночас були і висловлювання на підтримку польських опозиційних сил, особливо після того, коли внаслідок консультацій і під тиском Москви у грудні 1981 р. в ПНР було запроваджено воєнний стан, влада перейшла до Військової ради національного порятунку на чолі з генералом В. Ярузельським.

Висловлювання поляків свідчать про еволюцію їх поглядів на радянську дійсність. Турист із Варшави А. Вербицький, відвідавши м. Мукачево на Закарпатті, критикував побутові і соціальні умови трудящих СРСР. «Царська Росія, — говорив він, — вивозила хліб у інші країни, а ви тепер купуєте його за рубезем. Тому ми хочемо будувати свою систему соціалізму, а не діяти за вказівкою інших». Керівник іншої туристичної групи з ПНР М. Бондарук заявила, що радянські «газети тільки дезінформують населення. КОР за робітників, за їх економічні і соціальні права». Інший турист, В. Ковалевський, член ПОРП, довірливо повідомив, що «тепер ставлення поляків до комуністів примірно таке, як у свій час до фашистів»⁵⁶.

Як реакцію радянського режиму до тих, хто із симпатією ставився до польських подій, можна розцінити відрахування з числа студентів Київського політехнічного інституту П. Пехника, який заявляв, що є членом «Солідарності» і підтримує її програму⁵⁷. До речі, в 1980 р. в УРСР навчалось 930 студентів з ПНР, у тому числі в Києві — 404, Львові — 170, Харкові — 230,

⁵⁶ ЦДАГО України. — Спр. 2295. — Арк. 2-3.

⁵⁷ Там само. — Арк. 13.

Одесі — 73, Сімферополі — 36. Їх кількість стала помітно зменшуватися, в більшості з них знизився інтерес до громадської роботи, посилювалося критично-негативне ставлення до життя в СРСР. У керівних колах СРСР виникало занепокоєння, що події в Польщі можуть перекинутися на інші країни соціалізму та радянські республіки, зокрема в УРСР. Очевидно, цим можна пояснити різке зменшення контактів із ПНР на всіх рівнях, включаючи й туризм. У листопаді 1980 р. ЦК КПРС ухвалив спеціальну постанову «Про радянсько-польський туризм», згідно з якою було анульовано 13 турів до ПНР, що планувалися на листопад-грудень. Йшлося про необхідність перевірки й уважного відбору людей для поїздок у ПНР, їх спеціальну підготовку, про підвищення політичної пильності. Було встановлено суворий контроль за кожною групою туристів, що прибувала в СРСР або виїжджала в ПНР, запроваджувалося регулярне інформування про політичні настрої туристів.

У звітах, що відклалися в архівних справах відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, зафіксовано думки польських туристів щодо подій у ПНР і їх ставлення до СРСР. А. Славінский, наприклад, говорив, що труднощі в ПНР пов'язані, насамперед, із членством країни в Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ), Т. Перські заявив, що автомобілі «Совтрансagenturства» вивозять продукти та товари з Польщі. Група польських туристів у Львові наполягала на відвідуванні «Цвинтаря Орлят», оскільки там, на їх думку, поховані «борці за польський Львів», відмовляючись від ознайомлення з виробничими об'єктами⁵⁸.

Представники Інтуристу та «Супутника» намагалися до мінімуму обмежити особисті контакти польських туристів із місцевим населенням, що мало на меті перекрити живий канал інформації про опозиційний рух у ПНР, який своїм вістрям був спрямований проти соціалістичної системи взагалі. Для радянських громадян було цікаво дізнатися про демократизацію польського суспільства, завоювання страйкарів, профспілки «Солідарність», недержавні засоби масової інформації, трансляцію богослужінь на телебаченні, рішення властей щодо спорудження пам'ятника

⁵⁸ ЦДАГО України. — Спр. 2138. — Арк. 24-29, 37-39, 148, 157.

жертвам 1970-1971 рр. Саме цього найбільше боявся авторитарний режим в СРСР, потерпаючи, щоб польський приклад не викликав ланцюгової реакції, а польська меншина не стала її катализатором.

Таким чином, аналіз життєдіяльності польської меншини в УРСР, демографічних змін у її складі в добу брежнєвщини дозволяє зробити висновок про те, що вона стала однією з етнічних жертв асиміляційних процесів, що інтенсифікувалися в період другої половини 60-х — першої половини 80-х років ХХ ст. За цей час польська громада зменшилася з 363 тис. у 1959 р. до 219 тис. у 1989 р., з 18,7% до 12,3% скоротилася кількість поляків, які вважали польську мову рідною. Мало не єдиним стимулом для збереження національної ідентичності були родинні традиції, віра та діяльність Римо-Католицької церкви, яка, незважаючи на політику войовничого атеїзму, обмеження та переслідування, зуміла утримати свої ослаблені позиції, забезпечити задоволення елементарних духовних запитів польської громади. Важливим каналом підтримування національної самосвідомості української полонії були зв'язки з історичною батьківщиною, де розгортався потужний протестний рух проти тоталітаризму та комуністичної ідеології.

Драматична доля поляків УРСР у часи брежнєвщини — це гіркий досвід і повчальний урок, що впливає з етнонаціональних процесів тоталітарної доби. Він переконливо доводить, що лише крах авторитарної системи, демократизація суспільного життя, утвердження його правових засад, розвиток добросусідських відносин із країнами — історичними батьківщинами національних меншин закладають надійний фундамент для збереження етнічної ідентичності, задоволення національно-культурних і духовних потреб, для гармонізації міжнаціональних взаємин.

6.3. Поляки в українському опозиційному і правозахисному рухах 1970-1980 рр.

Утвердження брежнєвщини в СРСР вело до авторитаризації політичного режиму, порушень людських прав і розгортання ідеологічних репресій у союзних республіках, зокрема в УРСР, у країнах так званої соціалістичної співдружності, в тому числі

в ПНР. Це, у свою чергу, супроводжувалося піднесенням українського та польського опозиційно-дисидентського і правозахисного рухів, спрямованих на демократизацію та суверенізацію республік, на захист прав і свобод, зокрема національних меншин. Провідна частина учасників опозиційного руху в Польщі та шістдесятників в Україні ще в другій половині 1950-х — на початку 1960-х років, особливо після відомих подій осені 1956 р. у Будапешті та Варшаві, усвідомила, що позбутися комуністичного режиму і здобути державну самостійність можна лише спільно з демократичними силами інших держав радянського блоку та республік СРСР, насамперед Прибалтики й України, а тому всіляко заохочувала участь як українців, так і українських поляків у русі спротиву. Назривала необхідність повернутися до старого гасла про те, що без самостійної України не може бути незалежної Польщі і навпаки, а це вимагало координації опозиційного руху та забезпечення спільних дій.

Особлива увага приділялася передачі та поширенню в Україні позацензурної літератури, самвидаву та вільної преси, зокрема газети «Наше слово», часопису «Наша культура», щорічника «Український календар», на сторінках яких публікувалися і твори деяких українських шістдесятників — Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Дзюби, Івана Драча, Василя Стуса, Ігоря Калинця, а також наукові дискурси про замовчувані в СРСР факти історії, про жертви насильницької колективізації, масових репресій і голодомору в Україні. Так, «Український календар» на 1966 р. оприлюднив гостро полемічну статтю Івана Дзюби «Хлюпни нам, море, свіжі лави», в якій йшлося про наростання руху борців за українську справу. Із Польщі до Львова, Києва, Умані, Дрогобича, Житомира та інших міст, де проживали численні польські громади та вірні РКЦ, нелегально передавалися релігійна література, ікони, значки.

Моральною підтримкою для української опозиції були проукраїнськи налаштовані польські видання, зокрема часопис молодих католиків «Spotkania», нелегальні журнали «А.В.С.», «Kos», «Arka», «Opinia», «Nowa koalicja», «Znak», «Obóz» та ін. Останній, зокрема, оприлюднив у 1982 р. на обкладинці карту майбутньої декомунізованої Європи, на якій як самостійна держава, поряд

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

із Прибалтійськими республіками, Білоруссю, була окреслена Україна, а Російська Федерація — як «Московська держава»⁵⁹.

Важливим каналом впливу польського протестного руху на суспільно-політичне життя в Україні та настрої української поліції залишалися західні радіостанції «Голос Америки», «Вільна Європа», «Бі-Бі-Сі», «Німецька хвиля», «Голос Ватикану» та ін. Попри спроби влади заглушувати їх, частина населення України, включаючи й поляків, прослуховували радіопередачі. Їх зміст поширювався також шляхом приватних розмов, летючок (листівок), через самвидавівські «Інформаційні бюлетені». Велику роботу в цьому напрямі проводила Українська загальнонародна організація Миколи Крайника (1961-1991 рр.) навіть тоді, коли її лідер відбував ув'язнення.

Незважаючи на обмежені свідчення, оприлюднені учасниками руху опору, виявлені нами у фондах ЦДАГО України та ДА СБУ документи дають підстави стверджувати, що репресивні органи особливо пильно стежили за контактами учасників українського та польського рухів. Як зазначав В. Чорновіл, у період численних арештів учасників українського національно-визвольного руху восени 1965 р., за підозрою у зв'язках українського дисидента Святослава Караванського з поляками в його помешканні в Одесі 4 вересня було проведено обшук, а невдовзі він був затриманий і без суду відправлений до концтабору суворого режиму для «досиджування» терміну покарання, не відбутого за 25-річним присудом 1944 р.⁶⁰ Перебуваючи у Владимирській тюрмі, С. Караванський отримав у квітні 1970 р. додатковий десятирічний термін за збір відомостей про розстріл польських офіцерів від безпосередніх свідків Катинської трагедії, які перебували в цій тюрмі, і передачу цієї інформації на волю⁶¹.

Самвидав в Україні, відроджений в добу хрущовської «відлиги», отримав нове дихання в часи брежнєвщини, коли виникла реальна загроза реанімації сталінізму та відновлення політичних

⁵⁹ *Obóz*. — 1982 — №5. — Окл.

⁶⁰ Чорновіл В. Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців». — Львів, 1991. — С. 89-90.

⁶¹ Караванський С. Відкритий лист до поета-академіка Б. Олійника. 7 червня 1991 р. // Ратуша. — 1991. — 18-19 лист.

репресій. Велику роль у розгортанні самвидаву відіграв І. Світличний, який збирав протестні заяви, прокламації, записував на плівки матеріали радіопередач антирадянського змісту, а відтак поширював їх машинописним способом. За цю діяльність його двічі арештовували, судили та, нарешті, видворили з СРСР. Завдяки самвидаву, частина українців, як і поляків, змогла познайомитися з працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка поширювалася і в Польщі. Тут варто зауважити, що на межі 1960-1970 рр. у польській опозиційній думці дедалі більшого поширення набула ідея «спільних союзницьких інтересів і федеративного зв'язку» Польщі, Литви, Білорусі й України в умовах «смертельної небезпеки, що загрожує усім народам цих країн як із Заходу, так і зі Сходу»⁶².

Польська громада України та українці Польщі виявляли особливий інтерес до видання та поширення «Українського вісника» за редакцією В. Чорновола. Після його арешту за видання «УВ» взялися київські інакодумці Є. Пронюк, В. Лісовий, В. Овсієнко, а коли й вони були ізольовані органами КДБ, цю справу продовжили С. Хмара, О. Шевченко та ін. Загалом, за період з 1968 до червня 1971 р. було репресовано і «профілактовано» понад 6 тис. осіб, переважній більшості з яких інкримінувалась участь у виготовленні або поширенні самвидаву⁶³. Завдяки самвидаву, окремі видання якого вдавалося передати за кордон, гострі проблеми українського буття набували міжнародного резонансу. Моральною підтримкою українського руху опору стала «Декларація в українській справі», під якою поставили підписи члени редколегії часопису «Культура»⁶⁴ Єжи Гедройц, Юзеф Чапський та відомі інтелектуали Володимир Буковський, Наталія Горбаневська та ін. Відповіддю на неї стала «Декларація солідарності», укладена українською еміграцією, автори якої наголошували на неможливості вибороти незалежність для Польщі

⁶² Silwa M. Stosunki polsko-ukraińskie w powojennej publicystyce i historiografii emigracyjnej // Polska i Ukraina po Drugiej Wojnie Światowej. — Rzeszow, 1998. — S. 268-269.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 546. — Арк. 75.

⁶⁴ Часопис «Культура», який в СРСР і ПНР розглядався як антикомуністичне видання, активно проводив курс на польсько-українське примирення й порозуміння, публічно й однозначно визнавав самостійницькі устремління українців і закликав поляків відректися від претензій на «східні креси».

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

посеред табору поневолених народів⁶⁵. У вересні 1979 р. зі ініціативи Є. Гедройца та редакції «Культури» була підписана спільна декларація російських та українських інтелектуалів, що визнавала незаперечне право українців на самовизначення. У цьому документі вияснилися історичні та ментальні бар'єри, які розділяли українське, польське та російське суспільства⁶⁶. Про персональну участь поляків у протестних акціях в Україні маємо обмаль свідчень, але привертає увагу той факт, що найбільше самвидавівських осередків органи КДБ зафіксували в регіонах високої концентрації польської людності, зокрема в Києві, Житомирі, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі. Саме з цих міст надходило найбільше матеріалів про асиміляторську політику та переслідування інакодумців в Україні для опублікування за кордоном⁶⁷.

Поляки України пильно стежили за діяльністю польської «Солідарності», висловлювали свою підтримку її політичним і соціально-економічним вимогам, захоплювалися правозахисними гаслами польських дисидентів, розвивали контакти з українськими правозахисниками⁶⁸. У серпні 1981 р. активіст Української Гельсінської Групи Ю. Литвин разом із О. Мешко та В. Овсієнком підготував вітального листа «Солідарності» з нагоди річниці створення вільних профспілок у Польщі, в якому їх боротьба оцінювалася як провісник майбутньої Революції Гуманізму. Захоплення польськими «звитязцями духу» висловлював і Василь Стус, засуджуючи репресивні дії польського режиму та висловлюючи впевненість, що нікому не вдасться задушити полум'я свободи, що підневільні народи знайдуть у собі сили для підтримки «польських волонтерів свободи»⁶⁹. Солідаризувалися з польським рухом і релігійні дисиденти України, зокрема, борець

⁶⁵ Darski J. Kierunki polskiej polityki wschodniej // Polacy i Ukraińcy: trudny dialog. — Wrocław, 1987. — S. 67.

⁶⁶ Див.: Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну епоху // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. 2. — С. 38-39.

⁶⁷ Див.: Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках // З архівів ВУЧК ГПУ... — 1/2. — К., 1998. — С. 363.

⁶⁸ Принагідно зазначимо, що в 1978 р. спробу створити Асоціацію вільних профспілок зробив інженер шахти ім. Бажанова з Макіївки В. Клебанов для захисту людських та національних прав, за що був репресований.

⁶⁹ Стус В. З таборового зошита // Сучасність. — 1983. — №11. — С. 89-90.

за легалізацію Української греко-католицької церкви о. Й. Тереля в листі до Л. Валенсі у 1984 р. писав: «Ваша боротьба, вкупі з цілим народом польським, є тією надією, що додає нам сил до спротиву»⁷⁰. Прослуховуючи польськомовні радіопередачі, поляки України звертали увагу на ставлення «Солідарності» до українського питання як у самій Польщі, так і в СРСР, на участь українців у роботі її осередків, засуджували грудневі арешти 1981 р. Живий відгук серед свідомих українців викликало Послання учасників першого з'їзду «Солідарності» (вересень 1981 р.) до поневолених народів Східної та Центральної Європи, зокрема до українців, у якому звучав заклик до спільної боротьби за свободу та демократію. Це Послання компартійна пропаганда в Польщі та СРСР розцінила як «ідеологічну диверсію», «злісну антирадянську пропаганду», як атаку на державний устрій і соціалізм.

На думку Ю. Зайцева, виявом підтримки польською опозицією українського визвольного руху був підпільний випуск «Солідарністю» у Варшаві в 1985 р. серії поштових марок, присвячених незалежності Польщі, України та Литви. Українська марка мала зображення національного герба України — Тризуба та Юрія Змієборця, а також напис польською й українською мовами: «Святий Юрій, о самостійну Україну просимо Тебе, покровителю наш»⁷¹.

Унаслідок тривалої співпраці радянських і польських правозасників наприкінці 1985 р. в Любліні було створено «Польську групу “Поєднання”», метою якої стало порозуміння і зближення польського, українського, білоруського та литовського народів. В одному із звернень до цих народів говорилося: «Ми маємо спільну долю. Комунізм нищить однаково наші почуття народної окремішності, нашу культуру, освіту, наш патріотизм, нашу природу ...Однаково деморалізується наша молодь і винищується наша інтелігентська верства ...В минулому нас ділили різні непорозуміння, часто криваві, і це було трагедією для нас усіх, а воно також давало сили нашому спільному ворогові ...Подаймо собі руки

⁷⁰ Тереля Й. Лехові Валенсі: Лист вірника УКЦ // Сучасність. — 1986. — №4. — С. 122-123.

⁷¹ Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч. 2. — С. 24.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

і з'єднаймося в належній боротьбі за право до існування наших народів у незалежних від нікого державах»⁷².

Моральною та духовною підпорою польського руху опору виступала Римо-Католицька церква, до голосу якої прислухалися й поляки в Україні. Як справедливо зазначив В. Войналович, католицьке духовенство не обмежувало коло своєї діяльності пастирськими функціями, а виступало інтелектуальним лідером парафіян, захисником їх інтересів⁷³. Пожвавлення діяльності римо-католиків в Україні стало поштовхом до боротьби за легалізацію катакомбної Української греко-католицької церкви. У червні 1984 р. в Подкові Лесній під Варшавою за участю кардинала Юзефа Глемпа і представника Греко-Католицької церкви в Польщі о. Йосафата Романика біля костьолу св. Кшиштофа проходила спільна літургія поляків та українців, лейтмотивом якої була ідея польсько-українського примирення. Подібна, але набагато масовіша релігійна акція відбулася влітку 1988 р. в Ченстохові, присвячена 1000-літтю Хрещення Руси-України, за участю вірних із України та кардинала Івана Любачівського⁷⁴. Як відгомін на цю акцію можна розглядати масові мітинги у Львові та інших містах Галичини впродовж 1989 р. з вимогами офіційної легалізації УГКЦ, у яких брали участь і поляки України. Вони активно підтримали український опозиційний рух, що набував дедалі ширших масштабів після повернення з тюрем, концтаборів і заслань його лідерів Богдана та Михайла Горинів, Левка Лук'яненка, Євгена Пронюка, В'ячеслава Чорновола та ін. Чимало з них для налагодження контактів із лідерами польської «Солідарності», що на виборах у червні 1989 р. здобула 99 (із 100) мандатів у сенаті та 35 місць у сеймі, виїжджали до Польщі з метою вивчення досвіду приходу опозиції до влади.

Навіть стислий огляд основних напрямів опозиційного руху в Україні в часи брежнєвщини і кризи авторитаризму, участі в ньому представників польської меншини дає підстави для висновку про те, що в українськійolonії утверджувалося розуміння необхідності спільних дій із українськими дисидентами і право-

⁷² Заклик // Вісті комбатанта. — 1986. — №5-6. — С. 145-146.

⁷³ Див.: Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії... — С. 634.

⁷⁴ Potocki M.A. Nasza polityka wschodnia // Основи. 1989. — №4. — С. 53.

захисниками, оскільки без такої єдності не вдасться побороти авторитаризм ні в Україні, ні в Польщі.

6.4. Пробудження національно-культурного життя української полонії на тлі горбачовської перебудови та руху за суверенітет України

Із середини 1980-х років на зміну брежневській «стабільності», що означала глибоку та системну кризу та застій у всіх сферах суспільного життя, включаючи й національну політику, прийшла горбачовська перебудова. Її гасла «нового мислення», «гласності», «соціалістичного плюралізму», «демократизації суспільства», «повернення до ленінських принципів національної політики» дали поштовх науковцям актуалізувати так звані «білі плями» минулого, досвід політики коренізації, створення адміністративно-національних одиниць 1920-х років, реабілітувати термін «національна меншина», запровадити поняття «репресовані народи» тощо. У доповіді на ХІХ всесоюзній конференції КПРС (червень 1988 р.) М. Горбачов чи не вперше за всю історію радянського тоталітаризму заговорив про права та гідність людини, про захист національних мов, культур, історичної пам'яті, але в контексті реалізації «переваг соціалізму». При цьому він традиційно закликав до подальшої інтернаціоналізації життя і застерігав від національної замкнутості⁷⁵. Усе це безпосередньо або опосередковано зачепило реальну життєдіяльність усіх національних спільнот УРСР, у тому числі й поляків. Поряд із характерними для комуністичної фразеології поняттями «дружба народів», «пролетарський інтернаціоналізм», «єдиний радянський народ», «буржуазний націоналізм» поступово стали виникати терміни «міжнародна злагода», «національний інтерес», заклики до реформування Союзу РСР, продовження реабілітації репресованих і задоволення мовно-культурних потреб усіх національностей, які проживають в Україні.

Нова суспільно-політична атмосфера характеризувалася якісним підвищенням активності різних верств українського населення, етнічних груп, наростанням критичного негативізму

⁷⁵ Див.: ХІХ Всесоюзная конференция КПРС. 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенограф. отч. В 2-х т. — Т.1. — М., 1988. — С. 49, 65-67.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

у ставленні до влади та її структур. На зміну домінуванню критики «згори» зазвучала критика «знизу» здебільшого на адресу влади за невиконання обіцянок і зловживання службовим становищем, за спроби видати косметичні зміни за перебудовний процес. Новим явищем для радянської дійсності став потужний страйковий рух, зокрема шахтарів Донбасу і Придніпров'я, підтриманий у Львівсько-Волинському басейні, що супроводжувався мітинговою демократією під гаслом «Владу народу, а не партноменклатурі».

Одним із поштовхів до піднесення національного руху стало повернення кримських татар на історичну батьківщину й облаштування їх родин у Криму. Якщо в 1987 р. повернулося 2 297 осіб, то в 1988 р. — 39 187 чол.⁷⁶ У суспільній свідомості поляків це сприймалося через призму власної трагедії й оцінювалося як початок поки що неофіційної реабілітації репресованого народу.

У цій атмосфері набрали гостроти вимоги громадськості відновити правдиву історію України, продовжити перегляд справ, пов'язаних із політичними репресіями не лише в довоєнні, але й післявоєнні роки. Під її тиском було відновлено реабілітаційний процес і надано йому певної гласності. У липні 1988 р. ЦК КПРС ухвалив постанову про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необґрунтовано репресованих у 30-40-і та на початку 50-х років ХХ ст. В УРСР із серпня 1988 р. до січня 1990 р. було відновлено в партії 4 997 осіб, переважно колишніх партійних, радянських, господарських керівників, військовослужбовців, із них 4 825 чол. помертно, у тому числі колишній директор Інституту червоної професури М. Войтинський⁷⁷, котрий мав польське коріння. Попередні реабілітаційні документи готували служби КДБ, прокуратури, Верховного суду, Військового трибуналу, на які покладалася громадянська реабілітація, однак із їх вини розгляд численних справ зволікався або й взагалі не проводився. Так, на основі ухвали Військового трибуналу Київського військового округу про скасування позасудового рішення щодо Йосифа Туроня у зв'язку з відсутністю складу злочину в березні 1990 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв постанову

⁷⁶ Див.: Політична історія України... — Т.6. — С. 347.

⁷⁷ Dziennik kijowski. — 2000. — №1. — S. 5.

про його партійну реабілітацію (посмертно)⁷⁸. Матеріали архівної судово-слідчої справи свідчать, що протест воєнного прокурора КВВ в порядку нагляду за справою Й. Туроня було подано ще в 1957 р., але звинувачення його у зв'язках із ПОВ стало на перешкоді реабілітації. Із реабілітаційної справи, автобіографії Й. Туроня, протоколів слідства видно, що він мав робітничо-селянське походження, народився в 1899 р. у Чехословаччині, був членом соціалістичної молодіжної організації «Сила», з 1921 р. — членом Компартії Чехословаччини, з 1924 р. навчався у Краківському університеті, заарештовувався за комуністичну пропаганду, після тюремного ув'язнення був висланий на батьківщину, а за рекомендацією депутата чехословацького парламенту К. Сливки та рішенням ЦК КП Чехословаччини прибув на навчання до Києва, де став студентом, аспірантом, а згодом викладачем Польського педагогічного інституту. Його було прийнято у члени ВКП(б) із збереженням партійного стажу з 1921 р. За доносом, у 1933 р. Й. Туроня заарештували як «агента польської розвідки» та засудили спочатку на 10 років виправно-трудових робіт за звинуваченням у контрреволюційній антирадянській діяльності, а відтак його було розстріляно на підставі рішення трійки. До того ж була репресована і його дружина Анна, яку з неповнолітнім сином вислали на острів Муйнак (Каракалпакія), де той помер, а її в 1942 р. було повторно заарештовано та засуджено на 10 років⁷⁹.

Маємо немало свідчень про те, як із боку Верховного суду давалися вказівки обласним судам не розглядати протести прокурорів у справах поляків, засуджених військовими трибуналами, особливо тих осіб, які звинувачувалися у причетності до Польської організації військової та в співпраці з гітлерівцями, а також ксьондзів. Незважаючи на вибірковий характер реабілітації, саме наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років було реабілітовано сотні представників польської інтелігенції, зокрема науковців і викладачів Польського педагогічного інституту, Польського науково-дослідного інституту, польського театру, вчителів

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. спр. — Арк.

⁷⁹ ДА СБУ. — Ф. 6, спр. 60 830 ФП. — Т. 2. — Арк. 1, 7-9, 12, 39, 102, 115-116, 165, 169.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

польських шкіл, окремих священнослужителів. Чесне ім'я було повернуто, правда, посмертно, головному режисеру в 1930-х рр. польського театру Олександрю Гордієнку, акторам Міхалу Толстому, Йосифу Везеніну-Ірчикевичу та ін.⁸⁰

Польська громада в Україні проявляла особливий інтерес до суспільно-політичних процесів, що розгорнулися на теренах історичної батьківщини, окремі її представники виступали ретранслятором протестного антикомуністичного руху в Польщі. Дедалі відкритішого характеру набував рух спротиву українських поляків під впливом спроб тодішньої влади Москви та Києва приховати масштаби аварії на Чорнобильській атомній електростанції та її катастрофічні наслідки. В обігу з'явилися словосполучення «духовний Чорнобиль», «мовний Чорнобиль» (О. Гончар), під якими розумілося нищення національно-культурних і духовних цінностей не лише українців, але й інших етнічних груп, їх насильницьку асиміляцію та російщення, витіснення зі сфери вжитку української мови. Рух за відродження національно-культурного життя польської меншини, захист її прав і свобод вливався в загальний потік демократичного оновлення суспільства, метою якого була боротьба за суверенні права громадян і республіки, за державний статус української мови.

Дієвим поштовхом до активізації антикомуністичної опозиції в УРСР і ПНР, до координації дій стала горбачовська перебудова, курс на гласність, розвиток демократії та багатопартійності, на утвердження нового мислення в міжнародних відносинах. Деяке пом'якшення політики тоталітарних режимів в СРСР і ПНР супроводжувалося зростанням політичної активності мас, створенням різноманітних громадських об'єднань, народних фронтів, рухів, клубів творчої молоді тощо. Долучаючись до них, поляки України виявляли інтерес і до діяльності нових політичних партій та об'єднань у самій Польщі, зокрема до таких, як «Ліберально-демократична партія «Незалежність», «Політичний рух «Визволення», «Свобода і мир», «Політична група «Воля» та ін.

Чільна роль у цьому русі залишалася за відновленою в 1987 р. Українською Гельсінською групою, трансформованою в Укра-

⁸⁰ Див.: Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999. — С. 40-41.

їнську Гельсінську спілку (УГС), яка з 1989 р. набула виразно політичного характеру та нагадувала польську «Солідарність». У «Декларації принципів УГС», публікаціях легалізованого «Українського вісника» (В. Чорновіл) відстоювалася ідея найвищої цінності людських прав, порозуміння і спільних дій українців із представниками всіх національних громад заради вільної та суверенної України. 10 грудня 1989 р. в Києві, Львові, Хмельницькому та інших містах осередки УГС провели масову акцію, присвячену Дню прав людини. Провід українського національного руху, очолюваний правозахисниками, дисидентами, колишніми шістдесятниками, творчою інтелігенцією, усвідомлював необхідність консолідувати сили, заручитися підтримкою народу, національних меншин, насамперед із боку поляків, кримських татар, росіян, євреїв та ін. За оцінкою О. Антонюка, у другій половині 1980-х років в Україні проглядався початок «етнічного ренесансу», зумовленого зовнішніми і внутрішніми чинниками⁸¹.

Для поляків, як і для українців, наставав період національної мобілізації, максимального залучення інтелектуальних і духовних сил для самоусвідомлення своєї етнокультурної окремішності, утвердження національної ідентичності та консолідації, підготовки організаційних засад національно-культурного відродження і правового захисту етнічних прав. Рубіжного значення набуло формування національно-культурних об'єднань і товариств. Цей громадянський рух за пріоритет національного чинника в консолідації полонії наштовхнувся на спротив партійно-державного чиновництва, яке прагнуло не випустити його з-під організаційно-ідеологічного контролю, зберегти свій вплив на нові формування. Насамперед, воно всіляко зволікало створення правової бази для функціонування національно-культурних товариств меншин, зокрема поляків в Україні, намагалось не припустити єдності та цілісності польського національного руху, фактично заохочувало його дроблення й організаційний поліцентризм.

За задумом тодішніх ідеологів КПУ базою для утворення польського культурно-освітнього товариства мали стати Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби й Українське товариство дружби та культурних зв'язків із закордоном — ці

⁸¹ Див.: Політична історія України... — Т.6. — С. 396.

традиційні ідеологічні інституції, діяльність яких перебувала під наглядом КДБ і партійним контролем. У липні 1988 р. організаційно оформилося Культурно-освітнє товариство поляків України. Його очолив С. Шалацький, який мав великий досвід організаційної роботи в Товаристві радянсько-польської дружби, проведення днів, тижнів, декад, місячників польської науки та культури, літератури та мистецтва в Україні. Він ініціював перетворення існуючих його філій в обласних і районних центрах на осередки Культурно-освітнього товариства поляків. Саме ці структури взяли на себе підбір делегатів на перший конгрес поляків, який відбувся в 1990 р. в Києві й утворив Спільку поляків України, обрав його президію на чолі з С. Костецьким. Спілька звернулася до органів влади із проханням надати державну підтримку розвитку польської культури, мови, розширення контактів з Польщею. Однак владні структури не поспішали з вирішенням цих питань, а саме керівництво Спільки не зуміло дістати належну підтримку з боку досить великої частини місцевих польських об'єднань, лідери яких висловлювалися за альтернативну організацію. Забігаючи наперед, зазначимо, що в 1992 р. було засновано Федерацію польських товариств в Україні (FOPU), яку очолила Є. Хмельова. До Федерації увійшла частина осередків і Культурно-освітнього товариства. Крім того, було започатковано низку інших структур, серед них Товариство ім. А. Міцкевича, об'єднання «Згода» тощо.

Виникнення організаційних структур польської меншини стало дієвим чинником національно-культурного відродження української колонії, розгортання практичної роботи щодо її консолідації, розвитку польського шкільництва, національної преси. Саме шляхом залучення до діяльності цих осередків у центрі та на місцях польська людність долучалася до громадсько-політичного життя республіки на винятково важливому етапі її розвитку, пов'язаного з відстоюванням державного суверенітету України. Маючи відомості про розгортання демократизації та декомунізації в Польщі, найактивніша частина української колонії виявила моральну підтримку прагненню творчої інтелігенції України надати перебудовному процесу в республіці національно-демократичної забарвленості, створити широку мережу неформальних

організацій, альтернативних до діяльності Комуністичної партії, комсомолу, профспілок. Громадські об'єднання, діючи під впливом народної ініціативи, намагалися визначити своє місце в реформуванні суспільства на засадах демократії та народовладдя, в боротьбі з номенклатурною бюрократією та командно-адміністративним центром. У середині 1989 р. в республіці нараховувалося понад 47 тис. неформальних самодіяльних організацій⁸², у житті багатьох із них брали участь представники національних меншин, включаючи й польську. Велику зацікавленість виявляли поляки до діяльності Українського культурологічного клубу (С. Набока), історико-просвітницьких товариств «Меморіалу», «Спадщини», «Громади», «Зеленого світу», екологічних об'єднань.

Найбільший інтерес польської громади викликав процес зародження та формування Народного Руху України — першої масової та легальної громадсько-політичної організації національного спрямування, ідея створення якої виникла наприкінці 1988 р. в середовищі відомих українських письменників, науковців, журналістів, колишніх шістдесятників, дисидентів, учасників правозахисного руху. 16 лютого 1989 р. «Літературна Україна» оприлюднила проект програми організації, яка розглядала себе як широкий громадський рух за перебудову. Незважаючи на різноманітні перешкоди та потужну антирухівську кампанію, організовану компартійними і владними структурами та спецслужбами, що викликала зворотну реакцію, у вересні 1989 р. відбувся Всеукраїнський установчий з'їзд Народного Руху. 14% його делегатів становили представники національних меншин, у тому числі росіяни, білоруси, євреї, кримські татари, поляки, греки та ін. У роботі з'їзду брали участь зарубіжні делегації, зокрема з Польщі, Чехословаччини, Канади та ін. країн. На з'їзді було представлено численну делегацію польської «Солідарності» у складі А. Міхніка, Б. Борусевича, Б. Бердиховської, В. Мокрого та ін. Було ухвалено програму, статут НРУ і, що особливо важливо, прийнято окрему резолюцію щодо забезпечення прав національних меншин в Україні. Очевидно, це й викликало підтримку діяльності Руху і приєднання до нього частини поляків, євреїв, татар,

⁸² Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 32, спр. 2756. — Арк. 2, 24; спр. 2909. — Арк. 2.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

німців, болгар, росіян і представників інших етнонаціональних груп. Чимало з них долучилися до діяльності місцевих осередків Руху, брали участь у низці суспільно-політичних акцій, підтримали процес трансформації Руху в альтернативну до КПРС політичну організацію та її лідируючу роль у боротьбі за суверенітет і вихід України зі складу СРСР. У лютому 1990 р. було утворено Раду національностей НРУ, що мала стати координатором роботи національно-культурних товариств.

Поляки західних областей України долучилися до руху за усунення від влади комуністів, активно підтримали на виборах до місцевих рад і Верховної Ради 1990 р. представників НРУ, а відтак схвально поставилися до утворення в парламенті опозиційної фракції — Народна Рада і прийняття Декларації про державний суверенітет України. Регулярні контакти представників демократичних сил України та Польщі започаткувала зустріч депутатів парламентів обох країн, що проходила у травні 1990 р. в містечку Яблонна неподалік від Варшави. У ній взяли участь з польської сторони Я. Куронь, А. Міхнік, З. Буяк, А. Стельмаховський, Б. Бердиховська та ін., а з української — І. Драч, Д. Павличко, В. Чорновіл, О. Влох, брати Б. і М. Горині, М. Швайка та ін. Було узгоджено спільне комюніке, в якому наголошувалося на необхідності встановлення добросусідських відносин між обома країнами, поваги прав національних меншин, непорушності кордонів тощо⁸³.

Як і на попередніх етапах історії української полонії, провідну роль у її пробудженні, національно-культурному та духовному відродженні відігравали пастори Римо-Католицької церкви. Скориставшись деяким послабленням партійно-державного побоювання релігії, вірні РКЦ, її ксьондзи активізували боротьбу за реєстрацію нових громад, повернення їм храмів і безперешкодну діяльність. Ця боротьба римокатоликів збіглася з розгортанням потужного руху за легалізацію Української греко-католицької церкви, що заклало дедалі ширші передумови для українсько-польського діалогу та порозуміння. На підтримку цього процесу активно виступила світова громадськість, у тому

⁸³ Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів // Сучасність. — 1990. — №9. — С. 125-126.

числі Папа Римський Іван Павло II та академік А. Сахаров. Без легалізації української католицької церкви, — зазначив Папа в розмові з М. Горбачовим під час його візиту до Ватикану, — демократизацію в СРСР не можна вважати завершеною.

Пожвавлення національно-культурного та релігійного життя польської меншини позначилося на участі її представників у «протипартноменклатурних революціях» на початку 1990 р. у Житомирі, Чернігові, Черкасах та ін. містах під гаслом оновлення влади, у формуванні українських політичних партій, альтернативних КППС-КПУ. Йдеться про Українську національну партію, Український християнсько-демократичний фронт, Українську республіканську партію, створену на базі УГС та ін. Українські поляки взяли участь у перших виборах народних депутатів СРСР та УРСР, що проводилися за деякими атрибутами демократії. Уперше за роки радянської влади у вищому законодавчому органі УРСР було сформовано демократичну опозицію — Народна Рада, що ініціювала та відстоювала ухвалення Декларації про державний суверенітет України.

Отже, пошук шляхів виходу з кризи тоталітарного режиму призвів до помітних змін у радянському суспільстві, започаткованих курсом перебудови і гласності М. Горбачова. Польська людність України досить активно долучилася до перебудовних процесів як через етнонаціональну мобілізацію, національно-культурне відродження, так і шляхом підтримки українського національно-демократичного руху за суверенітет України.

* * *

Осмислення зрушень у системі етнополітологічних координат радянського тоталітаризму та долі поляків УРСР другої половини 1950 — 1980-х років дає підстави для висновку про те, що навіть поверхові зміни, пов'язані з дозованою критикою культури особи Сталіна, вибірковою реабілітацією жертв політичних репресій, проведенням хрущовських реформ, частково відкривали шанс до національного пробудження та руху за задоволення національно-культурних потреб колонії. Однак наростання авторитаризму, брежньовська політика «інтернаціоналізації» суспільного життя поглибили асиміляційні та денаціоналізаційні процеси,

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

що негативно позначилися і на життєдіяльності поляків. Їх кількість в Україні неухильно зменшувалася. Якщо в 1959 р. тут проживало 363,3 тис. осіб, які ідентифікували себе з полонією, то станом на січень 1989 р. — 219,2 тис., тобто їх кількість скоротилася на 144,1 тис. чол.⁸⁴

Новий поштовх до національного пробудження, відродження національно-культурного життя й етнічної мобілізації польської громади дала горбачовська перебудова, курс на забезпечення гласності, певна лібералізація суспільства та політики в галузі міжнаціональних відносин. Відновлюючи ознаки національно-культурного життя, поляки взялися за створення своїх культурних і національних товариств, стали долучатися через них до змін у суспільно-політичному розвитку України, до загальноукраїнського руху за її державний суверенітет.

⁸⁴ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки... — С. 14.

Розділ 7.

ПОЛЯКИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Проголошення суверенітету (1990 р.), а відтак і державної незалежності України (1991 р.), як і повалення тоталітарного режиму в Польщі, стали поворотним рубежем як у житті українського та польського народів, так і всієї європейської спільноти. Відкрилася нова доба в українсько-польських взаєминах, у долі поляків в Україні й українців у Польщі. Розпочалося не лише національно-культурне та духовне відродження польської меншини, але й зросла її роль у трансформації України на шляхах розвитку ринкової економіки, утвердження демократії, побудови громадянського суспільства, правової держави та її інтеграції в європейські і трансатлантичні структури.

Знаковими подіями в житті української колонії стало інститування польських національно-культурних товариств, участь їхніх представників у формуванні демократичних органів влади, в опрацюванні закону України «Про національні меншини в Україні» та нової Конституції України. Благотворний вплив на життєдіяльність польської спільноти справляв розвиток і поглиблення добросусідських і партнерських відносин між Україною та Польщею.

7.1. Українсько-польський діалог на тлі відновлення незалежності України й етнічної мобілізації поляків

Розпад соціалістичного табору, а відтак і Союзу РСР означав не лише крах комуністичного тоталітаризму, кінець «холодної війни» й відновлення незалежних національних держав на пострадянському просторі, утвердження їхньої самостійності, але й реальний шанс до демократизації міжнаціональних відносин. Перед

українським народом постав історичної ваги вибір: або залишатися у формально реформованому Союзі з його централізованою, командно-адміністративною системою управління та партійною номенклатурою, або будувати незалежну, демократичну державу європейського зразка. Останній вибір і його реалізація значною мірою залежали від ставлення національних меншин, зокрема поляків, до українського незалежницького проекту. Не секрет, що настрої поляків в Україні значною мірою відображали позицію самої Польщі щодо перспектив українського державотворчого процесу, на них позначалися й українофобські напашування минулого у свідомості частини польської людності. Незважаючи на все це, переважали здорові національно-демократичні сили як в Україні, так і в Польщі, що шукали шляхи до порозуміння і спільних дій в інтересах обох народів.

Соціологічні дослідження дають підстави стверджувати, що переважна більшість поляків уже на межі 1980-1990 рр. стала на бік української національної демократії в її прагненнях здобути державний суверенітет України, порвати з тоталітаризмом, демократизувати суспільне життя, реструктуризувати економіку, захистити національні та гуманітарні права громадян. Йшлося про підтримку й участь представників польської меншини у діяльності тих політичних сил, що дистанціювалися від ідеології і практики комуністичного режиму, висловлювалися за демократичний вибір і побудову незалежної України. На той час ці сили представляли лідери Народного Руху України, куди увійшли чільники Української Гельсінської спілки, провід низки новостворюваних політичних партій, які сповідували ідею радикального оновлення українського суспільства, демократизації виборів до Верховної Ради та місцевих представницьких органів на основі нового закону. Усе це засвідчувало початок демократичного поступу українського суспільства, утвердження принципово нових координат міжетнічних відносин і національної політики, широкого діалогу титульної нації з національними меншинами, включаючи й польську спільноту.

Поляки схвально поставилися до утворення у Верховній Раді опозиційної національно-демократичної фракції — Народної Ради, що ініціювала та відстояла схвалення 16 липня 1990 р. Декла-

рації про державний суверенітет України. Вона проголошувала самовизначення української нації, народовладдя, рівні права і свободи всіх громадян республіки, незалежно від їхнього походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання. Декларація гарантувала «всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»¹. Після прийняття Декларації баланс політичних сил в Україні поступово змінювався на користь ідеї державної незалежності, і ці зміни зачепили й позицію поляків, діяльність створюваних ними національно-культурних та освітніх товариств.

Спілкування з представниками польських громад Києва, Львова, Житомира та інших міст, ознайомлення з пресою регіонів їхнього традиційного проживання дає підстави твердити, що польська людність з набагато більшим захопленням зустріла Акт проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою 24 серпня 1991 р., ніж Декларацію про державний суверенітет. Із інтересом та очікуваннями на позитивні зміни була сприйнята й постанова Верховної Ради про проведення Всеукраїнського референдуму на підтвердження цього Акту. Переважна більшість польської громади стала усвідомлювати, що відновлення самостійної та незалежної України матиме не лише важливе значення для її долі, але й надасть додаткові гарантії остаточного унезалежнення та демократизації Польщі.

Під егідою Українського Народного Руху в листопаді 1991 р. в Одесі проходив Перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес, у роботі якого взяли участь й представники польських громад. Півтори тисяч його учасників одноставно схвалили Декларацію про державний суверенітет України та Декларацію прав національностей України та закликали представників усіх національностей долучитися до національно-культурного відродження республіки й утвердження її незалежності.

Справжнім тестом для українських поляків стала їхня участь у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Польські націо-

¹ Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. — 1990. — 6 березня.

нально-культурні товариства проводили велику роз'яснювальну роботу на підтримку державної незалежності України, що й дало позитивні результати. Як відомо, 90,32% виборців серед тих, хто взяв участь у референдумі, на питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли: «Так, підтверджую»². На жаль, статистика не дозволяє встановити, як саме голосували поляки, але маємо відомості про підсумки референдуму за областями. У тих із них, де польській людині належить поважний відсоток, показники виявилися значно вищими, ніж в Україні загалом: зокрема в Києві — 92,88%, Вінницькій області — 95,43%, Київській — 95,52%, Житомирській — 95,06%, Хмельницькій — 96,3%, Волинській — 96,32%, Львівській — 97,46%, Івано-Франківській — 98,42%, Тернопільській — 98,67%³. Ці дані, а також спілкування з лідерами польських національно-культурних товариств, дають змогу висловити припущення, що переважна більшість поляків засвідчили підтримку прагненню українського народу до державної незалежності. Прикметно й те, що Польща та Канада вже 2 грудня 1991 р. першими офіційно визнали незалежну Україну і висловилися за встановлення з нею дипломатичних відносин. До кінця 1992 р. вона була визнана 130 країнами світу.

Українсько-польський діалог охопив різні рівні суспільно-політичного та культурного життя, всю палітру взаємин обох народів, включаючи й ті, на яких найбільше відбивалися ідеологічні та політичні нашарування, успадковані від минулого та пов'язані зі взаємними кривдами й образами. Можна виокремити такі рівні діалогу: а) між громадськими об'єднаннями поляків та органами центральної і місцевої влади України щодо розвитку польської освіти та культури, надання приміщень для організації роботи товариств; б) між польською громадою та новоствореними громадськими організаціями, політичними партіями щодо взаємопідтримки і взаємодопомоги в задоволенні національно-культурних потреб поляків в Україні й українців у Польщі; в) між польськими релігійними структурами й органами влади, а також представниками інших конфесій в Україні щодо від-

² Голос України. — 1991. — 5 грудня.

³ Там само.

родження Римо-Католицької церкви, повернення їй храмів, реєстрації громад, міжконфесійного порозуміння; г) між урядовими чинниками України та Польщі щодо підтримки співвітчизників у їхніх прагненнях до національного відродження та задоволення культурних і релігійних потреб, наповнення новим змістом прикордонних зв'язків, співробітництва трудових колективів, а також щодо спрощеної системи віз для відвідування історичної батьківщини. Велике значення мав діалог і на рівні місцевих громад поляків та органів самоврядування, від яких найбільше залежав процес національно-культурного відродження полонії.

Українсько-польський діалог виявив чимало гострих і болісних проблем, успадкованих від комуністичного режиму, вирішення яких залежало не лише від владних структур, але й від самих поляків, їхньої здатності до організації та консолідації. Одним із болючих питань було відновлення храмів РКЦ, завершення реабілітаційного процесу щодо репресованих поляків, впорядкування могил, включаючи й воїнів польських збройних формувань, які загинули в різні періоди історії та поховані на українських землях, у тому числі меморіального комплексу «Орлят» у Львові. Польська громада взяла шефство над ветеранами 1-ї та 2-ї армій Війська Польського, які проживають в Україні, виступила посередником у наданні гуманітарної допомоги українцям.

Особливої ваги набув діалог інтелектуалів України та Польщі: науковців, діячів літератури та мистецтва, лідерів громадських об'єднань. Винятково відповідальна роль в українсько-польському порозумінні відводилася гуманітаріям і, насамперед, історикам і політологам. Варто зауважити, що багато заходів щодо активізації польсько-українського співробітництва ініціювала польська сторона. Ще в січні 1990 р. у Варшаві пройшла наукова конференція «Сучасне українство в Польщі», а наприкінці того ж місяця відбулися установчі збори Польського українознавчого товариства, головою якого став відомий учений і громадський діяч С. Козак⁴. Паралельно наростав інтерес дослідників до історії формування полонії в Україні, особливо до драматичної долі поляків у добу сталінського тоталітаризму,

⁴ Остап І. Українознавча зміна // Вісник міжнародної асоціації українців. — 1991. — № 1. — С. 77-82.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

до волинської трагедії 1943 р., розпочалася підготовка дисертаційних досліджень з цієї проблематики⁵.

Плідну роботу щодо формування нових і узгоджених підходів до трактування польсько-українського протистояння та конфліктів на різних етапах історії провела спільна комісія з підготовки шкільних підручників з історії, яку очолили відомі історики — з польської сторони Владислав Серчик, а з української — Станіслав Кульчицький. Комісія, спираючись на матеріали численних двосторонніх наукових конференцій, симпозіумів, семінарів щодо переосмислення минулого, виробила рекомендації, за якими українсько-польські взаємини мали б постати не лише як історія постійної боротьби, кривавих конфліктів і війн, але й як історія добросусідства, дружби, порозуміння, взаємовпливів і взаємопроникнення культур⁶. Об'єктивний підхід до минулого розглядався як важливий чинник подолання підозр і стереотипів у свідомості частини поляків в Україні та формування наукових засад українсько-польських взаємин у майбутньому.

Серед ключових питань діалогу українських і польських інтелектуалів особливо гострими залишалися ідеологічні стереотипи навколо волинської трагедії 1943 р., діяльності ОУН, збройної боротьби УПА та загонів АК, а також сумнозвісної антиукраїнської операції «Вісла». Слід зазначити, що підспівувачами звинувачень з уст польських шовіністів і деяких радикалів щодо «бандерівщини», українських «різунів» і колаборантів в особі вояків УПА виступили ідеологи українських комуністів, прогресивних соціалістів, прокомуністичні ветеранські та російські націоналістичні організації, зокрема «Русское движение Украины», «Русский блок». До честі українських поляків, переважна їх більшість залишилися поза намаганнями націонал-радикалів реанімувати та роздмухувати польсько-українські конфлікти минулого на шкоду сучасності та майбутнього.

У контексті українсько-польського діалогу важливого значення набували студії з міжнаціональних відносин і вироблення

⁵ Див: Калакура О. Я. Українська полонія в 1917-1939 роках. Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 1995; Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1997; та ін.

⁶ Кульчицький С. Українсько-польська «підручничкова» комісія: досвід і підсумки роботи // Україна — Польща: історія і сучасність... — Ч. 2. — С. 90-93.

нової етнонаціональної політики. До наукового опрацювання цих актуальних проблем долучився створений наприкінці 1991 р. Інститут національних відносин і політології (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), у рамках якого сформувався досить потужний осередок дослідження національних меншин (керівник проф. М. І. Панчук), який значну увагу надавав студіям із етнополітичного розвитку української колонії та підготував низку досліджень і практичних рекомендацій. Інститут, інші установи НАН України, багато вищих навчальних закладів України започаткували спільні з науковцями Польщі проекти з важливих проблем етнічної історії та політології.

Нормалізації морального клімату в суспільстві, подоланню рецидивів тоталітаризму сприяло продовження реабілітації репресованих поляків, повернення тисячам із них чесного імені. 14 квітня 1991 р. Верховна Рада схвалила закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁷, на основі якого в 1991-1997 рр. було переглянуто близько 322,2 тис. кримінальних справ щодо 447,5 тисяч осіб. Серед 292,6 тис. реабілітованих на цьому етапі⁸ — понад 10 тис. поляків, необґрунтовано звинувачених у зраді Батьківщини, антирадянській діяльності, терактах, диверсіях, саботажі та інших «контрреволюційних» злочинах, а також у халатності, хуліганстві тощо. Прокурори м. Києва, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Львівської та інших областей, військові прокурори опротестували тисячі справ, що дозволило скасувати або частково змінити вироки. До реабілітаційного процесу долучилися комісії місцевих рад із питань відновлення прав реабілітованих, що ухвалили важливі рішення щодо відшкодування збитків, повернення майна або компенсацій його вартості реабілітованим чи спадкоємцям. Цього разу під реабілітацію потрапили сотні поляків, які проходили у справах ПОВ, АК, інших «контрреволюційних» формувань, так званих польських розвідувальних організацій, поль-

⁷ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Закон України, прийнятий 17 квітня 1991 р.

⁸ Див.: Веридубов І. В ім'я справедливості // З архівів ВУЧК-ГПУ... — №1/2. — К., 1997. — С. 9.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

ських ксьондзів, репресованих не лише в 1920-1930-х, але й в 1940-1950-х рр.

Принципове значення мало розкриття й оприлюднення деяких таємниць, що підтверджували фабрикацію численних справ щодо участі поляків у мережі осередків ПОВ. Вони виявилися під час підготовки реабілітаційних документів щодо її чільних лідерів Б. Скарбека (Шацького), Г. Політура (Радзівського), С. Добжинського, Я. Саулевича, М. Михайлова-Лапинського, С. Сохацького та ін.⁹ Що стосується місцевих «організацій польської контрреволюції», то показовими щодо фабрикації справ були затребувані під час реабілітації матеріали по Донецькій області. Тут з 28 вересня до 3 жовтня 1937 р. було заарештовано 2 008 осіб, звинувачених у причетності до польських контрреволюційних організацій, у тому числі 152 учасників ПОВ, 185 колишніх членів контрреволюційних організацій, 476 перебіжчиків, 67 політемігрантів, 56 дезертирів Червоної армії, 254 шпигуни та диверсанти тощо. У матеріалах справи фігурували організації «Пролог», «Резерв», «Призма», «Стшелец», «Розенберг» та ін.¹⁰, назви котрих, як виявилось, були вигадані співробітниками УНКВС по Донецькій області.

Серед реабілітованих на початку 1990-х років за відсутністю складу злочину була група у складі 30 осіб, включаючи Казимира Тадієвського, Юрія Раковського, Едуарда Кривдзівського, Івана Омудецького, Віктора Поплавського, Вацлава Яворського-Капіста, Юрія Голомба, Карла Усендика, Станіслава Чаковського, Йосифа Вуйцік-Юревіча, Ядвіги Бачинської та інших, заарештованих у березні — квітні 1944 р. і засуджених на термін від 3 до 20 років позбавлення волі за звинуваченням в участі у ПЗН, «Делегатурі Жонду», співпраці з польським еміграційним урядом у Лондоні, підготовці антирадянського повстання та шпигунстві. До речі, заяви багатьох із них про реабілітацію були відхилені в 1954 р. і наступних роках. Воєнна прокуратура СРСР у березні 1959 р. припинила нагляд за справою і вона пролежала в архіві без розгляду до 1991 р.¹¹

⁹ ДА СБУ. — Ф. 13, спр. 60 830 ФП, т.14, 15, 16, 17, 59, 122; спр. 68 067 ФП.

¹⁰ Там само. — Спр. 179. — Арк. 1-4, 184.

¹¹ ДА СБУ. — Ф. Спр. 68 042. — Арк. 16, 22, 31-33, 58, 63, 401-404, 664-667, 703, 747-748.

Запізніла реабілітація торкнулася Ядвіги Соколовської, 1910 р. народження та Станіслави Забельської, 1911 р. народження, які були заарештовані та засуджені в 1944 р. за звинуваченням у причетності до ПОВ, ПЗП, участі в діяльності польської націоналістичної організації «Делегатура Жонду», шпигунстві й антирадянській пропаганді, спрямованій на відновлення Польщі в кордонах до 1939 р. на 15 років позбавлення волі з п'ятирічним позбавленням прав. Вони відбували покарання в таборі Озерний МВС СРСР. У 1954 р. їм було скорочено термін ув'язнення, а в 1955 р. репатрійовано до Польщі. Їхні неодноразові звернення про реабілітацію відхилялися, у квітні 1991 р. була встановлена відсутність доказів, які б підтвердили провину С. Забельської та Я. Соколовської, і лише в лютому 1999 р. їх реабілітували¹².

Реабілітаційний процес мав велике моральне значення для самоочищення суспільства від ідеологічних нашарувань злочинного режиму, він знімав чимало звинувачень на адресу українців щодо їхньої участі в репресіях проти поляків, оскільки, з одного боку, висвітлив і назвав справжнього винуватця трагедії — комуністичну систему з її каральними органами, а з іншого боку, переконливо засвідчив, що найбільших втрат зазнав український народ, для якого репресії та голодомори виявилися справжнім геноцидом.

Дієвим чинником українсько-польського діалогу в умовах відновлення державної незалежності України став значно вищий рівень міжрегіонального і прикордонного співробітництва обох держав із залученням до нього поляків в Україні та українців у Польщі. 1990-і роки характеризуються новими формами і змістом цього співробітництва, яке вивільнилося з-під партійної опіки й ідеологічного контролю з боку КПРС і ПОРП і стало набувати цивілізованого європейського характеру з гуманітарним спрямуванням.

Важливу роль у подоланні важкої спадщини українсько-польських взаємин, поглибленні українсько-польського діалогу на міждержавному та внутрідержавному рівнях відіграла спільна заява президентів Польщі А. Квасневського та України Л. Кучми «До порозуміння і єднання», підписана 21 травня 1997 р.

¹² ДА СБУ. — Ф. Спр. 74 657 ФП. — Арк. 7, 80-85, 140-147, 164, 193-195, 202-203.

Отже, під час суверенізації та відновлення державної незалежності України, її перших кроків на шляху інтеграції у світове співтовариство важливу роль відіграв українсько-польський діалог на різних рівнях державно-урядових структур, громадських об'єднань, наукових і навчальних установ, релігійних організацій. Він супроводжувався етнічною мобілізацією поляків і сприяв зростанню їх суспільно-політичної активності, створенню національно-культурних товариств, відродженню власної етнічної ідентичності. Польська меншина через своїх представників у громадських об'єднаннях, національно-культурних товариствах відродила польський рух в Україні, спрямований на відродження полонії та підвищення її ролі в усіх сферах суспільного життя. Виникнення польських національно-культурних товариств надала польському руху організованого та цілеспрямованого характеру, посилила його вплив на цивілізаційний вибір України. Широкий і різноплановий діалог українців із поляками охопив найбільш актуальні, важливі і болісні проблеми трансформації українського суспільства, його демократизації на засадах захисту прав людини та рішучого відмежування від спадщини тоталітаризму. Активна підтримка цих процесів із боку польської громади та її безпосередня участь у них мала важливе значення як для утвердження національної ідентичності поляків, для задоволення своїх етнічних, релігійних і мовних потреб, так і для українсько-польського порозуміння та гармонізації міжнаціональних відносин загалом, як важливої передумови формування української політичної нації.

7.2. Правовий статус і національно-культурне життя українських поляків у 1990-х рр.

Польська меншина опинилася в авангарді національно-культурного відродження в умовах відновлення державної незалежності України, хоча кризові явища в Україні, з одного боку, та реальні успіхи в розбудові демократичної Польщі, з іншого, спричинили виїзд частини поляків на історичну батьківщину (пік виїзду припав на 1995-1997 рр.). Це разом із несприятливими демографічними процесами, головними з яких були низька народжуваність і висока смертність населення, призвело до поміт-

ного зменшення чисельності поляків в Україні. Якщо в 1989 р. тут проживало 219 тис. поляків¹³, то станом на початок 2001 р. їхня кількість скоротилася до 144 тис. осіб, тобто майже на 28%¹⁴. Можна погодитися з думкою Л. Шкляра, що одним із головних мотивів повернення поляків на землі своїх предків був набагато вищий рівень життя внаслідок успішних реформ, здійснюваних у Польщі¹⁵.

В Україні залишилися найбільш укорінені історично в український соціум поляки або ті, котрі пов'язані родинними зв'язками. Саме вони активно долучилися до національно-культурного відродження, поширення польської мови на побутовому і громадсько-культурному рівні, розвитку традиційної народної культури, до відновлення старовинних польських цвинтарів і могил воїнів, які загинули на українських землях у різні періоди історії, до відбудови католицьких храмів.

Головними чинниками національно-культурного відродження польської меншини стали набуття Україною державного суверенітету, відновлення незалежності, подолання рудиментів тоталітаризму, демократизація суспільства і створення правових гарантій для міжнаціональної злагоди та гармонізації міжетнічних відносин. Як уже зазначалося, першим кроком до утвердження правового статусу національних меншин, включаючи й поляків, стало ухвалення «Декларації про державний суверенітет України» (1990 р.), що проголосила гарантії «всім національностям, які проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»¹⁶. Уже на той час діяло 8 польських національно-культурних товариств, що ініціювали створення в регіонах відносно компактного проживання своїх одноплемінників самодіяльних художніх колективів, сприяли активізації культурного та релігійного життя.

¹³ Національний склад населення України. Ч.1 (За даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1989 року). — К., 1991. — С. 4-5.

¹⁴ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 14

¹⁵ Шкляр Л. Поляки. Етнічна мозаїка України // Рейтинг. — 1997. — №33. — С. 17.

¹⁶ Див.: Декларація про державний суверенітет... // Голос України. — 1991. — 17 липня.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

У липні 1991 р. було створено Комітет у справах національностей при уряді України з відповідними управліннями на місцях, який взяв на себе функції координатора співпраці державних структур і національно-культурних товариств, надання допомоги останнім у вирішенні проблем, пов'язаних із життєдіяльністю етнопонаціональних груп. Рубіжними подіями в житті всього українського народу, в тому числі й поляків, стало ухвалення Верховною Радою Акту проголошення незалежності України, проведення всеукраїнського референдуму, прийняття закону про громадянство (1991 р.). У відповідності з цим законом, що закріплював так званий «нульовий варіант»¹⁷, усі поляки, які не були громадянами інших держав і не заперечували набуття українського громадянства, стали повноправними громадянами України.

Польська громада схвально зустріла Декларацію прав національностей України, ухвалену Верховною Радою 1 листопада 1991 р.¹⁸ У ній викладалися гарантії рівних прав усіх народів, національних груп і громадян, які проживають на території України, в тому числі право представників національних меншин обиратися до органів державної влади всіх рівнів, обіймати будь-які посади в управлінських структурах, зберігати традиційне розселення, створювати національно-адміністративні одиниці, вільно користуватися рідною мовою, сповідувати свою релігію, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, засновувати власні культурні центри, товариства, земляцтва, вільно контактувати зі своєю історичною батьківщиною. Декларація наголошувала, що в Українській державі будь-яка дискримінація за національною ознакою забороняється та карається законом. У такий спосіб закладалися демократичні підвалини державної національної політики щодо національних меншин, їхнього правового статусу, в тому числі й поляків України, започатковувався курс на гармонізацію відносин більшості та меншин за етнічною ознакою, відходила в минуле практика ізоляції національних меншин, якої дотримувався тоталітарний режим.

¹⁷ Про громадянство України. Закон України // Зб. Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 462-463.

¹⁸ Див.: Декларація прав національностей України. Схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. // Голос України. — 1991. — 8 грудня.

Свою солідарність із новим курсом Української держави польська спільнота підтвердила на вже згадуваному Першому всеукраїнському міжнародному конгресі, який проходив у листопаді 1991 р. У Резолюції і Зверненні конгресу до всіх націй та національно-етнічних груп були зафіксовані важливі положення, спрямовані на повернення національно-культурним товариствам майна, будівель, культових споруд, на конституційне закріплення відповідальності держави за збереження національної ідентичності та культурно-історичного середовища всіх національностей, за проведення повної й об'єктивної реабілітації жертв політичних репресій.

Знаковою подією правового визнання статусу української колонії, як і інших національних спільнот, стало прийняття 25 червня 1992 р. Закону «Про національні меншини України», що чітко регламентував права меншин, юридичні гарантії задоволення їхніх національно-культурних потреб¹⁹. Цей правовий акт отримав високу оцінку не лише з боку польських національно-культурних товариств, але й експертів міжнародних організацій із прав людини. Закон дав визначення самого поняття «національна меншина» як групи громадян України, «які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»²⁰, окреслив їхні права, зокрема на національно-культурну автономію (користування та навчання рідною мовою, вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо; право обиратися або призначатися на рівних засадах на посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого та регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах та організаціях; право вільно обирати та відновлювати національність; право встановлювати та підтримувати зв'язки з особами своєї

¹⁹ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Зб. Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 491.

²⁰ Там само.

національності та їхніми громадськими організаціями за межами України, одержувати від них допомогу. Отже, закон враховував численні пропозиції, які вносили й українські поляки через власні національно-культурні товариства, а також на Міжнародному конгресі. Вони одержали такі права, що дозволяли розгорнути широку національно-культурну, громадську та конфесійну діяльність, спрямовану на національне відродження. Особливо схвально сприйняли поляки положення Закону про право обирати та поновлювати національність, національне ім'я, прізвище тим особам, які за умов асиміляторської та дискримінаційної національної політики імперських режимів його втратили.

Зрозуміло, що будь-які права завжди несуть за собою й певні обов'язки, головними з яких Закон визначав неухильне дотримання громадянами всіх національностей Конституції та законів України, захист її суверенітету та територіальної цілісності, поважання мови, культури, традицій, звичаїв, релігійної самобутності українського народу та всіх національних меншин. Варто також наголосити, що Закон визначав спеціальні органи законодавчої та виконавчої влади, на які покладалися формування та реалізація державної політики в галузі міжнародних відносин, такі як Постійна комісія (тепер Комітет) Верховної Ради України з питань міжнародних відносин, відповідні структури в місцевих представницьких органах, а у виконавчій гілці влади — Міністерство у справах національностей, створене в 1993 р. на базі Держкомнацу (з липня 1994 р. Міністерство у справах національностей та культів, відтак Держкомнац і міграції, а тепер Державний комітет України у справах національностей та релігій).

Важливе значення для вироблення правових засад нової політики щодо національних меншин мала Перша всеукраїнська конференція керівників національно-культурних товариств, що визначила пріоритетні напрями культурно-національного відродження меншин, забезпечення їх прав і задоволення потреб. Із уст доповідачів прозвучали пропозиції про врахування рекомендацій конференції під час підготовки нової Конституції України.

Правові засади життєдіяльності національних меншин посіли одне з пріоритетних місць у конституційному процесі 1990-х років,

підсумком якого стало схвалення Верховною Радою 28 червня 1996 р. нової Конституції України. Закріпивши поняття «український народ» як об'єднання громадян усіх національностей, замість розпливчатого терміна «народ України», Конституція ототожнила національні права із загальними правами і свободами людини та громадянина. Принципове значення для польської, як і для інших меншин, мають статті 23 і 24, що гарантують право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості. «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, — говориться в Основному законі, — Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»²¹. Конституція гарантувала право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, крім тих, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі (ст. 36, 37). Стаття 51 зафіксувала право громадянам, які належать до національних меншин на навчання рідною мовою чи на її вивчення в системі державних, комунальних навчальних закладів або національно-культурних товариствах.

Принциповий характер мали ст. 10 та ст. 11, що безпосередньо стосувалися національних меншин, оскільки узаконювали державне сприяння, поряд із консолідацією та розвитком української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх інших етнонаціональних спільнот України.

Аналізуючи правові засади життєдіяльності польської меншини, слід окремо акцентувати увагу на тому, що Україна, зробивши демократичний вибір свого розвитку, інтеграції в європейські та трансатлантичні структури, послідовно приводить своє законодавство до міжнародних норм, у томі числі й до тих, які безпосередньо стосуються захисту прав і свобод національних меншин. У цьому контексті велике значення мали підписання Президентом України Л. Кравчуком Гельсінського Заключного акта

²¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996. — С. 9.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

(лютий 1992 р.), вступ України до Ради Європи (жовтень 1995 р.), ратифікація Верховною Радою Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (грудень 1997 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.) та інші міжнародно-правові акти. До речі, в законі України про ратифікацію Європейської хартії сказано, що її положення застосовуються і до захисту польської мови. Що ж стосується української мови як державної, то її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов, на які поширюється положення Хартії, тобто і польської.

Правовий захист інтересів національних меншин, включаючи й польську, знайшов відображення в ряді інших законодавчих актів України, зокрема, в законах «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), «Про об'єднання громадян» (1992 р.), «Про друковані засоби інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про освіту» (1992 р.), в Основах законодавства України про культуру (1992 р.), в законі «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.) та ін.

На сторожі прав і свобод національних меншин стоїть уся правова система України, включаючи Цивільний і Кримінальний кодекси, а також Кодекс адміністративного судочинства. 26 стаття Цивільного кодексу закріплює рівну для всіх фізичних осіб правоздатність, тобто однакові цивільні права та обов'язки незалежно від їх віку, статі, кольору шкіри, психічного та фізичного стану, а 297 стаття встановлює, що кожен має право на повагу його гідності та честі, що є недоторканими. 161 стаття Кримінального кодексу передбачає серйозні покарання аж до позбавлення волі за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також за пряме чи непряме обмеження прав або встановлення привілеїв громадян за ознакою раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань.

Таким чином, українське законодавство в царині захисту національних меншин повністю відповідає міжнародним нормам, зокрема Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини, Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Її Перша стаття Першого розділу наголошує, що захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини та важливим напрямом міжнародного співробітництва. Тому не випадково, що на дедалі повніше задоволення національно-культурних потреб української колонії спрямовувалися й українсько-польські двосторонні міжнародні угоди, насамперед «Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» (1992 р.), який передбачає створення сприятливих умов для повноцінної життєдіяльності поляків в Україні й українців у Польщі²².

Синхронно з формуванням юридично-правової бази життєдіяльності національних меншин набувало обертів відродження польської громади в Україні, розгортався її національно-культурний розвиток і релігійне життя. Ключовою проблемою для українських поляків стало повернення до рідної мови, подолання наслідків асиміляційних процесів, поступове відновлення мережі польського шкільництва. У попередніх розділах говорилось, що за роки тоталітаризму польська мова була повністю витіснена не лише з суспільно-політичного, культурного і громадського життя, але майже не використовувалася й на побутово-родинному рівні. Щонайменше половина українських поляків покоління 1990-х років не володіла, а ще рідше послуговувалася рідною мовою. Нагадаємо, що за даними перепису населення України 2001 р., лише 18,6 тис. поляків із 144, 1 тис. назвали рідною мовою польську (12,9%).

Узаконення в Конституції України права національних меншин на навчання рідною мовою або на вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах або через національні

²² Договір про добросусідство, дружні взаємини і співробітництво між Україною та Республікою Польща // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №43. — С. 613.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

культурні товариства²³ формально відкривало перед польською громадою шанс відродження рідної мови, але його реалізація наштовхнулася на серйозні труднощі та перешкоди. По-перше, в суспільній свідомості значної частини українських поляків під впливом ідеології так званого інтернаціоналізму, фактичної ізоляції від історичної батьківщини були атрофовані почуття польськості і внутрішня потреба в знанні своєї мови. По-друге, переважна більшість можновладців, у тому числі і польського походження, була пов'язана з колишньою номенклатурою, вихована на стереотипах комуністичної ідеології, а тому дуже мляво долучалася до розв'язання практичних питань польської освіти. По-третє, незалежна Україна опинилася в системній економічній кризі та матеріальній скруті, що особливо негативно відбивалося у сфері освіти та культури. Крім того, бракувало вчителів польської мови, підручників, приміщень та обладнання. Тому за реалізацію взялися ентузіасти, національно свідомі частина інтелігенції та духовенства польського походження, створювані польські національно-культурні товариства, а також поодинокі волонтери, які прибували з Польщі.

Чільники польських національно-культурних товариств у центрі — Спілка поляків України, Федерація польських організацій України, їх осередки на місцях, з одного боку, уважніше стали виявляти в учительському середовищі фахівців із полоністики, а з іншого, ініціювали запрошення з Польщі вчителів, священиків, обмірковуючи паралельно шляхи підготовки місцевих полоністів і ксьондзів. Спочатку при костьолах, а відтак у школах населених пунктів, де зосереджувалися порівняно великі громади поляків, зокрема у Львові, Києві, Хмельницьку, Житомирі, Рівному, Городку та ін., створювалися гуртки польської мови, польські дошкільні групи, навчальні класи, школи. Владні структури і громадські організації Польщі, зі свого боку, активно підтримали цей процес, почали направляти ксьондзів і вчителів, створювати літні школи, табори, до яких запрошувалися діти та молодь з України.

²³ Конституція України... — С. 18.

Між Україною та Польщею укладено низку міжурядових і міжвідомчих угод про співпрацю в галузі освіти. Наша держава гарантує кожній польській дитині право на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти, в тому числі на навчання рідною мовою в національних школах або класах, а також через національно-культурні товариства, що створюють недільні школи або групи. У більшості регіонів України, де проживають поляки, функціонують польські недільні школи. За даними Держкомнацрелігій, в Україні працює 26 польських недільних шкіл, у тому числі у Львівській області 6 (235 учнів), Івано-Франківській — 3 (68 учнів), Волинській — 2 (220 учнів), Тернопільській — 2 (130 учнів), у Рівненській — 2, а у Дніпропетровській, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій та м. Севастополі — по одній.

Помітно розширилася мережа польського шкільництва в системі державної освіти. За відомостями міністерства освіти і науки України, у 2006/2007 навчальному році працювали 5 шкіл із польською мовою навчання (1302 учні), 1 школа з навчанням українською та польською мовами (582 учні), польську мову як предмет вивчали 4 665 учнів.

Важливу роль у національному відродженні польської меншини й утвердженні етнічної ідентичності відіграють засоби масової інформації — радіо, телебачення та преса. В Україні зареєстровано 5 друкованих засобів масової інформації, які видаються польською мовою, в тому числі 3 газети. Крім того, Львівська, Житомирська обласні державні терерадіокомпанії здійснюють телевізійне та радіомовлення польською мовою, транслюють програми польського каналу Polonija TV.

Польські організації отримують не лише морально-політичну, але й певну фінансову підтримку з боку Української держави для розгортання культурно-просвітницької роботи за двома бюджетними програмами, що координує Держкомнацрелігій, а саме: «Заходи з відтворення культури національних меншин та фінансова підтримка газет мовами національних меншин» і «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Відповідні кошти виділяються на кожний бюджетний

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

рік для проведення таких заходів як культурно-мистецькі фестивалі, конкурси, дні національної культури, творчі вечори, наукові конференції, презентації книг і художніх виставок. Представники польських національно-культурних товариств беруть участь у Всеукраїнських заходах, присвячених Міжнародному дню рідної мови, Святу слов'янської писемності та культури, у Всеукраїнському фестивалі національних меншин «Всі ми діти твої, Україно» (м. Київ), у фестивалях національних культур «Ми — українські» (м. Запоріжжя), «Дружба» (м. Миколаїв) та ін.

Нарешті, польські національно-культурні товариства надають великого значення виховній роботі серед дітей, підлітків і молоді, сприяють формуванню толерантності в міжнаціональних відносинах, поважного ставлення до титульної нації та державної мови, беруть участь у проведенні всеукраїнських уроків толерантності. Представники польських громад беруть участь у діяльності Центру міжнародної толерантності при Асоціації національно-культурних об'єднань України, яку очолює народний депутат України Олександр Фельдман.

Таким чином, перше десятиріччя та наступні роки життєдіяльності польської меншини в умовах незалежної України переконливо засвідчили, що лише демократизація всіх сфер суспільного розвитку, включаючи й етнонаціональні відносини, створення правової бази гармонізації цих відносин закладають міцний фундамент для задоволення національно-культурних, соціальних і духовних потреб польської людності, для утвердження її ідентичності, відродження національних традицій, дедалі повнішої її інтеграції в український соціум.

7.3. Українсько-польське міждержавне партнерство як чинник гармонізації життєдіяльності польської меншини в Україні

Під гармонізацією життя певної національної групи в поліетнічному просторі розуміють такий рівень її правового захисту та державної опіки, який дозволяє побудувати оптимальні відносини з іншими національними спільнотами, налагодити впорядковану життєдіяльність, спрямовану на всебічний національно-культурний, політичний і соціальний розвиток кожного її індивідууму.

Як уже зазначалося, крах тоталітаризму в Польщі та СРСР, відновлення державної незалежності України заклали основи для утвердження нового статусу поляків в Україні й українців у Польщі, започаткували нову сторінку українсько-польських взаємин, співпраці та партнерства. Його правовим фундаментом став «Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», ратифікований в 1992 р., у другій статті якого зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншин, визнання їхнього права на збереження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності²⁴.

Під час втілення цього Договору та інших угод Польща ініціювала допомогу Україні в реалізації європейської інтеграційної політики, активно підтримала її членство в Раді Європи, заявила про сприяння у вступі до Світової організації торгівлі, в Європейський Союз і трансатлантичні структури. Усе це відбувалося на тлі подолання стереотипів минулого, утвердження взаємної довіри, підтримки та розширення співпраці сусідніх народів у всіх сферах політичного, економічного, науково-технічного, культурного та гуманітарного співробітництва, активним чинником якого виступає народна дипломатія, в тому числі польська меншина в Україні й українська в Польщі.

Сучасна українська полонія, її місце та роль у трансформаційних процесах українського суспільства є своєрідним каталізатором українсько-польських відносин. У попередніх розділах зазначалося, що ці взаємини мають багатолітню історію, сповнені сторінками як добросусідської співпраці, спільних дій проти завойовників, імперських і тоталітарних режимів, так і проявами обопільного антагонізму та конфронтації, що часто підігрівалися або й інспірувалися третіми силами. Однак в українсько-польських відносинах здебільшого перемагали здоровий глузд, пошук порозуміння та компромісів. Ще в 30-х роках XIX ст. зародилося спільне гасло побратимства «За нашу і вашу свободу»,

²⁴ Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №43. — С. 613.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

а Т. Шевченко влітку 1847 р., перебуваючи в Орській фортеці, у вірші «Полякам» писав:

*«Отак-то, ляше, друже, брате!
...Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай»²⁵.*

Незважаючи на те, що кількість поляків в Україні впродовж 1990-х років помітно зменшилася, вони і надалі посідають домінуюче місце серед іноетнічних груп нашої держави. Польська меншина виявилася найбільш інтегрованою в українське суспільство, попри асиміляційні й урбанізаційні процеси зберегла свою самобутність, активно долучилася до національно-культурного відродження і стала надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

На порозі ХХІ ст., за переписом 2001 р., поляки мешкають у всіх областях, містах, містечках і багатьох селах України, але більшість з них пов'язана з традиційними районами розселення: Галичиною, Волиню, Поділлям, Поліссям, Києвом і Київщиною. Так, на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, Хмельниччині та Вінниччині — 26,8 тис., Житомирщині, Київщині та в м. Києві — 58,8 тис. осіб, що становить 86% усієї польської людності України²⁶. Варто зазначити, що порівняно велика питома вага поляків залишається на Півдні України, зокрема в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях і в Криму, а також у промислових регіонах — Донбасі, Дніпропетровщині, Запоріжжі та Харківщині. Польське населення безпосередньо долучилося до трансформації пострадянського суспільства на шляхах демократичних перетворень і європейського вибору, ставлячи за приклад політичні й економічні реформи, здійснювані в Польщі. На відміну від деяких інших етнічних груп, більшість поляків виступила за цілісність України, підтримали непорушність і демаркацію її державних кордонів, у тому числі з Польщею.

²⁵ Шевченко Тарас. Твори в трьох томах. — Т.1. — К., 1963. — С. 380.

²⁶ Підраховано за даними: Національний склад населення України... — С. 126-151.

Із відновленням незалежності України, ухваленням закону про національні меншини²⁷, інших нормативних актів, утворенням Ради національних товариств почалося національно-культурне відродження й української полонії. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських і національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними та релігійними ознаками і заручившись державною підтримкою з боку України та Польщі, поляки долучилися до громадсько-політичного та культурного життя, консолидувалися навколо своїх національно-культурних товариств і новостворюваних національних засобів масової інформації.

Етнічна мобілізація поляків розгорталася синхронно з відновленням державного суверенітету та повної незалежності Польщі, а відтак України. Як уже зазначалося, наприкінці 1980-х років у багатьох містах України поряд із реформуванням товариств радянсько-польської дружби, що виконували здебільшого ідеологічні функції і стояли осторонь проблем польської людності в СРСР та УРСР, почали створюватися польські національно-культурні товариства, а впродовж 1990-1991 рр. на конгресах української полонії було засновано Спільку поляків України (СПУ, голова Станіслав Шалацький, пізніше Станіслав Костецький) та Федерацію польських організацій в Україні (ФОПУ, голова Емілія Хмельова). Обидві структури успішно працюють на благо польського руху в Україні та зміцнення українсько-польських взаємин. Вони є самоврядними громадськими організаціями, що діють у рамках Конституції України, чинного законодавства та керуються своїми статутами. Їхньою головною метою є національне відродження поляків, розвиток і піднесення їхньої національної свідомості, залучення до громадсько-політичного та культурного життя держави, популяризація етнічної історії польського й українського народів, зміцнення дружби та партнерства між Україною і Польщею.

Лідери обох об'єднань Емілія Хмельова та Станіслав Костецький, їх актив спрямовують практичну діяльність місцевих осередків

²⁷ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1993.

на захист прав і свобод поляків України в державних і громадських органах, на задоволення їх національно-культурних потреб. Багато ініціативи і творчості виявляє голова ФОРУ Емілія Хмельова, яка підтримує тісний зв'язок із фундацією «Допомога полякам на Сході», надає великого значення діяльності своїх осередків на місцях, що функціонують в усіх регіонах України, користується заслуженим авторитетом в усіх поляків України. За ініціативою Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому схвалено програму національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі в українсько-польському діалозі.

Різноманіттям форм характеризується культурно-просвітницька діяльність СПУ. Її голова Станіслав Костецький також підтримує ділові контакти з посольством і консульствами Республіки Польща в Україні, регулярно інформує місцеві осередки про найважливіші заходи, що проводить польська громада, бере особисту участь у культурно-просвітницьких акціях. Серед регіональних об'єднань поляків виділяються своєю творчою роботою Польський дім у Києві (керівник Марія Савко), при якому успішно працюють Клуб науковців, клуб польської молоді, гуртки з вивчення польської мови, аматорські студії; Київське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича (голова І. Гільова); Київське національно-культурне товариство «Згода» (голова Р. Маловський); Польський культурний центр в Одесі; Доми польські в Криму, Дубно, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області, а також польські осередки в Харкові, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах.

Під егідою Спілки поляків України функціонують: Товариство польських учителів, Товариство польських інженерів, Товариство польських учених (голова проф. Генріх Стронський) із відділеннями в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Хмельницьку, Бердянську, Запоріжжі, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Одесі, Сімферополі, Тернополі та ін. містах. Серед членів Товариства учених відомі науковці: Сергій Барковський, Юлія Булаховська, Галина Бекетова, Віра Авксентева, Микола Анісімов, Віталій Дмитрук, Адольф Кондрацький, Тетяна Рудницька, Ігор Скловський, Володимир Шинкаренко та ін. Об'єднання польських учителів

в Україні має свої осередки в усіх регіонах, але найбільше їх у традиційних місцях проживання польської людності.

Якщо восени 1990 р. нараховувалося 8 польських національно-культурних товариств, то на початок 2007 р. діяло понад 40 таких об'єднань, які неухильно розширюють свій вплив на польські громади, урізноманітнюють форми роботи, утверджують себе як легітимні представники інтересів польської людності. Чимало осіб із польським корінням обиралися до Верховної Ради України та місцевих рад, представлені в органах виконавчої та судової влади. Упродовж багатьох років гідно представляє польську громаду народний депутат декількох скликань Верховної Ради, голова Печерської районної в м. Києві організації партії Народний союз «Наша Україна» Станіслав Сташевський.

Пріоритетну роль у національно-культурному відродженні полонії посідає польське шкільництво. У Київському, Львівському та Запорізькому університетах, Дрогобицькому та Житомирському педуніверситетах створені відділення і групи підготовки викладачів і вчителів польської мови. В Україні функціонує 5 польських шкіл, майже 300 класів, десятки недільних шкіл і факультативних груп, у яких понад 5 тис. дітей і підлітків вивчають польську мову, літературу, історію. Більше 300 випускників шкіл України здобувають вищу освіту в Польщі.

Лише впродовж 1993-1995 рр. польською мовою було видано понад 50 назв книг (підручники, навчальні посібники, твори класиків польської літератури, розмовник «Говоримо польською»), а за останні 5 років побачили світ понад 60 назв книг, довідників, словників, підручників для польських студентів та учнів. Стали традиційними щорічні фестивалі польської культури в Житомирі, Києві, Львові, фестивалі польського фольклору, функціонують більше сотні аматорських художніх колективів, ансамблів, хорових капел. Великою популярністю користуються польський фольклорний ансамбль «Яскулки» при київському товаристві «Згода», «Поліські соколи» при «Спілці поляків Житомирщини» та інші аматорські колективи.

Із 1990 р. почала виходити «Gazeta Lwowska», а з 1993 р. — «Dziennik Kijowski», з 2000 р. — «Polacy Donbasu», на шпальтах яких, з одного боку, висвітлюється життя поляків України,

українсько-польські взаємини, а з іншого — вміщується інформація про реформи в Польщі, аргументується доцільність використання їх досвіду Україною. Польськомовна преса виступає дієвим чинником організаційного згуртування всієї української колонії, налагодження взаємодії ФПОУ і СПУ, їх місцевих осередків. Проблеми польської меншини постійно перебувають у полі зору державного телебачення та радіомовлення, а в студіях Львова та Житомира були створені польськомовні редакції. У Києві розгорнув роботу Інститут польської культури, заснований як представництво Міністерства закордонних справ Польщі з метою популяризації національних культурних надбань, сформувалися інші установи, зокрема Інститут українсько-польських студій на базі Національного університету «Києво-Могилянська академія» та науковий осередок польських студій при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Задоволенню етнокультурних потреб поляків сприяла Державна програма відродження і розвитку освіти національних меншин в Україні на 1994-2000 рр., пролонгована на наступні роки.

Одним із незаперечних доказів духовного відродження української колонії та гармонізації її життєдіяльності стало скасування будь-яких обмежень щодо традиційної для поляків Римо-Католицької церкви та відновлення в Україні її керівних органів (1991 р.). Упродовж 1990-х років вона майже у шість разів збільшила кількість приходів і на початок 2000 р. нараховувала понад 840 зареєстрованих громад, у яких служили більше 500 єпископів та ксьондзів. Кількість вірних РКЦ, за різними оцінками, коливалася від 340 тис. до 875 тис. осіб, а за даними Києво-Житомирської дієцезії сягає 1,2 млн осіб. На початок 2007 р. в Україні діє митрополія РКЦ, 14 дієцезіальних і чернечих управлінь, 890 громад, 88 монастирів (656 ченців), 39 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів, 551 недільна школа при храмах. У системі РКЦ працюють 527 священнослужителів, із яких майже половина — іноземці, здебільшого поляки, виходить 14 періодичних видань. (Див.: додатки, табл. 9) Слід зауважити, що Римо-Католицька церква частково втрачає риси чисто «польської церкви», оскільки значна частина вірних і священників поліетнічна за своїм складом, а служіння проходять як польською, так і українською,

російською, словацькою й угорською мовами. В Україні функціонує Римо-Католицький університет, Кам'янець-Подільська духовна семінарія РКЦ, створено римо-католицьке товариство «Полонія». Благотворний вплив на релігійне життя справив візит в Україну Папи Римського Іоанна Павла II. Організації РКЦ ведуть велику благодійну роботу, реалізують різноманітні гуманітарні та соціальні проекти, створюють безкоштовні аптеки, надають побутові послуги інвалідам, ветеранам війни та праці, дітям-сиротам. Розгалужену мережу має благодійний фонд РКЦ та УГКЦ «Карітас», під опікою якого реалізуються програми «Благодійна ідальня», «Опіка вдома», «Організація дозвілля дітей з вадами» та ін.

Польська громадськість активно домагалася повернення Римо-Католицькій церкві низки будівель колишніх культових споруд (костел св. Миколая в Києві, комплекс будівель колишньої єпископської резиденції в Житомирі, декілька приміщень у Львові). Водночас вона справедливо порушує клопотання про надання допомоги в організації національно-культурного та релігійного життя, про посилення уваги до діяльності польських товариств із боку місцевих органів влади. Як небезпідставно зазначав у 1997 р. консул Республіки Польща в Києві Е. Яблонський, частина поляків висловлює нарікання, що засоби масової інформації подають мало матеріалів про життя польської людності, її проблеми і труднощі²⁸.

Відчувши помітні зміни майже в усіх сферах суспільного розвитку, в економічному, культурно-інтелектуальному та духовному житті, переважна більшість поляків не лише відмовилася від еміграції з України, але й, навпаки, на рівні індивідуальних взаємин із українцями, представниками інших етносів у своїх трудових колективах виступають за продовження демократичних перетворень і проведення реформ у нашій країні.

Відомо, що ніщо так не зближує народи та держави як контакти людей. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетинання кордону для українських громадян, їхніх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала Угоду з Польщею про

²⁸ Яблонський Е. К чему стремится польская диаспора в Украине // Всеукраинские ведомости. — 1997. — 3 апреля.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

взаємні безвізові поїздки громадян²⁹, що наблизила українських поляків до своїх коренів, пращурів, до надбань національної культури. Вона розширила можливості для активізації різносторонніх стосунків, сприяла збільшенню кордонних переходів і пунктів пропуску, стала виявом обопільної довіри. Не секрет, що багато українських громадян у 1990-х роках долучалися до ідеології ринкової економіки шляхом «човникового» бізнесу, підприємництва та торгівлі в Польщі. Проте відновлення в 2003 р. Польщею на вимогу ЄС візового режиму погіршило умови міжособових зв'язків, хоча Україна з ініціативи Президента В. Ющенка 2005 р. в односторонньому порядку скасувала візи для польських громадян.

Міжособові контакти були б набагато ширшими, якби в Україні, за прикладом Польщі, до цієї справи активніше долучалися неурядові організації і громадські фонди, яким належить провідна роль у формуванні громадянського суспільства. Із огляду на це цікавим є досвід низки фондів у Польщі, зокрема Гельсінської з прав людини, Фондації освіти для демократії, Фондації розвитку громадянського суспільства, Фондації суспільно-політичних ініціатив та ін., які у своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Вони опрацьовують спеціальні програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та неурядових організаціях. Успішно діє Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, реалізуються його програми: «Центр плюралізму», «Підтримка місцевої демократії в Україні», «Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні», «Підтримка модернізації сільського господарства в Україні» та ін. Значна частина цих програм спонсорується західними приватними фондами, а в їх реалізації беруть участь українські поляки.

І все ж основним полем українсько-польського партнерства, до якого причетні й поляки України, виступають економіка, прикордонна та міжрегіональна співпраця. Не відкидаючи традиційні форми господарських і торговельних зв'язків минулого,

²⁹ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. — 1997. — Ч. 39. — С. 8-9.

Україна та Польща впродовж 1990-х років намагалися наповнити їх новим змістом, надати їм динаміки, підпорядкувати трансформаційним процесам на шляхах утвердження ринкової економіки, побудувати їх на засадах рівності та врахування національних інтересів обох сторін. Уже в першій половині 1990-х років розпочався перехід від звичайного обміну товарами в рамках бартеру до довготривалої і взаємовигідної кооперації. Однак через млявість економічних реформ, наростання корупційних явищ і стагнацію економіки України цей процес затягнувся. Позитивний вплив на розвиток українсько-польських економічних зв'язків справило формування відповідної нормативно-правової бази в контексті великого Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво (1992 р.), міждержавної Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1991 р.). Йдеться про Конвенцію щодо уникнення подвійного оподаткування, міждержавну угоду стосовно взаємного заохочення та захисту інвестицій³⁰, програму створення та функціонування ефективної мережі транспортних коридорів, транскордонне співробітництво, включаючи й добудову нафтопроводу «Одеса — Броди» та ін. В Україні зареєстровано понад 1800 господарських суб'єктів за участю поляків, однак працює лише 710, причому третина з них займається посередницькою діяльністю. Поряд із традиційними господарськими зв'язками промислових і сільськогосподарських підприємств, створенням спільних фірм дедалі більшої ваги набуває виробничо-інвестиційне та фінансове співробітництво. Лише впродовж 1997-2000 рр. в Україні було засновано 5 банків за участю польського капіталу, зокрема Київський міжнародний банк, філія Варшавського Торгового Банку в Києві, Депозитно-кредитний банк «Україна» в Луцьку, Акціонерно-комерційний банк у Львові. Активно діє Міжнародне товариство польських і українських підприємців.

³⁰ Див.: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень // Вісник податкової служби України. — 1995. — №2. — С. 15-24; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. «Міжнародні договори України». — Док. № 210.

За столітньою традицією, особи польського походження мають значну питому вагу серед працівників залізничного й автомобільного транспорту України. Саме вони активно долучилися до програм прискореного розвитку українсько-польського співробітництва в галузі транспортної мережі, підвищення культури обслуговування пасажирів. За останнє десятиріччя спільними зусиллями вдалося інтенсифікувати рух залізничного, автомобільного й авіаційного транспорту, приступити до реконструкції старих і спорудження нових доріг, розширення їх інфраструктури, будівництва другого мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кордоні, до створення транспортного Балтійсько-Чорноморського коридору.

Потужним чинником зміцнення українсько-польського партнерства є розвиток торгівлі між обома країнами, масштаби якої, попри кризові явища в українській економіці, мають тенденцію до зростання, що зумовлюється й географічним фактором, близькістю торгових суб'єктів. Помітно зростає обсяг торгових операцій, розширюється асортимент товарообміну, в ньому збільшилася частка використання гривні та злотого. Однак Україна досі має від'ємне сальдо в торгівлі з Польщею і представлена на польському ринку здебільшого сировиною та чорними металами, натомість на нашому ринку переважає готова продукція польських підприємств та аграрного сектору.

Велику зацікавленість виявляє польська громада до наукового, технічного та культурного співробітництва України та Польщі, яке, порівняно з радянськими часами, набуває більш ділового та масового характеру, повніше сприяє національно-культурному розвитку української колонії. Через контакти інтелектуалів, науковий і культурно-мистецький діалог долаються негативні нащарування і стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, утверджується етнічна ідентичність, а водночас і міжнаціональне розуміння. Це співробітництво здійснюється на підставі Спільної заяви Президентів України та Республіки Польща «До порозуміння та єднання» (1997 р.), низки міжурядових договорів³¹ і має великий

³¹ Див.: Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. «Міжнародні договори України». — Док. №207.

вплив як на стан і перспективи суспільно-політичних, економічних і гуманітарних відносин України та Польщі, так і на життєдіяльність української колонії. Уже в середині 1990-х років діяло 87 прямих угод про спільні наукові дослідження 38 українських і 62 польських науково-дослідних інституцій. Серед вузлових спільних наукових проєктів, окрім технічно-природничих, фігурують такі, як: «Україна та Польща в європейському процесі інтеграції», «Проблеми українсько-польських прикордонних зв'язків», «Польсько-українське мовне порубіжжя», «Проблеми історії українсько-польських відносин XVI-XX ст.» та ін.³² Триває взаємний обмін публікаціями, регулярно проводяться двосторонні та багатосторонні наукові конференції, симпозіуми, семінари. Поштовхом до активізації цих зв'язків стало проведення в 2004 р. Року Польщі в Україні, а 2005 р. — Року України в Польщі. У рамках цих заходів брали участь і польські національно-культурні товариства в Україні.

Українська влада з розумінням ставиться до ініціативи польських громадських об'єднань, які на чільне місце своєї діяльності ставлять питання національної освіти і шкільництва, що зумовлюється успадкованою від тоталітарного режиму мовною ситуацією не лише серед дітей, але й дорослих. Нагадаємо, що в ході перепису 2001 р. лише близько 13% поляків України назвали рідною мовою польську³³. За роки незалежності України, як уже говорилося, розширено мережу польських шкіл, функціонують відділення та групи підготовки викладачів та учителів польської мови. Із 1996 р. розгорнуло свою діяльність Об'єднання польських учителів в Україні. Сотні випускників середніх шкіл, гімназій, ліцеїв і коледжів продовжують навчання у вищих школах Польщі. Щодо відкриття нових польських шкіл і класів в Україні, то цей процес стримується низкою об'єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням поляків, кадровими та фінансовими труднощами, консерватизмом частини батьків, які все ще не бачать потреби у вивченні їхніми дітьми польської мови на тлі домінування української та російської мов.

³² Див.: Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч. II. — К., 2003. — С. 78.; Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą // Polska i jej nowi sąsiedzi (1989-1993). — Poznań — Toruń, 1993.

³³ Національний склад населення України... — С. 25.

Тут варто б звернути увагу на спорідненість і лексичну близькість польської й української мов. За дослідженнями К. Тищенко, майже 70% їх лексичного фонду є спільним³⁴. Долаючи труднощі та перешкоди об'єктивного та суб'єктивного характеру, польська освіта в Україні набуває дедалі ширших масштабів. У 1999/2000 навчальному році діяли 3 школи з польською мовою навчання, 4 українсько-польські школи, 2 школи з програмно-цільовим вивченням польської мови, у 20 школах функціонували польськомовні класи і групи. Крім того, працювали 20 недільних шкіл, 10 груп, у яких тисячі дітей, підлітків, юнаків та дівчат, а також дорослих опановували польську мову. Загалом в Україні нараховувалося 73 польських навчальних пунктів, де працювали 190 учителів польської мови³⁵. В 2002/2003 навчальному році діяло 4 школи з польською мовою навчання (1013 учнів), 2 школи з українською та польською мовами (740 учнів), польську мову як предмет вивчали 1425 учнів, а факультативно — 6270 школярів³⁶. У 2006/2007 навчальному році в Україні функціонує 20 443 загальноосвітніх навчальних закладів із контингентом учнів 4,9 млн, із них польською мовою навчання — 5 шкіл (1302 учні). Створено нові навчальні програми та підручники із рідної мови та читання для 1-4 та 5-6 класів загальноосвітніх шкіл з навчанням польською мовою³⁷. (Див.: додатки, табл. 8)

Поляки України не байдужі до українсько-польського співробітництва у сфері кінематографії, професійного й аматорського мистецтва, фестивального руху, клубної, музейної, архівної та бібліотечної справи. Під патронатом Президента А. Квасневського польські кінодокументалісти створили фільм «Нелегке братерство» про Симона Петлюру. Завдяки співпраці на екран вийшли художні фільми «Вогнем і мечем», «Молитва за Мазепу» та ін. В Україні діє близько сотні польських колективів художньої самодіяльності — хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів, вокальних груп, багато з яких бере участь у щорічних

³⁴ Див.: Тищенко К. Метатеорія мовознавства. — К., 2000. — С. 166-167.

³⁵ Dziennik Kijowski. — 1999. — №20. — S. 2.

³⁶ Див.: Пилипенко Т. Забезпечення мовно-освітніх потреб національних меншин України // Форум націй, 2003. — № 1(9). — С. 3.

³⁷ Рекомендації засідання круглого столу «Імплементация положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (м. Київ, 11 червня 2007 р.). — С. 1.

мистецьких фестивалів національних меншин «Всі ми діти твої, Україно!», у фестивалів польської культури і творчості «Веселка Полісся» в Житомирі, в подібних святах у Києві, Львові та Городку Хмельницької області. Високою виконавською майстерністю та популярністю відзначаються фольклорні ансамблі та групи «Pierwiosnek», «Jaskółki», «Kantyczki» при київських товариствах ім. А. Міцкевича та «Згода», «Поліські соколи» при «Спілці поляків Житомирщини» та ін. Позитивний резонанс серед польської людності викликають заходи щодо збереження в Україні польських архітектурно-мистецьких пам'яток, культових споруд. Із схваленням сприйнято компромісне вирішення конфронтаційного питання щодо львівського меморіалу «Орлят», повернення Польщі деяких культурних та архівних цінностей.

Нове життя отримали прикордонні зв'язки областей України та польських воєводств і традиційне співробітництво міст-побратимів. На відміну від радянських часів, коли контакти здійснювалися під контролем центру і здебільшого на рівні партійних функціонерів, мали ідеологічно-парадний характер, тепер до співпраці дедалі ширше залучаються українські поляки та польські українці, що цілком природно, оскільки більшість із них є мешканцями прикордонних регіонів. Одним із ефективних теренів прикордонного партнерства є утворений у вересні 1995 р. євро-регіон «Буг», суб'єктами якого виступають органи місцевого самоврядування Волині, Замостя, Любліна, Холма³⁸. Програма співробітництва включає розбудову прикордонної інфраструктури, спорудження автомагістралей, охорону навколишнього середовища, промислову та сільськогосподарську кооперацію, співпрацю в галузі науки, культури й освіти, підготовки кадрів, розвитку місцевого самоврядування.

У розвитку українсько-польського співробітництва українські поляки виступають не лише його суб'єктом, але й об'єктом. Польська меншина, перебуваючи під опікою та захистом української держави, відчуває дедалі більше уваги до себе з боку польських властей. Йдеться про навчальну та художню літературу, періодику, що надсилається з Польщі, про розширення можливостей

³⁸ Жижара С. Єврорегіон «Буг»: перші кроки співробітництва // Волинь. — 1995. — 30 листопада.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

польських підлітків і молоді здобути освіту на історичній батьківщині, опанувати рідну мову тощо. Окремої уваги заслуговує вплив української полонії на подолання негативних стереотипів минулого в суспільній свідомості частини поляків та українців. Однак у роботі польських об'єднань в Україні є чимало проблем, які, на жаль, не вирішуються і не знаходять належного розуміння ні з українського, ні з польського боків. Ще в 1997 р. Е. Тузов-Любанський звертав увагу на слабкість полонізаційної роботи серед українських поляків, на те, що за роки тоталітаризму сформувався такий її різновид, як «непольські поляки», тобто «радянські», які асимілювалися, втратили національне «Я», не знають своєї історії, мови, культури, а їх продукування продовжується. Він гостро ставив питання, чи має перспективи полонія в Україні, кому потрібні тутешні поляки, що залишилося в їхніх душах³⁹.

Ці питання не втратили актуальності й нині. Як справедливо зазначив аналітик ситуації в польській громаді України Є. Голибард, їй бракує згуртованості, духовної й організаційної єдності. Існують певні суперечності між Спілкою поляків України та Федерацією польських організацій в Україні, що заважає налагодженню координації роботи, поза їхніх впливом перебуває багато локальних об'єднань. На його думку, українське суспільство, дипломатичні служби Польщі в Україні покликані активніше допомагати польській спільноті в національно-культурному відродженні, сприяти її консолідації та підвищенню ролі в суспільно-політичному житті. Для українських поляків Вітчизна — це Україна плюс Польща⁴⁰.

* * *

Отже, польська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, розвиває традиційну народну культуру та ментальність, а з іншого, дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до

³⁹ Див.: Dziennik Kijowski. — 1997. — №97.

⁴⁰ Голибард Є. І. По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п'ятнадцятиріччя (1989-2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невизначеності. — К., 2004. — С. 359.

громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке за умов глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею — важлива умова її євроінтеграції. На зміну певному охолодженню українсько-польських міждержавних відносин у часи останньої каденції президента Л. Кучми, який надавав перевагу східному вектору зовнішньої політики та російським капіталовкладенням, після «Помаранчевої революції», до політичних результатів якої активно долучилася польська сторона, особливо Президенти А. Квасневський та Л. Валенса, прийшло нове розуміння ролі Польщі в лобюванні інтересів України на міжнародній арені. Поляки в Україні й українці в Польщі виступають надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

В и с н о в к и

Дослідження життєдіяльності польської меншини в контексті етнополітичних процесів на українських етнічних землях у ХХ ст. засвідчує, що вона пройшла разом із українським народом, іншими етнонаціональними групами важкий, суперечливий і водночас унікальний шлях розвитку — від імперської доби через трагедії Першої світової війни, оптимізм національного пробудження в часи Української революції, відновлення національних держав, жорстокі випробування на виживання в умовах сталінського тоталітаризму, лихоліття Другої світової війни та повоєнних десятиріч — до національно-культурного відродження в незалежній Україні. Українська полонія, хоч і зазнала катастрофічних втрат за минуле століття, зуміла зберегти свою самобутність та етнічну ідентичність, національно-духовні цінності — мову, культуру, церкву, традиції, основні риси національної ментальності, зробила вагомий внесок у розвиток продуктивних сил та інтелектуального потенціалу України, відіграла важливу роль у гармонізації українсько-польських взаємин.

Польська меншина, з одного боку, була і залишається найбільш укоріненою в український етнокультурний соціум, вона належить до числа тих іноетнічних груп, що успадкували і зберегли традиції своїх одноплемінників із давніх часів, максимально інтегрувалися в українське суспільство, а з іншого боку, польська громада позиціонує себе як частина сусіднього слов'янського народу, польської політичної нації, виступає містком українсько-польського порозуміння та партнерства.

Історико-етнополітологічний аналіз цілого комплексу проблем, що охоплюють родовід, розселення, демографічні зміни у складі етнічних поляків України, успадкування ними національних традицій, прагнення зберегти і примножити їх, внесок у розвиток своєї й української матеріальної та духовної культури, участь

у господарському та політичному житті, осмислення політики правлячих режимів щодо польської людності, трагічні наслідки репресій і насильницької асиміляції дозволяють зробити низку наукових узагальнень і підсумкових висновків відповідно до дослідницьких завдань.

- Етнополітичний розвиток польської людності на землях України впродовж ХХ ст. підтверджує найважливіші теоретичні положення етнополітології щодо загальних закономірностей життєдіяльності національних груп в іноетнічному середовищі, її залежність від державного устрою, правових і демократичних засад національної політики правлячих режимів, рівня її спрямованості на гармонізацію міжетнічних взаємин та захист прав і свобод національних меншин.

- Польська спільнота на українських землях сформувалася історично як продовжувач родоvodu польського етносу, представники якого поселялися та жили на польсько-українському порубіжжі з найдавніших часів, тісно пов'язуючи себе з корінним населенням України. Після занепаду Київської, а відтак Галицько-Волинської держав розпочалася тривала експансія Польщі на українські землі, що набула тотального характеру на тлі Люблінської унії 1569 р. Поляки відчували себе тут панівною нацією, що їй дозволило їм повніше зберігати й утверджувати свою етнокультурну окремішність, мову, релігію, національні традиції і звичаї, специфічні риси в організації суспільного життя, побуту, господарської діяльності. Українська колонія сформувалася здебільшого не з емігрантів, що характерно для західноєвропейської й американської колонії, а під час природної і штучної міграції, організованого, а часом насильницького переселення, своєрідної землеробської та військово-політичної колонізації окремих українських місцевостей. Поляки жили здебільшого не суцільним анклавом, а розселялися спорадично, розсіювалися в українському етнічному середовищі, насамперед в Галичині, на Волині, Поліссі, Поділлі, Наддніпрянщині, що зближувало їх із місцевим населенням і частково нівелювало природну національну відособленість. Унаслідок конкретно-історичних умов, ліквідації державності України та Польщі наприкінці ХVІІІ ст., асиміляторської політики Російської й Австро-Угорської імперій частина

поляків денаціоналізувалася, але не втратила етнічну ідентичність і прагнення до національного розвитку. Пригноблювальна політика царизму та цісаризму щодо поляків та українців, хоч і мала певну специфіку, в кінцевому підсумку була спрямована на нівелювання їхніх національних відмінностей, що викликало в них опір і непокору, зближувало їх. Із поваленням царизму, розпадом Російської й Австро-Угорської імперій обидва народи, їхні ідейно-політичні провідники пов'язували свої надії з національним визволенням, свободою, незалежненням, утворенням самостійних держав та утвердженням демократичних прав українців у Польщі та поляків в Україні.

- Рубіжне значення для долі поляків та українців мали, з одного боку, утворення в 1917 р. Української Народної Республіки і в листопаді 1918 р. Західно-Української Народної Республіки, а відтак їх Злука (січень 1919 р.) і відновлення державної незалежності Польщі в листопаді 1918 р., з іншого боку. Відкривався шанс для порозуміння, співіснування і співпраці обох держав, налагодження добросусідських взаємин між народами, а отже, і створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних потреб поляків та українців, що опинилися не на корінних етнічних землях. Однак подальші події перешкодили реалізації цього шансу. Прихід більшовиків до влади в Росії й ескалація радянського режиму в Україні, спроба поширити його на Польщу, польсько-український збройний конфлікт навколо Західно-Української Народної Республіки, радянсько-польська та радянсько-українська війна 1919-1920 років, утворення Союзу РСР і втрата Україною незалежності, загострення протистояння та ворожнечі між СРСР і Польщею надовго змінили становище польського населення на українських землях. Частина його емігрувала на історичну батьківщину, інша набула статусу національної меншини в УСРР, поляки Галичини та західної Волині долучилися до польської політичної нації у Другій Речіпосполитій, поляки Буковини та Бессарабії консолідувалися в етнічну групу Румунії, а польське населення Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини.

- У процесі закріплення влади більшовиків на більшості території України, формування тоталітарного режиму та командно-

адміністративної системи, виділення в її структурі органів із роботи серед національних меншин, курсу на підштовхування «світової пролетарської революції» реалізовувалася суперечлива, здебільшого кон'юнктурна політика щодо польського населення під декларативними гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «рівних прав і свобод усіх націй і народностей». Схвалений XII з'їздом РКП (б) курс на коренізацію, що в УСРР отримав назву «українізації», щодо польської меншини мав сприяти відродженню її національного життя, мови, розвитку національної освіти, преси, книговидавництва, але на партійно-класових засадах. Ця політика супроводжувалася залученням частини поляків, особливо комуністів, червоноармійців, робітництва та незможних селян до участі в діяльності державних органів, партійних структур і громадських об'єднань та об'єктивно сприяла зростанню національної самосвідомості поляків, їхньої консолідації, лояльному ставленню до нової влади. Однак уже із самого початку національна політика більшовиків у галузі міжетнічних відносин набула відверто деформованого, заполітизованого і класово-ідеологічного характеру. Будівництво соціалізму за лєнінсько-сталінською моделлю цілком підпорядковувалося доктрині світової пролетарської революції. Тому реальні результати політики коренізації виявилися односторонніми, короткочасними, носили пропагандистський характер і торкнулися лише невеликої частини польського населення, хоча й призвели до певних позитивних зрушень, особливо в галузі освіти та культури. Політика «коренізації» могла б мати успіх і вагомі наслідки для польської людності в УСРР лише за умов демократизації політичної системи, гуманізації суспільного життя. Вона ж вступила у пряму суперечність зі встановленням диктатури партії, централізації управління та формуванням тоталітаризму, зведенням нанівець прав союзних республік.

Утворені спеціальні органи, зокрема Польське бюро ЦК КП(б)У, польський відділ Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, польське бюро Ради нацменшостей Наркомату освіти, їхні структури на місцях проводили досить велику роботу щодо залучення польського населення до соціалістичних перетворень, діяльності комнезамів, кооперативного руху,

а водночас сприяли створенню умов для часткового задоволення культурно-національних і соціальних потреб. Останнє викликало як зацікавленість частини поляків, їхню віру у щирість лозунгів радянських властей, так і занепокоєння вкрай суперечливим, непослідовним і надмірно політизованим характером цього курсу, ворожим ставленням до Польщі. Із одного боку, відкривалися польські школи, видавалися польською мовою газети, книги, журнали, розгорнулася цільова підготовка інтелігенції, а з іншого — діяльність культурно-освітніх і наукових установ грубо адмініструвалася, йшов пошук ворогів, із шкіл виганялися колишні вчителі, з програм і підручників вилучалися патріотичні твори польської класики, закривалися костьоли, заарештовувалися ксьондзи та діячі національної культури, загальнодержавного характеру набирала антипольська пропаганда.

- Польська людність, як і корінне населення, інші меншини УСРР, упродовж міжвоєнного періоду відчула на собі весь тягар експериментів тоталітаризму, політики воєнного комунізму, ревізиції хліба, націоналізації землі та підприємств, форсованої індустріалізації і спотвореної урбанізації, насильницької колективізації, «культурної революції», що вело до стандартизації всього суспільного життя, побуту, втрати національних рис та особливостей, духовних цінностей. Незважаючи на нещадне переслідування, жорстокий режим, основна частина українських поляків не скорилася, не змиралася з насильницькою політикою влади, чинила опір, відстоювала свою національну гідність.

- Зі згасанням революційного руху в Польщі та інших країнах партійно-радянське керівництво, не відмовляючись від гасла світової революції, вдалося до нової тактики: створення в рамках СРСР національно-територіальних одиниць, зокрема польських сільрад і району як островків польської радянської влади, прообразів майбутньої радянської Польщі. Проаналізовані в монографії документи партійних і державних органів, матеріали статистично-демографічного характеру дозволяють стверджувати, що створення польських сільрад, кількість яких зроста з 15 в 1925 р. до 170 в 1934 р., як і польського Мархлевського району, підготовка до відкриття ще двох районів не були продиктовані потребами самих поляків, а носили штучний, волонтаристський характер

і мали замасковані політико-ідеологічні і пропагандистські цілі. На прикладі національних адміністративних одиниць радянська влада намагалася довести «справедливе» вирішення національного питання в СРСР, його переваги порівняно із західними державами, особливо з Польщею. Створення цих одиниць відкривало тоталітарному режиму сприятливі умови для радянізації поляків, ідеологізації їхнього життя, «виявлення, викриття і знешкодження» «класових ворогів», «шкідників», «шпигунів», або просто «підозрілих» осіб. Коли плани радянізації поляків провалилися, що переконливо засвідчив їхній опір колективізації, політика коренізації була оголошена вичерпаною, а створення національних шкіл, адміністративних одиниць помилковим, їхні провідники були звинувачені в націонал-ухильництві, буржуазному націоналізмі, співробітництві з німецькими та польськими фашистами, їхніми спецслужбами. За часом зміна національної політики збіглася з розгортанням масових репресій, депортацій, голодомору, фабрикацією гучних судових процесів, згортанням мережі польських шкіл, видавничої діяльності, ліквідацією в 1935 р. Мархлевського польського району, а згодом і сільрад.

- Польська, як і німецька, національна меншина в СРСР одною з перших була віднесена до «шкідницьких націй». Дорогою ціною заплатили поляки за своє бажання залишатися самими собою, зберегти свою мову, церкву, культуру, самобутність. У період голодомору, виселень, депортацій, масових репресій і зловісного великого терору польська людність зазнала непоправних втрат. Лише в 1936-1938 рр. було репресовано 44 тис. поляків. Коли за переписом 1926 р. в УСРР проживало 476,4 тис. поляків, то навіть за заниженими даними сфабрикованого за вказівкою Сталіна перепису 1939 р. їхня кількість зменшилася на 118,7 тис. і становила 357,7 тис. осіб. Якщо врахувати, що середній щорічний приріст сільського польського населення України за розрахунками ЦСУ становив у 1920-х роках 1,81%, то ці втрати сягають 200 тис. осіб.

- Важким випробуванням для поляків, як і всього населення України, стали роки Другої світової війни та повоєнне лихоліття. Включення західноукраїнських земель за таємними протоколами пакту Ріббентропа-Молотова до складу СРСР призвело до значного поповнення української полонії, але поляків Галичини та

Волині, а відтак і Буковини теж спіткали сталінські репресії, депортації, розстріли. Значних втрат зазнала польська людність України і від рук нацистських окупантів. Частина поляків брала участь в антигітлерівському русі опору, чинила спротив сталінському режиму, стала заручниками третіх сил, що спровокували польсько-український збройний конфлікт на завершальному етапі війни. Великі кривди, фізичні, моральні та матеріальні втрати спіткали польську людність у ході так званого «обміну» населенням 1944-1946 рр.

- Із аналізу національної та міграційної політики радянського режиму, її асиміляційної спрямованості стає зрозумілішою динаміка кількісних і якісних змін і поселенських характеристик польської меншини в УРСР упродовж 1960-1980 рр., причини зменшення її кількості майже на третину, спад репродуктивності поляків, посилення процесів акультурації й асиміляції. Разом із тим, польська спільнота зберегла свою ідентичність в УРСР, але виявилася найбільш інтегрованою в український культурний простір. За переписом 1989 р. майже 85% поляків визнавали рідною українську мову, насамперед в ареалах традиційного поселення. За загальним рівнем освіти поляки посідали шосте місце серед найчисленніших етнічних спільнот (після євреїв, росіян, українців, білорусів і болгар). Порівняно високим був показник освітнього рівня і трудової зайнятості поляків.

- Знаковою подією в національно-культурному і громадському житті польської меншини, задоволенні національних потреб, розвитку її політичної активності стало відновлення державної незалежності України, процес подолання наслідків тоталітаризму, формування та реалізація нової концепції національної політики, створення правової бази функціонування національних меншин і їхніх організаційних структур. Демократизація країни і трансформація суспільного життя, євроінтеграційні процеси дали поштовх національно-культурному відродженню української колонії, заклали правові підвалини дедалі ширшій участі її представників у політичному та соціально-економічному житті, в культурно-духовній сфері. Схвалений 1992 р. Закон України «Про національні меншини в Україні» заклав правову базу для державного захисту та підтримки поляків. Із 1990 р. в Україні функ-

ціонують Спілка поляків України, Федерація польських товариств України, з 1992 р. київське національно-культурне товариство поляків «Згода». За їхньою участю розгорнулося розширення мережі польського шкільництва, підготовка учителів і викладачів, видання польських газет, книг, підручників. Усунуті будь-які обмеження для діяльності Римо-Католицької церкви, їй повернуто десятки храмів, у тому числі Миколаївський та Олександрівський костьоли у Києві, ведеться будівництво нових і реконструкція давніх молитовних будівель католиків. В Україні функціонує 3 духовних заклади Римо-Католицької церкви: Київський Римо-Католицький університет і коледж в Києві та Кам'янець-Подільська духовна семінарія. Усе це закладає надійний фундамент для подальшого духовного та національно-культурного відродження української полонії, для ширшого співробітництва України та Польщі, для адекватних кроків польських властей щодо української діаспори в Польщі.

Польська меншина належить до найменш конфліктогенних спільнот, вона посідає важливе місце та відіграє дедалі активнішу роль не лише в українському соціумі, але й виступає дієвим чинником українсько-польського співробітництва та партнерства, що охоплює всі сфери суспільно-політичного, культурно-освітнього, наукового, духовного та господарського життя. Поляки однозначно зорієнтовані на європейській і трансатлантичний вибір України, активно підтримують і беруть участь у його реалізації.

Таким чином, в етнополітичному розвитку української полонії, її долі в ХХ ст. чітко простежуються два важливі етапи та низка періодів. Перший етап пов'язаний з імперською та тоталітарною добою історії України, з Українською революцією 1917-1920 рр., з утвердженням більшовицького режиму. У його межах були короточасні спалахи національно-культурного життя, зокрема в 1905-1908 рр., в добу Центральної Ради й УНР, у період політики коренізації. Але наступні режими не бажали їх підтримати, взяли курс на форсування асиміляційних процесів, закриття польських закладів освіти, культури та науки, розгортання репресій і переслідувань. Цей курс із різною інтенсивністю та масштабами здійснювався до другої половини 1980-х років. Другий

етап охоплює 1990-і роки та пов'язаний із відновленням суверенітету та державної незалежності України, національно-культурним відродженням української полонії. Для обох етапів етнополітичного розвитку України в різному співвідношенні були властиві як позитивні, так і негативні явища і процеси, що помітно відображалися на становищі і статусі поляків в Україні й українців у Польщі, на характері українсько-польських взаємин. Найголовніший урок, який випливає з історії цих взаємин, засвідчує, що причини конфліктів і взаємопоборення корінилися не в етнічній неприязні та генетичній несумісності обох етносів, не в особливостях їхньої ментальності, а в тому, що ці конфлікти вчасно не упереджувалися і, більше того, штучно розпалювалися, що не завжди раціональне переважало над емоційно-психологічним. Домінуючим чинником польсько-українського протистояння був брак толерантності, гіперболізація поляками територіальних претензій, амбіційність і національний егоїзм. Як засвідчують факти, польсько-українське протистояння найчастіше підігрівалося, а то й інспірувалося третіми силами, під впливом яких набувало геополітичного, етнічного та конфесійного забарвлення.

Аналіз життєдіяльності польської меншини в контексті етнополітичних процесів, що протікали на українських землях упродовж ХХ ст., узагальнення історичного досвіду дає підстави винести низку важливих уроків повчального значення для сучасної етнополітики Української держави.

По-перше, проблеми національних меншин, у тому числі поляків, можуть успішно розв'язуватися лише на засадах права та демократії, за участю інститутів громадянського суспільства та юридичних гарантій держави щодо захисту прав, свобод й інтересів усіх етносів, усебічного сприяння розвитку їхніх мов, традицій, релігій, цілеспрямованого виховання культури міжнаціональних відносин.

По-друге, регулятором міжнаціональних відносин, гарантом реалізації прав і свобод національних меншин може бути лише правова, демократична держава, яка через струнку систему представницької, виконавчої та судової влади на основі Конституції та відповідних законодавчих актів, із урахуванням міжнародних зобов'язань забезпечує права громадян на персональну та колек-

тивну культурно-національну автономію, участь у політичному і громадському житті, гармонізацію, оптимізацію та деідеологізацію міжнаціональних взаємин.

По-третє, важливим чинником створення сприятливої атмосфери для життєдіяльності національних меншин є встановлення відносин довір'я, партнерства, взаємоповаги і співпраці з державами — їхніми історичними батьківщинами. При цьому домінантою виступає внутрішній клімат, повага та захист інтересів меншин, що, у свою чергу, благотворно впливає на міждержавні відносини, розвиток співробітництва. Світовий досвід навчає, що підтримка співвітчизників має носити цивілізований, гуманістичний характер, провадитися на основі міждержавних договорів із країнами, в яких вони живуть. Захист інтересів своїх співвітчизників у зарубіжних країнах, сприяння їхньому національно-культурному життю не може набувати силових форм, різного роду погроз та ультиматумів, втручання у внутрішні справи. Головним методом вирішення проблем є переговорний процес на засадах рівності і взаємоповаги.

По-четверте, уникнення кризових явищ і міжнаціональних конфліктів потребує подальшого діалогу щодо цивілізаційного вибору українського народу, орієнтації на таку модель розвитку, що забезпечила б консолідацію української нації в органічній єдності із збереженням самобутності всіх етнічних спільнот на засадах українського громадянства. При цьому неприпустимі будь-які прояви нацистсько-фашистської та шовіністично-великодержавницької пропаганди, а також згубні рудименти антисемітизму, ксенофобії, вульгарного інтернаціоналізму, ідеології «старшого» брата. Упередженню конфліктних ситуацій мають слугувати постійний моніторинг національних меншин, конкретно-соціологічні дослідження, вивчення й аналіз громадської думки, настроїв кожної з етнічних груп, своєчасне інформування про це вищі органи державної влади для відповідного й адекватного реагування.

По-п'яте, етнонаціональна політика держави, забезпечуючи рівне ставлення до всіх національних меншин на основі Конституції України, законів про громадянство та національні меншини, може бути ефективною лише в тому разі, коли вона не нівелює

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

національні відмінності, не припускає зіткнень етнічних інтересів, а враховує їх, зважає на історичні, ментальні, психологічні, культурні, релігійні та інші особливості кожної етнічної групи. Це має важливе значення в роботі з польською меншиною, оскільки українсько-польські відносини, з одного боку, переобтяжені успадкованими від минулого стереотипами взаємних претензій і кривд, підозр та образ, а з іншого — історія та культура польської й української людності сповнені багатьма сторінками добросусідства, спільної боротьби проти поневолювачів, взаємодопомоги, тісної співпраці та солідарності, а сучасна Польща є стратегічним партнером України.

На основі наукового осмислення історичного досвіду життєдіяльності української полонії (позитивного та негативного) і критичного аналізу уроків минулого видається доцільним висловити низку **пропозицій, рекомендацій і побажань** як щодо подальшої розробки теми, так і практичного використання результатів дослідження, в тому числі і для вдосконалення державної політики щодо національних меншин України, включаючи й польську:

Подальша наукова розробка етнополітологічних, етнологічних та історичних проблем життєдіяльності української полонії.

На наш погляд, назріла потреба та є сприятливі умови для підготовки спільними зусиллями українських і польських учених нових, узагальнюючих і ґрунтовних досліджень історичної долі й етнонаціонального розвитку української полонії з найдавніших часів до наших днів. Слід активізувати реалізацію домовленостей, викладених у Спільному комюніке зустрічі польських та українських істориків (червень 1994 р., Подкова Лесна) щодо подальшого узгодження принципових оцінок найважливіших подій українсько-польських взаємин, підготовки мартиролога втрат серед польського населення України 1920-1930 рр., опублікування відповідних документальних свідчень¹. Існує широке поле для спільних етнополітологічних студій українських і польських політологів, етнологів, правників, особливо в ділянках модернізації національної політики за умов сучасних

¹ Наше співробітництво з «Картою» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — №1/2. — С. 112-115.

глобалізаційних та інформаційних процесів, правового регулювання міжнаціональних відносин у контексті нової європейської архітектури. Із метою запобігання конфліктних ситуацій у царині міжнаціональних відносин, прогнозування можливих колізій на етнічному ґрунті дуже важливо поглиблювати зв'язок наукових установ із управлінськими структурами й опрацювання відповідних проектів.

Спираючись на вже наявні праці та досвід, необхідно повніше висвітлювати етногенез українського народу в контексті етногенних процесів на землях України, особливості історії й етнології етнонаціональних спільнот у навчальних курсах, експозиціях музеїв, особливо в регіонах із поліетнічним складом населення.

Враховуючи, що джерельна база з історії та етнології української полонії розпорошена в різних державних і відомчих архівах, фондах музеїв, бібліотек, приватних колекціях, а значна частина документів і матеріалів знаходиться за кордоном, зокрема в Росії, Польщі, Австрії, Німеччині, США, необхідно продовжити пошук і видання корпусу документів, а також підготувати фундаментальний бібліографічно-археографічний покажчик «Українська полонія в документах, матеріалах, спогадах», укласти та видати «Книгу пам'яті репресованих поляків України».

Шляхи подальшого вдосконалення правової бази міжнаціональних відносин в Україні.

Науковий аналіз досвіду й уроків етнополітичного розвитку української полонії на різних етапах і зіставлення з її сучасним становищем, із життям інших національних меншин дозволяє висловити певні міркування щодо вдосконалення законодавчо-нормативної бази регулювання прав національних меншин, зокрема поляків. Ця проблема актуалізується як на тлі дедалі ширшого конституційного процесу, що розгортається в Україні, так і впровадження на практиці європейських стандартів забезпечення прав меншин і демократичних принципів управління етнополітичною сферою. Потребують уточнення окремі статті, зокрема 11 Конституції України щодо корінних народів, ряд положень Закону «Про національні меншини в Україні», зокрема його стаття 3, що дає визначення національних меншин. Існуюча її редакція нівелує все неукраїнське етнічне населення, оскільки

за межами правового поля опинилися нечисленні корінні народи України, зокрема караїми, кримські татари, кримчаки, законодавчо не закріплений їхній статус. Необхідно усунути низку колізій, розбіжностей між цим законом і законами про мови, про об'єднання громадян, основами законодавства про освіту, культуру та ін., привести національне законодавство в повну відповідність до міжнародних норм, до Європейської рамкової угоди про захист національних меншин, створити своєрідний кодекс національних прав і свобод. Суспільство очікує уточненого перекладу тексту Хартії про захист регіональних мов та мов меншин, ратифікованого Верховною Радою України.

Назріла необхідність опрацювати механізми реалізації низки положень закону про національні меншини шляхом підготовки і прийняття відповідних нормативних актів про діяльність дорадчих і виконавчих органів влади. Йдеться, зокрема, про Раду представників громадських об'єднань національних меншин при Державному Комітеті у справах національностей та релігії. Доцільно передбачити створення дорадчого органу Комітету Верховної Ради з питань національних меншин у формі консультативної групи з представників усіх національних меншин, яка б ініціювала назрілі питання правового захисту їхніх інтересів. Нормативного забезпечення потребує і стаття 16 про виділення в державному бюджеті спеціальних асигнувань для розвитку національних меншин.

Негативно позначаються на роботі з національними меншинами постійні функціональні реорганізації і зміни статусу спеціального державного органу управління цією ділянкою, змінювання його назви, неукомплектованість місцевих служб. Хочеться вірити, що затверджене постановою Кабінету Міністрів нове Положення про Державний комітет у справах національностей та релігій (лютий 2007 р.) сприятиме підвищенню ролі цієї інституції у виробленні та реалізації державної політики в галузі міжнаціональних відносин, захисту прав національних меншин і гармонійного поєднання їх інтересів.

Доопрацювання, затвердження та реалізація Концепції державної етнополітики й управління міжнаціональними відносинами в Україні.

Не сприяє національно-культурному розвитку національних меншин зволікання зі схваленням Верховною Радою України Концепції державної політики й управління міжнаціональними відносинами, цільової програми її реалізації, проекти яких опрацьовані науковими установами, у тому числі Інститутом політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, а також управлінськими структурами. Їх обговорення на наукових конференціях, у засобах масової інформації, апробація в національно-культурних товариствах переконливо засвідчує як про об'єктивну потребу в них, так і про необхідність продовження роботи в цьому напрямі.

У програмі реалізації Концепції державної етнополітики, на нашу думку, виходячи з чіткого обґрунтування стратегії держави щодо вільного розвитку українського та інших етносів, захисту і сприяння збереженню їхньої самобутності, необхідно окреслити спільні цивілізаційні цінності із урахуванням пріоритетів держави, балансу інтересів людини та суспільства, забезпечення прав громадянина. При цьому дуже важливо враховувати специфіку кожної етнічної групи, включаючи й поляків, особливо в культурно-духовній сфері. Для полонії пріоритетне значення має відродження мови, розвиток національної освіти, розширення підготовки та перепідготовки вчителів і викладачів. Видається доцільним заснування на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, за аналогією з Університетом дружби народів ім. П. Лумумби, Інституту народознавства як навчально-методичного та дослідницького осередку наукової розробки етнічних проблем і підготовки кадрів, включаючи магістрів, кандидатів і докторів наук поміж осіб, які представляють національні меншини та нечисленні народи.

Серед вузьких місць національно-культурного розвитку української полонії є недостатня координація діяльності Федерації польських товариств, Спілки поляків України та інших об'єднань. Основою такої координації могла б стати спільно опрацьована Комплексна програма національно-культурного відродження

поляків України, в якій мають знайти відображення мета, засоби і шляхи її досягнення, конкретні етапи та терміни виконання програми, джерела фінансування. Така програма має набути статусу міждержавної, тобто розрахованої на максимальне залучення інтелектуальних сил і матеріальних ресурсів Республіки Польща для її реалізації та паралельним опрацюванням адекватної Програми життєдіяльності українців у Польщі. Із огляду на це необхідно активізувати діяльність Комісії у справах національних меншин у складі Консультативної комісії при Президентах України та Республіки Польща. Серед заходів, що не потребують великих фінансових затрат, слід ширше практикувати обмін телепрограмами, радіопередачами, кінострічками, творчими колективами.

Потребує чіткішого правового врегулювання інформаційне забезпечення національних меншин. Сучасний інформаційний простір України має серйозні перегини, в ньому недостатньо враховуються як інтереси українського населення, так і багатьох національних груп, включаючи й поляків.

Таким чином, проведене на основі теоретичних надбань етнополітології та залучення різноманітних джерел комплексне дослідження політичних та історико-етнологічних аспектів життя і розвитку польської меншини на українських землях упродовж ХХ ст., викладені положення та підсумкові висновки спростовують низку традиційних підходів старого етнополітичного мислення, утверджують нове розуміння процесів, подій і явищ насамперед із позицій етнополітології. Своїми висновками, висезаними уроками й обґрунтованими пропозиціями та рекомендаціями дослідження націлене на критичне і творче врахування досвіду минулого в сучасних умовах національно-державного будівництва в Україні, уникнення етноконфліктності, вироблення раціональної й ефективної національної політики на перспективу, поглиблення українсько-польського співробітництва.

Джерела та література

Джерела

1. Опубліковані

1.1. Правові акти та інші офіційні документи органів державної влади та міжнародних організацій

1. Акт проголошення незалежності України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матер. (Упорядн. М.І. Панчук та ін.). — К.: Наукова думка, 1994. — С. 461-462.
2. Декларація прав національностей України. Схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. // Голос України. — 1991. — 8 грудня.
3. Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1992 р. // Права людини в Україні. — К., 1998. — Вип. 21. — С. 79-82.
4. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. — 1990. — 17 липня.
5. Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №43. — С. 1372-1378.
6. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. «Міжнародні договори України». — Док. №207.
7. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Права людини в Україні. — К., 1998. — Вип. 21. — С. 161-175.
8. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. — К.: Право, 1995. — 12 с.
9. Закон України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» // Міжнаціональні відносини і національні меншини в Україні: стан і перспективи. — К., 2004. — С. 371-376.
10. Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х т. — Т.2. — С. 99-101.
11. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СРСР // З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 1997. — №1/2. — С. 18-44.
12. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р. // Голос України. — 2003. — 8 серпня.
13. Из истории ВУЧК. Сб. докум. — К., 1971.
14. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження

- податкових ухилень // Вісник податкової служби України. — 1995. — №2. — С. 15-24.
15. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1979. — 54 с.
 16. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Парламентське видавництво, 2002. — 87 с.
 17. Конституція Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х т. — Т.2. — К., 1997. — С. 335.
 18. О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. Постановление ЦК КПСС от 14 августа 1967 г. // Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов. — М.: Политиздат, 1972. — С. 383-396.
 19. О работе среди национальных меньшинств: Постановление Президиума Совета национальностей ЦИК СССР, одобренное 8 июня 1935 г. // Революция и национальности. — 1935. — №6. — С. 102-104.
 20. Перший Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.1. — К., 1996. — 589 с.
 21. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У щодо порушення органами радянської влади Львова прав польського населення // Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. — К., 1999. — С. 110-113.
 22. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова ВУЦВК // Більшовик України. — 1934. — №12. — С. 17.
 23. Про громадянство України. Закон України // 36. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірн. док. і матер. — К., 1994. — С. 462-463.
 24. Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий Верховною Радою 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №36. — С. 1187-1189.
 25. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України, схвалений 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — №25. — С. 283.
 26. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Закон України від 17 квітня 1991 р. зі змінами від 15 травня та 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №22. — Ст. 262; 1992. — №32. — Ст. 456; №49. — Ст. 9.
 27. Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь // Права людини в Україні. — К., 1998. — Вип. 21. — С.135-160.
 28. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. — 1997. — Ч. 39. — С. 8-9.
 29. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. «Міжнародні договори України». — Док. №210.
 30. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада... — Т.2. — К., 1997. — 422 с.
 31. Garotoiti F.U.N. — Док. E/CN 4. — Sub. 2/1993/34. — P. 7.

1.2. Документальні збірники і статистичні довідники

1. Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1944 — 1965): Каталог документов / Сост. М. И. Одинцов. — М., 1996. — 164 с.
2. Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1955 — 1957): Каталог документов / Сост. М. И. Одинцов. — М., 1996. — 151 с.
3. Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1957 — 1963): Каталог документов / Сост. М. И. Одинцов. — М., 1998. — 140 с.
4. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. — К., 2000. — 944 с.
5. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: Документи і матеріали. — К.: Либідь — Військо України. — К., 1994. — 688 с.
6. Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. Вип. І. — 1919. — 31 січня.
7. Вісник ООЧСУ. — 1970. — Ч. 11.
8. Волинь і Холмщина. 1938 — 1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — 812 с.
9. Всероссийская перепись членов РКП(б). — М., 1922.
10. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков). Социальный и национальный состав ВКП(б): Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. — М., 1928. — 158 с.
11. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 255 с.
12. Всесоюзная перепись населения 1979 г. — М.: Финансы и статистика, 1984. — 232 с.
13. Всесоюзная перепись населения. 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. — Вып. 4. — М., 1928.
14. Всесоюзный перепис людности 1926 року. — Т.ХІ. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. — М.: ЦСУ СРСР, 1929. — 420 с.
15. Всесоюзное совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. Стенографический отчет и постановления. — М., Харьков, Минск, 1931. — 160 с.
16. Голод 1921-1923 рр. в Україні. 36. документів і матеріалів. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Наукова думка, 1993. — 240 с.
17. Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. / Кер. кол. упор. Р. Я. Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с.
18. Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки. Документи і спогади. — Житомир, 1993. — 84 с.
19. Декреты Советской власти. В 13 т. — М., 1957-1967.
20. Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років /Упор. Ю. Сливка/. — Львів, 1998. — 132 с.
21. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У 3 т. / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів. — Т.1.: 1939-1945 рр. /Ю. Сливка та ін.

- (упоряд.)/ — 1996. — 751 с.; Т.2.: 1946-1947 рр. /Ю. Сливка (відп. ред.)/. — 1998. — 539 с.
22. Динамика населения СССР. 1960 — 1980 гг. — М., 1985.
 23. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 — 1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — Т.1. — К., 2005. — 649 с.; Т.2. — К., 2006. — 743 с.
 24. До історії міжнаціональних процесів в Україні (1920 — 1930 рр.). Документи і матеріали // Український історичний журнал. — 1990. — №6-12; 1991. — № 1, 2; 1992. — №12; 1993. — №2, 3.
 25. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду. 1924 — 1928, 1929 — 1937 рр.
 26. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. (Відп. ред. П.С. Сохань) — Вип. I. — К., 1997. — 167 с.
 27. Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. — К., 1998. — 353 с.
 28. «Исторический архив»: 1919-2001 гг. Указатель опубликованных материалов. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 192 с.
 29. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М.: Госстатиздат, 1963. — 210 с.
 30. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. В 7 т. — Т.IV. Национальный состав населения СРСР. — М.: Статистика, 1973. — 468 с.
 31. Колективізація і голод на Україні. 1929 — 1933. Зб. Документів і матер. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький та ін. — К.: Наукова думка, 1993. — 734 с.
 32. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Перекл. з 8-го рос. вид. — Т.1-8. — К., 1975-1985.
 33. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. — Т.I. 1918-1941. — К., 1976. — 1007 с.
 34. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. Вид. 2-е. — К., 2006. — 310 с.
 35. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. — 269 с.
 36. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Х., 1928. — 210 с.
 37. Кризь пекло гулагів. Документи, етюди, нариси. — Ужгород, 1996. — 185 с.
 38. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. У 2-х т. — Т.I. 1917-1959. — К., 1960. — 882 с.; Т.2. 1941-1960. — К., 1961. — 665 с.
 39. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали /НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Т. Галайчук та ін. (упоряд.)/. — Т.1. 1939-1953. — К.: Наукова думка, 1995. — 749 с.; Т.2. 1953-1966. — К., 1996. — 919 с.
 40. Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. — Х., 1929. — 253 с.

41. Москва — Рим: Политика и дипломатия Кремля. 1920-1939. Сб. док. (Г.Н. Севастьянов (отв. ред.)). РАН. Ин-т российской истории и др. — М.: Наука, 2002. — 483 с.
42. Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. — К.: Держстатвидав, 1960. — 731 с.
43. Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). — К., 1935. — 386 с.
44. Население в городах Украины по данным Всесоюзной переписи 15 марта 1923 года. XIV. (ЦСУ УССР). — X., 1924. — 185 с.
45. Население Украины по данным переписи 1920 года. Сводные данные по губерниям и уездам. Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. ЦСУ УССР. — X., 1923. — 50 с.
46. Населення України. 1993 рік. Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. — К.: Техніка, 1994. — 543 с.
47. Населення України. 1994 рік. Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. — К., 1995. — 460 с.
48. Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — М., 1930. — 138 с.
49. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 160 с.
50. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — 246 с.
51. Національний склад населення України. Част. I (За даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1989 року). — К.: Міністерство статистики України, 1991.
52. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матер. (Упорядн. М. І. Панчук та ін.) — К.: Наукова думка, 1994. — 560 с.
53. Національні меншості на Україні. (Реєстр селищ). ЦСУ УСРР. — X., 1925. — 65 с.
54. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. (За загальн. ред. В.Ф. Панібудьласки) — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.; Ч. 2. — 704 с.
55. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. III. — Бессарабская губерния. — СПб., 1905.
56. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. VIII — Волынская губерния. — СПб., 1904. — 282 с.
57. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XIII — Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — 283 с.
58. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XVI — Киевская губерния. — СПб., 1904. — 287 с.
59. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XXXII — Подольская губерния. — СПб., 1904. — 285 с.
60. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XXXIII — Полтавская губерния. — СПб., 1904. — 282 с.
61. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XLI — Таврическая губерния. — СПб., 1904. — 286 с.
62. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XLVII. — Харьковская губерния.

63. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XLVII — Херсонская губерния. — СПб., 1904.
64. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. XXIV. — Черниговская губерния. — СПб., 1905. — 341 с.
65. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8-11 января 1927 г. — Х., 1927. — 231 с.
66. Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. — Т.2. — К., 2000.
67. Переселення поляків та українців. 1944 — 1946. — Варшава — Київ. — 2000.
68. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ) — Тт. 25-26.
69. Сергійчук В.І. «Золотий» вересень 39-го. — Тернопіль, 1999.
70. Сергійчук В.І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. — 191 с.
71. Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 роках. Невідомі документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1998. — 944 с.
72. Сергійчук В.І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення. — Львів: Свічадо, 2002. — 704 с.
73. Сергійчук В.І. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — 576 с.
74. Сергійчук В.І. Правда про «золотий вересень» 1939-го — К.: Україн. вид-ча спілка, 1999. — 128 с.
75. Сергійчук В.І. Український здвиг: Поділля. 1939-1955. Документи і матеріали. — К.: Укр. видавнича спілка, 2005. — 840 с.
76. СССР-Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. — Т.1. — Вильнюс — Москва, 1989.
77. Статистический ежегодник России. — М., 1918.
78. Україна: статистичний щорічник на 1929 рік. — Харків, 1929. — 400 с.
79. Україна — Польща в 30-40-ві роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб. Т.1-2. — К., 2000, 2001.
80. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х т. — Т.І. — К., 1996. — 592 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 424 с.
81. XIV з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1938 р. — К., 1939. — 143 с.
82. XIX Всесоюзная конференция КПСС. 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенограф. отчет. В 2-х т. — Т.1. — М., 1988. — 352 с.
83. XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенограф. звіт. — К., 1934. — 151 с.
84. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М.: Финансы и статистика, 1984. — 366 с.
85. Численность, размещение, возрастная структура, национальный состав, язык и источники средств существования населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1970 г. — М.: Статистика, 1971. — 34 с.

86. Численность, состав и размещение населения СССР. Краткие итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. — М.: Госстатиздат, 1961. — 64 с.
87. Акція «Wisła». Dokumenty. — Warszawa, 1993. — 524 s.
88. Basinski E., Walichnowski T. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972. Dokumenty i materiały. — Warszawa, 1974.
89. Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku. — Warszawa — Moskwa, 2003.
90. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — T.IV. — Warszawa, 1965.
91. Dziennik Ustaw RP. — 1921. — №44. — Poz. 267.
92. Dziennik Ustaw RP. — 1922. — №90. — Poz. 829.
93. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domów. Ludność. Stosunki zamedowe. Statystyka Polska. Seria C. — Warszawa, 1938. — 58 s.
94. Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy. (Red. K. Madej i dr.). — Warszawa, 2003.
95. Mały rocznik statystyczny. 1939. — Warszawa, 1939.
96. Okupacja sowiecka (1939 — 1941) w świetle tajnych dokumentów. — Warszawa, 1996.
97. Okupacja sowiecka (1939 — 1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941. — Warszawa, 1939.
98. Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. (Pod red. S. Stępnia). — Cz.1: Lata 1917-1939. — Przemysł, 1998. — T.I. — 336 s.; T.II — 1999. — 248 s.; T.III — 2001. — 219 s.; T.IV. — 2004. — 231 s.; T.V. — 2005.
99. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944 — 1947. — Warszawa, 1999
100. Repatriacja czy Deportacja. Przyednienie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1945. — T.1. Dokumenty 1944-1945. / Pod red. Eugeniusza Misyły. — Warszawa, 1996.
101. Wołyn Galicja Wschodnia. 1943-1944. Волинь Східна Галичина. Путівник. — Warszawa — Kijów, 2003. — T.1.
102. Zjazd Polski na Rusi w Kijowi w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. — Winnica, 1917.
103. Życie Wołynia. — 1924. — №34.

2. Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України):

1. Ф. 1 — Верховна Рада Української РСР
2. Ф. 2 — Рада Міністрів Української РСР
3. Ф. 4 — Народний комісаріат закордонних справ Української СРР
4. Ф. 5 — Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР
5. Ф. 12 — Особлива колегія вищого контролю (ОКВК) із земельних суперечок при Народному комісаріаті земельних справ УСРР
6. Ф. 27 — Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

7. Ф. 66 — Українська академія наук
8. Ф. 83 — Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК
9. Ф. 166 — Міністерство народної освіти України
10. Ф. 413 — Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ)
11. Ф. 582 — Державний комітет Української РСР зі статистики (Держкомстат УРСР)
12. Ф. 1074 — Міністерство військових справ Української Держави
13. Ф. 1429 — Канцелярія Директорії Української Народної Республіки
14. Ф. 2211 — Українська дипломатична місія в Речі Посполитій Польській
15. Ф. 2225 — Міністерство у польських справах Української Держави
16. Ф. 3696 — Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки
17. Ф. 3766 — Міністерство закордонних справ Української Держави
18. Ф. 4205 — Міністерство у галицьких справах Української Народної Республіки
19. Ф. 4959 — Головний уповноважений Уряду УРСР по евакуації українського населення з території Польщі (1944-1947 рр.)

*Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України):*

- Ф. 1. Центральний комітет Компартії України, 1917-1991 рр.
1. Оп. I, спр. 2278 — З'їзди, конференції, пленуми ЦК КПУ 1917-1971 рр.
 2. Оп. I, спр. 1148 — З'їзди, конференції, пленуми ЦК КПУ 1972-1991 рр.
 3. Оп. 6, спр. 4130 — Засідання політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК КПУ за 1919-1967 рр.
 4. Оп. 7, спр. 520 — за 1919-1938 рр.
 5. Оп. 8, спр. 3404 — за 1938-1967 рр.
 6. Оп. 9, спр. 984 — за 1938-1952 рр.
 7. Оп. 10, спр. 3888 — за 1968-1980 рр.
 8. Оп. 11, спр. 2319 — за 1981-1991 рр.
 9. Оп. 16, спр. 267 — 1923-1991 рр.
 10. Оп. 17, спр. 17 — за 1944-1991 рр.
 11. Оп. 46-48, 59-62, 67, спр. 15716 — матеріали відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ за 1939-1991 рр.
 12. Оп. 70, спр. 2594 — Матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ за 1941-1991 рр.
 13. Оп. 71, спр. 293 — Матеріали відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ за 1951-1991 рр.
 14. Оп. 82, спр. 207 — Матеріали відділу адміністративних органів ЦК КПУ за 1948-1991 рр.
 15. Оп. 84-88, спр. 29617 — Партійна комісія при ЦК КПУ за 1939-1991 рр.
 16. Ф. 62 — Український штаб партизанського руху (1942-1946 рр.), спр. 256 — Перша українська партизанська дивізія С.Ковпака (1941-1945 рр.)
 17. Ф.130 — Партизанські загони України 1941-1945 рр.
 18. Ф. 263. — Колекція позасудових справ реабілітованих осіб за 1919-1953 рр.

*Центральний державний історичний архів України у Києві
(ЦДІАК України):*

1. Ф. 274 — Київське жандармське управління політичного розшуку
2. Ф. 278 — Київське жандармсько-поліцейське управління залізної дороги
3. Ф. 289 — Київська жандармська команда
4. Ф. 293 — Київський цензурний комітет
5. Ф. 295 — Київський тимчасовий комітет у справах преси
6. Ф. 442 — Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора
7. Ф. 707 — Київський учбовий округ

*Центральний державний історичний архів України у Львові
(ЦДІАЛ України):*

1. Ф. 206, спр. 2728 — Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів (1921-1939 рр.)
2. Ф. 344, спр. 605 — Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів (1925-1935 рр.)
3. Ф. 348 — Товариство «Просвіта», м. Львів (документи філій) 1938-1940 рр.
4. Ф. 392, спр. 66 — Українська парламентська репрезентація в Польському сеймі і Сенаті, м. Варшава (1919-1938 рр.)
5. Ф. 431, спр. 16 — Студентський союз «Młodzież Wszepolska», м. Львів (1925-1937 рр.)
6. Ф. 445 — Польське педагогічне товариство, м. Львів (1919-1939 рр.)
7. Ф. 493, спр. 62 — Міністерство внутрішніх справ, м. Варшава (1929-1939 рр.)
8. Ф. 581, спр. 213 — Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної республіки (1918-1939 рр.)
9. Ф. 698, спр. 7 — Колекція документів про польські легіони (1914-1918 рр.)

Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ):

1. Ф. 6 — Кримінальні справи на реабілітованих осіб
2. Ф. 9. — Нормативно-розпорядча документація НКВС-НКДБ
3. Ф. 13 — Колекція друкованих видань
4. Ф. 16 — Матеріали секретного та несекретного діловодства

Державний архів Вінницької області (ДАВО):

1. Ф. П-29 — Вінницький окружний комітет КП(б)У за 1923-1930 рр.
2. Ф. П-136 — Вінницький обком КПУ за 1932-1939 рр.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО):

1. Ф. П-6 — Житомирський повітовий комітет КП(б)У
2. Ф. П-42 — Довбишанський районний комітет КП(б)У за 1923-1936 рр.
3. Ф. П-76 — Житомирський обком КПУ за 1937-1940 рр.
4. Ф. П-85 — Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У за 1921-1936 рр.
5. Ф. П-88 — Бердичевський окружний комітет КП(б)У за 1922-1934 рр.
6. Ф. П-123 — Смільчинський районний комітет КПУ за 1930-1936 рр.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

7. Ф. П-433 — Коростенський повітовий комітет КП(б)У за 1921-1923 рр.
8. Ф. Р-280 — Житомирський міський, Волинський окружний виконавчий комітет
9. Ф. Р-326 — Житомирський окружний виконавчий комітет
10. Ф. Р-327 — Коростенський окружний виконавчий комітет
11. Ф. Р-1657 — Відділ управління Волинського губернського виконавчого комітету

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО):

1. Ф. Р-1 П — Івано-Франківський (Станіславський) обком КПУ за 1940-1941, 1946-1950, 1978-1980 рр.
2. Ф. Р 1-2 П — Івано-Франківський (Станіславський) міськом КПУ за 1946-1962 рр.

Державний архів Львівської області (ДАЛО):

1. Ф. П-3 — Львівський обком КПУ за 1940-1941, 1945-1950, 1965-1980 рр.
2. Ф. П-21 — Золочівський райком КПУ за 1946-1953 рр.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО):

1. Ф. П-26 — Кам'янець-Подільський міськом КПУ за 1937-1949 рр.
2. Ф. П-71 — Городецький райком КПУ за 1926-1936 рр.
3. Ф. П-269 — Полонський райком КПУ за 1924-1936 рр.

Державний архів Києва (ДАК):

1. Ф. Р-1 — Київська міська Рада
2. Ф. Р-108 — Перша Київська гімназія
3. Ф. Р-707 — Польський педагогічний робфак
4. Ф. Р-807 — Польський педтехнікум (1923-1936 рр.)
5. Ф. Р-920 — Польський педінститут 1930-1936 рр.)

Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського:

1. Ф. 7-1/6 — Національний склад округ УСРР (1930-1931 рр.)
2. Ф. 7-1/7 — Національний склад округ УСРР (1930-1931 рр.)
3. Ф. 7-1/8 — Розташування народів УСРР по округах (1930-1931 рр.)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського:

1. Ф. Х — №1058 — Рукопис статті: Дмитрук Н. До вивчення національних меншостей (1929-1930 рр.)
2. Ф. Х — №18706 — Замітка: Рихлик Є. Кабінет для вивчення національних меншостей (1929-1930 рр.)

Історико-архівне управління Міністерства закордонних справ України:

1. Ф. Міжнародні договори України (Українсько-польські відносини)

Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ):

1. «Особая папка» Сталина.
2. Ф. 5263 — Постановления центральной комиссии по вопросам культов при ЦИК СССР. 1929-1938.

3. Ф.5407 — Центральный совет Союза воинствующих безбожников.
4. Ф.6991 — Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР 1944-1965.
5. Ф.8406 — Бюро уполномоченного польского Красного креста в СССР. 1920-1937.
6. Ф. Р-3316 — ЦИК СССР, Оп. 42. Документы совещаний и комиссий при ЦИК СССР.
7. Ф. Р-6991 — Совет по делам религий при совете министров СССР. 1943-1991.
8. Ф.Р-7021 — Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний. 1942-1951.
9. Ф.Р-7863 — Комиссия при Президиуме Верховного Совета СССР по рассмотрению жалоб и заявлений о помиловании. 1938-1954.

Archiwum Akt Nowych (Warszawa). Zespoły:

1. Akta Leona Wasilewskiego.
2. Ambasada RP w Moskwie.
3. Poselstwo RP w Charkowie.
4. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
5. Stowarzyszenia «Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie».

3. Періодика (журнали і газети)

1. Известия. — 1923-1990 рр.
2. Интернациональная литература. — 1939. — №12.
3. З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. Науковий і документальний журнал. 1994 — 2005 рр.
4. Більшовик Олевщини. — 1935.
5. Більшовик України. — 1927-1932 рр.
6. Більшовицький штурм. — 1932-1935 рр.
7. Бюлетень Етнографічної комісії. — 1923-1930 рр.
8. Вільна Україна. — 1939-1941, 1946-1986 рр.
9. Вісті ВУЦВК УСРР. — 1921-1929 рр.
10. Вісті комбатанта. — 1986. — №5-6.
11. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів (Державного комітету). — 1995.
12. Комуніст. — 1936-1939 рр.
13. Комуністична освіта. — 1933-1940 рр.
14. Культура і побут. — 1924-1930 рр.
15. Культура масс. — 1930.
16. Нова Рада. — 1917-1908 рр.
17. Пролетарська правда. — 1927-1930 рр.
18. Радянська Україна. — 1927-1990 рр.
19. Революция и национальности. — 1931-1936 гг.
20. Український історик. — 1965-2006 рр.
21. Український історичний журнал. — 1957-2006 рр.
22. Czerwony sztandar. — 1937-1941 rr.
23. Dziennik Kijowski. — 1997-2007 rr.
24. Dziennik Polski, м. Львів. — 1935-1939 rr.

25. Dziennik ustaw R.P. — 1921-1924 rr.
26. Głos młodzięży — 1930-1936 rr.
27. Głos radziecki — 1930-1936 rr.
28. Gazeta Lwowska. — 1901-1939, 1993-2006 rr.
29. Marchlewszczyzna Radziecka. — 1926-1932 rr.
30. Nasze Ziemie Wschodni. — 1943.
31. Sierp. — 1929-1933 rr.
32. Słowo Polskie. — 1944.
33. Szturm bolszewicki. — 1929-1933 rr.
34. Trybuna Radziecka. — 1927-1932 rr.
35. Narodowościowe Sprawy. — 1929-1931 rr.
36. Obóz. — 1982.

4. Електронні бази, сайти

1. Державний комітет України у справах національностей та релігій: http://www.kmu.gov.ua/migration_ext/control/uk/publish/category?cat_id=42188
2. Internetowe bazy danych. Indeks Represjonowanych Osrodka KARTA: <http://www.indeks.karta.org.pl>.
3. Українсько-польський інтернет-журнал: <http://www.ukraine-poland.com>

5. Спогади, щоденники та листи

1. Держинский Ф. Дневник. Письма к родным. — М.: Молодая гвардия, 1958. — 268 с.
2. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории. — 1990. — №5.
3. Петлюра С. Листи. Статті. Документи. — Т.1. — Нью-Йорк, 1956.
4. Петлюра С.В. Листи. Статті. Документи. — Т.3. — К., 1993
5. Скоропадський П. Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — 493 с.
6. Стус В. З таборового зошита // Сучасність. — 1983. — №11.
7. Тереля Й. Лехові Валенсі: Лист вірника УКЦ // Сучасність. — 1986. — №4.
8. Хрущев Н. Время. Люди. Власть. — Т.3. — М., 1990.
9. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупантами України (1921 — 1981 рр.). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — 432 с.
10. Anczarski J. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i droży w Małopolsce Wschodniej. 1939-1946. — Kraków, 1996.
11. Sobkow M. Koropiec nad Dniestrem. — Poznań, 1999.
12. Switalski K. Diariusz. 1919-1935. — Warszawa, 1993. — 93 s.
13. Wspominania komendanta KN III POW Henryka Józewskiego // Polacy na Ukrainie... — Т.IV. — Warszawa, 1996.

6. Наукові дослідження, навчальні посібники, науково-популярні, суспільно-політичні та публіцистичні праці

1. Абетка етнополітолога (керівн. автор. кол. Ю.І. Римаренко). У 2-х т. — К., 1996. — Т.І. — 224 с.; Т.ІІ. — 236 с.
2. Автопортрет славянина. — М., 1999. — 256 с.
3. Адамовський В. Переслідування польського населення України кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ ст. // Україна — Польща: історія і сучасність. Ч.І. — К., 2003. — С. 329-335.

4. Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч.2. — К., 2003. — С. 69-77.
5. Антонович В. Б., Франко І. Я. Поляки і русини // Збір. тв. у 50 т. — Т.46.
6. Антонюк О. Основи етнополітології. — К.: МАУП, 2005. — 432 с.
7. Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999. — 284 с.
8. Бабак О. Європейська інтеграція Польщі і Україна (1990-ті рр.) // Укр. іст. збірн.: 2001. — К., 2002.
9. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках // З архівів ВУЧК-ГПУ... — №1/2. — К., 1998. — С. 361-371.
10. Бажан О., Данилюк Ю. Боротьба за реалізацію прав віруючих в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. Збірник наукових праць. — Полтава, 1998. — С. 6-9.
11. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х-1980-ті рр.) — К.: Рідний край, 2000. — 232 с.
12. Бакало І. Національна політика Леніна. — Мюнхен, 1974. — С. 62.
13. Баран В. Д. Давні слов'яни. Україна крізь віки. — Т.3. — К., 1998. — С. 33-73.
14. Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 1996. — 447 с.
15. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії. 1953-1985 рр. — Львів: МП «Свобода», 1992. — 123 с.
16. Баран В. К. Україна. Новітня історія: 1945-1991 рр. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — 2003. — 667 с.
17. Баран З. Українське питання у політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918-1939) // Вісн. Львів. ун-ту. — Вип. 29. — Львів, 1993.
18. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — Кн.1. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — 432 с.
19. Білобровець О.М. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Історія. — 2005. — Вип. 1. — С. 254-260.
20. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. — К.: Наукова думка, 1967. — 287 с.
21. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. — К.: Критика, 1998. — 334 с.
22. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). — К.: ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.
23. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. — 94 с.
24. Боришполец К. П. Методы политических исследований. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 221 с.
25. Бочковський О. Вступ до націології. Репринт. — К.: Генеза, 1997. — 144 с.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

26. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) — Чернівці, 1995. — 114 с.
27. Бромлей Ю. В. Этносциальные процессы: теория, история, современность. — М.: Наука, 1987. — 334 с.
28. Брониславський Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. — Тбилиси, 1990. — 640 с.
29. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки). — УІЖ. — 1990. — №10.
30. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир, 2004. — 168 с.
31. Бурковський І. Національні процеси в СРСР післясталінської епохи // Розбудова держави, 1997.
32. Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине // Советское строительство. — 1927. — №1. — С. 79-85.
33. Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Х., 1926. — 36 с.
34. Буцко О. Украина — Польша: миграционные процессы 40-х гг. — К., 1997. — 149 с.
35. Варзар І. Из контекстів минулих літ. Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Кн.І. Держава — народ — етнос у політологічному дискурсі. — К.: Фада, 2003. — 592 с.
36. Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1995. — 52 с.
37. Василевская В. Собр. сочин. В 6 т. — Т.VI. — М.: Гослитиздат, 1955. — 511 с.
38. Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. — 1930. — №8-9.
39. Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930-1931 рр.: маловідомі сторінки антипольських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. — Вип. 8. — С. 299-303.
40. Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925-1935 рр. в історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 30. — К., 2005. — С. 202-215.
41. Ващенко І. М. Репресії щодо польської людності України 1920-1930-их років: новітня вітчизняна історіографія // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 28. — К., Хмельницький, Кам'янець-Подільський. — 2004. — С. 381-392.
42. Вдовин А. И. Эволюция национальной политики СССР. 1917-1941 гг. // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. — 2002. — №3. — С. 3-54.
43. Великочий В. Національна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин: джерелознавчий аспект // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. — Івано-Франківськ, 1997.
44. Верменич Я. В. Національна реформа в Україні // Політологічні читання. — 1994. — №4. — С. 274-276.
45. Вернидубов І. В ім'я справедливості // З архівів ВУЧК-ГПУ... — №1/2. — К., 1997.

46. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1997. — 341 с.
47. Винниченко І. В. Україна 1920-1980-х.: депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994. — 126 с.
48. Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави. — К., 2004. — 240 с.
49. Війна і мир, або «Українці — поляки: брати, вороги, сусіди...». — К., 2004. — 585 с.
50. Вовк В. П., Яненко В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921-1925 гг.) // Вопросы обществ. наук. — Вып. 19. — К., 1979. — С. 91-101.
51. Водовозова Е. Н. Как люди на белом свете живут: чехи, поляки, русины. — СПб., 1897.
52. Войналович В. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вып. 20-21. — К.: Рідний край, 2002. — С. 202-215.
53. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.
54. Войналович В. Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вып. 20-21. — К.: Рідний край, 2002. — С. 202-215.
55. Войналович В. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944 — 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії. Зб. наукових праць. НАН України. Ін-т історії України. К., 2004. — Вып. 8. — Ч. 2. — С. 171-183.
56. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні. 20-30 рр. — Київ — Полтава: Рідний край, 1992. — 149 с.
57. Войцехівський Ю. С. Поляки України. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. — 1993. — №9. — С. 16-27.
58. Вол Б. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації // Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16 — 19 травня 2000 року). Кн. I — Львів: Логос, 2000. — С. 19-24.
59. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині 1939-1941 рр. — Тернопіль, 2002. — 112 с.
60. Гентборский В. Поляки Советского Союза: их происхождение, участие в Октябрьской революции и социалистическом строительстве. Историко-описательный очерк. — М., 1929.
61. Гірчак Є. Війнові проблеми національної культури // Більшовик України. — 1931. — №5.
62. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні. — Харків: Держвидав «Господарство України». — 1930. — 80 с.
63. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. — 1931. — №9. — С. 35-44.

64. Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей. — Х.: Пролетар, 1931. — 78 с.
65. Гончаренко В. Д. Правове забезпечення інтересів національних меншостей на Україні в двадцяті роки // *Правова держава*. Зб. — К., 1992. — Вип. 2-3. — С. 170-176.
66. Голибард Є. І. По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п'ятнадцятиріччя (1989-2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. — К.: Пульсари, 2004. — 432 с.
67. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. — К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2005. — 632 с.
68. Горланов О. Я., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939-1941 гг. // *Репрессии против поляков и польских граждан*. — М., 1997.
69. Горовський Ф. Я. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР. — К.: Політвидав України, 1973. — 101 с.
70. Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина ХІХ ст. — 1914 р.). — Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 240 с.
71. Григоріів Н. Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. — Скрантон, 1936. — 93 с.
72. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ-ХХ століття. Навч. посібник. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
73. Грушевський М. Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрии, России, Германии. — С.Пб. — 1910. — 329 с.
74. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. і вступна стаття Л.Р. Винара. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. — 272 с.
75. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — 240 с.
76. Гудь Б. Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. — Львів: Кальварія, 2000. — 192 с.
77. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. — Львів: Українські технології, 1997. — 67 с.
78. Гулай В. Етностереотипи в масовій політичній свідомості польського населення Львова під час Другої світової війни // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. — Вип. 15. — Львів, 2004. — С. 61-63.
79. Гулай В. Релігійна ситуація у Львівській області (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) // *Історія релігій в Україні*. Праці ХІ Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Кн. I — Львів: Логос, 2001. — С. 201-206.
80. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // *Україна — Польща: історія і сучасність*. — Ч. 1. — К., 2003. — С. 335-343.
81. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії — К.: Либідь, 1993. — 384 с.

82. Гуржій О., Парахіна М. Етнологічні осередки України в 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. — К., 2004. — 284 с.
83. Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наук. записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 73-79.
84. Гусев В. І., Калакура О. Я. Національні меншини в контексті соборності України (1917-1921 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. — К., 1994. — С. 76-82.
85. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — 342 с.
86. Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-ій половині 40-х — на початку 50-х років // Україна — Польща: історія і сучасність ... — Ч. 1. — С. 395-398.
87. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К.: Рідний край, 2000. — 616 с.
88. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 31-38.
89. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. — Вип.6. — Київ — Львів, 1994.
90. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень // Польсько-українські студії. — Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Вип.1. — К., 1993.
91. Дашкевич Я. Р. Українізація: принципи і наслідки // Слово і час. — 1990. — №8. — С. 56-57.
92. Дашкевич Я. Р. Українське відродження і національні меншості // Визвольний шлях. — 1992. — №4. — С. 431-441.
93. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: КМ Academia, 1998. — 272 с.
94. Демченко М. Національне питання та пролетаріат. — Х.-К.: ДВУ, 1930. — 109 с.
95. Діброва С. С., Панчук М. І. Вогонь і попіл // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 69-87.
96. Дністрянський М. С. Кордони України. — Львів: Світ, 1992. — 143 с.
97. До питання про польське населення Волиньщини. — Житомир, 1925. — 11 с.
98. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 576 с.
99. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — Т.4. — Кн. 7. — 1875.
100. Драгоманов М. П. Историческая Польша и Великоорусская демократия. — К., 1917. — 145 с.
101. Дыбковская А., Жарын М, Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней. — Варшава: Науч. изд-во ПВН, 1995. — 340 с.
102. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К.: Наукова думка, 1965. — 130 с.
103. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960). — К., 1962. — 161 с.

104. Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій / За ред. Ю. І. Римаренка. — Кн. І. — К., 2000. — 332 с.; Кн. ІІ. — К., 2001. — 521 с.
105. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / В. Кубійович (Гол. ред.); Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. — Перевид. в Україні. Репр. відтворення вид. 1955-1984 років. — Львів. — Т.2. — 1993. — 800 с.
106. Етнічна та етнокультурна історія України. У 3-х т. / Відп. ред. Г. А. Скрипник/. — Т.І. — К.: Наукова думка, 2002. — 511 с.
107. Етнічний довідник. У трьох частинах. / Гол. ред. В. Б. Євтух. — Ч. І. — К.: Фенікс, 1996. — 174 с.; Ч. ІІ. — К.: Фенікс, 1997. — 85 с.
108. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку / Ред. кол.: В. Євтух та ін. — К.: ІНТЕЛ, 1994. — 208 с.
109. Етнічні спільноти України. Довідник. — К.: Фенікс, 2001. — 151 с.
110. Етнографічна мапа УСРР. — К., 1925.
111. Етнографія України. Навчальний посібник / За ред. С.А. Макаручка/. Вид. 2-ге. — Львів: Світ, 2004. — 520 с.
112. Етнопіонаціональна структура українського суспільства: Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Троциньський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. ф-т соціології та психології. — К.: Наукова думка, 2004. — 344 с.
113. Етнопіонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (За ред. В. Наулка). — К., 2001. — 424 с.
114. Етнопіонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — 800 с.
115. Етнопіолітична ситуація в Україні: спроба наукової інтерпретації / Ред. кол. В. Євтух та ін. — К., 1993. — 110 с.
116. Етнопіолітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Кер. авт. кол. Ю. Шаповал. — К., 1997. — 212 с.
117. Етнопіолітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. — К.: ПіЕНД, 2002. — 295 с.
118. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнопіодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000. — 516 с.
119. Етноси України 1917 — 1941: Наук.-доп. бібліогр. покажчик / Кер. кол. упоряд. Н.А. Дехтярова. — К., 1997. — 134 с.
120. Євтух В. Якою має бути етнопіолітика Української держави? // Віче. — 1992. — №8. — С. 112-126.
121. Євтух В., Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнопіолітичних досліджень в Україні. — К., 1992.
122. Євтух В. Этническое меньшинство: понятия, праздники, функции // Философская и социологическая мысль. — 1994. — №1-2. — С. 16-22.
123. Євтух В. Б. Етнопіолітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К.: Фенікс, 1997. — 216 с.
124. Євтух В. Б. Етнос, нація, прогрес // Національний прогрес України: сутність, виміри, перспективи. — К., 1993. — С. 14-19.
125. Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. — 242 с.

126. Єленський В. Римо-католицькі чернечі ордени в сучасній Україні // Людина і світ. — 2003. — №6. — С. 2-10.
127. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX століття. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАН України). — К., 1994. — 74 с.
128. Єременко Т. І. Польське національне питання на Україні в 20-ті рр. // Міжнародні зв'язки України: пошуки та знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 87-96.
129. Єременко Т. І. Про участь польського населення у Всесвітньому з'їзді поляків 1929 р. // Міжнародні зв'язки України. — К., 1993. — Вип. 4.
130. Єременко Т. І., Чирко Б. В., Калакура О. Я. Поляки в Україні // Віче. — 1993. — №2. — С. 119-130.
131. Жижара Є. Єврорегіон «Буг»: перші кроки співробітництва // Волинь. — 1995. — 30 листопада.
132. Жиромская В.В. Численность населения Украины по Всесоюзной переписи 1939 г. // V Всеукраїнська конференція. Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України. — К. — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 604-608.
133. Жуковська М. Криза польністики // Україна. — 1929. — Травень-червень.
134. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). — К.: Науковий світ, 2002. — 499 с.
135. Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944-1947 роках // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч. I. — К., 2003. — С. 359-374.
136. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч. II. — К., 2003. — С. 17-33.
137. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України XX століття. — К., 1992. — С. 195-235.
138. Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч. I. — К., 2003. — С. 174-188.
139. Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-ті роки: перехід до радянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 15. — К., 2006.
140. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году. — П-д: изд-во «Былое», 1922. — 47 с.
141. Заставний Ф. Д. Населення України. — Львів: Край. — 223 с.
142. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів: Світ, 1993. — 176 с.
143. Затонський В. Національна проблема на Україні. — Х.: Украинский рабочий, 1926. — 104 с.
144. Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. — 1933. — №10-18.
145. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — 752 с.
146. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. — Львов, 1986. — 81 с.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

147. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 286 с.
148. История гражданской войны в СССР. В 5 т. — Т.5. — М.: Госполитиздат, 1959. — 443 с.
149. История дипломатии. Изд. 2-е. / Под ред. В. А. Зорина и др./ — Т.4. — М., 1975. — 752 с.
150. Итоги разрешения национального вопроса в СССР. — М., 1936. — 179 с.
151. Ільошин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001. — 288 с.
152. Ільошин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. — К., 2003. — 314 с.
153. Ільошин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // УІЖ. — 2003. — №1.
154. Ісаєвич Я. Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап. — Зб. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. — К.: Либідь, 1999.
155. Історичне джерелознавство. Підручник / Я. С. Калакура та ін. — К., 2002. — 488 с.
156. Історія України / Керівн. автор. колект. Ю. Зайцев. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
157. Історія України. Нове бачення / Керівн. автор. кол. В. Смолій. У 2-х кн. — К.: Україна, 1995. — Т.1. — 350 с.; Т.2. — 494 с.
158. Історія Української РСР. У 2-х т. — Т.2. — К., 1967. — 456 с.
159. Калакура О. Я. Акт Злуки в контексті українсько-польських відносин // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К.: ІПіЕНД, 1999. — С. 264-270.
160. Калакура О. Я. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917-1939 роках // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. — К., 1999. — С. 175-180.
161. Калакура О. Я. Гармонізація життєдіяльності польської меншини в Україні як чинник українсько-польського партнерства // Наукові записки ІПіЕНД. Випуск 29. — К., 2006. — С. 288-299.
162. Калакура О. Я. Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність. — №2-3. — Київ-Торунь, 2003 — 2004. — С. 280-289.
163. Калакура О. Я. Культурно-духовне відродження поляків України: історичні паралелі 20-х і 90-х років ХХ ст. // Україна: ретроспектива і перспектива: Збірник наукових праць. — К., 1999. — С. 111-114.
164. Калакура О. Я. Новий статус поляків західноукраїнських земель після їх включення до СРСР та УРСР (1939-1941) // Історичний журнал. — 2005. — №5.
165. Калакура О. Я. Новітня історіографія української полонії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2001. — Вип. 54. — С. 48-52.

166. Калакура О. Я. Політика «радянзації» українських поляків в 20-30-ті рр. // Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи. — К., 1994. — С. 32-35.
167. Калакура О. Я. Поляки — жертви асиміляційних процесів доби брежнєвщини (друга половина 60-х — перша половина 80-х рр. ХХ ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Карабіна. — №641. — Вип. 7. — Харків, 2004. — С. 137-151.
168. Калакура О. Я. Поляки — сусіди українців і давні жителі на їх етнічних землях // Українознавство. — №5. — К., 2005. — С. 80-88.
169. Калакура О. Я. Поляки на землях України в лещатах імперій (1900 — 1917 рр.) // Пам'ять століть. — 2006. — №5. — С. 129-140.
170. Калакура О. Я. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет ХХ століття // Наукові записки ІІІЕНД. Вип. 30. Курасівські читання. — 2005. — Кн. 1. — К., 2006. — С. 173-185.
171. Калакура О. Я. Поляки України в антигітлерівському русі опору (1941-1945 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації праці України. — 2004. — №3. — С. 152-164.
172. Калакура О. Я. Поляки України у повоєнний період (друга половина 40-х років ХХ ст.) // Історичний журнал. — 2004. — №6-7. — С. 32-41.
173. Калакура О. Я. Поляки УРСР в добу хрущовської «відлиги» // Наукові записки. Том 27. Історичні науки. — К.: Національний університет «Киево-Могилянська академія». — 2004. — С. 46-55.
174. Калакура О. Я. Польська діаспора в Україні: основні етапи розвитку // Міжнародні відносини на півдні України: історія і сучасність. — Запоріжжя, 1993. — Ч. 1. — С. 65-67.
175. Калакура О. Я. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 14. — 2001. — С. 175-185.
176. Калакура О. Я. Польська меншина в Україні на тлі політики воєнного атеїзму 20-30 р. ХХ ст. // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 2. — 1997. — С. 64-70.
177. Калакура О. Я. Польські адміністративні структури в Україні 20-30-х років // Історія українського народу. — К., 1994. — С. 65-66.
178. Калакура О. Я. Польський національний район в Україні: уроки піднесення та падіння // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 295-298.
179. Калакура О. Я. Польський фактор у репресіях радянського тоталітаризму 20-30-х років ХХ століття // Міжнародна згода: спільне минуле — спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедій етносів України). — К., 2002. — С. 84-93.
180. Калакура О. Я. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 8. — 1999. — С. 103-109.
181. Калакура О. Я. Польсько-українська конфронтація в умовах утворення ЗУНР та її злуки з УНР (1918-1919) // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. — Вип. 3. — К., 2006. — С. 131-144.
182. Калакура О. Я. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919-1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Мате-

- ріали міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 листопада 1996 р. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 200-203.
183. Калакура О. Я. Ставлення польської меншини до УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — К., 1999. — Вип. 5. — С. 126-135.
184. Калакура О. Я. Теоретико-методологічні засади історико-етнополітологічного дослідження польської меншини в Україні ХХ століття // Етнічна історія народів Європи (Зб. наук. пр.). — Вип. 21. — К., 2006. — С. 59-64.
185. Калакура О. Я. Українська колонія в контексті українсько-польських відносин очима сучасної центральної та місцевої преси // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 15. — 2001. — С. 250-258.
186. Калакура О. Я. Українсько-польська дипломатія ХХ століття // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 5. — К., 2005. — С. 684-709.
187. Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.
188. Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі. — К.: Наукова думка, 1971. — 343 с.
189. Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни. — К., 1957. — 215 с.
190. Калениченко П. М. Співробітництво Радянської України та Народної Польщі. — К.: Знання, 1969. — 35 с.
191. Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад. — М., 2004.
192. Караванський С. Відкритий лист до поета-академіка Б.Олійника. 7 червня 1991 р. // Ратуша. — 1991. — 18-19 листопада.
193. Карпенко О. Ю. З історії Західно-Української республіки. — Івано-Франківськ, 2006. — 496 с.
194. Картунов О. Этнациональные отношения в политической жизни общества. — К., 1991.
195. Картунов О. В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. — К., 1999. — 300 с.
196. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
197. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 351 с.
198. Католицька церква в усьому світі мовою цифр // Людина і світ. — 2003. — №4. — С. 48-51.
199. Квириг Э. Национальные моменты (К XII съезду партии — в порядке обсуждения) // Избр. речи и статьи. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 103-106.
200. Квітковський Д. Українсько-польська проблематика // Український бюлетень інформації. — 1946. — №2.
201. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 69.
202. Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осени 1922 до весни 1924 р. — Торонто, 1964.
203. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні збори Західної України (жовтень 1939 р.) // Архіви України. — 1991. — №5/6.

204. Ковач Л. Л. Співробітництво прикордонних областей України з воеводствами Республіки Польща // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 10. — К., 2001;
205. Козлов Ю. М. Поляки в Україні. Спроба ретроспективи: національність — мова — культура // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. XII. — К., 2006. — С. 191-200.
206. Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. — Львів: Каменяр, 1998. — 222 с.
207. Колесник М., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994-2003). // Україна-Польща: історія і сучасність. — Ч. 2. — К., 2003. — С. 95-104.
208. Комар В. Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939) // УІЖ. — 2001. — №5. — С. 120-128.
209. Кондрацький А. А. М. С. Хрущов і дисидентський рух в Україні // М. С. Хрущов і Україна. — К., 1995. — С. 192-206.
210. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X-XIX ст. // УІЖ. — 1991. — №12.
211. Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. — К., 1992. — С. 142-148.
212. Кондрацький А. А. Українська «Полонія». Сторінки минулого // Українська діаспора. — 1994. — №5. — С. 31-37.
213. Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності // Україна: Короткі нариси з історії. — К., 1992. — С. 83-111.
214. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. (Перекл. з англ.) — К.: Либідь, 1993. — 384 с.
215. Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура і міграція населення українського Прикарпаття. Статистично-демографічне дослідження. — Львів, 1996. — 285 с.
216. Косіор С. В. Українізація і завдання КП(б)У // Більшовик України. — 1929. — №1. — С. 38-50.
217. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1939 — 1945. — Київ — Париж — Нью-Йорк — Торонто. — 1992.
218. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — 659 с.
219. Котигоренко В. Динаміка етнічного складу населення України повоєнних років. Факти без коментарів // Наукові записки ПІІЕНД. — Вип. 9. — Київ-Полтава: АСМІ, 1999. — С. 180-182.
220. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — 722 с.
221. Котигоренко В., Майборода О., Нагорна О., Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 13-84.
222. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К.: ARC-Ukraine, 1996. — 793 с.

223. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — 415 с.
224. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К.: Вид-во УАДУ, 1998. — 304 с.
225. Красножон Н. І. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 14. — К., 2000. — С. 112.
226. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. — К.: Вища школа, 1998. — 391 с.
227. Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська. — Вінніпег, 1953. — 560 с.
228. Крупницький Б. Українська історична наука під советами. — Мюнхен, 1957.
229. Кубійович В. Етнографічні групи південно-західної України (Галичини). — Бісбаден, 1983.
230. Кугуляк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — 136 с.
231. Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. — Львів, 1931. — 217 с.
232. Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. — К., 1971.
233. Культура і побут населення України / Керівн. автор. кол. В. І. Наулко. — К.: Либідь, 1991. — 232 с.
234. Культура і побут населення України. Вид. 2, доп. / В. І. Наулко та ін. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
235. Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 187-200.
236. Кульчицький С. Українсько-польська «підручника» комісія: досвід і підсумки роботи // Україна-Польща: історія і сучасність... — Ч. 2. — К., 2003. — С. 90-93.
237. Кульчицький С. В. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 196-207.
238. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. — К., 2005. — 230 с.
239. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 66-85.
240. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939). — К., 1999. — С. 283-284.
241. Кульчицький С. В. Українська революція 2004 р. — К.: Генеза, 2005. — 368 с.
242. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. — 656 с.
243. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 734 с.
244. Куць О., Куц Ю. Етнополітичні аспекти розбудови української держави. — Харків, 1999. — 274 с.
245. Кучерепа М. Історія Волині: 1939-1941 рр. — Луцьк, 2006. — 454 с.

246. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр). — Луцьк, 1997.
247. Ланцуцкій С. ППС. Польская социалистическая партия. — М., 1921.
248. Лашченко С. Український характер і міжнаціональні стосунки // К.: Дніпро. — 1994. — №7-8. — С. 67-78.
249. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К.: Стилоус, 2001. — 585 с.
250. Ленін В. І. Лист М. І. Лацісу. 4. 06. 1919 р. — Повн. збір. твор. — Т.50. — К.: Політвидав України, 1967. — 625 с.
251. Ленін В. І. Доповнення до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФРР і листи Д. І. Курському. — Повн. збір. твор. — Т.45. — К.: Політвидав України, 1966. — 729 с.
252. Ленін В. І. До питання про національну політику // В. І. Ленін про Україну у 2-х ч. — Ч.І. 1893-1917. — К.: Політвидав України, 1969. — С. 528-534.
253. Лисяк-Рудницький І. Історичне ессе. У 2-х т. — К.: Основа, 1994. — Т.1. — 573 с.; Т.2. — 572 с.
254. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії. Український характер. — К., 1993.
255. Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах // Україна — Польща: історія і сучасність. Зб. у 2-х част. — Ч.І. — К., 2003. — С. 14-76.
256. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991-2000). — К.: Альтернативи, 2000. — 516 с.
257. Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002. — 132 с.
258. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. — Львів, 1998.
259. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів: Вид. фірма «Олір», 1995. — 361 с.
260. Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч. 2. — К., 2003. — С. 77-89.
261. Лишко В. В. Культурний взаємообмін як фактор стратегічного партнерства // Наукові записки Націон. пед. університету ім. М. Драгоманова. — Вип. 36. — К., 2000.
262. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр). — К., 1997. — 240 с.
263. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // УІЖ. — 1997. — №2. — С. 42-61.
264. Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.) — К., 1995. — 102 с.
265. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.) Історичні зошити Ін-ту історії НАН України — К., 1993. — 87 с.
266. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. — Львів, 1993. — 106 с.
267. Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійнознавчий аспект. — Вид. II. — К., 2004. — 303 с.
268. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. — К.: Фоліант, 2005. — 634 с.

269. Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Б.М.В., 1978. — 223 с.
270. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Мюнхен: Сучасність, 1979. — 256 с.
271. Макаренко Н. Ю. Політико-правове поле розвитку культурного життя етнічних груп в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічн. університету. — Т.3 (5). — К., 1999. — С. 203-209.
272. Макаренко Т. П. Національне питання у теорії політичних партій України періоду Центральної Ради // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — Вип. ХІІ. — К., 2006. — С. 66-70.
273. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944-1946 рр. // УІЖ. — 2003. — №3. — С. 103-114.
274. Макарчук С. А. Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. — Львів: Світ, 1997. — 191 с.
275. Макарчук С. А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західно-українських землях першої третини ХХ ст. // 36. праць і матер. На пошану Л. І. Крушельницької. — Львів, 1998.
276. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — 942 с.
277. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. (Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях України). — Львів, 1963. — 696 с.
278. Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри голодомору в Україні (Документальна розповідь) // Відродження. — 1933. — №8.
279. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004.
280. Мац Д. Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — №9-10.
281. Мацежинський В. Розвиток преси у Галичині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. // Галичина, 2004. — №10. — С. 93-102.
282. Мейс Дж., Панчук М.І. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. — К., 1997. — 82 с.
283. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Табачник Д. В. та ін. — К.: Етнос, 2004. — 584 с.
284. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. — Мюнхен, 1953. — Репринт. Львів, 1991. — 318 с.
285. Моніта В. Особливості партійно-політичної роботи у визвольних походах Червоної армії 1939-1940 рр. // Тези доповідей Республіканської наукової конф. (Львів, 26-29 вересня 1989 р.). — Львів, 1989. — С.148-149.
286. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: Історична регресивність і сучасні реалії. — К.: Стило, 1998. — 276 с.
287. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — 272 с.
288. Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. — К., 1998. — 262 с.
289. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. — К., 1980. — 316 с.

290. Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1966.
291. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К.: Наукова думка, 1965. — 136 с.
292. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні? — К., 1998. — 80 с.
293. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні? // Відродження. — 1993. — С. 7-11.
294. Національна політика радянської влади. / Зб. з передмовою Х. Г. Раковського. — Х., 1923. — 82 с.
295. Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки. Історико-картографічний атлас (Упорядник М. І. Панчук та ін.) — К., 1996. — 104 с.
296. Національні меншини в Україні. Інформаційно-бібліографічний покажчик. — К.: Ін-т досліджень діаспори, 2000. — 159 с.
297. Національні меншини в Україні. Інформаційно-бібліографічний покажчик. — К.: Стилос, 2003. — 160 с.
298. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. / Кер. авт. кол.: М. І. Панчук. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. — 356 с.
299. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література (Ю. І. Римаренко та ін.) — К.: Довіра, 1999. — 559 с.
300. Наше співробітництво з «Картою» // З архівів ВУЧК-ГПУ... — К., 1995. — №1/2. — С. 112-115.
301. Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців // Вісник Національної академії наук України. — 2001. — №4. — С. 46-55.
302. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997. — 368 с.
303. Нікітюк М. Статус національних меншин (порівняльно-правовий аспект). — К., 1996.
304. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — поч. 1950-х рр.) Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — 623 с.
305. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998. — 203 с.
306. Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). — К.: Четверта хвиля, 1997. — 239 с.
307. Орлов А. Етнічні автостереотипи і самопочуття національних меншин в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К.: ІНТЕЛ, 1994.
308. Остах І. Українознавча зміна // Вісник міжнародної асоціації українців. — 1991. — №1. — С. 77-82.
309. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ-ХХ ст. — К., 1998. — 78 с.
310. Палієнко В. І. Незаконні репресії проти польського населення в Україні у 20-30-х роках // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму. — К., 1995. — С. 77-82.
311. Палладіна Т. О. Римсько-Католицька Церква у Києві. — К., 2000. — 108 с.
312. Панчук М., Калакура О. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 239-252.

313. Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. — К.: Вища школа, 1982. — 199 с.
314. Пилипенко Т. Забезпечення мовно-освітніх потреб національних меншин України // Форум націй. — 2003. — №1(9). — С. 3.
315. Пірне М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні / Навч. посібн. — К.: УАДУ, 1999. — 204 с.
316. Политология. Энциклопедический словарь / Редкол.: Аверьянов и др. — М.: Из-во МГУ, 1993. — 431 с.
317. Політична історія України: ХХ століття. У 6 т. — Т.1.: На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р. — К.: Генеза, 2002. — 424 с.; Т.2. (1917-1920) — К.: Генеза, 2003. — 488 с.; Т.3. (1921-1938). — К.: Генеза, 2003. — 448 с.; Т.6.: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / Майборда О. М., Шаповал Ю. І., Гарань О. В. та ін./ — К.: Генеза, 2003. — 696 с.
318. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К.: Генеза, 1997. — 395 с.
319. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ — ХХ ст. Історичні нариси / Архирейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.
320. Політичні партії Західної України. — Львів, 1992. — 119 с.
321. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки / Зб. наук. праць за м-ми міжнародної наукової конференції. — Хмельницький: Поділля, 1999. — 600 с.
322. Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // УІЖ. — 1993. — №4-6. — С. 64-69.
323. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939-1941. В 2-х т. — Варшава — Москва, 2001.
324. Польська діаспора у Харкові: Історія та сучасність / Матер. наук. конфер. — Харків: Майдан, 2004. — 208 с.
325. Польське підпілля. 1939-1941. Від Волині до Покуття. — Варшава — Київ, 2004.
326. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України / Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. — 272 с.
327. Попов М. М. Національна політика Радянської влади. — Х., 1925. — 123 с.
328. Попович К. Ф. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження // Відродження. — 1993. — №9. — С. 11-13.
329. Постишев П. П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії / Збірник. — К.: Партвидав, 1935. — 220 с.
330. Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів // Сучасність, 1990. — №9. — С. 125-126.
331. Прокоп І. Про польську меншість у СРСР // Сучасність. — 1975. — Ч.5. — С. 66-67.
332. Пронь Т. М. Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст. // Південний архів. — Вип. 5. — Херсон, 2001. — С. 147-155.

333. Птаха М. В. Смертність у Росії й на Україні. — К. — Харків: Вид-во ЦС УРСР. — 1928. — 116 с.
334. Пыжыков А. В. Хрущевская «оттепель». — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 511 с.
335. Радянське будівництво серед національних меншин. — Х., 1928. — 109 с.
336. Рафальський О. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 8. — К., 1999.
337. Рафальський О. О. Історіографічні проблеми політико-правового становища національних меншин в Україні (1945-1953 рр.) // Наукові записки з історії України. — Вип. 7. — К., 1998.
338. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000. — 447 с.
339. Рафальський О., Калакура О. Питання національних меншин в процесі міжнародного визнання України // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 9. Київ-Полтава: АСМІ, 1999. — С. 261-268.
340. Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. — М.: Политиздат, 1991. — 461 с.
341. Реабілітація репресованих: законодавча та судова практика. / За ред. В. Т. Малайренка. — К.: Юрінком, 1997. — 464 с.
342. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. I — Ч. I — К.-Харків, 2005. — 800 с.
343. Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ — на початку ХХ ст. // Перечитуючи написано. — К., 2005. — 255 с.
344. Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — 647 с.
345. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К.: Юрінком, 1995. — 272 с.
346. Рихлік Є. Науково-дослідна праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. — 1928. — №10.
347. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923 рр. перед світовим трибуналом. — Чикаго — Нью-Йорк, 1963.
348. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — Львів — Нью-Йорк, 2003. — 432 с.
349. Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Україна — Польща: історія і сучасність. — Ч.І. — К., 2003. — С. 275-319.
350. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ... — К., 1995. — №1/2. — С. 115-156.
351. Рубльов О. П., Білоусов Ю. О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. — Житомир, 2000. — 314 с.
352. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. — К.: Наук. думка, 1994. — 349 с.
353. Рубльова Н. Римско-католицька церква в Україні: сучасність на тлі історії // Наукові записки/Збірник. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. — Вип. 12. — С. 232-241.
354. Рубльова Н. Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ... — К., 1999. — №1/2 — С. 388-405.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

355. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ... — К., 2000. — №2-4.
356. Рубльова Н. С. До проблеми національної ідентичності католиків сучасної України // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років / Збірник. Відп. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 331-345.
357. Рудий М. Створення Крайової Ради Народової як політичного центру лівого крила в польському русі опору (кінець 1943 — 1 січня 1944 р.) // Вісн. Дніпропетров. Ун-ту. Історія та археологія. — 1998. — Вип. 3.
358. Рудич Ф. Політологія в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник: ПІЕНД. — К., 2002. — С. 85-111.
359. Рудницька Т. Поляки // Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996. — С. 98-99.
360. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х — початок 1990-х років. — К., 1998. — 720 с.
361. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 484 с.
362. Савчук В. О. Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20-30-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К., 1997. — С. 148-163.
363. Садовський В. Національна політика Союзів на Україні. — Варшава, 1937. — 173 с.
364. Саєнко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України // 36. За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму. — К., 1993. — С. 100-130.
365. Саулевич Я. Перевибори Рад 1926/27 р. серед польської людності // Радянська Україна. — 1927. — №5-6.
366. Сергійчук В. Гіркі уроки минулого (Два уривки з дослідження «Трагедія Волині») // Волинь моя. — К., 2003. — С. 114-120.
367. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль, 1996. — 180 с.; Вид. 2-е, доп. — К., 2000. — 432 с.
368. Склярів С. А. Польско-украинский территориальный спор по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995.
369. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // УІЖ. — 1989. — №8, 11, 12.
370. Скрипник М. О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х.: ДВУ, 1930. — 61 с.
371. Смоленський П. Похорон різуну / Перекл. з польської А. Бондаря. — К.: Наш час, 2006. — 152 с.
372. Случ С. З. Польша в политике Советского союза. 1938-1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов ХХ столетия. — М., 2001. — С. 256.
373. Соддатенко В. Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ПІЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 3-20.

374. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видав. агентство «Книга пам'яті України», 1997. — 411 с.
375. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939-1950 роки). — К., 2007. — 275 с.
376. Сталін Й. В. До питання аграрної політики в СРСР. — К., 1953. — 28 с.
377. Старосольський В. Теорія нації. — К., 1999.
378. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і політичної оборони в 1918-1923 рр. У 6-ти т. Т. IV. — Скрантон, 1959.
379. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (Філософсько-методологічний аналіз). — К.: Знання, 1998. — 250 с.
380. Стецовский Ю. История советских репрессий. В 2 т. — Т. II. — М., 1997. — 436 с.
381. Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну епоху // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч. 2. — С. 38-39.
382. Сторчовий В. Католицька церква на Поділлі в 1941-1985 рр. // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-23 травня 2003 року). Кн. I — Львів: Логос, 2003. — С. 564-571.
383. Сторчовий В. М., Нестеренко В. А. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-90-ті роки ХХ ст. Історико-релігієзнавче дослідження. — Коломия, 2001. — 67 с.
384. Стронський Г. Римо-Католицька Церква в Радянській Україні у 20-30-ті роки ХХ століття // Ковчег (Львів). — 2000. — Ч. 2. — С. 149-164.
385. Стронський Г. Й. Польські національні сільради на Україні у 20-30-і роки // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1992. — Вип. 44. — С. 46-55.
386. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20-30-ті роки. — Тернопіль, 1992. — 63 с.
387. Стронський Г. Й. Приречена на мовчання // Людина і світ. — 1994. — №3-4. — С. 17-20.
388. Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1993. — 718 с.
389. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невідзначеності. — К., 2004.
390. Табачник Д. В. Трагічні сторінки історії. — К., 1990.
391. Тиводар М. Етнологія. — Львів, 2004.
392. Тиводар М. Етнологія. Навч. посібн. — Ужгород, 1998.
393. Тищенко К. Метатеорія мовознавства. — К., 2000.
394. Ткач С. Римо-католицьке чернецтво в Україні // Людина і світ. — 2001. — №6. — С. 21-29.
395. Ткаченко В. М., Реєнт О. П. Україна на межі цивілізації (історико-політологічні розвідки). — К.: Ін-т історії НАН України, 1995. — 159 с.
396. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр.: Виселення поляків з Тернопілля. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. — 216 с.
397. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. — Львів, 1929.

398. Торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. — Львів, 1971.
399. Троцинський В. Правове регулювання розвитку національних меншин України // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 126-137.
400. Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций. — М.: Дело, 2005.
401. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. — К., 1924.
402. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник / За ред. Ю.І. Римаренка. — К., 1997.
403. Україна — Польща: важкі питання. — Т.10. Матеріали ХІ Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26-28 квітня 2005 року. — Варшава: ТОВ ТИРСА, 2006. — 370 с.
404. «Українізація» 1920-х-30-х років: Передумови, здобутки, уроки / Даниленко В.М., Верменич Я.В., Бондарчук П.М. та ін. — К., 2003.
405. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів., 2004. — 405 с.
406. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник — К., 1997.
407. Українське суспільство. Десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців / За ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. — 661 с.
408. Український соціум: соціально-політичні виміри. — К.: Знання, 2005. — 176 с.
409. Українсько-польські культурні взаємини ХІХ-ХХ століття. — К., 2003. — 293 с.
410. Феденко П. Марксистські і большевицькі теорії національного питання. — Мюнхен, 1960. — 78 с.
411. Федорчак П. С. Новітня історія Польщі ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2006. — 218 с.
412. Франко І. Я. Русько-польська згода і українсько-польське братання // Літературно-науковий вісник. — Т.33. — Львів, 1906.
413. Франко І. Я. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Збір. тв. у 50 т. — Т.46.
414. Франко І. Я. Дещо про стосунки польсько-руські // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. — К., 1956.
415. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. — Х., 1930. — 169 с.
416. Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. — Харків: ЦСУ УРСР, 1927. — 80 с.
417. Хоменко А. Національний склад людностей УРСР. — Харків: Держ. вид-во, 1929. — 71 с.
418. Християнські церкви і релігійні організації в Україні. Довідник / Гол. редкол. В. Д. Бондаренко; Державний комітет у справах релігій. — К.: VIP, 2001. — 93 с.
419. Хрущов Н. С. О культуре личности и его последствия // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №3.

420. Церкви і релігійні організації України у 2001 році. Довідник / Гол. ред. В. Д. Бондаренко; Державний комітет у справах релігій. — К.: VIP, 2002. — 186 с.
421. Чапленко В. Мовна політика більшовиків в 1950-1960 рр. — Чикаго: Вид. Україн. публіцистично-наукового інституту, 1974. — 184 с.
422. Чекаленко Л. Україна-Польща: нові тенденції взаємин // Україна-Польща: історія і сучасність. Част. 2. — С. 51-59.
423. Черлюнчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Х., 1925. — 130 с.
424. Чирко Б. В. Шкідництво різних націй // Архіви України. — 1992. — С. 32-40.
425. Чирко Б. В. Шкідництво різних націй... (Національні меншини на Україні у 20-30-х рр. за документами ЦДАГО) // Архіви України. — 1992. — №1.
426. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.
427. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-ті рр. // УІЖ. — 1990. — №1. — С. 51-64.
428. Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці» // Відродження. — 1993.
429. Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. Репресивно-каральні акції польського та сталінського окупаційних режимів проти населення Західної України (20-40-і рр. ХХ ст.). — Львів, 1996.
430. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. — К.: Картограф, 2001. — 88 с.
431. Чорновіл В. Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців». — Львів: Меморіал, 1991. — С. 89-90.
432. Чуйко Л. В. Аналіз шлюбів за національністю // Демографічні дослідження. Вип. 3. — К., 1975. — С. 43-44.
433. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005. — 426 с.
434. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, 1927. — 324 с.
435. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.
436. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття. Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.
437. Шаповал Ю. І. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К., 1994. — 272 с.
438. Шаповал Ю. І. Україна 20 — 50-х років. Сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 352 с.
439. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.1. — К., 1992.
440. Швагуляк М. Пацифікація: Польська репресивна акція у Галичині у 1930 р. — Львів, 1993.
441. Шевченко Тарас. Твори в трьох томах. — Т.1. — К., 1963. — 731 с.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

442. Шелухин С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою. — Прага, 1926.
443. Шкляр Л. Поляки. Етнічна мозаїка України // Рейтинг. — 1997. — №33.
444. Шкляр Л. Е. Етнос. Культура. Личность. — К., 1992.
445. Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність // Більшовик України. — 1933. — №9-10.
446. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз. — К.: Криниця, 1999. — 323 с.
447. Шульга М. О. Проблеми формування державної регіональної політики // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 76-92.
448. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на правобережній Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). — К., 1997. — 90 с.
449. Щербак Н. О. Національне питання у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття). — К., 2005. — 615 с.
450. Щегиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень — травень 1917 р. // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 21-29.
451. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. — К., 2004. — 736 с.
452. Яблонский Е. К чему стремится польская диаспора в Украине // Всеукраинские ведомости. — 1997. — 3 апреля.
453. Як важко бути поляком! Jak trudno być Polakiem! — К., 1997. — 336 с.
454. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УРСР. 20-ті — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К., 2006. — 507 с.
455. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УРСР (20-ті — початок 30-х рр. ХХ ст.). — К., 2004. — 455 с.
456. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 133-154.
457. Яровий В. І. Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн ХХ століття. — К.: Генеза, 2005. — 814 с.
458. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політичний аспект). — Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1995. — 184 с.
459. Aharpina T. Literatura polska w ZSRR latach 1918-1939 // Tradycja i współczesność. — Wrocław — Warszawa, 1998. — S. 251-271.
460. Babinski W. Wymiana depeš między naczelnym wodzem i dowódcą Armii Krajowej 1943-1944 // Zeszyty Historyczne. — 1973. — №24. — S. 219-220.
461. Bargatky Thomas. Etnologie. — Hamburg, 1998.
462. Barth F. Thtie Groups and Boundaries. — Boston, 1969.
463. Basinski E. Polska — ZSSR. Kronika faktów wydarzeń (1944-1971). — Warszawa, 1973.
464. Baziłewich B. Odzież i strój ludowe w Polsce. — Warszawa, 2000.
465. Biedanski W., Juchniewicz M., Okeckis S. Polacy w ruchu oporu narodów Europy. 1939-1945. — Warszawa, 1977.

466. Boruta M. Instytut Badań Spraw Narodowościowych (1921-1939). Z dziejów polskich badan naukowych nad problematyką etniczną // Przegląd Polonijny. — 1985. — №3.
467. Bregnan A. Najlepszy sojusznik Hitlera: Studium współpracy niemiecko-sowieckiej. 1939-1940. — Londyn, 1958.
468. Burszta W. Wymiary antropologicznego poznania kultury. — Poznań, 1992.
469. Charewicyowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przyedytorowej. — Lwow, 1929.
470. Chojnowski A. Ukraina. — Warszawa, 1997.
471. Chojnowski A. Koncepcie polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1979.
472. Ciesielki S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — Toruń, 2003.
473. Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. — Warszawa, 2000.
474. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948. — Warszawa, 1987.
475. Darski J. Kierunki polskiej polityki wschodniej // Polacy i Ukraińcy: trudny dialog. — Wrocław, 1987.
476. Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920. — Kraków, 2002.
477. Dmowski R. Świat powojenny i Polska. — Warszawa, 1932.
478. Drozd R. Droga na Zachód. — Warszawa, 1997.
479. Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR. 1917-1939. Zarys historii. — Lublin, 1997. — 477 s.
480. Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR. 1917-1939. Martyrologium. — Lublin: Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998. — 664 s.
481. Eberhardt P. Polska Ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie. — Warszawa PWN, 1998.
482. Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII — XX w. (Pod. red. A. Pilcha). — Warszawa: PWN, 1989.
483. Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku. — Poznań, 2005. — 304 s.
484. Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed akcją «Wisła była Wołyń». — Warszawa, 1997 ta in.
485. Fischer Hans. Etnologie. — Berlin — Hamburg, 1998.
486. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą // Polska i jej nowi sąsiedzi (1989-1993). — Poznań; Toruń, 1993.
487. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (1931-1941). Wyd. II. — Łódź, 1997.
488. Grass Jan F. Revolution from Abroad: The Soviet Conducts of Poland's Western Ukraine and Belorussia. — Princeton, New Jersey. — 1988.
489. Grocholski Z. Kresowe ziemie ruskie Najjaśniejszej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1922.
490. Hryciuk G. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — Toruń, 2000.

491. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948. — Toruń, 2005. — 424 s.
492. Hryciuk G., Stoćky J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. — Lublin, 2000.
493. Hunczak T. Ukrainian and Poland in documents. 1918-1922. — T.1-2. — New-York — Paris — Sydney — Toronto, 1983.
494. Iwanow M. Kóściół najbardziej prześladowany // *Wież.* — 1990. — №2-3. — S. 23-27.
495. Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim. 1921-1939. — Warszawa, 1991.
496. Jabłoński Z. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917-1918. — Warszawa, 1948.
497. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917-1918 // *Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej.* — Wrocław, 1987.
498. Jósewski H. Zamiast pamiętnika (2) // *Zeszyty Historyczne (Paryż).* — 1982. — №60.
499. Juchnewisz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941-1944. — Warszawa, 1962. — S. 9-20.
500. Kallas M. Historia ustroju Polski X-XX w. — Warszawa, 1999.
501. Kaprańska L. Pluralizm kulturowy i etniczna odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. — Kraków, 2000.
502. Kardasz M. Postawy wspóczesny młodzieży ukraińskiej wobec Polski oraz innych państw jednoczący się Europy // *Treści i mechanizmy przenikania kultur...*
503. Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich // *Biuletyn polsko-ukraiński.* — 1936.
504. Kochanowski J. Przesuniecie granic. — Warszawa: Karta, 1994.
505. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.* — Warszawa, 1994. — №3.
506. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1925. — Gdańsk, 1991.
507. Kolski W. W służbie ludu pod sztandarem KPP. — Warszawa, 1955.
508. Konieczny Z. Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950. — Przemyśl, 2002.
509. Kowalewski M. Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej. — Warszawa, 1938.
510. Kowalewski M. Sowiecka polityka narodowościowa w roku 1937 // *Sprawy Narodowościowe.* — 1937. — №4/5. — S. 506-509.
511. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. — Kraków, 1990.
512. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. — Warszawa, 1968.
513. Kubiak H., Paleczny T., Rokicks J., Wawrykiewicz M. Mniejszości i Polonia w ZSRR. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992.
514. Kulińska L. Wypędzenie Polaków z terenów Małopolski Wschodniej u schyłku II wojny światowej i Zarazponiej // *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004.* (Pod red. Bogumiła Grotta). — Warszawa, 2004. — S. 189-220.

515. Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921 — 1939. — Wrocław, 1994.
516. Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfmit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. — Berlin, 1934.
517. Lizak W. Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRR 1917-1939. — Szczecin, 1990.
518. Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941). — Przeczów, 2006.
519. Łoć S. O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej. — Warszawa, 1932.
520. Malikowski M. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: trudne problemy, trudne pytania, trudne rocznice // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004. (Pod red. Bogumila Grotta). — Warszawa, 2004. — S. 243-254.
521. Mickiewicz A. O duchu narodowym / Dzieła. — Warszawa. — T.V, VII, XII.
522. Miodunka W. O koncepcję badań nad mniejszościami polskimi i Polonią w Związku Radzieckim // Mniejszości Polskie i Polonia w ZSRR. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992. — S. 87-94.
523. Misyło E. Akcja «Wisła». — Warszawa, 1993.
524. Mniejszość polska i polonia w SZRR. Pod red. H.Kubiaka. — Wrocław, 1992.
525. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. — Warszawa, 2002.
526. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: Współpraca AK-WIN i UPA. — 1945-1947. — Warszawa, 1997.
527. Mrocza L. Spor o Galicję Wschodnia 1914-1923. — Kraków, 1998.
528. Nałęcz T. Polska Organizacja Wojskowa (1914-1918) // U źródeł niepodległości 1914-1918. — Warszawa, 1988.
529. Nieścioruk J. Z zagadnień ustroju i polityki wewnętrznej Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1918-1919 // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. — К., 2002. — С. 254-278.
530. Olszanski T.A. Historia Ukrainy XX w. — Warszawa, 1994.
531. Ormicki W. Życie gospodarcze kresów wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. — Kraków, 1929.
532. Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie: poszukiwanie modelu polityki (Red. T. Gąsowski) — Kraków, 2000.
533. Papieżynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922 — 1926. — Kraków, 1979.
534. Patek A. Polaki w Rosji i ZSRR // Polonia w Europie. — Poznań, 1992.
535. Peplonski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie /1919-1920/. — «Przegląd Wschodni». — 1998. — N-Y, Z. 2.
536. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyny w latach 1926-1930. — Warszawa, 1981.
537. Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938-1939 // Przegląd Wschodni. — T.5. Zeszyt 4 (20).
538. Polska — Kresy — Polacy. Studia Historyczne. — Wrocław, 1994.
539. Polacy w kościele katolickim w ZSRR / Pod redakcja ks. Edwarda Walewandra. — Lublin, 1911.
540. Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej /Pod red. A. Marzalka/. — Toruń, 1990.
541. Porajewicz Młodość. — Центрвидав. Харків — Київ, 1931.
542. Potocki M.A. Nasza polityka wschodnia // Основи. — 1989. — №4.

543. Riger J. Polska rzeczywistość językowa na Ukrainie // Kresy — pojecie i rzeczywistość. Zbiór studiów. — Warszawa, 1997. — S. 193-206.
544. Śasiedztwo: Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych. — Rzeszów, 1997.
545. Serczyk W. Historia Ukrainie. — Wrocław, 1990.
546. Serzyk W. Historia Ukrainy. Wydanie 3. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 2001.
547. Siedlecki J. (T. Piesakowski) Loży Polaków w ZSRR w latach 1939-1986. — Warszawa, 1989.
548. Sierocka K. Polonia radziecka. 1917-1939. — Warszawa, 1968.
549. Silwa M. Stosunki polsko-ukraińskie w powojennej publicystyce i historiografii emigracyjnej // Polska i Ukraina po drugiej wojnie światowej. — Rzeszów, 1998.
550. Siwicki M. Dzieju konfliktów polsko-ukraińskich. — T.I. — Warszawa: «Murza», 1992.
551. Skaradziński B. Polskie lata 1919-1920. — T.2. Sąd Boży. — Warszawa, 1993. — 427 s.
552. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki. — Kraków, 1998.
553. Stępień S. Symon Petlura — życie i dzielność. — «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1996. — Z. 3. — S. 28-60.
554. Stosunki polsko-ukraińskie «Głos kresowian» (Wybór i opracowanie Jan Niewiński). — Warszawa, 2005. — 564 s.
555. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004. (Pod red. Bogumiła Grotta). — Warszawa, 2004. — 350 s.
556. Studnicki W. Polska za linią Curzona. — London, 1953.
557. Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. — Warszawa, 1998.
558. Szawlowski R. Wojna polsko-sowiecka. 1939. — T.1-2. — Warszawa, 1996.
559. Szezsniak A. Katyn. Tło historyczne, fakty, dokumenty. — Warszawa, 1989.
560. Szuba Z. Katolicy obrządku łatyńskiego i Polacy w ZSRR — stan obecny // Polacy w kościele Katolickim w ZSRR. — Lublin, 1991.
561. Szujski J. Historii Polskiej. — Poznań, 2005.
562. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk. 1885-1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. — Lublin, 2006. — 147 s.
563. Szymanski J. Kościoły katolickie na Podola: Obwód winnicki. 1941-1964. — Lublin: Norbertinum, 2001. — 491 s.
564. The Black book of Poland. — London, 1942.
565. Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku. — Warszawa, 1991.
566. Topolski J. Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1990 r. — Wyd. 6. — Warszawa, 1997.
567. Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich // Dzieje Najnowsze. — 1988. — №3.
568. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993.
569. Trela-Mazur E. Sowietyzacja oświaty w Małopolsce Wschodniej pod radziecką okupację. 1939-1941. — Kielce, 1998.

570. Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim. — Т.ІІ. — Ruki, 2003.
571. Turlejska M. Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 — grudzień 1941. — Warszawa, 1968.
572. Wegierski J. Lwow pod okupacja sowiecka 1939-1941. — Warszawa, 1991.
573. Wegierski J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939-1946. — Kraków, 1994.
574. Wojakowski D. Polacy i Ukraińcy. Pzecz o pluralizmie i tozsamości na pogramiczu. — Kraków, 2002.
575. Wrzosek M. Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921.
576. Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1918-1939). — Т.1. — Paryż, 1978. — 75 s.
577. Zelenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej. 1918-1939. — Lublin, 1994.
578. Zielecki A. Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej (1867-1914) / Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych. — Rzeszów, 1997. — 178 s.
579. Zieleniewski L. Polacy w ZSRR według danych statystyki sowieckiej // Polacy Zagranicą. — 1930. — №3.
580. Jarosz J. Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1935-1939 // Polacy i Ukraińcy dawniej i dziś. — Kraków, 2002.

7. Дисертації та автореферати дисертацій

1. Архипов В. І. Еволюція державної політики національних меншин в Україні. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1994. — 19 с.
2. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. Дисерт. ... канд. істор. наук. — К., 1997. — 221 с.
3. Біла І. І. Міжнаціональні відносини як об'єкт управління (Політологічний аспект). Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1994. — 18 с.
4. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний і правовий аспект. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — Львів, 1994. — 38 с.
5. Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920-1930 років. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2006.
6. Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі. — Автореф. дис. ... докт. політ. наук — К., 1994. — 36 с.
7. Войналович О. О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1817 — 1938 рр.). Автореф. дис.... канд. пед. наук — К., 1993. — 23 с.
8. Горун Д. О. Українсько-польські відносини (1991-1997 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Одеса, 1999. — 24 с.
9. Дерев'янюк І. П. Українсько-польські відносини 1918-1921 рр.: політичний аспект. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2004. — 18 с.
10. Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Одесса, 1992. — 28 с.

11. Жуковский О. И. Национальные меньшинства Правобережной Украины в 20-е годы XX столетия: социально-политический та культурный розвиток. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Чернівці, 2006. — 18 с.
12. Ільющин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.) Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2003. — 36 с.
13. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917-1939 роках. Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1995. — 220 с.
14. Місінкевич Л. Л. Национальные меньшинства Поділля в 20-30-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 2000. — 18 с.
15. Надольська В. В. Национальные меньшинства на Волині (середина ХІХ — поч. ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1996. — 27 с.
16. Орлянский В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1992. — 20 с.
17. Парахіна М. Б. Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської академії наук у 1920-х — на початку 1930-х років. Дис. ... канд. истор. наук. — К., 2002. — 209 с.
18. Рудницька Т. М. Соціальна динаміка етнічних спільнот України: загальнонаціональні тенденції і регіональні особливості. Дис. ... докт. політ. наук. — К., 1994. — 413 с.
19. Ставицька М. П. Діяльність Всеукраїнської академії наук з дослідження історії та культури національних меншин в Україні (20-30 рр.). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1994. — 20 с.
20. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот. Автореф. дис. ... докт. філософ. наук. — К., 1998.
21. Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення. Політологічний аналіз. Автореф. дис. ... докт. політ. наук. — К., 1996. — 40 с.
22. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні. Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — К., 2006. — 36 с.

Список скорочень

АК (поль.)	— Армія Крайова
АН	— Академія наук
АРК	— Автономна Республіка Крим
ВКП(б)	— Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ	— Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВТ	— Військовий трибунал
ВТП	— Виправно-трудоий табір
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ВУНК	— Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	— Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГУДБ	— Головне управління державної безпеки
ДА	— Державний архів
ДА СБУ	— Державний архів Служби безпеки України
ДПУ	— Державне політичне управління
КДБ	— Комітет державної безпеки
КЗМП (поль.)	— Комуністичний союз польської молоді
КНС	— Комітет незаможних селян
КП(б)У	— Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ	— Комуністична партія Західної України
КПП	— Комуністична партія Польщі
КРН (поль.)	— Крайова рада народова
КРПП	— Комуністична робітничка партія Польщі
ЛКСМУ	— Ленінська комуністична спілка молоді України
МАСРР	— Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
МДБ	— Міністерство державної безпеки
МЗС	— Міністерство закордонних справ
МК (міськом)	— міський комітет
Наркомат	— Народний комісаріат
Наркомос	— Народний комісаріат освіти
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	— Народний комісаріат державної безпеки
НРУ	— Народний Рух України
Облліт	— Обласний відділ політичного контролю за друкованими виданнями
ОУН	— Організація українських націоналістів
ПОВ (поль.)	— Польська військова організація
ПІЗН (поль.)	— Польський повстанський союз
ПОРП	— Польська об'єднана робітничка партія
ППС (поль.)	— Польська соціалістична партія
ППС-ВРН (поль.)	— Польська соціалістична партія — Воля-Рівність-Незалежність

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.

ПЗС (поль.)	—	Польські збройні сили
РАТАУ	—	Радянське телеграфне агентство України
РК (райком)	—	районний комітет
РКП(б)	—	Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ	—	Римо-(Римсько)-Католицька церква
РНК (Раднарком)	—	Рада Народних комісарів
Робфак	—	робітничий факультет
РП	—	Республіка Польща
РПЦ	—	Російська православна церква
РРФСР	—	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СБ	—	Служба безпеки
СВУ	—	Спілка визволення України
СД (поль.)	—	Демократична партія
СДКПіЛ	—	Соціал-демократія Королівства польського і Литви
СЗБ (поль.)	—	Союз збройної боротьби
СЛ (поль.)	—	Селянська партія
СПП	—	Спілка польських патріотів
СРСР	—	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СПУ	—	Спілка поляків України
СС	—	охоронні загони нацистської Німеччини
ТУП	—	Товариство українських поступовців
УВО	—	Українська військова організація
УГА	—	Українська галицька армія
УГКЦ	—	Українська греко-католицька церква
УНДО	—	Українське народно-демократичне об'єднання
УНР	—	Українська Народна Республіка
УПА	—	Українська повстанська армія
УРСР	—	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	—	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФПОУ	—	Федерація польських організацій України
ЦК	—	Центральний комітет
ЦДАВОВ	—	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО	—	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАК	—	Центральний державний історичний архів України у Києві
ЦДІАЛ	—	Центральний державний історичний архів України у Львові
ЦСУ	—	Центральне статистичне управління

ADNOTACJA

Kalakura O. J. Polacy w procesach etnopolitycznych na ziemiach Ukrainy w XX stuleciu. — Kijów, 2007. — 508 c. (Instytut badań politycznych i etnopolitycznych imienia I. F. Kurasa Nacjonalnej Akademii Nauk Ukrainy)

W monografii z uwzględnieniem nabytku historiografii ukraińskiej, polskiej i innych, najnowszych osiągnięć nauki etnopolitologicznej i na podstawie świadczeń różnorodnych źródeł są zbadane aspekty historyczne, etniczne, polityczne, kulturalne, duchowe, socjalno-ekonomiczne oraz międzynarodowe życia mniejszości polskiej w Ukrainie w ciągu XX stulecia. Wyświetlone są etapy podstawowe etnopolitologicznej historii formowania polonii ukraińskiej, zmiany ludnościowe i socjalne w jej składzie, katastroficzne skutki polityki cesarskiej, masowych represji reżymu stalinowskiego, procesów asymilacyjnych w czasach Breżniewa, pokazano odrodzenie ruchu polskiego w warunkach niepodległości Ukrainy.

Wielką uwagę udzielono stosunkom międzynarodowościowym ukraińsko-polskim, przeanalizowano przyczyny konfliktów międzyetnicznych, rozpatrzono ich skutki, powzięto pouczającą naukę. Rozpatrzono zasady teoretyczno-metodologiczne badania etnopolitologicznego mniejszości polskiej w kontekście historycznego i etnicznego rozwoju Ukrainy, jej stosunków z Polską, uzasadniono rekomendacje i propozycje naukowo-praktyczne stosownie dalszego badania rozwoju kulturalno-nacjonalnego ludności polskiej w Ukrainie, zadowolenia jej potrzeb życiowych oraz podwyższenia roli polaków ukraińskich w utrwaleniu dobrych stosunków sąsiedzkich i partnerstwa Ukrainy i Polski.

SUMMARY

Kalakura O. Ya. Poles' Role in Ethnopolitical Processes in Ukrainian Land in the XX Century. // Kyiv, 2007. — Monograph. — 508 p. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic and National Research of the National Academy of Science of Ukraine)

This monograph provides an all-inclusive ethnopolitical analysis of the Polish minority life in Ukrainian territory throughout the XX century. This minority has come a unique, if hard and controversial, way — from imperial era through the tragedy of the World War I, optimism of national awakening during revolutions and rebirth of national state, through severe trials under Stalin totalitarianism, turmoil of the World War II and postwar decades to the national and cultural revival in independent Ukraine. The Polish diaspora in Ukraine, despite all catastrophic losses it suffered during the past century, succeeded in preserving its originality and ethnical identity, its national and intellectual values, i.e. language, culture, church, traditions, national mentality, and made a significant contribution to the development of productive forces and intellectual potential of Ukraine, and what is more, played an important role in harmonization of relations between Ukraine and Poland.

This monograph shows that the Polish minority, on the one hand, has been and remains the most deep-rooted community in the Ukrainian socio-cultural strata maximally integrated into the Ukrainian society, and, on the other

hand, regards itself a particular and distinctive ethnic group, being a part of neighboring Slavonic people, that is Polish political nation, which makes it capable of building a bridge for Polish-Ukrainian mutual understanding and partnership. The analysis of the Polish community ethnopolitical development in Ukraine corroborates the essential theoretical propositions as to common laws of life of national groups in alien ethnical environment, dependence thereof on state structure, political and legal principles, democratic nature of national policy, the extent of its orientation to harmonization of interethnic relations and protection of liberties and rights of national minorities.

The Polish community in Ukraine was formed by the representatives of Polish ethnicity who from the time immemorial settled and lived at the Polish-Ukrainian frontier area and established close ties with native population. After disintegration of Kievan Rus, and later, Halich-Volhynia Principality, a long-time Polish expansion to Ukrainian lands started that acquired an all-out nature in 1569 when the Union of Lublin was signed. The Poles felt here a dominant nation which helped them preserve and establish their ethnic and cultural particularity, language, religion, national traditions and customs, peculiarities of organization of social or everyday life and economic activity. Instead of gathering in a compact enclave, they settled sporadically, for the most part, in the Ukrainian ethnic environment, mainly, in Galicia, Volhynia, Polissya, Podolia, Dnieper Region, that led to their convergence with native population and elimination of ethnic purity. Owing to specific historical situation, i.e., liquidation of statehood of Ukraine and Poland in the late XVIII century, assimilation policy conducted by Russian and Austro-Hungarian Empires, some of the Poles lost their national traits while preserving the ethnic identity and aspiration for national development. Formation of independent Ukrainian People's Republic and rebirth of the Polish statehood had a paramount importance for the fate of both the Poles and the Ukrainians as it paved the way to understanding, coexistence and cooperation between these countries, to establishment of good neighborly relations and satisfaction of ethnic and cultural needs of the Poles and the Ukrainians who had inhabited non-native lands. However, accession of Bolsheviks to power in Russia, invasion of the Soviet regime to Ukraine and attempts to expand it to Poland, Polish-Ukrainian armed conflict because of the West Ukrainian People's Republic, Polish-Soviet War and Soviet-Ukrainian War of 1920, formation of the USSR and loss of independence by Ukraine, escalation of hostility and confrontation between Poland and the USSR changed the status of Polish population in Ukraine for a long time. Some of them emigrated to the historical homeland, the others acquired a status of ethnic minority. The Poles of Galicia and western Volynia joined the main political nation of the Second Polish Republic, their fellow countrymen from Bukovina and Bessarabia merged into an ethnic group in Romania, while the Polish population of Zakarpattia Region found themselves in Czechoslovakia.

The monograph traces back the process of implementing a contradictory, mainly, partisan policy in regard of the Polish population under the slogans of «proletarian internationalism» and «convergence of nations» as the Bolshevik power was gaining a foothold throughout the most of Ukraine, the totalitari-

an regime and administrative command system took shape, and the «world proletarian revolution» was promoted. Opportunistic policy of Korenizatsiya («indigenization») that in the Ukrainian SSR became known as «Ukrainization» had a goal to dispose the Polish minority to supporting the Soviet power and engage them in building socialist system. However, from the very beginning, the Bolshevik national policy acquired a clearly distorted, politically overloaded and ideological shape, therefore, the actual positive results it achieved proved to be one-sided and momentary, these were perceived as propaganda and affected only a small part of the Polish population in Ukraine. The Korenizatsiya policy directly clashed with course for establishment of the Communist Party dictatorship, centralization of government, formation of totalitarian system and absolute limitation of the rights of constituent republics.

This monograph gives concrete proofs of the fact that, during the period between two wars, the Polish community as well as native population and other minorities in the Ukrainian SSR experienced all the hardships of totalitarian experiments, War Communism policy, grain requisition, nationalization of land and industry, forced industrialization and ill-fulfilled urbanization, compulsory collectivization, and Cultural Revolution which led to the leveling of the entire society, way of life and resulted in the loss of ethnic traits and peculiarities as well as of intellectual values. In spite of relentless persecution and brutal regime, the most Ukrainian Poles neither surrendered nor submitted to the violent policy of the state but resisted and upheld their national dignity. In the years of famine, eviction, deportations, mass purges and the Great Terror the Polish community suffered irreparable losses. In 1936-1938 only, 44 thousand Poles were subjected to repressions. According to 1926 census, 476.4 thousand Poles lived in Ukraine, while according to understated data of 1939 census as fabricated on Stalin's order, their number decreased by 118.7 thousand and constituted 357.7 thousand people. Taking into account that by estimate of Central Statistical Department, in 1920-30s the average annual increase of Polish population in Ukrainian rural areas was 1.8%, total loss can be estimated at 200 thousand people at the least.

The World War II and the post-war years became a serious trial for Poles and other inhabitants of Ukraine as well. Incorporation of West Ukraine into the USSR pursuant to a secret protocol to the Molotov-Ribbentrop Pact resulted in a significant growth of Polish population in Ukraine, nonetheless, the ethnic Poles of Galicia, Volhynia, and later, Bukovina also suffered repressions, deportations and executions. Also, a lot of Ukrainian Poles were killed by the Nazi invaders. Many Poles participated in the anti-fascist resistance, or resisted the Stalin regime, or became hostage of the third force who provoked the Polish-Ukrainian armed conflict at the final stage of the World War II. Great injustice, physical, moral and material loss befell the Polish populace in the course of so-called «exchange» of population in 1944-1946.

On the basis of the analysis of the Soviet national and migration policy, and its assimilative nature, this monograph traces the dynamics of quantitative and qualitative change and settling characteristics relating to the Polish minority of the Ukrainian SSR in the period of 1960-1980, in so doing, it became possible to find out the reason of its decrease by almost one third,

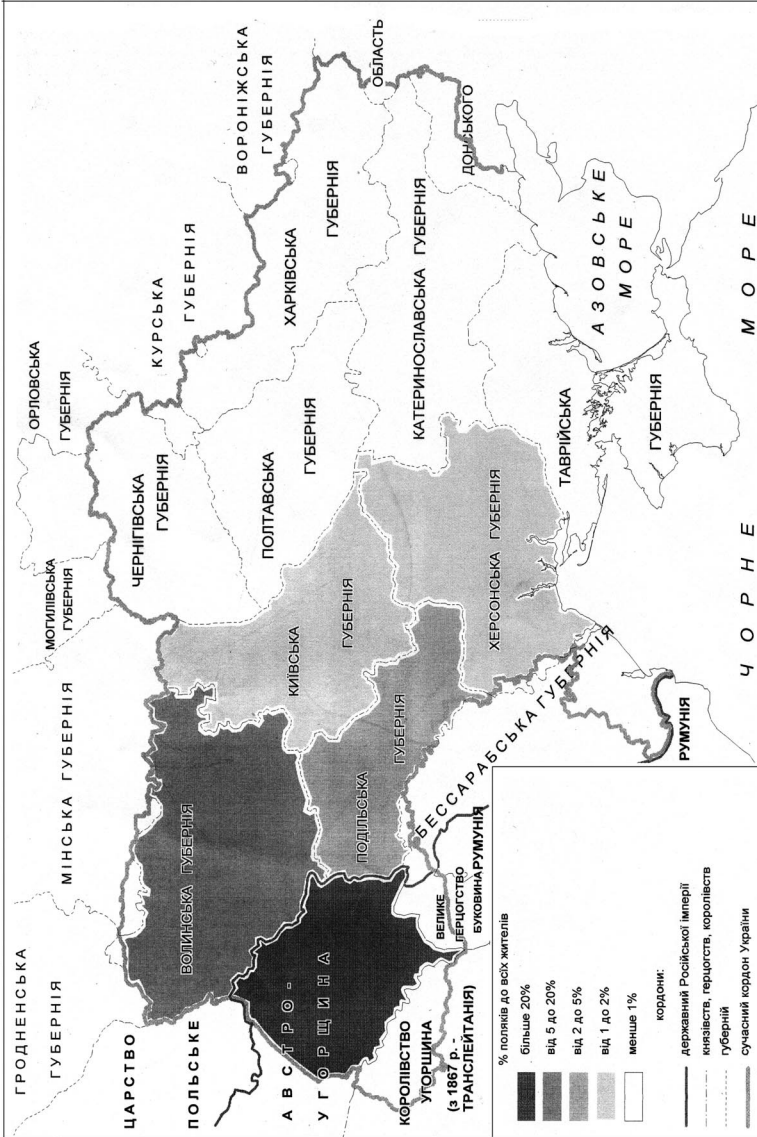
which was due, in particular, to a drop in the birthrate among ethnic Poles, intensification of de-culturization and assimilation processes. At the same time, the Polish community remains one of the most integrated into the Ukrainian cultural environment. According to the 1989 census, about 85% of ethnic Poles recognized the Ukrainian as a native language, first of all, in the traditional settlement areas. In terms of general education indices, the Poles ranked sixth among the largest ethnic communities (following Jews, Russians, Byelorussians and Bulgarians). Educational level and employment rate of the Poles were also relatively high.

Restoration of Ukrainian independence, overcoming of the totalitarian legacy, development and implementation of a new national policy concept, creation of legal basis for activities of ethnic minorities and their organizational structures became an important milestone in the political, ethno-cultural and civil life of the Polish minority, satisfaction of its ethnic needs, and development of its activity. Democratization of state and transformation of social life, EU integration process gave impetus to national and cultural revival of the Polish community in Ukraine, laid down the legal foundations for broad participation of its members in political and socio-economic life, in cultural and intellectual sphere. The Law of Ukraine on National Minorities (1992), as well as the Constitution adopted in 1996 have created a juridical basis for governmental protection and support of ethnic Poles. Since 1990's, the Poles' Fellowship, Federation of Polish Organizations, Kyiv Polish Ethno-Cultural Society «Zgoda» (Accord), hundreds of local centers have been operating. Their cooperation allowed to expand a network of Polish schools, publish newspapers, books and manuals in Polish. Any restrictions on activity of the Greek Catholic Church have been eliminated, hundreds of churches have already been returned thereto, construction of new Catholic temples and restoration of the old ones is underway. All these lay down a sound foundation for further intellectual and ethno-cultural rebirth of Ukrainian Polonia, for broader cooperation between Ukraine and Poland, for taking by Polish authorities similar steps with regard to the Ukrainian diaspora in Poland.

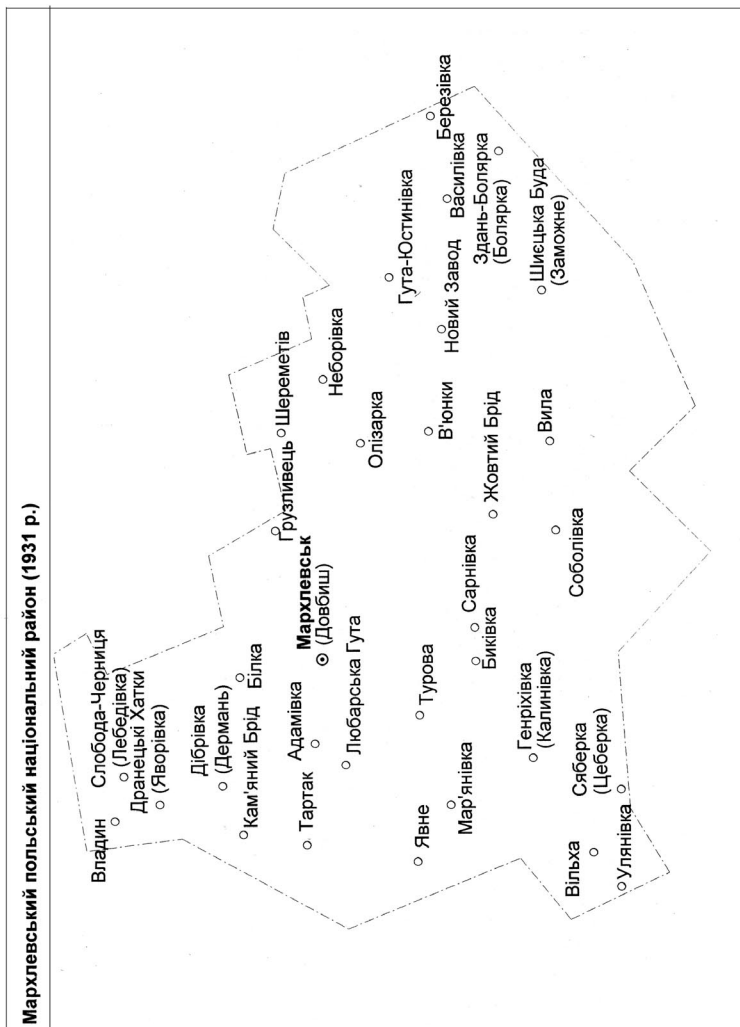
While belonging to the least contentious communities, the Polish minority occupies an important position and, apart from playing an increasingly active role in the Ukrainian society, it also serves as an effective example of Polish-Ukrainian cooperation and partnership which covers every sphere of socio-political, cultural, educational, scientific, intellectual and economic life. Unlike some other minorities, the Poles unambiguously share the Ukraine's leaning toward EU and NATO, actively support and implement this course.

Thus, the historical and political analysis of the Polish minority life in the context of ethno-political processes that took place in Ukraine in the XX century, allows to summarize valuable experience (both positive and negative), to learn a number of important and instructive lessons for promotion of cooperation between Ukraine and Poland, and to support practical propositions and recommendations aimed at improvement of state policy regarding national minorities.

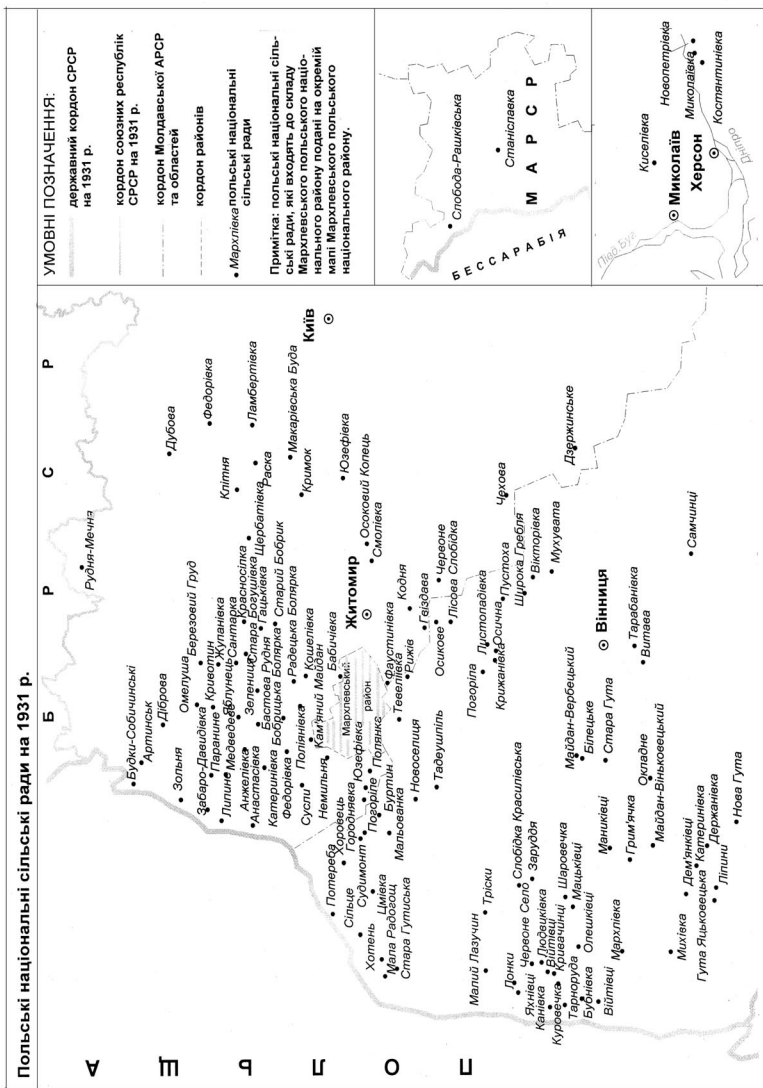
Додатки

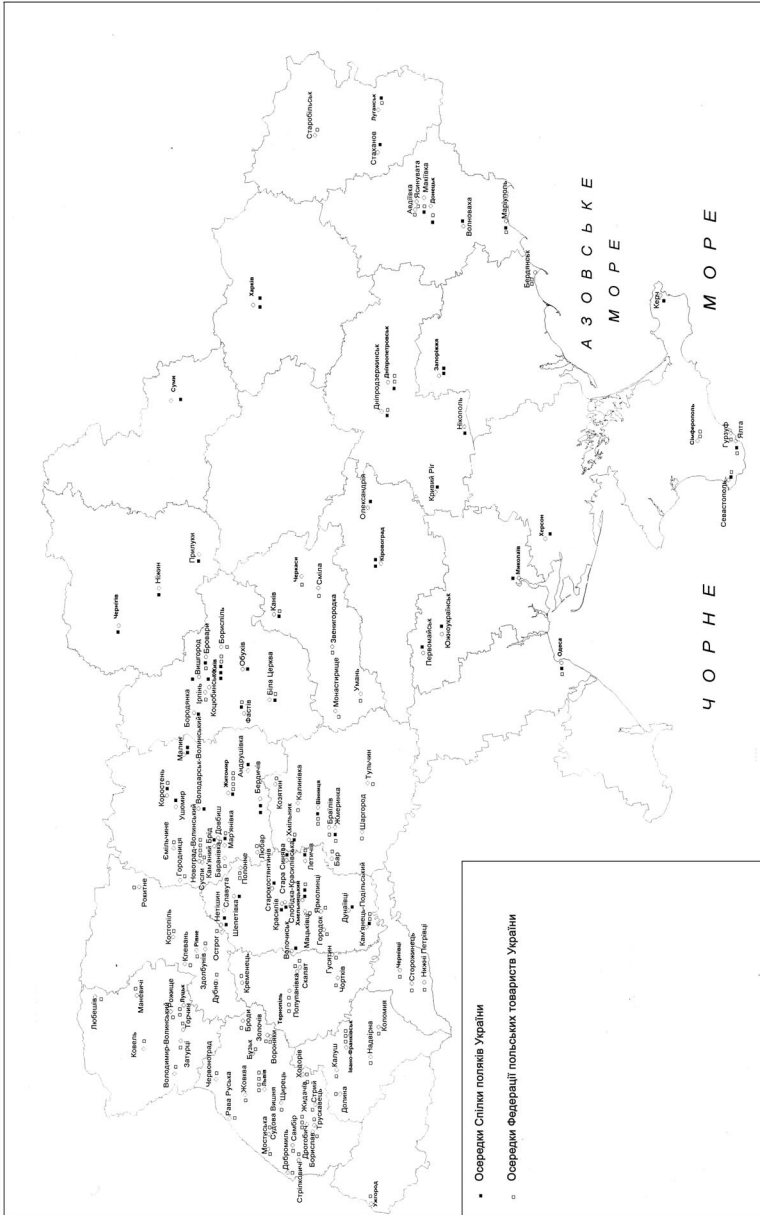
Картохема розселення поляків на землях України на початок XX століття

Картохема польського Мархлевського району

Картохсхема польських сільрад станом на 1931 р.

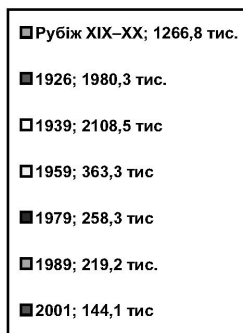
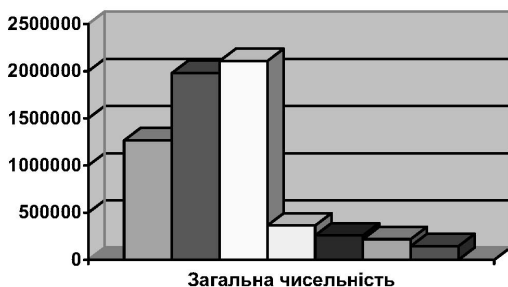
Картохема розміщення польських національно-культурних товариств та осередків на території України станом на початок 2007 року

Таблиця 1

**Динаміка чисельності польського населення України
впродовж ХХ ст. в її сучасних кордонах**

<i>Роки</i>	<i>Загальна чисельність, чол.</i>
Рубіж ХІХ — ХХ ст.	1 266 866. У тому числі на західноукраїнських землях 867,1 тис.
1926	1 980 300. У тому числі в УСРР — 476 435, у Кримській АРСР — близько 5 тис.
1939	2 108 500. У тому числі в УРСР — 357 710 тис.
1959	363 297 тис.
1970	295 107 тис.
1979	258 309 тис.
1989	219 179 тис.
2001	144 130 тис.

Таблиця складена на основі авторських підрахунків за матеріалами переписів населення: 1897 р. — в Російській імперії, 1900 р. і 1910 р. — в Австро-Угорщині, 1930 р. — у Чехословаччині та Румунії, 1931 р. — в Польщі, радянських переписів 1926 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р. і 1989 р., а також Всеукраїнського перепису населення 2001 р., з урахуванням статистичних довідників, праць В. Кубійовича, С. Копчака, В. Палієнка, С. Чорного та ін.

Діаграма 1

Таблиця 2

**Чисельність поляків підросійських земель України
за Всеросійським переписом 1897 р. у розрізі губерній**

<i>№ п/п</i>	<i>Назви губерній</i>	<i>Всього населення, чол.</i>	<i>У тому числі поляків</i>	<i>% поляків до всіх жителів</i>
	Правобережжя			
1	Волинська	2 969 482	184 161	6,16%
2	Київська	3 559 229	68 791	1,93%
3	Подільська	3 018 299	69 156	2,29%
	Разом	8 557 010	322 026	3,76%
	Лівобережжя			
4	Полтавська	2 778 151	3 891	0,14%
5	Харківська	2 492 316	5 910	0,24%
6	Чернігівська (українська частина)	1 662 541	2 752	0,17%
7	Курська (Путивльський повіт)	154 178	120	0,08%
	Разом	7 087 186	12 673	0,17%
	Південь			
8	Катеринославська	2 113 674	12 365	0,59%
9	Таврійська	1 447 790	10 112	0,7%
10	Херсонська	2 733 612	30 894	1,13%
11	Бессарабська губернія (українська частина)	1 935 412	11 696	0,6%
	Разом	7 240 488	65 067	0,09%
	Усього	22 884 684	399 766	0,17%

Підрахунки зроблені за матеріалами «Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.» у Буковинській, Волинській, Катеринославській, Київській, Курській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській і Чернігівській губерніях у межах сучасної України.

Таблиця 3

**Чисельність поляків на західноукраїнських землях за даними
австро-угорського перепису 1900 р., чехословацького
та румунського 1930 р. та польського 1931 р. (за мовою)**

<i>Назва краю</i>	<i>Роки</i>	<i>Усього населення</i>	<i>У тому числі поляків</i>	<i>% до всіх жителів</i>
Східна Галичина	1900	4 116 848	851,5 тис.	20,7%
	1931	4 742 662	1 860,4 тис.	47,4%
Північна Буковина	1900	410 218	До 15 тис.	0,36%
Закарпаття (в сучасних межах)	1900	309 598	Понад 0,6 тис.	0,19%

Таблиця 4

Зведені відомості про динаміку польських сільрад в УСРР

<i>Дата</i>	<i>1.04 1924 р.</i>	<i>1.10 1925 р.</i>	<i>1.04 1926 р.</i>	<i>1.04 1927 р.</i>	<i>1.01 1928 р.</i>	<i>1.12 1929 р.</i>	<i>1.11 1930 р.</i>	<i>1934 р.</i>
Кількість сільрад	15	92	129	139	142	151	164	170

Таблиця складена на основі документів ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 320. — Арк. 25; Спр. 541. — Арк. 114; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2002. — Арк. 38; Спр. 2496. — Арк. 24. Дані за 1934 р. приведені з: Стронський Г. Злет і падіння. — Тернопіль, 1992. — С. 9.

Таблиця 5

**Зведені відомості про чисельність населення
в польських сільрадах і питому вагу в них поляків**

<i>Дата</i>	<i>Кількість польських сільрад</i>	<i>Чисельність населення, чол.</i>	<i>% поляків у с/р</i>	<i>% до всього сільського польського населення</i>	<i>% до всього сільського польського населення</i>
1/04 1926 р.	129	148502	78,45	35,0	28,4*
1/04 1927 р.	139	155105	73,3	30,7	24,7
1/01 1928 р.	142	166210	72,2	31,8	25,2

* Дані за 1926 р. фігурували до проведення перепису 1926 р. і уточнення чисельності української колонії. Таблиця складена на основі документів ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 10. — Арк. 3; Спр. 320. — Арк. 29; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2496. — Арк. 25.

Таблиця 6

Перелік польських сільрад із відомостями про чисельність населення на їх території за 1926 р. і 1931 р.

<i>Район</i>	<i>Назва сільради</i>	<i>Кількість населення за переписом 1926 р., чол.</i>	<i>Кількість населення на 1931 р., чол.</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Антонівський	Трісецька	657	767
	Слобод.-Красилівська	1061	1088
Баранівський	Погорілівська	1033	1145
	Полянська	1404	1556
	Юзефівська	678	1610
Баришівський	Бастова-Руднянська	664	729
	Бобр. Боярська	871	950
	Зеленицька	1567	1782
Барський	Окладнянська	1412	512
Бердичівська м/р	Гвоздавська	534	562
	Осиківська	389	426
Бородянський	Ламбертівська	413	662
	Расківська	554	606
Брацлавський	Самчинецька	1128	1198
Брусилівський	Юзефівська	678	751
Великопетиський	Костянтинівська	765	871
	Миколаївська		3218
Володарський	Р. Гацьківська	706	800
	Ст. Бобрицька	896	709
Волинська округа			
Волочиський	Н.-Бубнівська	3034	953
	Війтовецька	1092	1186
	Червоно-Сільська	1912	805
	Людвиківська		1614
	Кривачинецька		1628
	Канівська	1027	1114
	Курочевська		1043
	Лонкивецька	739	799
	Тарноруська		2730
Городницький	Липінська	500	947
	В.-Анастасівська		1073

1	2	3	4
	Забаро- Давидівська	929	692
Городецький	Олешківецька	582	566
	Мархлівська	8673	3055
Деражнянський	Старо-Гутська	1080	347
Ім. Держинського	Грем'яченська		822
	Тевелівська		420
	Фавстинівська		771
Дунаєвецький	Дем'яновецька	933	978
	Держанівська		714
Ємільчинський	Анжелівська	1210	1226
	Медведівська	1619	1714
	Катеринівська	1405	1019
	Омелушська	473	692
	Кривотинська		2728
	Паранинська	580	718
Заславський	Ст. Гутиська	696	692
	М. Радогощанська		557
	Хотенська II	1210	1357
Затонський	Майдан Віньковецька	1105	1216
Іванківський	Федорівська		330
Камянецький	Янчинецька		1492
Козятинський	Вікторівська		715
	Мухуватська	765	818
	Пустохська	517	547
	Широко- Гребельська		618
Коростенський	Жупанівська	643	753
	Красносільська	1912	588
	Сантарська	1006	1111
	Ст. Богушівська	880	976
Коростишівський	Осиково-Копецька	692	983
	Смолівська	526	865
	Таубівська		591
Липовецький	Забарівська		501
	Колицько- Кривотинська	608	612
	Рудне-Вигранська	651	975
Летичівський	Білецька	743	826

1	2	3	4
	Майд.-Вербецька	1122	1151
Макарівський	М. Будська	798	834
Малинський	Клітнянська		791
	Щербатівська	949	1089
Мархлевський	Адамівська		921
	Березовська	1060	1161
	Білківська	575	629
	Биківська	1256	1373
	Вишівська	1463	1603
	Владинська	1119	930
	В'юнківська	674	738
	Грузливецька	645	706
	Гуто-Юстиницька	1027	1124
	Дерманська	1047	1147
	Дзівкунська	901	986
	Драницько-Хатківська	1262	1392
	Генрихівська	1793	1968
	Олізарська	848	928
	Жовто-Брідська	545	597
	Кам'яно-Брідська		1451
	Любарсько-Гутська	1004	1099
	Мархлевська	3485	2894
	Мар'янівська	2682	2937
	Ново-Заводська	3025	3316
	Вільшанська	841	919
	Сагнівська	918	1005
	Себерська	1045	1144
	Слоб.-Чернецька	1312	1436
	Соболевська	1111	1220
	Тартацька	1259	1373
	Туровська	823	901
	Явнівська	949	1034
	Ульянівська	1390	1522
	Шієцько-Будська	1299	1423
	Василівська		1298
	Здань-Болярська	1296	1417
	Неборівська		739
Махнівський	Домбалівська	555	789
	Листопадівська	633	782

1	2	3	4
	Осичнянська	1173	1314
Михалпільський	Маниківецька		1549
Новоград-Волинський	Івановецька		1382
	Кам'яно-Майданська	656	966
	Немилянківська		1036
	Суслівська	1276	1307
	Федорівська	1936	2154
	Яблонецька	615	663
	Полянівська	630	665
Новоушицький	Катеринівська	565	546
	Ліпинська	444	489
	Ново-Гутянська	712	760
Новосірогозький	Н.-Петрівська	635	676
Овруцький	Рудня-Мечнянська		1299
Олевський	Артинська	649	725
	Будки-Собичінська	763	838
	Дубровська	718	793
	Зольнянська	799	890
Полонський	Буртинська	3161	3565
	Новоселицька	1495	1655
	Тадеушпільська	979	1072
Проскурівський	Грачанська	3675	3874
	Зарічанська		2291
	Мацьківецька	1277	1297
	Шаровечська	1817	1878
Пулинський	Кошелівська	1859	2025
	Рад.-Боярська	1078	1197
Радомишльський	Кримоцька	1429	1559
Ружинський	Чехівська	614	667
Славутський	Селецька	595	662
	Хоровецька		1126
	Потеребська	444	473
Снігурівський	Кисілівська	1491	1413
Староушицький	Гута-Яцьковецька	1381	1340
Смотрицький	Мохівська	814	761
Теофіпільський	М.-Лазучинська	1214	1271
Тиврівський	Держинська		348
	Витавецька	1834	2229

1	2	3	4
Троянівський	Тарабанівська	735	347
Уланівський	Пещанська	1076	1176
	Крижанівська	416	386
Хабенський	Погорілянська	641	647
Хмільницький	Федорівська	513	555
Черняхівський	Держанівська		520
Чуднівський	Бабичівська	693	708
Шепетівський	Рижівська	1076	621
	Городнявська	721	821
	Мальованська	1298	1408
	Судимонтівська	962	1084
Юринецький	Цмівська	788	875
Янушпільський	Війтівлянська	1300	1199
	Лісо-Слободська	973	1194
Молдавська АСРР	Червоненька	486	553
	Станіславська		562
	Сл.-Рашківська	662	698

Список складено за матеріалами ЦДАВО України. — Ф. 413, оп. 1, спр. 320, арк. 1-5; спр. 541, арк. 125-125 звор.

**Зміни в освітньому рівні польського населення України
та володінні ним рідною (польською) мовою**

<i>Роки</i>	<i>Усього поляків, чол.</i>	<i>Освіта (на 1 тис. чол. віком 15 і біль- ше років) вища і н/вища, чол.</i>	<i>Середня та н/серед- ня, чол.</i>	<i>Почат- кова</i>	<i>Непись- менні, чол.</i>	<i>Володіння рідною польською мовою (%)</i>
1926*	476 435	7	143	312	498	97 192 (20,4%)
1939	357 710	16	368	280	281	70 111 (19,6%)
1959	363 297	20	384	378	165	68 194 (18,5%)
1970	295 107	39	419	312	111	44 021 (14,9%)
1979	258 309	54	627	211	83	36 543 (14,2%)
1989	219 179	67	731	144	54	27 500 (12,5%)
2001*	144 130	83	807	81	13	18 593 (12,9%)

* Дані за 1926 р. і 2001 р. розрахункові. Статистичні щорічники, починаючи з 1995 р., відомостей про освітній рівень населення не подають.

Таблиця 8

Відомості про кількість шкіл із польською мовою навчання та контингент учнів у них в УСРР, УРСР та сучасній Україні

<i>Навчальний рік</i>	<i>1925/1926</i>	<i>1929/1930</i>	<i>1934/1935</i>	<i>1957/1958</i>	<i>1991/1992</i>	<i>2000/2001</i>
Шкіл із польською мовою навчання	192	381	188	4	4	4*
Учнів у них, чол.	13 050	20 460	8 731	1 258	1 258	1 425

Таблиця складена за матеріалами ЦДАГО України: Ф. 1, оп. 20, спр. 2688; оп. 6, спр. 483; ЦДАВО України: ф. 166, оп. 6, спр. 5058; поточного архіву Міністерства освіти і науки України, праць О. Войналович, Л. Якубової та ін.

* 2 з них із польською й українською мовами навчання.

**Динаміка чисельності зареєстрованих громад,
діючих костьолів і молитовних приміщень РКЦ в Україні**

<i>Рік</i>	<i>Кількість громад і груп РКЦ</i>	<i>Орієнтовна кількість віруючих*</i>	<i>Орієнтовна кількість служителів</i>	<i>Орієнтовна кількість діючих молитовних храмів</i>	<i>Орієнтовна кількість монастирів</i>
1940	2 433	1325 тис.	1152	1347	44
1950	239	85 тис.	76	187	11
1960	173	98 тис.	65	161	5
1980	112	51 тис.	47	98	2
2000	818	870 тис.	476	732	66
2007	950	1200 тис.	515	476	68

Таблиця складена з використанням відомостей ЦДАВО України — Ф. — 4648, оп. 4, спр. 148. — Арк. 74, даних Львівської митрополії РКЦ, Києво-Житомирської дієцезії, довідника «Церкви і релігійні організації України в 2001 році», а також праць В. Войналовича, О. Рубльова, В. Рубльової та ін.

* Кількість віруючих РКЦ, серед яких домінували поляки, в радянські часи з ідеологічних, а часом і фінансових мотивів свідомо занижувалася.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

КАЛАКУРА Олег Ярославович

**ПОЛЯКИ В ЕТНОПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСАХ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ
У ХХ СТОЛІТТІ**

Монографія

Редактор *Маслова Н. С., Носова С. О.*

Комп'ютерне складання карт *Печеніжська О. П.*

Художник обкладинки *Гончар А. В.*

Комп'ютерне верстування *Копитько С. О., Біткова А. В.*

Підп. до друку 08.11.2007 р. Формат 60x84 1/16. Папір офс. Друк офс.
Умов.-друк арк. 29,53. Обл.-вид. арк. 26.71. Тираж 500 пр. Зам. №108.

Видавництво та друк - ТОВ "Видавництво "Знання України".
03150, м. Київ-150, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська),
57/3, к.314. Тел. 287-41-45, 287-30-97.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №217 від 11.10.2000 р.